

TÜRK DİLİNİN TARİHSEL DİYALEKTOLOJİSİ

-Harezm-Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler

Üzerine Bir İnceleme-

Esin AĞCA

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2020

TÜRK DİLİNİN TARİHSEL DİYALEKTOLOJİSİ
-Harezmi-Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler
Üzerine Bir İnceleme-

Esin AĞCA

T.C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

DOKTORA TEZİ

Eskişehir, 2020

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTİSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Esin AĞCA tarafından hazırlanan “Türk Dilinin Tarihsel Diyalektolojisi -Harezm-Altın Ordu Sahasına Ait Türkçe Metinler Üzerine Bir İnceleme-” başlıklı bu çalışma 20/07/2020 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, Jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim dalında doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Prof. Dr. Erhan AYDIN

Üye: Prof. Dr. Bülent GÜL (Danışman)

Üye: Prof. Dr. Can ÖZGÜR

Üye: Doç. Dr. Faruk GÖKÇE

Üye: Doç. Dr. Mehmet TOPAL

ONAY

.../.../20...

Prof. Dr. Mesut ERŐAN

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Esin AĞCA

İMZA

ÖZET

TÜRK DİLİNİN TARİHSEL DİYALEKTOLOJİSİ - HAREZM-ALTIN ORDU SAHASINA AİT TÜRKÇE METİNLER ÜZERİNE BİR İNCELEME -

AĞCA, Esin

Doktora, 2020

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Bülent GÜL

Diller, zamana, mekâna ve sosyal kategorilere göre değişirler. Dillerdeki bu değişim, genellikle sosyo-kültürel şartlardan; bazen de coğrafya, iklim gibi dış etkenlerden kaynaklanmaktadır. Dillerin tesir altında kaldığı bu etkenler, dilleri zaman içinde varyantlaştırmaktadır. Belirli bir bölgede ya da sosyo-kültürel şartlar altında yazı dili halinde varlık gösteren dillerin konuşurları, coğrafi, kültürel ya da etnik ayrışmalara bağlı olarak diyalekt gruplarını meydana getirmektedir. Bu diyalektler standart dil bünyesinde varlık gösterirken, aynı zamanda diyalekt konuşurlarının nüfus yoğunluğuna ya da siyasi erk içindeki gücüne bağlı olarak zaman zaman standart dile nüfuz etmektedirler.

Bugünkü bilgilerimize göre ilk yazılı metinleri 7. yüzyılın sonlarına ait olan Türk dili, diğer diller gibi hemen hemen benzer sebeplerden dolayı diyalektlere sahiptir. Türk dilinin ilk yazılı metinlerinin ait olduğu Köktürkçe döneminde dahi diyalektlerin izi takip edilebilmektedir. Diğer taraftan Türk dilinin siyasi ve sosyal şartlardan dolayı 13. yüzyıldan itibaren çeşitlenmesiyle, aynı yüzyıllarda ve farklı coğrafyalarda birden fazla Türk yazı dili varlık göstermiştir.

Bu tezde, Türk dilinin 13-14. yüzyıllarda Harezmi ve Altın Ordu bölgesinde yazılmış Türkçe metinlerindeki diyalektikal unsurlar tespit edilmeye ve bu unsurların ait olduğu diyalektler belirlenmeye çalışılmıştır. Aynı gramer birimlerinin birden fazla tanığını içeren Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinleri, Tarihsel Türk dilinin önceki dönemlerine göre belirgin farklılıklar sergilemektedir. Bu bakımdan, diyalektikal unsurların da en fazla görüldüğü metinlerdir. Tezde, bu bölgede yazılan Türkçe metinler üzerinden bir diyalektoloji araştırması yapılmıştır. Tezin araştırma alanına dâhil edilen konulardan biri de, tespit edilen herhangi bir diyalektikal unsurun hangi Türk yazı diline ait olduğunu belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı-Tarihsel Dilbilim, Tarihsel Diyalektoloji, Tarihsel Türk Dili, Tarihsel Türk Diyalektleri, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi.

ABSTRACT

HISTORICAL DIALECTOLOGY OF TURKIC LANGUAGE - A RESEARCH ON TURKISH TEXTS ON THE KHWAREZM- GOLDEN HORDE AREA -

AĞCA, Esin

Phd. Dissertation, 2020

Department of Turkish Language and Literature

Advisor: Prof. Dr. Bülent GÜL

Languages change according to time, place and social categories. Sociocultural circumstances in general, and sometimes external factors such as geography and climate are the causes of this change in languages. These factors influencing the languages, cause variations in languages over time. Speakers of the languages that exist as a written language in a specific region or exist under certain socio-cultural conditions, form dialect groups depending on geographical, cultural or ethnical differentiations. While these dialects exist within the standard language, they also occasionally penetrate into the standard language depending on the dialect speakers' population density or their effect on the political power.

According to information we have today, Turkic language, whose first written texts date back to the late 7th century, has dialects for reasons pretty much the same as for other languages. Even in the Kopturk period, to which the first written texts of the Turkic language belong, the traces of dialects can be followed. On the other hand, more than one Turkic written language existed in the same centuries and in different geographies because of the diversification of the Turkic language due to political and social circumstances as from the 13th century. For this reason, because its speakers migrated to different regions in the early period and had different sociocultural circumstances, Turkic language divided into many dialects in a very early period and each of these dialects formed a written language over time.

In this thesis, dialectical elements in Turkic texts, written in Khwarezm and Golden Horde regions in the 13-14th centuries of Turkic language, are tried to be detected. Khwarezm-Golden Horde Turkic texts, containing more than one witnesses of the same grammatical units, show significant differences compared to the previous periods of the Historical Turkic language. In this regard, they are the texts where dialectical elements are also seen the most. In the thesis, a dialectology research was carried out over Turkic texts written in this region. Another subject included in the research field of the thesis is to determine to which written Turkic language any detected dialectical element belongs to.

Key Words: Comparative-Historical Linguistics, Historical Dialectology, Historical Turkic Language, Historical Turkic Dialects, Khwarezm-Golden Horde Turkish.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	xi
İŞARETLER.....	xiii
ÖN SÖZ.....	xiv
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

TÜRK DİLİNİN TARİHSEL DİYALEKTOLOJİSİ

1. 1. DİLBİLİMSEL TEORİ VE YAKLAŞIMLAR.....	6
1. 1. 1. Diyalektoloji.....	6
1. 1. 1. 1. Diyalektoloji ve Sosyolinguistik.....	7
1. 1. 1. 2. Dil, Diyalekt ve Varyasyon Terimleri.....	9
1. 1. 2. Tarihsel Diyalektoloji.....	17
1. 2. TARİHSEL TÜRK DİLİNDE DİYALEKTLEŞME VE TARİHSEL TÜRK YAZI DİLLERİ.....	23
1. 2. 1. Tarihsel Türk Yazı Dilleri ve Temel Dilsel Özellikleri.....	35
1. 3. TARİHSEL TÜRK DİYALEKTOLOJİSİ ARAŞTIRMALARI.....	43
1. 3. 1. Köktürkçede Diyalektoloji Araştırmaları.....	43
1. 3. 2. Eski Uygurcada Diyalektoloji Araştırmaları.....	44
1. 3. 3. Karahanlıcada Diyalektoloji Araştırmaları.....	46
1. 3. 4. Kıpçakçada Diyalektoloji Araştırmaları.....	47
1. 3. 5. Eski Oğuzcada Diyalektoloji Araştırmaları.....	47
1. 3. 6. Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde Diyalektoloji Araştırmaları.....	48

1. 4. HAREZM - ALTIN ORDU TÜRKÇESİNDE DİYALEKTİKAL UNSURLAR	54
1. 4. 1. Fonolojik Diyalektikal Unsurlar	55
1. 4. 2. Morfolojik Diyalektikal Unsurlar	55

2. BÖLÜM

HAREZM - ALTIN ORDU ÇEVRESİ VE ESERLERİ

2. 1. HAREZM - ALTIN ORDU TARİHİ	57
2. 2. HAREZM - ALTIN ORDU TÜRKÇESİ	62
2. 2. 1. Harezmi - Altın Ordu Türkçesi Eserleri	65
2. 2. 1. 1. Kıyasü'l-Enbiyâ (KE)	65
2. 2. 1. 2. Mu'înü'l-Mürîd (MM)	67
2. 2. 1. 3. Nehcü'l-Ferâdîs (NF)	68
2. 2. 1. 4. Mukaddimetü'l-Edeb (ME)	71
2. 2. 1. 5. Hüsrev ü Şirin (HŞ)	73
2. 2. 1. 6. Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri	74
2. 2. 1. 7. Muhabbet-name (MN)	76
2. 2. 1. 8. Mirâc-nâme (MR)	77
2. 2. 1. 9. Cümcüme-nâme (Dâsitân-ı Cumcuma)	78
2. 2. 1. 10. Satır-Altı Kur'an Tercümesi (KT)	78

3. BÖLÜM

HAREZM - ALTIN ORDU SAHASINA AİT TÜRKÇE METİNLERDE DİYALEKTİKAL UNSURLAR

3. 1. FONOLOJİK DİYALEKTİKAL UNSURLAR	79
3. 1. 1. Söz Başı ve İlk Hecede /e/ ~ /i/ Değişkenliği	79
3. 1. 2. Yuvarlaklaşma	88
3. 1. 3. Ünlü Türemesi	99
3. 1. 4. Söz Başı, Söz İçi ve Söz Sonunda /b/ Ünsüzü	101

3. 1. 5. Söz İçi ve Sonu /d/ Ünsüzü	109
3. 1. 6. Söz İçi ve Söz Sonu /g/ Ünsüzü	117
3. 1. 7. /t- / > /d- / Değişimi	131
3. 1. 8. /p / > /f / Değişimi	140
3. 1. 9. /ç / > /ş / Değişimi	143
3. 1. 10. Tonsuzlaşma	145
3. 1. 11. Süreksizleşme: /η / > /g /	152
3. 1. 12. /l / ve /r / Ünsüzlerinin Durumu	155
3. 2. MORFOLOJİK DİYALEKTİKAL UNSURLAR	158
3. 2. 1. Hâl Ekleri	158
3. 2. 1. 1. Yönelme Hâli Eki: +kA ~ +gA ~ +A	159
3. 2. 1. 2. İlgi Hâli Eki: +nIη / +nUη / +Iη / +Im	165
3. 2. 1. 3. Yükleme Hâli Eki: +nI / +n / +I.....	172
3. 2. 1. 4. Çıkma Hâli Eki: +dA ~ +dAn ~ +dIn	178
3. 2. 2. Zamir /n /' si	183
3. 2. 3. Geniş zamanın olumsuz şekli: -mAz ~ -mAs ~ -mAn	190
3. 2. 4. Gelecek Zaman: -gA(y) / -IsAr / -AsI / -gU(İyelik ekleri + turur).....	196
3. 2. 5. Yeterlilik Kipi.....	205
3. 2. 6. Emir Kipi	208
3. 2. 7. Şahıs Ekleri.....	215
3. 2. 8. Zarf-Fiil Ekleri	221
3. 2. 8. 1. -gInçA / -gUnçA / -InçA Zarf-Fiil Eki	224
3. 2. 8. 2. Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Durumu: -yA/-yI/-yU > -y; -mAyA/-mAyI/- mAyU > -y.....	226
3. 2. 8. 3. -gAç / -kAç Zarf-Fiil Eki	230
3. 2. 8. 4. -ArAk Zarf-Fiil Eki.....	232
3. 2. 9. Sıfat-Fiil Ekleri.....	233

3. 2. 9. 1. Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	234
3. 2. 9. 2. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	235
3. 2. 9. 3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	236
3. 2. 10. -gUz- Ettirgenlik Eki	240
3. 2. 11. Sayılarda Sıra: +(X)nç ~ +(X)nçX	243
3. 2. 12. er- Fiili	245
3. 2. 13. turur > -Dur	253
SONUÇ	258
1. Oğuz Diyalektine Ait Unsurlar	258
2. Kıpçak Diyalektine Ait Unsurlar	261
3. Çağatay Diyalektine Ait Unsurlar	262
KAYNAKLAR	266

KISALTMALAR

AH	: Atabetü'l-Hakâyık
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DLT	: Dîvânu Lügâti't-Türk
Ed.	: Editör
EDPT	: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish
Haz.	: Hazırlayan
HŞ	: Hüsrev ü Şirin
KB	: Kutadgu Bilig
KE	: Kıyasü'l-Enbiyâ
KT	: Satır-Altı Kur'an Tercümesi
ME	: Mukaddimetü'l-Edeb
MN	: Muhabbet-name
MM	: Mu'inü'l-Mürîd
MR	: Mirâc-nâme
Mo.	: Moğolca
NF	: Nehcü'l-Ferâdis
OTWF	: Old Turkic Word Formation

TDAY-B : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten

TDK : Türk Dil Kurumu

TK : Türk Kültürü

TKAE : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

TTK : Türk Tarih Kurumu

Yay. : Yayınları

İŞARETLER

- ă : kısa /a/ sesi
- ě : kısa /e/ sesi
- A : {/a/, /e/}
- I : {/ı/, /i/}
- I⁴ : {/ı/, /i/, /u/, /ü/}
- U : {/u/, /ü/}
- X : ikiden fazla dörtlü veya altılı değişkenliği gösterir.
- > : Sözcüğün sonraki evrede mevcut hâlini belirtir.
- < : Bir sözcüğün tahlil edileceğini belirtir.
- ~ : Değişken iki sesi veya şekli gösterir.
- : Fiil türeten yapım eklerini gösterir.
- + : İsim türeten yapım eklerini gösterir.
- // : Sesleri gösterir.
- { } : Biçimbirimleri gösterir.
- [] : Hasarlı ya da kayıp olup tamamlanan kısımları belirtir.
- () : Yazılmayan ünlüleri gösterir.
- ... : Metinde silik olan yerleri gösterir.

ÖN SÖZ

Bugünkü bilgilerimiz ölçüsünde ilk yazılı metinleri 7. yüzyılın sonlarına ait olan Türk dili, konuşurlarının etnik ve sosyo-kültürel özelliklerine bağlı bir şekilde zaman ve çevreye göre çeşitlenmiş, dallanıp budaklanmıştır. Bununla birlikte, öbekleşmiş boyların diyalektikal özelliklerinin siyasî erke kavuştuktan sonra yazı dillerine dönüşmesi, zaman içinde eş zamanlı Türk yazı dillerinin doğmasına yol açmıştır. Bu sebeple tarih içinde Türk dili, zaman ve çevreye bağlı olarak ardıl ya da eşzamanlı yazı dilleri olarak varlık göstermiştir.

Dillerin standartlaşmış ya da başka bir ifadeyle yazı diline dönüşmüş formları, bünyesinde çeşitli sebeplerden kaynaklanan farklı söyleyiş ve gramer biçimleri ile farklı söz varlığına sahip grupları da içermektedir. Bir dilin yazı dilinde ya da yazı dillerinden birinde çeşitli sebeplerden kaynaklanan farklılıkları barındıran yerel varyasyonları, diyalekt olarak tanımlanmaktadır. Özellikle seslik özellikleri bakımından belirgin olan ama aynı zamanda şekil özellikleri ile söz varlığı bakımından da hâkim yazı dilinden / üst dilden farklılaşan alt dil grupları / diyalektler, konuşurlarının etnoloji araştırmaları bakımından değerli olduğu gibi, dillerinin tarihsel gelişim seyirlerini takip etmek bakımından da değerlidir. Buna bağlı olarak hem art zamanlı hem de eş zamanlı diyalektoloji araştırmaları, dillerin izah edilemeyen ya da fark edilemeyen özelliklerini açıklığa kavuşturmak bakımından önem arz etmektedir.

Türk dili, ilk yazılı metinlerinin ortaya çıktığı zamanlardan 13. yüzyıla kadar dil özellikleri bakımından çok fazla değişmeyen bir karaktere sahip olmuştur. 13. yüzyılın başlarında, özellikle Cengiz Kağan'ın başlattığı Moğol fütuhatının tesiriyle Harezm bölgesinde toplanan farklı boylara mensup Türk gruplarının, hem bu bölgede hem de Altın Ordu sahasında meydana getirdikleri Türkçe eserler, dil özellikleri bakımından önceki yüzyıllarda Orta Asya'da meydana getirdikleri eserlerden farklılık göstermektedir. Önceki yüzyıllarda Moğolistan, Tarım Havzası ve Kâşgar etrafında yazılan metinler, dil özellikleri bakımından daha istikrarlı olduğu halde, Harezm ve Altın Ordu sahalarında yazılmış Türkçe metinler birçok bakımdan farklılık göstermekte; üstelik bu farklılıklar istikrarlı ve sürekli değildir. Eserden esere

değişiklik gösteren bu farklılıklar, Türk dilinin daha sonraki yüzyıllarında başka coğrafyalarında yazı dili olarak temayüz etmiş Türk yazı dilleriyle ortaklaşmaktadır.

Eski Türkçe metinlerde tesadüf edilmeyen; buna karşılık Türk dili araştırmalarında “tarihî Türk lehçeleri” olarak adlandırılan Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinin birinde görülen bu yeni özellikler, aynı zamanda Harezmi ve Altın Ordu sahasında yazılmış eserlerdeki hâkim özellikleri de temsil etmektedir. Bu sebeple Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerde farklılık / aykırılık gösteren bu tür özelliklerin, daha sonraki yüzyıllarda diyalektlerden doğmuş yeni Türk yazı dillerinde temsil edilmiş olması, diyalektikal olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir.

Eldeki tez, yukarıda ana hatlarıyla belirtilen yaklaşım çerçevesinde, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerde, düzenli ve istikrarlı olmayan, Karahanlı yazı dilinin devamı niteliğindeki Harezmi Türkçesi karakteri göstermeyen ve tarihsel Türk dillerinde hâkim olan diyalektikal özellikleri ve ait olunan diyalektleri tespit etmeye odaklanmıştır. Bu çerçevede tez Giriş ve Sonuç hariç olmak üzere üç ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci Bölümde, öncelikle, dilbilimsel teori ve yaklaşımlardan söz edilmiş; diyalektoloji disiplininin prensipleri ve diğer disiplinlerle ilişkisi değerlendirilmiş ve bu bağlamda tarihsel diyalektolojinin tanımı yapılmıştır. Ardından tarihsel Türk dilinde diyalektoloji ile ilgili çalışmalar tanıtılmış, tezde diyalektikal unsur olarak değerlendirilen özellikler ifade edilmiştir. İkinci Bölümde ise, diyalektikal özelliklerin ele alındığı dönem olan Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ve eserleri üzerinde durulmuştur. Tezin Üçüncü Bölümünde, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi eserlerinde tespit edilmiş olan diyalektikal unsurlar ele alınmıştır. Yazıma ve söz varlığına dair unsurların dışarıda tutulduğu araştırmada, fonolojik ve morfolojik özellikler değerlendirilmiştir. Buna göre özellikler fonolojik ve morfolojik durumlarına göre tasnif edilerek, hangi diyalekte dâhil olduğu da belirtilerek incelenmiştir. Böylece Harezmi Türkçesi metinlerinde standart dilden sapan ve diyalektikal olduğu anlaşılan özellikler, ait oldukları diyalektlere göre değerlendirilmiştir.

Tarihsel Türk dili araştırmalarının en meşakkatli konularından biri olan tarihsel diyalektoloji konusunun eldeki çalışmada ele alınıp değerlendirilmesi esnasında; tezimi özveriyle okuyup değerlendirerek tavsiyeleri ile bana yol gösteren hocam Prof. Dr. Bülent GÜL'e şükranlarımı sunar; tez izleme komitesi üyeleri hocalarım Prof. Dr. Can ÖZGÜR ve Doç. Dr. Mehmet TOPAL'a da tez çalışmam boyunca sağladıkları katkılar için teşekkür ederim. Her zaman olduğu gibi, tez çalışmam boyunca da bana destek olan, akademik bilgi ve birikimleriyle her daim yoluma ışık tutan eşim Prof. Dr. Ferruh AĞCA'ya teşekkür ederim.

Eskişehir, 2020

GİRİŞ

Tezin Konusu ve Alanı

13-14. yüzyıllarda Harezmi bölgesi ve Altın Ordu Hanlığı çevresinde yazılmış Türkçe metinler, “Harezmi Türkçesi” ya da “Harezmi-Altın Ordu Türkçesi” olarak adlandırılmaktadır. Türk dilinin Karahanlı Türkçesinden sonraki evreleri, siyasi, coğrafi ve sosyal şartlara bağlı olarak değişmiş; bununla birlikte Karahanlı Türkçesinin de içinde bulunduğu Eski Türkçedeki fonolojik ve morfolojik özellikler bakımından da farklılaşmaya başlamıştır. Buna göre Türk dili tarihinde, fonolojik ve morfolojik değişikliklerin görülmeye başlandığı Harezmi-Altın Ordu Türkçesi dönemi, tarihsel Türk dilinin “Orta Türkçe” dönemi içinde yer almaktadır. Buna göre Harezmi-Altın Ordu Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Eski Oğuz Türkçesi ile birlikte Orta Türkçe döneminin eş değer türlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Hâlbuki Harezmi-Altın Ordu Türkçesi, dil özellikleri bakımından, “Orta Türkçe” döneminin diğer evreleri gibi karakteristik ve statik değildir.

Bu özelliği ile Harezmi-Altın Ordu Türkçesi, Karahanlı Türkçesinden gelen özellikleri devam ettirmekle birlikte, Orta Asya Türk dilinin sonraki evresi olarak değerlendirilen Çağatay Türkçesinin bazı özelliklerinin belirlediği dil alanı olarak da tanımlanabilir. Aynı şekilde, Türk dili coğrafyasının daha batıdaki türleri olan Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinin kimi özellikleri de Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde görülmektedir. O hâlde bu bölgede 13-14. yüzyıllarda yazılmış Türkçe metinlerin, eş türleri ile aynı özelliklerin gösterildiği dönem içinde değerlendirilmesi güç görünmektedir.

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerin, diğer Türk dili çevrelerine ait metinlerden en önemli farkı, aynı dil biriminin ikili ve hatta çoklu varyantlarına sahip olmasıdır. Türk dili tarihinde “standartlaşma”nın zayıf olduğu alan olarak tanımlanabilecek bu Türk dili alanında Çağatay, Oğuz ve Kıpçak Türkçelerine ait özellikleri, Karahanlı Türkçesinden gelen özellikler ile bir arada görmek mümkündür.

Herhangi bir çevrede, kültür dili / edebî dil karakteri kazanmış ve “yazı dili” ya da “standart dil” hâline gelmiş dillerde, yazı diline hâkim olmayan topluluklar içinde varlık gösteren diyalektler de vardır. Diyalektlere sahip toplulukların / boyların,

devlet içinde eğitim, askerî ve siyasî alanlardaki etkileri ölçüsünde yazı diline nüfuz etmeleri söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, yönetici sınıfa ait olmayan boylar, zamanla devletin çeşitli kademelerinde etkili olabilirler ve bu boyların diyalektikal özellikleri yazı dilinde kendisine yer bulabilir. Farklı diyalektlere sahip olan kişi ya da toplulukların söyleyiş biçimlerinin bir yazı dilindeki yaygınlaşmamış / genelleşmemiş ve böylece standartlaşmamış örnekleri, dilbilimi araştırmalarında “diyalektoloji” araştırma alanı içinde irdelenmektedir.

Buna göre tezin alanı, 13-14. yüzyıllarda Harezm ve Altın Ordu bölgelerinde yazılmış Türkçe metinler; tezin konusu ise, 13-14. yüzyıllarda Harezm bölgesi ile Altın Ordu Hanlığı etrafında yazılmış Türkçe metinlerdeki diyalektikal özelliklerin tespitidir.

Tezin Amacı

13-14. yüzyıllarda Harezm bölgesi ve Altın Ordu Hanlığı çevresinde yazılmış metinler gramer özellikleri bakımından birlik göstermez. Metinlerin söz varlığındaki değişkenliğin yanı sıra fonolojik ve morfolojik özellikleri bakımından da değişkenlikler barındırdığı bilinmektedir. Bugüne kadar, Harezm Türkçesinin gramer özellikleri bakımından çeşitli araştırmalar yapılmış olmakla birlikte, bu çevreye ait metinlerde görülen değişken yapılar birkaç küçük çalışmada genellikle “ikilikler” adı altında değerlendirilmiş, bu değişken yapıların diyalektikal özellikleri üzerinde pek durulmamıştır.

Tezde, Harezm-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerde Çağatay, Oğuz ve Kıpçak Türkçelerine ait diyalektikal özelliklerin tespiti, tarihsel Türk dili alanları içindeki analizi ve ait olduğu diyalekt ile ilişkisinin tanımlanması amaçlanmıştır. Bu anlamda hangi eserde hangi özelliklerin diyalektikal olduğu, bu diyalektikal özelliğin hangi diyalekte ait olduğu ve bu diyalektin ilgili çevredeki etkisinin ne olduğu gibi soruların cevapları aranmıştır.

Tezde Kullanılan Yol ve Yöntemler

Harezm-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerdeki diyalektikal özelliklerin tespit edilirken ve analiz edilirken şu yol ve yöntemler takip edilmiştir:

Dilbilimi araştırmalarında diyalektolojinin tanımı ile metotları dikkate alınmış, dünyada diyalektoloji araştırmalarının bugünkü tanım ve metotlarının çerçevesi belirlenmiştir. Herhangi bir tarihsel metinde diyalektolojik araştırmanın hangi yol ve

yöntemler ile yapıldığı, sınırları, içeriği gibi hususlar, evrensel diyalektoloji çalışmalarından yola çıkılarak tespit edilmiştir. Dünyadaki dillerde diyalektoloji araştırmalarının daha ziyade modern zamana ait türler üzerinden gerçekleştiği, tarihsel dönemlere ait metinlerde diyalektoloji araştırmalarının daha az olduğu dikkati çekmektedir. Çünkü bir dilin tarihsel zamanına ait metinlerinde diyalektolojik çalışmalar yapmanın çeşitli zorlukları vardır. Bu zorluklara rağmen, az sayıdaki evrensel diyalektoloji araştırmalarının prensipleri belirlenmiş ve bunların Türk diline ne kadar uyarlanabileceği değerlendirilmiştir.

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerindeki diyalektikal malzemenin belirlenmesinde müracaat edilen temel kaynaklar, kuşkusuz bu çevrede yazılmış metinlerdir. Bu çerçevede ilk önce Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinler tespit edilmiştir. Eserlerin bugüne kadar yazı çevrimi yapılmış neşirleri kullanılmıştır. Bir taraftan eserlerden elde edilen veriler diğer taraftan bu yazı dili hakkında yazılmış gramer kitapları ya da çalışmalarından istifade edilerek, Harezmi Türkçesi metinlerindeki diyalektikal özellikler belirlenmiştir.

Harezmi Türkçesinde diyalektikal özellikler belirlenirken, yazım ile ilgili hususlar göz önünde bulundurulmamıştır. Çünkü tarihsel zamana ait metinlerin yazım özelliklerinin, alfabeden kaynaklanan problemlerden dolayı diyalektikal durumu açık bir şekilde ortaya koyması imkânsızdır. Bu bakımdan yazıma ilişkin özellikler, tezin dışında tutulmuştur.

Tezde söz varlığına ilişkin özellikler de tezin dışında tutulmuştur. Çünkü herhangi bir dönemin söz varlığı ile ilgili çalışmalar, başlı başına ayrı çalışmalardır. Eserlerde söz varlığı ile ilgili diyalektikal durumu ifade eden birçok tanık olmakla birlikte, bu tanıklar başka bir çalışmanın konusu olduğu için dışarıda tutulmuştur.

Harezmi Türkçesinde diyalektikal özellikler belirlenirken kıstas olan maddelerin fonolojik ve morfolojik özellikler olması tercih edilmiştir. Çünkü dillerin tarihsel zamanlarına ait metinlerindeki diyalektoloji çalışmalarının en sağlıklı sonuç vereceği dilbilgisi alanları fonoloji ve morfolojidir. Her ne kadar tarihsel diyalektoloji çalışmalarında fonolojik ölçütleri belirlemenin alfabeden kaynaklanan bazı güçlükleri olsa da, alfabenin açık bir şekilde yansıttığı sesler ve bu seslere bağlı ses olayları, diyalektikal malzemenin tespitinde öncelikle tercih edilmiştir.

Tarihsel diyalektoloji çalışmalarında en sağlam ölçütler, kuşkusuz morfoloji ile ilgilidir. Türk dilinin tarihsel yazı dillerinin ya da diyalektlerinin belirlenmesinde en sağlam özelliklerin morfolojik olduğu açıktır. Bu sebeple tezde, Harezmi Türkçesinin diyalektolojisi ile ilgili malzemenin büyük bir kısmı morfolojiktir.

Metinlerden elde edilen fonolojik ve morfolojik diyalektikal özellikler, Türk dilinin en erken tarihli metinlerinden başlayarak, tarihsel Türk dilinin bütün yazı dilleri ile mukayese edilerek değerlendirilmiştir. Keza aynı özellikler, Harezmi Türkçesinin gramer çalışmalarındaki verilerle desteklenmiştir.

Harezmi Türkçesinde yaygın olmayan, zaman zaman ortaya çıkan ve baskın şekil ile bir arada kullanılan özellikler tespit edilmiştir. Bu özelliklerin Harezmi Türkçesi metinlerindeki yaygınlık durumu değerlendirilmiştir. Aynı şekilde bu özelliklerin Türk yazı dillerindeki durumu sorgulanmıştır. Harezmi Türkçesinde bazı eserlerde nadiren görülen bu özelliklerin, Türk dilinin asıl hangi yazı dilinde hâkim / baskın olduğu tespit edilmiştir. Türk dilinin başka alanlarında baskın ya da karakteristik olan ve Harezmi Türkçesinde nadiren bazı eserlerde ortaya çıkan özellikler, diyalektikal olarak belirlenmiştir. Her bir diyalektikal unsurun hangi diyalekte ait olduğunun da tespit edilmesiyle, hem Harezmi Türkçesinde diyalektikal özellikler belirlenmiş hem de bu özelliklerin hangi diyalekte ait olduğu belirlenmiştir. Böylece Harezmi Türkçesinde, Karahanlı Türkçesinden gelen özelliklerin yanı sıra, başka hangi diyalektlerin tesirli olduğu tespit edilmiştir. Bu tür tespitler, aynı zamanda bu bölgede hangi Türk boylarının yaşadığının da tespiti bakımından önem taşımaktadır.

Korpus

Tezde diyalektikal özelliklerin araştırıldığı veri tabanını, 13-14. yüzyıllar arasında Harezmi ve Altın Ordu sahalarında yazılmış olan Türkçe metinler oluşturmaktadır. Bu sahaya ait metinlerin bir kısmı tek bir nüshaya sahipken, diğer büyük bir kısmının birden fazla nüshası bulunmaktadır. Tezde, diyalektoloji araştırması çerçevesinde yazıma dair özellikler dikkate alınmadığı için, eserlerin Arap ya da Uygur harfli yazmalarına bakılmamış; ilgili diyalektikal veriler daha önce yayımlanmış metinlerden tespit edilmiştir. Diğer taraftan birden fazla nüshası olan eserlerin bütün nüshaları yerine, yayımlanmış tek bir nüshası dikkate alınmıştır. Tezde diyalektikal özelliklerin tespit edilerek yorumlandığı Harezmi Altın Ordu Türkçesi metinleri ile yayım bilgileri şunlardır:

Kıyasü'l-Enbiyâ (KE): Aysu ATA, Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları), I: Giriş – Metin – Tıpkıbasım, II: Dizin, TDK Yayınları, Ankara, 1997.

Mu'înü'l-Mürîd (MM): Recep Toparlı, Mustafa Argunşah, Mu'înü'l-Mürîd, TDK Yayınları, Ankara, 2018.

Nehcü'l-Ferâdîs (NF): Janos Eckmann vd., Nehcü'l-Frâdîs, Uştmahlarnıñ Açuk Yolu (Cennetlerin Açık Yolu), TDK Yayınları, Ankara, 2014.

Mukaddimetü'l-Edeb (ME): Nuri Yüce, Mukaddimetü'l-Edeb, Hvarizm Türkçesi ile Tercümeli Şuster Nüşhası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, TDK Yayınları, Ankara, 1993.

Hüsrev ü Şirin (HŞ): Necmettin Hacıeminoğlu, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, TDK Yayınları, Ankara, 2000.

Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri: Melek Özyetgin, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, Ankara, 1996.

Muhabbet-nâme (MN): Osman Fikri Sertkaya, "Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüşhası Üzerine", Türkiyat Mecmuası XVII, İstanbul, 1972.

Satır-Altı Kur'an Tercümesi (KT): Gülden Sağol, An Inter linear Translation of the Qur an Into Khwarazm Turkish Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur an Tercümesi Giriş ve Metin I, 1993.

1. BÖLÜM

TÜRK DİLİNİN TARİHSEL DİYALEKTOLOJİSİ

1. 1. DİLBİLİMSEL TEORİ VE YAKLAŞIMLAR

1. 1. 1. Diyalektoloji

Dilbilimin bir alt alanı olan diyalektoloji, diyalektin yahut dildeki yerel varyasyonların incelenmesidir. Diyalekt farklılıklarına, birlikte çalışan iki kuvvet neden olur: dil değişikliği ve konuşma topluluklarının genişlemesi. Dil değişikliği elbette tüm konuşma topluluklarında sürekli, devam eden bir süreçtir; tarihsel dilbilimin aksiyomlarından biri, tüm dillerin sürekli değişmesidir. Topluluklar küçük kaldığı sürece, dil değişiklikleri topluluk tarafından bir bütün olarak benimsenir veya reddedilir veya yalnızca sosyal farklılaşma gösterir. Bir konuşma topluluğu bir bölgede yeterince genişlediğinde, üyeleri arasındaki değişiklikleri yayan kişilerarası iletişim ağı bozulur; fazla mesafe veya dağlar ve su kütleleri gibi fiziksel engeller ve bazen kültürel, ekonomik veya sosyal bölünmeler değişikliğin tüm topluluğa eşit yayılmasını imkânsız hale getirir. Neticede, yayılmamış veya kısmen yayılmış değişikliklerin birikmesi, bir bölgedeki topluluk üyelerinin diğer bölgelerdeki insanların kendi dillerinin farklı bir versiyonunu konuştuğunu fark etmesine neden olur ki buna *diyalekt* diyoruz (Boberg, Nerbonne, Watt 2018: 1).

Yeterince zaman geçtiğinde, bu farklılaşma süreci diyalektler arası anlaşmanın, karşılıklı olarak, artık tamamen ortadan kalktığı bir ayrışmaya neden olabilir ki bu durumda onları, birbirinden ayrı ama tarihsel olarak bağlantılı yani akraba diller olarak tanımlarız. Bu şekilde bir ayrışma, tarihsel dilbilimcilerin akraba dillerdeki ailelerin gelişimini nasıl ortaya çıkardıklarının temelinde yatar. Örneğin, bugün Avrupa ve Amerika'nın çoğunda konuşulan Hint-Avrupa dilleri, varsayıma göre, bireysel varoluşlarına ortak bir ata dilin diyalektleri olarak başlamışlardır. Öte yandan, diyalekt farklılıkları, dil ayrışmasına yol açmadan, yüzyıllarca istikrarlı bir ilişki sürdürebilir veya ortadan kaybolabilir. Tek, sınırlı bir bölgede konuşulan diller haricindeki bütün normal diller, daima bölgesel farklılıklar gösterirler. Dolayısıyla, diyalekt farklılıklarının kayıtları, Antik Yunan ve Çin'de iki bin yıl önce ortaya çıkan yazı

dilinin kendisi kadar eskidir. Evrenselliği göz önüne alındığında, diyalekt varyasyonu insan dilinin temel bir yönü, diyalektoloji ise dilbilimin önemli bir dalı olarak görülmelidir (Boberg, Nerbonne, Watt 2018: 1-2).

Diyalektoloji, geleneksel olarak, bir dilin belirli bir alan içinde nasıl değiştiğini tespit etmek ve açıklamak amacıyla dilsel veri toplamakla ilgilidir. Diyalektoloji, her şeyden önce deneysel ve “gerçek eşzamanlı” bir yöntemeye dayalıdır: dilsel tanıkları eşzamanlı olarak yaşarlar / canlıdır ve dillerinin incelenen döneminin öncesi veya sonrasındaki durumu değerlendirmeye alınmaz (Williamson 2004: 108–109). Diyalektologlar, araştırma sahalarının farklı bölgelerindeki konuşurlara anket uygulayarak araştırmalarını yürütürler. Bu konuşurlar, ait oldukları toplulukların yerel konuşma dilinin temsilcileri olarak seçilirler; onlar ait oldukları topluluğun konuşma dilinin dilsel *tanıklarıdır*. Anket, araştırma sahasının her bir bölgesindeki konuşma topluluklarında gözlemlenen değişken dil biçimlerini kaydeden önceden belirlenmiş maddelerden oluşur. Böylelikle farklı topluluklardaki tanıkların söylem biçimlerinin tespit edilmesine ve karşılaştırılmasına olanak sağlanır. Her bir araştırma noktasından elde edilen verilerin sonuçları, farklı dil özelliklerinin coğrafi dağılımlarını göstermek için araştırma alanının haritasına aktarılabilir. Böylelikle, *Der deutscher Sprachatlas*, *the Atlas Linguistique de la France*, *The Linguistic Atlas of England* gibi dil atlasları oluşturulabilir (Williamson 2012: 1422).

1. 1. 1. 1. Diyalektoloji ve Sosyolinguistik

Diller zamana, mekâna ve sosyal kategorilere bağlı olarak değişirler. Günümüzde diyalektoloji, sosyolinguistik disiplininin özü olarak nitelendirilen “dilde varyasyon ve dil değişimi” (*language variation and change*) olarak adlandırılan ve bu tür varyasyonların tamamıyla ilgilenen daha geniş bir dilbilim alt disiplininin bir parçası olarak görülmektedir. Bu bütünleştirici yaklaşım, bu tür varyasyonların etkileşime girdiği birçok yolu yansıtmaktadır ve ilk olarak William Labov' un çalışmalarında net bir odak haline getirilmiştir (Boberg, Nerbonne, Watt 2018: 2).

W. Labov, 1963 yılında Amerikada ilk sosyolinguistik araştırma raporunu sunar ve aynı yıl yayımlanan “*The social motivation of a sound change*” adlı çalışmasıyla sosyolinguistik disiplininin gerçek kurucusu olur. Bu çalışmalar, sosyal faktörlere bağlı dilsel varyantların teşhisiyle ilgili dilbilimsel çalışmaların başlangıcını işaret eder (Chambers 2013: 5). W. Labov'un çalışmalarından yaklaşık on yıl kadar önce, Haver C. Currie, J. Fishman ya da D. Hymes gibi isimlerin de sosyolinguistik

alanına dâhil edilebilecek araştırmaları bulunuyordu, ancak W. Labov bu akımı bağımsız bir disipline dönüştürmüştür.

Kimi araştırmacılar, sosyolinguistik veya *mikro-sosyolinguistik* ile dil sosyolojisi veya *makro-sosyolinguistik* arasında bir ayırım yapmayı uygun bulmuşlardır. Sosyolinguistik, dilin yapısını ve dillerin iletişimde nasıl işlediğini daha iyi anlamak amacıyla dil ve toplum arasındaki ilişkileri araştırmakla ilgilidir. Dil sosyolojisindeki eşdeğer amaç, dil araştırmalarıyla sosyal yapının nasıl daha iyi anlaşılabilirliğini keşfetmeye çalışmaktır (Wardhaugh 2006: 13). Mikro-sosyolinguistik, toplumsal yapının insanların konuşma biçimini nasıl etkilediği ile dil varyasyonlarının ve kullanım şekillerinin sınıf, cinsiyet ve yaş gibi toplumsal özelliklerle nasıl ilişkili olduğunu araştırır. Makro-sosyolinguistik ise, toplumların konuşma biçimlerinin toplumdaki işlevsel dağılımını, dil kaymasını, muhafazasını yahut değiştirilmesini, konuşma topluluklarının sınırlandırılmasını veya etkileşimini açıklayan tutum ve bağlantıyı inceler (Coulmas 1997: 2).

Bu iki yaklaşım arasında keskin bir ayırım çizgisi yoktur, fakat yaygın bir ortak ilgi alanı vardır. Her ne kadar sosyolinguistik araştırmalar bir dizi farklı kilit konuya odaklansa da, keskin bir mikro-makro ayırımı mümkün görünmemektedir. Ayrıca, dil ve sosyal yapılar arasındaki karmaşık ilişkiler hakkındaki mevcut bilgiler doğrultusunda böyle bir ayırım gereksizdir. Toplumsal yaşamın gerekli bir koşulu ve ürünü / sonucu olarak dilin daha iyi anlaşılmasına katkılar her iki alandan da gelmeye devam edecektir (Coulmas 1997: 3).

Bütün bunlardan önce, 1876'dan beri devam eden yerel konuşma varyasyonu çalışmaları ile sosyolinguistikten bağımsız bir diyalektoloji geleneği vardı. Geleneksel diyalektoloji ile sosyolinguistik arasındaki ilişki doğrudan değil dolaylıdır, ancak her ikisi de en geniş anlamda diyalektoloji, yani dil varyasyonu araştırmalarıdır (bk. Chambers 1993: 132-164). Sosyolinguistiği, daha büyük temsili nüfus örnekleri kullanarak daha özgür veri toplama yöntemleri gerektiren teknolojik ve sosyal değişikliklere yanıt olarak geleneksel diyalektolojinin yeniden şekillenmesi olarak görmek mantıklıdır. Nadir de olsa, sosyolinguistik yöntemlerle yapılan geleneksel diyalektoloji çalışmaları yok değildi (Gauchat 1905, McDavid 1948). Ancak, toplumsal perspektifli dilbilimsel çalışmalar için uluslararası bir hareketin ortaya çıkışı, tartışmasız son kırk yıla aittir (Chambers 2013: 6).

1. 1. 1. 2. Dil, Diyalekt ve Varyasyon Terimleri

Teorik dilbilim yakın zamana kadar dilde varyasyona nispeten daha az dikkat çekmiş ve dilleri, sanki tamamen ya da büyük ölçüde değişmez varlıklar yahut içlerinde var olan değişkenlik önemsiz, tesadüfi ya da yetersizmiş gibi ele almıştır. Bir dil veya diyalektteki değişkenlik ve diller arasındaki çeşitlilik, yirminci yüzyılın başlarındaki *Saussurean* teori, Prag Okulu ve Amerikan yapısalcılığı veya üretici-dönüşümsel *Chomskyan* teorisi gibi baskın dil kuramlarında merkezi bir odak değildir. Bunun bir sonucu olarak, dilbilimsel teoriler, natüralistik konuşmanın daha değişken biçimlerine değil, büyük ölçüde standartlaştırılmış dil biçimlerine dayanmıştır (Milroy, Milroy 1998: 28).

Daha önce de değinildiği gibi, yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Labov, Gumperz, Haugen gibi isimlerin öncülüğünde hız kazanan dil değişimi ve dilde varyasyon araştırmaları, geleneksel diyalektolojiyi sosyolinguistiğin bir alt disiplini olarak konumlandığı gibi; diyalekt teriminin kapsamını da “yerel varyasyon” ifadesiyle yeniden şekillendirmiştir. Bu bağlamda, diyalektin ne olduğunu tanımlayabilmek için öncelikle dilde varyasyonu betimlemek gerekmektedir.

Her dil kendi içinde bir dizi varyasyon barındırır. Hudson varyasyonu, “*benzer dağılıma sahip bir dizi dil ögesi*” olarak tanımlar (1996: 22). Bu tanımdan yola çıkacak olursak örneğin İngilizce için; Kanada İngilizcesi, Londra İngilizcesi, futbol yorumlarının İngilizcesi ve benzerlerini İngilizcenin varyantları olarak nitelendirebiliriz. Bu tanım aynı zamanda, bazı çokdilli konuşurların veya toplulukların tüm dillerini tek bir çeşit olarak ele almamıza izin verir, çünkü ilgili tüm dil öğelerinin benzer bir sosyal dağılımı vardır. Bu bağlamda varyasyon, tek bir dilden daha fazlası olabileceği gibi; bir dilden, hatta geleneksel tanımıyla bir diyalekten bile daha azı olabilir. Ferguson ise varyasyonu, “*Mevcut senkronik betimleme teknikleri ile analiz edilmek için yeterince homojen olan ve tüm biçimsel iletişim bağlamlarında işlev görece kadar geniş anlamsal alana sahip unsurların yeterince geniş bir repertuarına sahip olan her türlü konuşma örüntüsü*” olarak tanımlar (1972: 30). Wardhaugh, Ferguson’ un “*yeterince homojen*” ibaresine, dilde tam bir homojenliğin gerekli olmadığını; ister bir dili bir bütün olarak yahut o dilin bir diyalektini veya o diyalektteki bir grubun konuşmasını, hatta o gruptaki her bir kişi dikkate alınsa da her zaman bir varyasyonun olacağını ve bu varyasyonun da dilsel yaşamın temel bir gerçekliği olduğunu belirterek karşı çıkar (2006: 25).

Dilde varyasyon, çeşitli şekillerde tasnif edilebilir. Bu tasniflerin bir kısmında fonoloji, morfoloji ve leksikoloji gibi dilsel öğelerdeki varyasyon dikkate alınırken; bir kısmında konuşların yerel, sosyal ve işlevsel / stilistik bağlamlarda dil kullanımlarındaki varyasyonlar ele alınmaktadır. Dilde varyasyonun sınıflandırılmasıyla ilgili birçok çalışma mevcut olmasına rağmen bugüne kadar ortaya konan çalışmalarda tasniflerde tutarlılıktan söz etmek pek mümkün görünmemektedir (bk. Ferguson ve Gumperz 1960, Rickford 2002, Wardhaugh 2006, Preston 2010).

Çalışkan, Rickford'un (2002) sözcük, ses, dilbilgisi ve kullanım gibi dilbilimsel düzeyler ile yerel, sosyal ve stilistik gibi varyasyonun çıkış noktasını esas alan birbirine paralel iki düzlemde oluşturduğu tasnifini bir tablo halinde sunmuş; bu tabloda, yerel varyasyon başlığı altında ağızların ele alındığını; cinsiyet, yaş, meslek, sosyal statü gibi değişkenlere bağlı olarak ortaya çıkan varyasyonun sosyal; konuşma dili / yazı dili, bilim dili, haber dili gibi değişkenler ile metin türleri ve konulara göre gerçekleşen varyasyonun ise stilistik olarak değerlendirildiğini ifade etmiş ve bununla birlikte Preston'ın (2010) tasnifine de yer vererek dilde varyasyon tasnifleriyle ilgili genel bir çerçeve çizmiştir (bk. Çalışkan 2018: 13-17).

Dilsel öğelerdeki çeşitlilik, bugünkü ifadeyle, dilsel varyasyon (*linguistic variation*) (bk. Wardhaugh 2006: 142-146), sosyolinguistikten önce, uzun yıllar tarihsel dilbilim araştırmalarının odağı olmuştur. Dildeki fonolojik, morfolojik ve leksikolojik değişimlerin zamana bağlı olarak incelenmesi tarihsel dilbilimin çıkış noktasıdır. Başka bir ifadeyle, tarihsel dilbilim, dilin zaman içindeki değişimlerini inceler. Bu bakımdan tarihsel dilbilim, artzamanlı dilbilim olarak da adlandırılır. Artzamanlı ve karşıtı olarak nitelendirilen eşzamanlı kavramlarını yöntemsel bir ayrımı belirtmek amacıyla ilk kez kullanan F. de Saussure'e göre artzamanlılık, zaman içinde birbirini izleyen, birbirinin yerini alan olgulara ilişkin; eşzamanlılık, aynı anda bir arada bulunan olguların bağıntılarıdır (Vardar 2001:116). Artzamanlı dil incelemelerinin çeşitli yolları vardır. Örneğin, tarihsel dilbilimciler tek bir dilin tarihi evrelerindeki değişiklikleri inceleyebilirler, mesela Eski İngilizceden Modern İngilizceye ya da Eski Fransızcadan Modern Fransızcaya değişimler gibi. Diğer taraftan dilbilimciler, bir dili tek bir noktada ele alan incelemeler de yapabilirler; örneğin, belirli bir konuşma topluluğunda konuşulan günümüz İngilizcesinin dilbilgisini yazmaya çalışabilirler ki bu da eşzamanlı bir inceleme olur. Benzer şekilde,

Eski İngilizcenin dilbilgisi de yine zaman içinde tek bir noktayı işaret etmesi bakımından eşzamanlı bir inceleme örneği olacaktır (Campbell 2012: 3-4). İster artzamanlı ister eşzamanlı olsun, tarihsel dilbilimin dil değişimindeki odak noktası zaman içindeki değişkenlikler olmuştur. Sosyolinguistik ise, dildeki değişimi zamana, mekâna ve sosyal kategorilere göre inceleyen çok boyutlu bir disiplin olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, bir dil değişimi çalışmasında dilsel öğelerin belirlenmesi ve tanımlanmasına ilişkin prosedürel adımlardan geçerken, dilsel varyasyon kavramının çalışma amacımıza odaklanmada önemli bir rol oynamaya devam edeceği aşikârdır (Wolfram 1993: 200).

Bir dilsel varyant belirlendikten sonra, bir sonraki adım, bu varyantların sosyal dağılımı hakkında belirli sonuçlar çıkarabilecek şekilde veri toplamaktır. Bunun için de sosyal varyantı tanımlamak gerekmektedir. En genel ifadeyle, sosyal varyant ya da sosyolekt (*sociolect*), bir türün değişen bir sosyal niteliğine veya özelliğine karşılık gelir. Sosyal varyantın temeli, coğrafi bölge, yaş, cinsiyet veya sosyo-ekonomik statü gibi demografik altyapının bazı yönlerinden sosyal konumlara (ortam, muhataplar), sosyal ilişkilere (sosyal ağlar) ve kişilik özelliklerine (muhafazakâr / liberal) kadar değişebilir (Wolfram 1993: 200).

Türkçede varyasyonla ilgili bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma N. Demir'in (2010) "Türkçede Varyasyon Üzerine" adlı yazısıdır. Demir, çalışmasında dilde varyasyon türlerini standart varyant, yerel varyasyon, sosyal varyasyon ve diğer varyantlar başlıkları altında ele almış; özellikle sosyal varyasyon üzerinde durmuş ve sosyal varyasyonu; meslek, sosyal statü, yaş, cinsiyet, bağlam gibi dil dışı etkenler çerçevesinde incelemiştir (bk. Demir 2010: 93-106).

Bugün, sosyolinguistik araştırmalarda çoğunlukla sosyal varyasyon ön plana çıksa da; biz burada, çalışmamızın muhtevası gereği yerel varyasyon, diğer bir adlandırmayla diyalekt (*dialect*), terimi üzerinde duracağız.

Diyalekt teriminin bugün coğrafi olarak sınırlandırılmış bir dil biçimini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Ancak hem dünya diyalektolojisinde hem de Türkiye diyalektolojisinde "diyalekt" teriminin birçok anlama sahip olduğu görülmektedir.

Geleneksel diyalektolojideki yaygın kaniya göre diyalekt, "*dilin genellikle toplumun köylü, işçi veya prestiji zayıf kesimleriyle ilişkilendirilen, daha çok taşraya özgü, düşük statüdeki alt standardı; özellikle dünyanın daha izole bölgelerinde*

konuşulan, yazılı biçimi olmayan dil formu; normdan bir tür (daha çok hatalı) uzaklaşma” (Chambers, Trudgill 1988: 3, Çev. Çalışkan 2018: 17) gibi ifadelerle tanımlanmış ve daha önce de ifade ettiğimiz gibi uzun yıllar teorik dilbilimin araştırma alanının sınırları dışında tutulmuştur. Sosyolinguistik disiplininin etkisiyle yeniden şekillenen diyalektoloji, özellikle son elli yıldır, diyalekt teriminin anlam alanının da yeniden sorgulanmasına neden olmuş; gerek sosyolinguistik gerekse diyalektolojik çalışmalarda birçok farklı görüş ve tanımlamanın ortaya konmasına yol açmıştır. Bu tanımlamaların hemen hemen hepsinin odağındaki sorular aynıdır: Diyalekt nedir? Dil ile diyalekt arasındaki farklılıklar nelerdir yahut gerçekte böyle bir farklılık söz konusu mudur? Diyalekt ile yerel diyalekt / varyant terimleri arasında nasıl bir farklılık söz konusudur? Herhangi bir diyalektin coğrafi olarak sınırlarını belirlemek mümkün müdür? Bütün bu soruların / sorunların ve daha fazlasının kapsamlı olarak ele alındığı birçok çalışma mevcuttur (bk. Haugen (1966), Gumperz (1982), Wardhaugh (2006), Chambers ve Trudgill (1998), Milroy (1992), Hickey (2018)). Her biri başlı başına bir çalışmanın konusu olabilecek muhtevaya sahip bu soruların yanıtlarını burada bütünüyle sunabilmemiz çalışmamızın sınırları gereği mümkün değildir, ancak yine de diyalekt terimini tanımlayabilmek için öncelikle, dil ve diyalekt kavramlarının kapsama alanlarını ve sınırlarını belirlemek gerekmektedir ki aslında bu da oldukça güçtür. Zira dil ve diyalekti, biri X, diğeri Y kümesinin elemanıdır şeklinde kategorize etmek mümkün değildir. Buna rağmen dil ve diyalekt kavramlarını birbirinden ayırmak için karşılıklı anlaşılabilirlik (*mutual intelligibility*), diyalekt bütünlüğü (*dialect continuum*), ile özerklik (*autonomy*) ve bağımlılık (*heteronomy*) gibi ilkeler¹ kapsamında incelemeler yapılmış; ancak yine de dil ve diyalekt kavramlarının sınırları net bir şekilde ortaya konamamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, dil ve diyalekt kavramlarının ayırımında dilsel unsurlar kadar politik, coğrafi, tarihi, toplumsal ve kültürel unsurların da etken rol oynamalarıdır. Bu bağlamda kimi araştırmacılar, “*dil*” in dilbilimsel bir kavram olmadığını dahi ifade etmişlerdir (bk. Chambers ve Trudgill 1988: 3-12).

Bütün bu kavram karmaşasının temelinde, her dilin aslında bir diyalekt olduğu, başka bir ifadeyle, herhangi bir diyalektin “dil” olarak nitelendirilebileceği anlayışı yatmaktadır. Tam da bu noktada karşımıza “standartlaşma” kavramı çıkar. “Herhangi”

¹ N. Çalışkan, Chambers ve Trudgill (1988), “Dialectology” eserinin ilgili bölümlerinden hareketle “Dil ve Ağız” başlığı altında; karşılıklı anlaşılabilirlik, ağız sürekliliği, özerklik ve bağımlılık kavramlarını ele almıştır. Ayrıntılar için bk. Çalışkan (2018: 17-20).

bir diyalektin “dil” olarak nitelendirilebilmesi için belirli aşamalardan geçmesi, yani standartlaşması gerekmektedir. Bu bağlamda, dil ve diyalekt kavramlarının kapsama alanlarını ayırt edebilmek için “standart dil, yazı dili, edebiyat dili, milli dil” gibi adlarla da anılan standart varyant, önemli bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Demir, *standart dili* şu ifadelerle tanımlar²:

Standart dilin tanımlanmasında çeşitli ölçütler kullanılabilir. Ancak bunlarda dil yapısı, dil toplumu içindeki işlevi ve konuşanlarının bu dile karşı takındıkları tutum, tanımlamada kullanılacak en önemli ölçütlerdir. Standart dil, unsurları yerel ve sosyal tabakalara has izler taşımayan, ağızlar üstü, norm oluşturucu; yani varyasyonu azaltıcı bir prestij varyantıdır. Aşağıda da göreceğimiz gibi her hangi bir şekilde seçilmiş ve en azından yazılı gerçekleşmesinde kullanımıyla ilgili kurallar belirlenmiştir. Günlük dilde standart dil, ideal yazılı biçim anlamında kullanılır. Bir dilin kullanıldığı sahada iletişim alanı en geniş olan varyanttır. Farklı varyantları konuşanlar arasında bir iletişim aracı durumundadır. Dil toplumu içerisinde, güzel, doğru konuşmak isteyenlerce ulaşması gereken varyant durumundadır: Kurumlarda ve resmi durumlarda kullanılması toplumsal prestij açısından diğer varyantlara göre daha teşvik edilmeye layıktır. Örnek karaktere sahiptir: “doğru” veya “güzel” konuşmak isteyenlere örnek oluşturur. Doğru konuşmamanın olumsuz sonuçları olabileceğinin düşünüldüğü resmi ortamlarda kullanılır. Öğrenilmesi ve kullanılması belli bir prestij ortaya çıkarır ve belli sosyal kazanımların elde edilmesinde aracı olabilir (Demir 2002: 110).

Demir’in de sık sık vurguladığı “prestij” olgusu bir diyalektin standart dile dönüşebilmesi için etken unsurdur. Daha önce dil kavramı için de değindiğimiz gibi, herhangi bir diyalekti diğerinden üstün kılan unsurlar genellikle politik, coğrafi, tarihi, toplumsal ve kültürel etkenlere bağlıdır. Bununla birlikte, bir diyalektin standart dile dönüşebilmesi için bazı aşamalardan geçmiş olması gerekmektedir. Haugen’in (1976), normun seçilmesi (*selektion der norm*), formun kodlanması (*kodifizierung der form*), işlevlerin belirlenmesi (*ausbau der funktion*) ve toplum tarafından yaygınlaştırılma (*verbreitung durch die gemeinschaft*) olarak adlandırdığı dört aşamayı Demir, sırasıyla; seçilme, kodlanma, işlevlerin geliştirilmesi ve kabul olarak adlandırarak ele almıştır (bk. Demir 2002: 111-112). Standart dilin yahut varyantın oluşumundaki bu aşamalar, araştırmacılar arasında önemli ölçüde kabul görmüştür. Standart dilin tanımı ve oluşum evreleriyle ilgili bu açıklamalarından sonra Demir, “ağız” kavramını,

² N. Demir’in (2002), “Ağız Terimi Üzerine” adlı makalesinden alıntılanan “standart dil” in tanımında yer alan kavramı betimleyici özellikler, yine Demir’in (2010), “Türkçede Varyasyon Üzerine” adlı makalesinde “standart varyant” başlığı altında genişletilerek yeniden yorumlanmıştır (bk. Demir 2010: 96-99).

dilbilimsel ölçütler, kullanım alanı, konuşanlar, tarihi, yüzeysel dağılım ve iletişimsel kullanılabilirliği gibi açılardan standart dil ile karşılaştırarak kapsamlı bir şekilde ele alır ve özetle şu ifadelerle tanımlar:

Dil coğrafyası incelemeleri çerçevesinde kullanılacak bir terim olarak ağız, aynı kökenden geldiği üst sistem durumundaki bir standart dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde; okur yazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmi ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, yazılı bir gelenek oluşturamamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az yerel konuşma biçimleridir (Demir 2002: 112-114).

Demir'in "ağız" tanımı, yukarıda Chambers ve Trudgill'den (1988) alıntıladığımız, diyalekt kavramıyla ilgili geleneksel bakış açısını ifade ettikleri tanımla büyük oranda benzerdir. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, diyalekt kavramıyla ilgili bu genel kanı, sosyolinguistiğin tesiriyle yeniden şekillenmiş ve bugün, diyalekt terimi, "yerel varyasyon" (*regional variation*) kavramının karşılığı olarak kullanılır hale gelmiştir. Yerel varyantı, geleneksel diyalekt kavramından ayıran en önemli unsurlardan biri, sadece küçük bir söyleyiş farklılığından ibaret olmayışıdır. Zira yerel varyasyon, dilin her alanında ortaya çıkabilir (Demir 2010: 100). Bu bağlamda "diyalekt", dildeki fonolojik, morfolojik ve hatta leksikolojik unsurlardaki varyasyonları ifade ederken; "aksan" (*accent*), dildeki sözcüklerin söyleniş biçimini, yani telaffuzunu, dolayısıyla dildeki fonetik veyahut fonolojik unsurlardaki varyasyonu ifade etmek için kullanılır (Chambers ve Trudgill 1988: 5).

Türkiye diyalektolojisinde bir terim olarak "diyalekt" sözcüğünün kullanımı pek yaygın değildir. Bununla birlikte "diyalekt" teriminin Türkçe karşılığının ne olduğu konusu oldukça belirsiz ve karmaşıktır. Herhangi bir sözcüğün Türkçedeki anlamı veya karşılığı için başvuracağımız ilk kaynak olan Türkçe Sözlük'te diyalekt teriminin karşılığı olarak "lehçe" karşımıza çıkar. Sözlükte "lehçe" teriminin anlamı için "Bir dilin tarihsel, bölgesel ve siyasal sebeplerden dolayı ses, yapı ve söz dizimi özellikleriyle ayrılan kolu, diyalekt." ifadesi yer alır. Öte yandan, dilbilimsel bir kavram olan "diyalekt" için dilbilim terimleri sözlüklerine bakıldığında da karşımıza yine "lehçe" terimi çıkmaktadır. Vardar ve diğerleri, Almanca "*dialect*", Fransızca "*dialecte*" ve İngilizce "*dialect*" in karşılığı olarak belirttikleri lehçeyi şu ifadelerle tanımlar:

Bir dilin tarihsel, toplumsal, ekinsel nedenlerle zaman ya da uzamda söyleyiş, dilbilgisi ve sözlük açılarından ayrılaşmış biçimi. Örneğin Özbek lehçesi, Azeri lehçesi Türk lehçelerindedir. (*Diyalekt* de denir.) Birçok ülkede çeşitli lehçeler vardır ve taşra ağızlarıyla bunlar arasındaki ayrılıkları, toplumsal ölçütlere başvurmadan belirleyebilmek çoğu kez olanaksızdır. Lehçelerin oluşumu, bir dili konuşan çeşitli toplulukların birbirlerinden uzaklaşmasıyla açıklanır. Değişimler, anlaşmanın olanaksızlaşmasıyla ve toplumsal-siyasal koşulların etkisiyle ayrı dillerin ortaya çıkması sonucunu da verebilir (Vardar vd. 1998: 149).

Söz konusu sözlüklerde yer alan tanımlamalardan hareket edecek olursak, “diyalekt” teriminin Türkçe karşılığı olarak “lehçe” teriminin kullanılmasında bir bahis görülmemektedir. Ancak bilindiği gibi, Türkiye Türkolojisi açısından lehçe kavramının kapsam alanının sınırları bu kadar net değildir. Bu noktada karşımıza özellikle Türkiye Türkolojisinde uzun yıllardır tartışma konusu olan “lehçe”, “şive” ve “ağız” terimlerinin tanımlanması problemi çıkar. Konuyla ilgili tartışmaların başlangıç noktası olarak Arat’ın Türk “şivelerini” tasnif denemesinde sözünü ettiği lehçe ve şive ayrımını kabul edebiliriz. Bu tasnifte Arat, diğer Türk “şivelerinden” “daha eski” bir devirde ortaya çıkmış olan özellikler sergileyen Yakutça ve Çuvaşçayı “lehçe” olarak tanımlar (bk. Arat 1953: 129). Arat’ın bu ayrımının ardından, Ergin’in Türkolojide klasikleşen ve hala birçok çevrede kabul gören lehçe-şive-ağız şeklindeki üçlü ayrımı gelir:

/.../ bir dilin muhtelif lehçeleri, şiveleri ve ağızları bulunur. Bunlardan *lehçe* bir dilin bilinen ve takip edilebilen tarihinden önce, karanlık bir devrinde kendisinden ayrılmış olup çok büyük ayrılıklar gösteren kollarına denir. *Şive* bir dilin, bilinen tarihî seyri içinde ayrılmış olup bazı ses ve şekil ayrılıkları gösteren kolları, bir kavmin ayrı kabilelerinin birbirinden farklı konuşmalarıdır. *Ağız* ise bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklarına dayanan küçük kollara, bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı olan konuşmalarına verdiğimiz addır. *Ağız*’larda ses (söyleyiş), *şive*’lerde ses ve şekil, *lehçe*’lerde ise ses ve şekilden başka kelime ayrılıkları kelime sahasına inen ayrılıklar bulunur (Ergin 1998: 10).

Ergin’in bu ayrımı, birçok çalışmada defaatle tekrarlanmış ve farklı açılardan değerlendirilerek Türkolojide uzun yıllar devam eden dil-lehçe-şive-ağız tartışmalarının odağını oluşturmuştur. Diğer taraftan, her ne kadar hala bazı çevreler ve araştırmacılar tarafından kabul görmeye devam ediyor olsa da Ergin’in bu üçlü ayrımındaki tanımlamalarını bugün, eldeki dilbilimsel verilere göre değerlendirecek olursak “doğru” kabul etmek oldukça güçtür (bk. Demir 2002: 105-106). Keza, Ergin’i

takip eden diğer araştırmalarda da yapılan ayrımların yahut adlandırmaların dilbilimsel yaklaşımdan uzak olduklarını da ifade etmek gerekir (bk. Demir 2006:119-144).

Diğer taraftan bugün, bilhassa Türkiye Türkçesi dönemine ait diyalektoloji araştırmalarında diyalekt teriminin karşılığı olarak “ağız” teriminin oldukça yaygın olarak kullanıldığını görmekteyiz. Buna rağmen, yapılan araştırmaların birçoğunda “ağız” teriminin tanımına ve kapsamına dair açıklamalar oldukça yüzeysel ve sınırlıdır. Bu bakımdan ağızı bir terim olarak ele alan ve tanımlayan en kapsamlı çalışma, daha önce “ağız” teriminin tanımına da yer verdiğimiz, Demir’in (2002) “Ağız Terimi Üzerine” adlı çalışmasıdır.

Türkiye diyalektolojisinde kullanımı pek yaygınlaşmamış olan “diyalekt” teriminin tanımlanmasıyla ilgili çalışma da yok denecek kadar azdır. Bu bakımdan Barutcu Özönder’in “diyalekt” tanımı dikkati çeker:

Türkiye diyalektolojisinde olduğu kadar dünya diyalektolojisinde de “diyalekt” terimi birçok anlama sahiptir. En geniş anlamı ile diyalekt, herhangi bir konuşma sistemidir. Diyalekt vurgu/aksan/şiveden daha fazla bir şeydir; yalnızca telâffuza değil, kullanılan sözlere ve gramere de işaret eder. Bununla birlikte, yine de vurgu/aksan/şive (accent) diyalektle birlikte yürür. Ancak bir standart türün üstünü kapladığı bir diyalekt alanında ve kitle iletişim araçlarının yaygınlığı oranında bütün diyalekt konuşurları kendi diyalektlerinde, fakat standart türün vurgusuyla konuşabilirler (B. Özönder 2006: 63-67).

Yukarıda Barutcu Özönder tarafından da işaret edildiği gibi diyalekt, sadece konuşma biçiminden ibaret değildir. Buna göre diyalekt, vurgu/aksan/şiveden farklı olarak, söz varlığı ve gramer özelliklerini de kapsamaktadır. Bu bağlamda diyalektolojik bir çalışmada esas; dildeki fonolojik, morfolojik ve leksikolojik varyasyonların tespiti olmalıdır.

Biz de çalışmamızda, kapsam alanları ve sınırları bugün hala netlik kazanamamış “lehçe”, “şive” yahut “ağız” terimleri yerine; yukarıda, evrensel dilbilim ölçütleri çerçevesinde tanımlamaya çalıştığımız “diyalekt” terimini kullanmayı uygun görmekteyiz.

1. 1. 2. Tarihsel Diyalektoloji

Tarihsel diyalektoloji, geniş ölçüde kavramsallaştırılan dilbilim sınırları içinde açıkça görülür. Dilbilim tek bir disiplin değil, birbirine dönüşen ve iç içe geçmiş araştırma alanlarının bir derlemesidir. Bu alanların her biri, dillerin yapısını modellemenin farklı yollarını formüle edebilir ve böylelikle dilin çeşitli yönleriyle çalışılmasına katkıda bulunabilirler. Dilbilimciler, dilleri, kısmen kendi esasları üzerinde çalışılacak konular olarak tanımlarken, aynı zamanda dil yetisini betimleme ve anlama amacına katkı olarak da tanımlarlar. Dil araştırmalarının ana ayrışmalarından biri, tarihsel dilbilim ile eşzamanlı dilbilim arasındadır. Modern dilbilimin temel araştırmalarının birçoğu 19. yüzyılın tarihsel ve diyalektikal araştırmalarına dayanırken; günümüz kuramsal dilbilimcileri, Saussure (de Saussure 1916: 144) tarafından formüle edilen artzamanlılık (*diachrony*) ve eşzamanlılık (*synchrony*) arasındaki karşıtlığın yanı sıra; yine Saussure tarafından öne sürülmüş olan dil (*language*) ve söz (*parole*) karşıtlığına ve tabii ki Chomsky'nin edinç (*competence*) ve edim (*performance*) karşıtlığına büyük ölçüde katılırlar.

Eşzamanlı dilbilim, dil tanımlanırken sahneye çıkan tarihsel gelişmelerden bağımsız olarak, belirli bir zaman dilimindeki dilbilimsel çözümlemelerle ilişkilidir. Tarihsel / artzamanlı dilbilim ise, münferit diller veya “aileler” gibi dil gruplarının tarihinde olanlarla ilgilidir. Ayrıca, daha yüksek bir analiz düzeyinde, dilsel değişimin doğası ile de ilgilidir: diller nasıl ve neden değişir?

Daha önce de değindiğimiz gibi, tarihsel dilbilim ile geleneksel diyalektolojinin ve hatta sosyolinguistiğin zaman zaman ayrışan; ancak çoğu kez ortaklaşan uygulama ve yöntemlerle ele aldığı esas unsur, dildeki varyasyonlardır. Bu noktada odaklanılması gereken şu gibi sorular / sorunlar karşımıza çıkmaktadır: Tarihsel diyalektoloji, tarihsel dilbilim ve diyalektolojiden veyahut sosyolinguistikten nasıl ayrışır? Tarihsel diyalektoloji, bu kapsamlı ve çeşitli düşünce alanına nereden giriyor? Tarihsel diyalektologlar, “yaşayan diller” üzerinde çalışan diyalektologların yaptıkları şeyden farklı olarak ne yaparlar? (bk. Williamson 2012: 1421-1422)

Tarihsel diyalektoloji, diyalektolojik araştırma ilke ve yöntemlerinin, gerekli değişikliklerin yapılmasıyla dilin geçmiş evrelerine uygulanmasıdır. Bu değişiklikler önemlidir, çünkü bir dilin geçmiş evresinin dilbilimsel bir araştırmasını yapmak için, modern bir dil için uygulanan araştırma yöntemleri kullanılamaz. Şüphesiz, tarihsel

diyalektoloji araştırmalarının en büyük sorunlarından biri, araştırma sahalarının yaşayan herhangi bir tanığının bulunmamasıdır. Dolayısıyla tarihsel diyalektologların dil incelemeleri için başvurabilecekleri yegâne tanıklar, yazılı metinlerdir. Bu çerçevede tarihsel diyalektologların araştırma objeleri, günümüze ulaşan eserlerde korunmuş olan “*metin dilleri*” dir (Fleischman 2000: 34). Tarihsel diyalektoloji araştırmalarında bu metinlerin yazarları, “*anadili konuşuru*” yerine “*anadili yazarı*” olarak değerlendirilmektedir. Bu metinlerin dilleri, bir ya da birden fazla dil düzeyinde varyasyon sergilediklerinden; imlâ, fonoloji, morfoloji, söz varlığı ve sözdizimi bakımından diyalektikal unsurlar içermektedirler. Tarihsel diyalektoloji çalışmalarının temel hedefi, metin dilinde yer alan diyalektikal unsurları tespit etmektedir.

Tarihsel diyalektoloji araştırmalarının tek tanıkları olan yazılı metinler, diyalektolojik bir araştırma için pek çok yönden sorun teşkil etmektedir. Her şeyden önce, diyalektolojik bir araştırmada olduğu gibi tanık belirlemek / seçmek ve onunla yüz yüze görüşmek mümkün değildir; tarihsel diyalektoloji araştırmalarının kaynağı olan yazılı metinlerin birçoğu, muhtemelen kazara günümüze erişen tanıklardır. Bununla birlikte, modern diyalektologlar araştırma sahalarının içinde yer alan herhangi bir noktadan tanık veya tanıklar belirleyebilirken; tarihsel diyalektologlar, eldeki tanıklara yani var olan yazılı metinlerin oluşturulduğu coğrafyaya (ki bu da tespit edilmişse) bağlı kalmak zorundadırlar. Diğer taraftan, modern diyalektolojide araştırmacı elde ettiği verileri yeterli bulmadığında daha fazla tanığa daha fazla soru yöneltebilirken; tarihsel diyalektolojide araştırmacı, eldeki verilerden hareketle bir sonuca varmak zorundadır.

Tarihsel diyalektoloji araştırmalarında ele alınan metinleri, yerel belgeler ve edebi metinler olarak iki ana başlık altında değerlendirmek mümkündür. Yerel belgeler olarak nitelendirebileceğimiz metinler arasında sözleşmeler, vasiyetnameler, antlaşmalar, mektuplar ve mahkeme kayıtları gibi genellikle resmi evraklar yer alırken; edebî metinler arasında kurgusal, tarihî yahut öğretici manzum ve mensur eserler yer almaktadır. Her ne kadar genellikle hacimce boyutlarıyla edebi metinler ön plana çıksa da her iki kategori de tarihsel diyalektoloji araştırmaları bakımından önem arz etmektedir. Genellikle bir ya da birkaç sayfalık metinlerden oluşan yerel belgelerde diyalektikal unsurların yok denecek kadar az olduğu düşünülebilir, ancak bu tür metinleri tarihsel diyalektoloji araştırmaları bakımından önemli kılan asıl unsurlar dilsel özelliklerinden çok içermiş oldukları tarih, yer ve yazarları hakkındaki

verileridir. Birçoğu resmi belge niteliği taşıyan bu tür metinlerin genellikle bir yazım geleneğine sahip oldukları bilinmektedir. Bu bağlamda bu tür metinlerin hemen hemen hepsinde yazıldıkları tarih ve yer bilgisinin yanısıra kim tarafından ve hatta türüne bağlı olarak kime yazıldıklarının da bilgisi yer almaktadır. Buradan yola çıkılarak bu tür belgelerin oluşturuldukları sahaların dilsel özellikleri bakımından önemli veriler sundukları göz ardı edilmemelidir. Tarihsel Türk dili alanlarında da sıkça rastladığımız yerel belge niteliği taşıyan metinlerin Harezmi-Altın Ordu sahasında, bilhassa Altın-Ordu döneminde “yarlık” ve “bitik” olarak adlandırılan örneklerinin de var olduğu bilinmektedir³. Tarihsel diyalektolojide kaynak olarak “yerel belgelerin” toplanması, önemi ve kullanımı hakkında bk. Benskin (1977, 1981), Dees vd. (1987).

Tarihsel diyalektoloji araştırmaları bakımından zengin bir veri kaynağı olarak nitelendirilebilecek olan edebî metinlerin kim ya da kimler tarafından yazıldığı bilgisinin genellikle belirsiz oluşu araştırmacıların en sık karşılaştığı sorunlardandır. Bu belirsizliğe yol açan temel nedenlerden biri, günümüze ulaşan eserlerin büyükçe bir kısmının orijinal metin yerine onun bir kopyası / nüshası olmasıdır. Üstelik bir metnin birden fazla nüshası olabileceği gibi bu nüshaların birden fazlasının da günümüze ulaşmış olma ihtimali söz konusudur. Bu durumda araştırmacılar için önemli olan orijinal metnin günümüze ulaşan nüshası / nüshalarıdır. Bununla birlikte, günümüze ulaşmış olan orijinal metnin kendisi de olsa, onu herhangi bir nüshadan daha çok veya az “diyalektolojik” öneme sahip olarak değerlendirmek doğru değildir. Bunu anlamamanın yolu orijinal bir metnin kopyalanmasında uygulanan stratejilerdir. Angus McIntosh (1973: 92) bir kopya yazarı / müstensihisi için üç potansiyel strateji belirlemiştir:

A. Herhangi bir el yazmasını kopyalayan modern bir bilgin gibi, onu aşağı yukarı hiç değiştirmeden bırakabilir ki bu biraz nadir görülür.

B. Ortografide, morfolojide ve kelime haznesinde sayısız değişiklik yaparak dili kendi diline dönüştürebilir ki bu oldukça yaygındır.

C. A ve B arasında bir yerde bir şeyler yapabilir ki bu da yaygın olarak görülür.

³ Çalışmamızın ikinci bölümünde “Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri” başlığı altında ilgili metinler hakkında bilgiler yer almaktadır. Ayrıca M. Özyetgin (1996), *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi* adlı eserinde dönemin yarlık ve bitiklerinin dil ve üslup özelliklerini detaylı biçimde ortaya koymuştur.

Bir müstensihin B stratejisini uygulamasının temel nedeni, kopyalanan metnin (belki de orijinal metnin) dilinin müstensihin dilinden farklı olması olabilir. Böyle bir durumda müstensih, eserini oluşturduğu bölgedeki okuyucu topluluğun dilini de göz önünde bulundurarak nüshayı kendi diline, yani yazılı bir yerel varyasyona, dönüştürebilir. Müstensih, ister A ister B stratejisini uygulasin, yerel varyasyon unsurlarının oluşturulan nüshaya yansması kaçınılmazdır. Ancak araştırmacılar için önemli olan esas unsur dilin menşeidir. Diğer taraftan C stratejisinin uygulanması durumunda karışık dilli (*mixed language / mischsprache*) eserler ortaya çıkabilmektedir⁴. Karışık dillilik, müstensihin “orijinal” metne sadık kalarak oluşturduğu nüshadaki “orijinal” biçimlerin yerini spontane bir şekilde kendi geleneksel yazılı kullanım biçimlerinin almasıyla ortaya çıkmaktadır. Böylelikle müstensih, “karışık dilli” bir nüsha üretmiş olur. Bu durumda B stratejisiyle üretilen nüshaların neredeyse bir çeviri niteliği taşıdıklarını söylemek yanlış olmaz. İkinci bir karışık dil türü, müstensih orijinal metindeki kafiye veya aliterasyon gibi biçimsel unsurları koruduğunda ortaya çıkar. Kopyalamanın bir başka sonucu, birden fazla yazar tarafından birden fazla yerel dilde oluşturulmuş bir “orijinal” metnin müstensihinin, bu metne tamamıyla sadık kalarak birebir kopyalama stratejisini uyguladığı nüshaların ortaya çıkmasıdır. Kimi zaman, bir nüshanın tamamında tek bir el yazısı biçimi görülebilir ve buna bağlı olarak müstensihinin dilinin tek bir varyasyonu yansıttığı düşünülebilir; ancak dilbilimsel bir analizle bu nüshada yer alan birbirinden farklı kökenlere sahip dil formları ortaya konabilmektedir (Williamson 2012: 1425).

Tarihsel diyalektoloji çalışmalarının temel hedefi, orijinal yahut kopyalanmış metinlerin dillerinde yer alan diyalektikal unsurların dilbilimsel analiz yöntemleriyle tespit edilerek elde edilen verilerin dil / diyalekt atlasları gibi diyatopik veya başka herhangi bir dilbilimsel çalışma biçimine aktarılmasıdır. Bu tür bir çalışmada başvurulması gereken ilk kaynak şüphesiz metinlerin el yazması olanlarıdır. Ancak pek çok farklı nedenle bu her zaman mümkün değildir. Bu nedenle araştırmacılar herhangi bir metnin basılı biçimi üzerinden inceleme yapacakları zaman, mevcut

⁴ Karışık dillilik (*mischsprache*) kavramı ve kopyalama stratejileriyle ilgili olarak ayrıca bakınız: Michael Benskin ve Margaret Laing, *Translations and Mischsprachen*, 1981; Margaret Laing ve Keith Williamson, *The archaeology of medieval texts*, 2004.

seçenekler arasında mümkünse orijinale hem tarihsel hem de biçimsel olarak en yakın formu tercih etmelidirler.

Tarihsel diyalektoloji araştırmalarında incelenen metinler hangi formda olursa olsun bu metinlerin, başka bir ifadeyle tanıkların dillerinde bağımsız zamansal farklılıkların var olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte önemli olan, zaman içinde herhangi bir dil formunda gerçekleşmesi kaçınılmaz olan bu farklılıklar da göz önünde bulundurulurken analizlerin sürdürülmesidir. Bütün bu analizler sonucunda elde edilen verilerin diyatopik bir dilbilimsel çalışma ürünü olan dil / diyalekt atlaslarına dönüştürülmesi tarihsel diyalektoloji araştırmaları bakımından oldukça önemlidir.

Tarihsel dil atlasları oluşturulurken uygulanan ve özünde verilerin toplanması ve işlenmesi bakımından farklılık gösteren iki metod vardır. Bunlardan biri anket (*questionnaire*) metodudur: Metinlerde bulunan dilbilimsel formlara atanan önceden belirlenmiş bir dilbilimsel ögeler dizisini içerir. İkinci yöntem olan aktarma ve fişleme (*transcription and tagging*) ise korpus dilbilim metodolojisine dayanmaktadır. İlk yöntem genellikle “modern dillerin” dil araştırmalarında kullanılabilecek olan, *Atlas Linguistique de la France or the Survey of English Dialects* veya *A Linguistic Atlas of Late Mediaeval English* (LALME) gibi dil atlaslarında anket yöntemi uygulanmıştır. İkinci yöntem ise LALME’in “ablaları” olarak tabir edilebilecek olan, *A Linguistic Atlas of Early Middle English* (LAEME) ve *A Linguistic Atlas of Older Scots* (LAOS) rneklerinde uygulanmıştır (Williamson 2012: 1428). Dil atlasları oluşturmada kullanılan yöntemler ve uygulamaları hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: McIntosh vd. (1986), Laing ve Lass (2008), Williamson (2008), Dees vd. (1987), van Reenen vd. (2009).

Diyalektoloji ve tarihsel diyalektoloji araştırmalarının ürünleri olarak karşımıza çıkan dil atlaslarının bugüne kadar modern ve tarihsel pek çok dil için oluşturulduğu bilinmektedir. Buna rağmen bugün hala Türk dilinin ne modern ne de tarihsel evrelerindeki herhangi bir varyasyonunun dil atlası oluşturulamamıştır. Uzun yıllardır Türkolojinin en büyük meselelerinden biri haline gelmiş olan ve bugün için daha çok “ağız atlası” adıyla Türkiye Türkçesi için tasarlanan çalışmayla ilgili son yıllarda yapılan araştırmalar arasında en kapsamlı olanı Leyla Karahan vd. (2018) tarafından hazırlanan “Ağız Atlası Kılavuz Kitabı” adlı eserdir.

Tarihsel Türk dilinin karışık dilli eserlerinin yoğun olarak görüldüğü ilk evre olarak nitelendirebileceğimiz “Orta Türkçe” döneminde yer alan Harezmi-Altın Ordu sahasına ait Türkçe metinlerin fonolojik ve morfolojik diyalektikal unsurları bakımından ele alındığı çalışmamızda, araştırmamızın yöntemi ve sınırları gereği bir dil atlası oluşturulması söz konusu değildir. Böyle bir çalışmanın yapılabilmesi için her şeyden önce yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi dönemin bütün eserlerinin ve bu eserlerin ulaşılabilen her nüshasının imlâ, fonoloji, morfoloji ve söz varlığı ve hatta söz dizimi gibi her türlü yazınsal ve dilsel unsuru içeren çok daha geniş kapsamlı bir incelemeye ihtiyaç vardır.

Türk dilinin tarihsel evreleri üzerine yapılan diyalektolojik çalışmaların sayısı oldukça azdır. Tez çalışmamızın inceleme alanı olan Harezmi-Altın Ordu dönemi de dâhil olmak üzere Türk dilinin tarihsel evreleri üzerine yapılan diyalektolojik araştırmalar hakkında detaylı bilgiler ilerleyen bölümlerde ayrı başlıklar halinde ele alınıp değerlendirilmiştir.

1. 2. TARİHSEL TÜRK DİLİNDE DİYALEKTLEŞME VE TARİHSEL TÜRK YAZI DİLLERİ

Türk dilinin yazılı kaynaklarının ortaya çıktığı 7. yüzyıldan itibaren geçen tarihî süreçte Türkler zamanla farklı coğrafi bölgelerde ve kültürel ortamlarda bulunarak dallanmış ve genişlemeye başlamıştır. Türk boylarının etnik, coğrafi ve kültürel farklılıklardan kaynaklanan ayrılıkları ve dağılımları, Türk dilinin yapısında da değişikliklere sebep olmuştur. Türk dili konuşanları arasında zaman içinde farklılıklar meydana gelmiştir. Bu ayrılıklar, Türk dilinin temel özelliklerini değiştirmemiştir. Tarihsel süreç içinde farklı kültürlerin tesiriyle Türk dilinin söz varlığındaki leksikolojik değişiklikler ve alfabe değişikliği ile ses ve şekil özelliklerinde görülen bir takım değişiklikler, Türk dilinin ayrışmasında başlıca amil olmuştur. Dolayısıyla ilk metinlerinden modern Türk yazı dillerine kadar olan dönem içinde dallanıp budaklanan Türk dili, bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından tasnif edilmiştir. Günümüze kadar devam etmiş olan Türk dilinin tasnif denemeleri, bugün itibarıyla araştırmacılar tarafından mutabık kalınan bir durumda değildir. Şu ana kadar yapılan tasnifler, aşağı-yukarı aynıdır; fakat tasniflerde bir birlik oluşturamamanın sebebi terminoloji/adlandırmada görülen ayrılıklardır. Tarihî Türk dilinin dönemlerinin adlandırılması ve tarihî sınırları konusunun araştırmacılar arasında birlik oluşturamaması sebebiyle bugün bile Türk dilinin tasnif denemeleri yapılmaktadır.

Yapılan tasnif denemeleri daha çok dilin dış tarihi ölçüt alınarak yapılmıştır. Başka bir ifadeyle Türk dilinin yazılı eser verdiği dönem belirlenirken ya da tasnifte bir dönem olarak adlandırılırken, Türk dilinin yazıldığı dönemde Türklerin dâhil oldukları medeniyet ortamı dikkate alınmıştır. Değişen medeniyet ortamının aynı zamanda alfabeyi de değiştirmesi sebebiyle Türk dilinin kullandıkları alfabelere göre de tasnif denemeleri yapılmıştır. Mesela 8-14. yüzyıllar arasında eser vermiş olan Uygur dönemi, Eski Türkçe olarak adlandırılırken 11. yüzyılda Türk dilinin en önemli eserlerinin verildiği Karahanlı Türkçesi, İslamî çevrede eser verdiği için Orta Türkçe olarak adlandırılmıştır. Hâlbuki Eski Türkçe içinde değerlendirilen Uygur döneminin 13. veya 14. yüzyıllarına ait bazı metinler dil özellikleri bakımından Orta Türkçe içinde değerlendirilen Karahanlı Türkçesinin 11. yüzyılda yazılan eserlerinden daha ileri bir aşamadır. Dolayısıyla içinde bulunulan medeniyetin tek başına Türk dilini tasnifte kısmen geçerli olacağı görülmektedir. Şüphesiz dillerin tekâmülünde dilin dış

tarihinin büyük tesiri vardır ancak sadece dâhil olunan medeniyet ölçütü alınarak bir dili dönemlere ayırmak ya da tasnif etmek eksik kalacaktır.

Tarihsel Türk lehçelerini tasnif denemelerinde kullanılan yöntemlerden biri de boylara göre yapılan tasniflerdir. Türk boylarının ana unsurdan ayrılarak farklılaşması ve farklı bir coğrafya ve kültürel ortamda kendi diyalekt özelliklerine göre eserler vererek bir yazı dili oluşturması sonucunda, boyların meydana getirdikleri eserler, boy esasına göre tasnif edilerek Türk dilinin dönemlerinin tespitinde kullanılmıştır. Daha çok moder Türk lehçelerinin tasnifinde kullanılan bu yöntem tarihsel Türk dilinin tasnifinde de müracaat edilmiştir. Ancak boy esasına dayalı tasnif denemelerinin tarihsel Türk dilinin tasnifinde bir yöntem olarak kullanılmasının güçlükleri vardır. Çünkü Köktürk, Uygur, Karahanlı gibi Türk devletleri, birçok Türk boyunu bünyesinde barındırmaktadır. Bu sebeple bu dönemlerde yazılan eserlerde aynı zamanda devleti kuran boyların dışındaki Türk boylarının da diyalekt özelliklerinin tesirleri vardır. Türk boylarının ayrılarak farklı siyasî teşekküller kurup eserler vücuda getirmeleri 13. yüzyıldan sonraki döneme rastlar. Dolayısıyla bu boyların kendi siyasî yapılarında eser vermeye başladıkları döneme kadar boyların dili hakkında bilgi edinemeyeceğimiz için, tarihsel Türk dilinin tasnifini bu esasa göre yapmak doğru görünmemektedir.

Türk dilinin tasnif denemeleri bu ölçütlerden başka coğrafi esaslara göre de yapılmıştır. Coğrafi esaslara göre yapılan tasnifler tıpkı yukardaki tasnif ölçütleri gibi tek başına yeterli değildir. Bu ölçüt, daha çok moder Türk lehçelerinin tasnifinde kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi yukarıda tasnif denemelerinde kullanılan esasların tamamı Türk dilinin dış tarihi ile ilgilidir. Bütün bunlar da tasnif denemelerinde dikkate alınacak ölçütlerdir; ancak dilin iç yapısına ilişkin değişme ve gelişmelerin dikkate alınmasıyla daha sağlıklı bir tasnif yapılabilir. Türk dilinin yapısında meydana gelen değişiklikler, Türk dilinin dönemlerinin belirlenmesinde tutulacak en önemli yollardan biridir. O hâlde Türk dilinin tasnifinde yukarıda belirtilen dilin dış tarihine ait ölçütlerin yanında daha önemli olan dilin yapısal değişimlerinin kullanıldığı ölçütler bir araya getirilerek kullanılmalıdır. Türk dilinin tarihsel dönemleri ile ilgili belli başlı tasnif denemeleri şunlardır:

Ahmet Caferoğlu (1984: 51-52), Türk dilinin dönemlerini şöyle ayırmıştır:

1. Altay Devri = Türk-Moğol Dil Birliği,
2. En Eski Türkçe Devri = Proto Türk Dil Birliği,
3. İlk Türkçe Devri,
4. Eski Türkçe Devri,
5. Orta Türkçe Devri,
6. Yeni Türkçe Devri,
7. Modern Türkçe Devri.

Caferoğlu, Proto Türkçe dönemini Ana Türkçe olarak da adlandırmıştır. İlk Türkçe dönemine Hunların dilini dâhil eden Caferoğlu, Eski Türkçe dönemi içinde Köktürkçe ve Uygur Türkçelerini ele almıştır. Orta Türkçe döneminde “*Müşterek Orta Asya Türkçesi*” adlandırmasıyla Karahalı Türkçesini, Harezmi Altın Ordu Türkçesini, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerini ele almıştır. Caferoğlu, Türk dilinin dönemlerini tespit ederken Türklerin kurdukları siyasî teşekkülleri ve dâhil olunan medeniyet dairesi belirgin ölçüt olarak ele almıştır.

Rona-Tas (1991: 30), Türk dilinin tarihsel dönemleri hakkında bilgi verdiği çalışması *Introduction to Turkology* adlı eserinde Türk dilinin tarihsel dönemlerini şöyle ayırmıştır:

Altayca (Altaic) M.Ö. 4000-3000

Çok Eski Türkçe (Ancient Turkic)

Erken En Eski Türkçe (Early AT) M.Ö. 3000-500

Geç En Eski Türkçe (Late AT) M.Ö.500-M.S. 400

Eski Türkçe (Old Turkic)

Erken Eski Türkçe (Early OT) 400-550

Geç Eski Türkçe I (Late OT) 550-700

Geç Eski Türkçe II (Late OT) 700-1000

Geç Eski Türkçe III (Late OT) 1000-1200

Orta Türkçe (Middle Turkic) 1200-

Rona-Tas yukardaki tasnifte Türk dilinin tarihsel dönemlerini dört ana dönem olarak belirlemiştir. Birçok araştırmacı tarafından Türk-Moğol dil birliğinin ifade edildiği Ana Altaycadan sonraki dönem olarak belirtilen “*Ana Türkçe*” ve “*İlk Türkçe*” dönemleri, Rona-Tas tarafından “*Çok Eski Türkçe*” olarak adlandırılmıştır. Rona-Tas’ın bu tasnifinde dikkati çeken bir başka nokta ise, Karahanlı Türkçesi olarak adlandırılan dönemin “*Eski Türkçe*” başlığı altındaki “*Geç Eski Türkçe*”nin III. dönemine rastlamasıdır. Rona-Tas, 1000-1200 tarihleri arasına yerleştirdiği bu dönemde Eski Türkçenin devamı olarak kabul edilen Uygur Türkçesi ile genellikle Orta Türkçe içinde görülen Karahanlı Türkçesini aynı grupta değerlendirmiştir. Rona-Tas, Orta Türkçe dönemini ise 1200 yılından başlatır. Moğol hâkimiyetinin başladığı 1200’lü yıllar, Rona-Tas’ın tasnifinde Orta Türkçe döneminin başlangıcını oluşturur. Moğol hâkimiyeti altında yazılan ve geç Uygur metinleri olarak değerlendirilen Uygur Türkçesinin geç dönem eserleri, Rona-Tas tarafından Orta Türkçe döneminin erken dönemi olarak ele alınmıştır. Rona-Tas Harezmi Türkçesi ve onu takip eden Çağatay Türkçesini Orta Türkçenin geç döneminde değerlendirmiştir.

Türk Dilinin tarihsel dönemlerini belirleyenlerden biri de Lars Johanson olmuştur. Johanson (1998: 81-125), “*History of Turkic*” adlı makalesinde Türk dilinin dönemlerini dört ana dönem içinde aşağıdaki gibi tasnif etmiştir:

1. Eski Dönem (The Older Period): Bu bölümü Johanson üç alt başlıkta toplamıştır. Bu dönemin birinci grubu olarak Köktürk yazıtlarının dikildiği 7. yüzyıldan başlayarak son dönem yazıtlarına kadar olan bütün Türk Runik harfli yazıtları toplamıştır. Eski Dönemin ikinci grubu Eski Uygurca adını taşır. Johanson Eski Dönemin son periyodu olarak Karahanlı Türkçesini kabul eder.

2. Orta Türkçe (The Middle Period): Johanson bu dönemi 13. yüzyıldan itibaren başlatır ve Oğuz veya Bulgar grubunun Volga Bulgar Türkçesi tarafından 13-14. yüzyıllardaki yazıtlarla bu dönemin içinde değerlendirilmesini önerir. Bunun dışında Orta Türkçe dönemi Johanson’un tasnifinde iki ana başlık altında değerlendirilir. Ona göre Orta Türkçe; 1. Doğu Orta Türkçe Yazı Dilleri ve 2. Batı Orta Türkçe Yazı Dilleri olarak tasnif edilir. Harezmi Türkçesi ve Erken Çağatay Türkçesi Doğu Orta Türkçenin, Kıpçak Türkçesi ve Oğuz Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi) Batı Orta Türkçenin edebî dillerini oluşturur.

3. Modern Öncesi Dönem (Pre-Modern Period): Johanson bu dönemi dört aşamada ele almıştır. Ona göre *Modern Öncesi Dönem*in ilk basamağını Orta ve Geç

Çağatay Türkçesi oluşturur. Bu dönemin ikinci basamağını Osmanlı Türkçesi, üçüncü basamağını 16. yüzyılda gelişmeye başlayan Azerbaycan Türkçesi ve son olarak dördüncü basamağını da Kıpçak Türkçesinin kaybolmasından sonra oluşan Ermeni Kıpçak metinleri ile Karay metinlerinin oluşturduğunu belirtir.

4. Modern Dönem (The Modern Period) (Johanson 1998: 85-87).

Johanson, yazı öncesi dönemde Türk dilinin ne şekilde olduğunun bilinmemesi sebebiyle birçok Türkolog tarafından Ana ve İlk Türkçe olarak adlandırılan dönemler üzerinde durmamıştır. Johanson'un tasnifinde dikkati çeken husus, Rona-Tas gibi Karahanlı Türkçesini Eski Türkçe içinde değerlendirmesidir.

Türk Dilinin tarihî dönemleri üzerine tasnifte bulunanlardan biri de L. Ligeti'dir. Ligeti (1951: 321) tasnifinde, Türk dilinin tanıklanabilen dönemleri üzerinde durmuştur. Ligeti, Türk dilinin tanıklanabilen dönemlerini üçe ayırmıştır:

1. Eski Türkçe: VI-IX. asırlar: Kök Türkçe, Uygur Türkçesi ve Eski Kırgız Türkçesi,
2. Orta Türkçe: X-XV. asırlar: Mani ve Buda tercümelemleri, Uygur yazı dilinin kuruluş devri, Kıpçak ve Oğuz dil yadigârları devri, Çağatay yazı dili devri
3. Yeni Türkçe: XVI. asırdan itibaren.

Ligeti'nin oldukça erken tarihli olan tasnifinde Karahanlı Türkçesi üzerinde durmaması, Mani ve Budist Uygur metinlerini Orta Türkçe içinde değerlendirmesi gibi hususlar bugün için rağbet edilecek bakış açısı değildir.

G. Doerfer, Eski Türkçe metinleri tarihlendirdiği "Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte" adlı çalışmasında Eski Türkçe dönemini Eski Doğu ve Eski Batı Türkçesi olarak ikiye ayırmıştır. Eski Türkçenin Doğu kolunda Köktürkçe ve Uygur Türkçelerini, Batı kolunda ise Karahanlı Türkçesini ele almıştır.

Hemen hemen bütün tasnif denemelerinde Türk dili, temel olarak Altay Dilleri Teorisinin $r = z$ ve $l = \text{ş}$ ses denkliği kuralına göre bir tasnife tâbi tutulmaktadır. Buna göre OguX kelimesindeki *X sesinin denkliği olan /z/ ve /r/ ile *Y sesinin denkliği olan /l/ ve /ş/ seslerinin Türk dilinde aldığı şekillere göre Türk dilini ayırmak gerekir (Barutcu Özender 2002: 204). Bu sesin Türk dilindeki uygunluğuna göre Tuna ve Volga Bulgar Türkçeleri Türkçe'nin /r/ ve /l/ kolunu, geri kalan bütün tarihî Türk lehçeleri ise /z/ ve /ş/ kolunu temsil eder. Bir /r/, /l/ dili olan Tuna Bulgar Türkçesi 8-

9. yüzyıllarda Türk dilinin doğu kolunu oluşturmuştur. Tuna Bulgar Türkçesinin en son tarihli belge 907 tarihlidir. Bulgar Türkçesinin bir başka dönemi olan Volga Bulgar Türkçesi de bir /r/ ve /l/ dilidir. Volga Bulgar mezar yazıtlarının en eskisi 1281, en sonuncusu da 1357 tarihlidir (Tekin 1999: 53). Dolayısıyla Volga ırmağı civarında kurulan Volga Bulgar Devleti'nin dili olarak 13- 14. asırlarda Türk dilinin batı kolunu temsil etmiştir. Hem Tuna hem de Volga Bulgar Türkçelerini bugün Çuvaş Türkçesi temsil etmektedir. Talat Tekin ve Mehmet Ölmez yaptıkları tasnifte Tuna Bulgar Türkçesini Eski Türkçe döneminin Orhon Türkçesi ve Uygur Türkçesi alt dönemlerinden sonra üçüncü alt dönem olarak göstermişlerdir. Volga Bulgar Türkçesi de Orta Türkçenin altıncı alt basamağı olarak kabul edilmiştir (Tekin-Ölmez 1999: 5). Bu tasnif, Türk dilinin tarihî dönemlerini periyodik olarak sıraladığımız zaman doğru olabilir; ancak /r/ ve /l/ ile /z/ ve /ş/ ses denkliği gibi oldukça belirleyici bir ayırım, bu Türk dillerinin /z/ ve /ş/ dili olan Ortak Türkçe ile birlikte değerlendirilmesine imkân vermez. Öyleyse tarihî Türk lehçelerini ilk önce bu ses denkliklerine göre tasnif etmek gerekir. /r/ ve /l/ dili olan Tuna ile Volga Bulgar Türkçelerinin dışında kalan bütün tarihî Türk lehçeleri /z/ ve /ş/ dilidir. /z/ ve /ş/ dili olan Ortak Türkçenin tasnifini yapmadan bu ses denkliklerine göre Türk dilini tasnif etmemiz gerekir.

/r, l/ Dili

Tuna Bulgar Türkçesi (VIII-IX. asırlar)

Volga Bulgar Türkçesi (XII-XIII. asırlar)

/z, ş/ Dili (Ortak/Genel Türkçe)

Eski Türkçe'den başlayarak bütün dönemleri içerir.

1. Eski Türkçe (7-14. asırlar): Türk dilinin ilk yazılı belgeleri bu dönemde görülmeye başlanır. Türk Runik harflerle taşlar üzerine yazılmış bu metinlerin 7. yüzyılda yazılmaya başlandığını ve geniş bir coğrafyaya yayılarak 13. yüzyıla kadar devam ettiğini biliyoruz. Orhon, Yenisey, Talas ve Altay bölgelerindeki yazıtlar Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarını oluşturur. Aslında tarihi belli ilk yazıt olan Bugut yazıtıdır ve yüzyıla aittir. Türk dilinin başlangıcını bununla başlatmak mümkündür. Ancak Türk dilinin yazılı metinlerini Orhon yazıtlarıyla başlatmak mümkündür. Orhon yazıtları 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın ilk onlu yıllarında yazılmıştır. Bu yazıtlar ya tarihlidir ya da yazıtlarda anlatılan tarihî bilgilerden aşağı yukarı bir tarih kestirilebilir. Türk runik harflerle yazılı yazıtlardan Yenisey Yazıtlarının ne zaman

yazıldığı konusu Türkologlar tarafından tam olarak belirlenmiş değildir. Son zamanlara kadar Yenisey yazıtlarının Orhon Yazıtlarından daha önce yazıldığı düşüncesi hâkimken, son zamanlarda bu yazıtların Orhon Yazıtlarından daha geç bir dönemde yazıldığı görüşü ağırlık kazanmıştır. Kırgız Yazıtlarının ise 10. yüzyılda yazıldığı kabul edilmektedir. Uygur yazıtlarının da 10. yüzyılda yazıldığı dilsel ölçütlerle tespit edilmiştir. Kesin olarak 8. yüzyılın ilk yıllarında başlayan ve 13. yüzyıla kadar götürülebilen yazıtlar Türk dilinin ilk yazılı metinleridir. Dolayısıyla bu metinler Türk dilinin tarihî dönemlerinin de ilk basamağını oluşturur.

Eski Türkçe içinde değerlendirilmesi gereken metinlerden diğerleri de Uygurlar zamanına ait Manihesit ve Budist Uygur metinleridir. Bu metinlerin yazıldığı zaman dilimi kültürel kodlar bakımından yazıtlar döneminden farklı olsa da dilsel ölçütlerde fazla bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Bazı Mani metinlerin dilinin yazıtların diliyle aynı olması Türk dilinin tarihsel dönemleri bakımından bu metinlerin yazıtlarla aynı grupta değerlendirilmesi gerektiğini düşündürmektedir. Budist metinlerin geç tarihli olanlarının (13-14. asırlar) yazıtlar, Mani hatta bazı Budist metinlerden dilsel özellikler bakımından daha farklı oluşu, Türk dilinin tasnifini yapan bazı Türkologlar tarafından Orta Türkçe içinde değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bu metinler arasında farklılıklar olsa da leksikolojik açıdan bir değişikliğin olmaması bu fikrin geçerliliğine imkân vermez. Ayrıca dil özellikleri bakımından bu iki grup metni arasında radikal bir değişimin olmaması da bu fikrin doğru olmadığına bir engel oluşturur. Mani metinleriyle eşzamanlı devam eden Budist Uygur metinleri, bir süre sonra tek başına son dönemlere kadar devam etmiştir. 13. yüzyılda Uygurların Moğol idaresi altına girmesiyle Uygur Türkçesinde Moğolca unsurlar bulunmuştur; ancak Klasik Uygur Türkçesi özellikleri korunmuştur.

Karahanlı Türkçesi, son zamanlara kadar yapılan tasnif denemelerinde Orta Türkçe dönemi içinde ele alınmıştır. Ancak son yıllarda Karahanlı Türkçesinin Eski Türkçe içinde değerlendirildiği görülmektedir. İslamî Türk edebiyatının ilk eserlerinin verildiği bu dönem, farklı bir medeniyet dairesine dâhil olmasından dolayı Orta Türkçe içinde değerlendirilmiştir. 11. yüzyılda edebî eserlerini veren bu dönemin Orta Türkçe içinde değerlendirilmesi, dilin dış tarihinin tesiriyle olmuştur. Uygur metinlerinin 14. yüzyıla kadar devam etmesi, hatta geç Uygur metinlerinin bir kısmının dil özellikleri bakımından Karahanlı Türkçesi metinlerinden daha ileri bir aşamada bulunması böyle bir tasnifi mümkün kılmamaktadır. İslamî dönem metinleri ile Budist metinlerin dil

özelliklerinde bir takım değişiklikler olmakla birlikte bu değişiklikler iki edbî dili farklı dönemlere ayıracak kadar değildir. Yazı değişikliği ve kelime haznesinde meydana gelen bazı değişiklikler sebebiyle Karahanlı Türkçesinin farklı bir dönemde değerlendirilmesi doğru değildir. Eğer bu kıstaslar kullanılarak bir tasnif yapılacak olsaydı o zaman runik harfli metinler ile Mani, Uygur, Soğud, Brahmi harfli metinlerin tamamını farklı alfabelerinden dolayı ayrı gruplarda değerlendirmek gerekirdi. Yahut da runik metinlerdeki kelime haznesi ile Mani ve Budist metinlerdeki metinlerin kelime haznelerinin farklı oluşlarından dolayı ayrı gruplarda ele almak gerekirdi. Ancak bu unsurların tasnifte tek başlarına yeterli olmadığı daha önce söylenmişti. Ses ve şekil özelliklerindeki bazı farklılıklara rağmen Karahanlı Türkçesi, Eski Türkçenin İslamî çevrede gelişmiş edebî dilidir.

Yukarıda Türk dilinin tasnifiyle ilgili çeşitli bilim adamlarının farklı görüşlerini belirtmeye çalıştık. Elinizdeki çalışmada ise, Türk dilinin tarihi süreç içinde yazı dili öncesi ve sonrası ölçüt alınarak ve yazı dili metinleri göz önünde tutularak yeni bir çerçevesi çizilmeye çalışılmış ve bunda, dilin gelişmesi ve yazı dilinin geçirdiği ana değişim ve istikrar dönemleri esas alınarak bir tasnifi yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Türk dilinin İlk ve Ana Türkçeden sonra yazı diline geçen iki ana lehçesi olduğu günümüze erişen yazılı metinler ve tarihi kayıtlar ışığında bilinmektedir. Türkçenin bu iki lehçesine dayalı yazı dilleri, birbirlerine nispetle taşıdıkları temel farklar nedeniyle burada /r, l/ Türk yazı dili ve /z, ş/ Türk yazı dili diye tanımlanmıştır. Bunlardan ilki, /r, l/ Türklüğünün yazı dili, XIII. yüzyıla kadar varlığını korumuş ve sonra ortadan kaybolmuştur. /z, ş/ Türk yazı dili ise, Türk dilinin tarihi gelişim süreci içinde, günümüze kadar erişip varlığını sürdürmektedir.

Türk dilinin /z, ş/ yazı dili metinleri, incelenabilir nitelikte 8. yüzyıldan itibaren kendini göstermeye başlar. Bu metinlerin gösterdiği yazı dili özellikleri kendisini takip eden sonraki dönemlerde de, Uygur Kağanlığı ve Karahanlılar dönemlerinde kendini büyük ölçüde muhafaza etmiştir. Bu bakımdan 8-13. yüzyıllar arasında ilk yazı dilinin ses ve biçim özellikleri bakımından büyük ölçüde istikrarını koruduğu ve büyük değişimlere uğramadığı söylenebilir. Türkiye’de Barutcu-Özönder (2002), batıda ise, Doerfer (1993) ve Erdal (2004), Karahanlı döneminde yazılmış metinleri, bu süreç içinde değerlendirmişlerdir.

Türk yazı dilinin karışım ve ayrışım süreci, 13-15. yüzyıllar arasında istikrarın bozulduğu, ses ve biçim bakımından değişimlere uğradığı zaman dilimini ifade eder.

Bu süreçte kapsamlı göç yoluyla yer değiştirme hareketlerinin cereyan ettiği Selçuklular ve Cengiz Han dönemlerinde boyların büyük ölçüde coğrafya değiştirerek birbirine karıştığı ve dinî nedenlere dayalı olarak yeni kültür çevrelerine intikal ettikleri görülür. Bu karışım ve gelişmeler, yeni yerleşim alanları ve yeni kültür merkezleri şehirlerin ortaya çıkması nedeniyle yazı diline ses ve biçim bakımından olduğu kadar, söz varlığı açısından da farklılaşmalar ortaya çıkardığı bilinmektedir. Bu sürecin 15. yüzyılda tamamlandığı ve gerek Ön-Asya’da ve gerekse Avrasya üzerinde yaşayan Türkler arasında farklı iki yazı dilinin oluştuğu görülür. Her iki yazı dili, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar varlığını korur. Bu tarihten sonra, Avrasya Türk yazı dili parçalanır ve yeni Türk yazı dilleri ortaya çıkar.

Bütün bu veriler ışığında Eski Türkçe dönemini şu şekilde tasnif edebiliriz:

Eski Türkçe (VI-XIV. asırlar)

1. Eski Türkçenin Doğu Kolu (İslam Öncesi Eski Türkçe)

Kök Türkçe (Orhon, Yenisey, Kırgız ve Uygur Yazıtları): VI-XIII. asırlar,

Uygur Türkçesi (Mani, Budist ve az da olsa Nesturî Uygur metinleri): VIII-XIV asırlar,

2. Eski Türkçenin Batı Kolu (İslamî Eski Türkçe): XI. yüzyıl

Karahanlı Türkçesi

Eski Türkçeden sonraki dönem, Türkoloji araştırmalarında “Orta Türkçe” olarak adlandırılmıştır. Yukarıda bazı tasniflerde Orta Türkçe XI. yüzyılda Karahanlı Türkçesi ile başlatılmıştır. Janos Eckmann da Harezmi ve Çağatay Türkçelerini işlediği makalelerinde “*Çağatayca, İslâmî Orta-Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişafının üçüncü safhası, Timurlular İmparatorluğunda (1405-1502) Harezmi Türkçesi’nin devamı olarak teşekkül etti*” cümlesiyle Orta Türkçe dönemini Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçeleri olarak üçe ayırmıştır (Eckmann 1996: 74). Nuri Yüce, Orta Türkçe dönemini iki alt dönemde değerlendirmiştir. Yüce’ye göre Orta Türkçe, Yazı Dili olma dönemi (XI-XV) ve Gelişme Dönemi (XVI-XX) olarak düşünülmelidir. Görüldüğü gibi Orta Türkçe ile ilgilenen Eckmann ve Yüce bu dönemi XI. asırdan itibaren başlatmışlardır. Ancak biz Orta Türkçe dönemini Harezmi Türkçesiyle başlatıyoruz. O hâlde Orta Türkçe XIII. yüzyılda ilk edebî eserlerini veren Harezmi Türkçesi ile başlar. Rona-Tas, Orta Türkçe dönemini Budist Uygur metinlerini

de kapsayacak bir biçimde Moğol istilasının başladığı 1200'lü yıllardan itibaren başlatır ki bu doğru bir yaklaşım değildir. Harezmi Türkçesi, bünyesinde Oğuz ve Kıpçak ağızlarının tesiriyle Karahanlı Türkçesi'nden teşekkül etmiştir (Eckmann 1996: 1). Bu sebeple Harezmi Türkçesi Türk şivelerinin ayrışmaya başladığı bir zamana denk gelir. Bu dönemde Türk dilinin ses ve şekil yapısında önemli değişikliklerin olduğu da görülmektedir.

Harezmi Türkçesini Çağatay Türkçesi takip eder. Çağatay edebiyatı, XIII. yüzyılda başlayıp tesirini 19. yüzyıla kadar devam ettirmiş bütün Orta-Asya Türklüğünün edebî dili olması sebebiyle Orta-Asya Türkçesi olarak adlandırılmıştır. Türkçe'nin en uzun soluklu lehçelerinden biri olan Çağatay Türkçesi, kendi içinde çeşitli araştırmacılar tarafından dönemlere ayrılmıştır. Bu sebeple Çağatay Türkçesi'ni Türk dilinin tasnifinde değerlendirirken bu lehçenin ilk ve son dönemlerini farklı yerlerde ele almak gerekir. Erken Çağatay Türkçesi olarak adlandırabileceğimiz dönemi Orta Türkçe'nin ilk basamağına yerleştirebiliriz. O hâlde Orta Türkçenin birinci aşamasına Doğu Orta Türkçe adını verebiliriz.

Orta Türkçe doğuda Harezmi ve Çağatay Türkçeleri ile devam ederken batıda Kıpçak ve Oğuz ağızlarının edebî eserler vererek birer yazı dili hâline geldiklerini görüyoruz. Kıpçak Türkçesinin kuzey-batıda, Oğuz lehçesinin de güney-batıda birer lehçe haline gelmesi XIII. yüzyıllarda olmuştur ve Orta Türkçe döneminin ikinci alt dönemini oluştururlar. Kıpçak Türkçesi kuzey-batıda Codex Cumanicus adlı eseriyle (XIII. asır), Oğuz lehçesi de güney-batıda, Anadolu sahasında Eski Anadolu Türkçesi ya da Eski Türkiye Türkçesi adlandırmasıyla XV. asra kadar Orta Türkçe dönemini oluşturur. Sonuç olarak Orta Türkçe dönemini şöyle alt gruplara ayırabiliriz:

Orta Türkçe (XIII-XVI asırlar)

1. Doğu Orta Türkçe (XIII-XIV. asırlar)

Harezmi Türkçesi (XIII. asır)

Erken Çağatay Türkçesi (XIII-XIV. asırlar)

2. Batı Orta Türkçe (XIII-XV. asırlar)

Kıpçak Türkçesi (XIII-XIV asırlar)

Oğuz Türkçesi (XIII-XV. asırlar).

Türk Dilinin XV. asırdan XX. asra kadar olan dönemine Yeni Türkçe adını verebiliriz. Bu dönemde batıda Eski Anadolu Türkçesi yerini Osmanlı Türkçesine bırakır ve Osmanlı Türkçesi XX. yüzyıla kadar devam eder. Doğuda ise Klasik ve Geç Çağatay dönemleri XX. yüzyılın başlarına kadar etkinliğini Orta-Asya'da devam ettirir. Bundan sonraki dönem ise Modern Türkçe olarak adlandıracağımız Çağdaş Türk Lehçelerinin oluştuğu ve günümüzde de devam eden dönemdir. O hâlde Türk dilinin üçüncü dönemi Yeni Türkçe adını taşımaktadır:

Yeni Türkçe (XVI-XX. asırlar)

Osmanlı Türkçesi (XVI- XX. asırlar)

Klasik ve Geç Çağatay Türkçesi (XV-XX. asırlar).

Sonuç olarak Türk Dili'nin yazılı metne dayalı tarihî dönemlerini şu şekilde tasnif edebiliriz:

/r, l/ Dili

Tuna Bulgar Türkçesi (VIII-IX. asırlar)

Volga Bulgar Türkçesi (XII-XIII. asırlar)

/z, ş/ Dili (Ortak/Genel Türkçe): Eski Türkçe'den başlayarak bütün dönemleri içerir.

Eski Türkçe (VI-XIV. asırlar)

1. Eski Türkçe'nin Doğu Kolu (İslam Öncesi Eski Türkçe)

Kök Türkçe (Orhon, Yenisey, Kırgız ve Uygur Yazıtları): VI-XIII. asırlar,

Uygur Türkçesi (Mani, Budist ve az da olsa Nestorî Uygur metinleri): VIII-XIV asırlar,

2. Eski Türkçe'nin Batı Kolu (İslamî Eski Türkçe): XI. yüzyıl

Karahanlı Türkçesi

Orta Türkçe (XIII-XVI asırlar)

1. Doğu Orta Türkçe (XIII-XIV. asırlar)

Harezm Türkçesi (XIII. asır)

Erken Çağatay Türkçesi (XIII-XIV. asırlar)

2. Batı Orta Türkçe (XIII-XV. asırlar)

Kıpçak Türkçesi (XIII-XIV asırlar)

Oğuz Türkçesi (XIII-XV. asırlar).

Yeni Türkçe (XVI-XX. asırlar)

Osmanlı Türkçesi (XVI- XX. asırlar)

Klasik ve Geç Çağatay Türkçesi (XV-XX. asırlar).

Ahmet Bican Ercilasun, konuyu dil tarihi bakımından değerlendirir; Cengiz ve çocuklarının ilerleyişinin Türkçenin dil tarihi açısından üç sonucu olduğunu ileri sürer. Ercilasun'a göre, Karahanlı ve Batı Türkistan bölgelerinde Karahanlıları oluşturan ana boylar olan Yağma, Karluk, Çiğil ve Tohsı gibi boylar, Cengiz harekâtından sonra bu bölgede kurulan Çağatay hanlığı döneminde etnik olarak birbirine karışmış; bu karışıma bazı Oğuz ve Kıpçak unsurlarının da eklenmesiyle Çağatay ulusu adı verilen bir Türk boylar birliği ortaya çıkmıştır. Bu durum Türkçe açısından da Karahanlı Türkçesinden sonra geçiş dönemi olan Harezmi Türkçesinin ve daha sonra doğu ve kuzey Türklüğünün ortak yazı dili olan Çağatay Türkçesinin oluşmasını sağlamıştır (Bkz. Ercilasun 2006: 365-366). Ercilasun'a göre ikinci sonuç ise, Cengiz Han'ın torunu Batu Han'ın 1236-1242 yılları arasında yaptığı seferler sonucunda Altın Ordu Hanlığı'nın kurulmasıdır. Altın Ordu Hanlığı'nda her ne kadar Harezmi Türkçesi kullanıyor olsa da, bu sefer sonucunda Kıpçak Türkleri Mısır gibi topraklara göç ettiler. Bunun sonucunda da Türk dili tarihinde Memlük-Kıpçak Türkçesi adını verdiğimiz dönem oluşmuş oldu (Bkz. Ercilasun 2006: 365-366). Hem Türk dil tarihi açısından hem de Moğol dili tarihi açısından çok önemli sözlük ve gramer kitapları bu dönemde yazılmıştır (Bkz. Gül 2010)

Ercilasun'un belirttiği üçüncü sonuç ise, Cengiz ilerleyişinin “en önemli sonucu Azerbaycan ve Anadolu’da yeni bir Türk yazı dilinin, Batı Türkçesinin doğmasıdır4.” (Ercilasun 2006: 365-366). Aysu Ata, “Moğol Fütühatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine” (2010) adlı makalesinde, Karahanlı Türkçesinin de Köktürkçe ve Eski Uygurca ile birlikte Eski Türkçe içinde değerlendirilebileceğini, Türk dilinin 13. Yüzyılda Cengiz (Moğol) hareketi ile birlikte yeni bir döneme girdiğini ve bu yüzyıldan sonra Türk dilinin Doğu Türk yazı dili ve Batı Türk yazı dili olarak ayrıştığını ifade eder. Ata'ya göre Doğu Türk yazı dili, Harezmi ile başlayan ve Çağatayca ile devam eden çevrenin; Oğuz boyunun meydana getirdiği eserler ile Mısır

ve Suriye’deki Memlik Kıpçakçasına ait eserler ise Batı Türk yazı dilinin adı olmalıdır. Ata, makalesinde tarihsel Türk dilindeki çeşitlenmenin ve ayrışmanın Cengiz Han’ın fütuhâtı ile başladığını ve Harezmi Türkçesinin Doğu Türk yazı dilinin ilk evresi olduğunu kabul etmiştir.

Bülent Gül (2015), “Orta Asyadan Anadoluya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları” adlı makalesinde, 13. yüzyılda Moğol fütuhâtının Türk dili üzerinde etkilerini ve sonuçlarını aşağıdaki gibi sıralamıştır:

1. Karahanlı <Hakaniye> Türkçesinin Eski Türkçenin devamı olması; Orta Türkçenin aslında -birçok araştırmacının da belirttiği üzere- 13. yüzyıldan sonra başlatılması;

2. Birçok Türk boyunun birçok coğrafi alanda karışmış olması;

3. Doğu ve Batı Türkçesi kavramlarının ortaya çıkması;

4. Harezmi Türkçesi diye adlandırılan dönemin aslında Türkçenin bir ayrışma/karışma dönemi hâlinde ortaya çıkması;

5. Orta Moğolcanın İran, İlhanlı ve az da olsa Anadolu sahasında prestij dili hâline gelmesi;

6. Batı Orta Moğolcasına ait metinlerin Arap harfli olarak ortaya çıkması;

7. Batı Türkçesinin Osmanlıca gibi tarihî dönemlerinde Moğolca unsurların var olması;

8. Anadolu ağızlarında Moğolca unsurların yer alması;

9. Anadolu’da Moğol eserleri ile birlikte çeşitli Moğolca yer adlarının da bulunması.

1. 2. 1. Tarihsel Türk Yazı Dilleri ve Temel Dilsel Özellikleri

Yukarıdaki tasnif denemelerinden de anlaşılacağı üzere, Türk dilinin ilk yazılı metinleri 7. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı için Türk yazı dili de genellikle bu yüzyılda başlatılmıştır. Bölge / çevre, ait olunan kültürel / dinî muhit, dillik özellikler gibi ölçütlere göre değerlendirilen tasnif denemelerinin birbirinden farklılaştığı

görülmektedir. Bu tasnif denemelerinden hareketle, tarihsel Türk yazı dillerini birbirinden ayıran temel özellikleri şöyle sıralamak mümkündür:⁵

Köktürkçe (7-9. yüzyıllar)

1. Söz içi ve söz sonundaki /d/ ünsüzü korunmuştur: adak “ayak”, tıd- “engellemek”.
2. Söz içi ve söz sonundaki /b/ ünsüzü korunmuştur: sab “söz”, sebin- “sevinmek”.
3. Öndamaksıl /ny/ ünsüzü korunmuştur: anyıg “kötü”, ııgany “yoksul”, kony “koyun”.
4. Genizsil /ŋ/ ünsüzü zaman zaman /g/ ile nöbetleşmiştir: bardııız ~ bardıgız, süŋüküŋ ~ süŋüküg.
5. İlgi durumu eki ünsüzle biten sözcüklerden sonra +Xŋ, ünlüyle biten isimlerden sonra ise +nXŋ’dir: begiŋ “beyin”, bayırkunıŋ.
6. Ayrı bir çıkma durumu eki yoktur; +dA eki aynı zamanda çıkma durumu ekidir.
7. Gelecek zaman çekimi –tAçI eki ile gerçekleşmiştir: ölteçi “ölecek,” kelteçi “gelecek”.

Eski Uygurca (8-14. yüzyıllar)

1. Söz içi ve sonundaki /d/ ünsüzü korunmuştur.
2. Köktürkçedeki söz içi ve sonundaki /b/ ünsüzü /v/ olmuştur: yavız “kötü” < yabız, ev “ev” < eb.
3. Köktürkçedeki öndamaksıl /ny/ ünsüzü, Uygur Türkçesinde bazen korunmuş, genellikle /n/ ve /y/ olarak ayrılmıştır.

⁵ İfade edilen her bir tarihsel Türk yazı dilinin yazım, ses, şekil ve söz varlığını içeren çok sayıda grameri yazılmıştır. Türk yazı dillerinin gramerlerinde ifade edilen dillik özellikler aşağı yukarı aynı / benzer özellikler göstermektedir. Bu sebeple, bu kısımda tarihsel Türk yazı dillerinin bütün gramer özellikleri sıralanmamıştır. Bunun yerine, Tekin ve Ölmez (1999) tarafından hazırlanan *Türk Dilleri Giriş* adlı eserde ifade edilmiş olan ayırt edici özellikler sıralanmıştır.

4. İlgi hal eki, hem ünlüyle hem ünsüzle biten isimlerden sonra +nXŋ şeklinde tekleşmiştir.

5. Köktürkçedeki –tAçI gelecek zaman eki, yerini –gAy ekine bırakmıştır. Eski Uygurca metinlerde gelecek zaman eki, -gAy’dır.

6. Çıkma hal eki, Köktürkçedeki +dA ekinin yanı sıra +dAn ve +dIn şeklindedir. Bunlar içinde +dIn yaygınlaşmıştır.

Karahanlıca (11-13. yüzyıllar)

1. Köktürkçedeki söz içi ve söz sonu /b/ ünsüzü, Karahanlıcada /w/ olmuştur: ewür- “çevirmek” < ebir-, ew < eb.

2. Köktürkçe ve Eski Uygurcadaki söz içi ve söz sonu /d/ ünsüzü, Karahanlıcada /d/ olmuştur: adak “ayak” < adak, toğ- “doymak” < tod-.

3. Köktürkçe ve Eski Uygurcadaki şart ve zarf-fiil eki –sAr, Karahanlıcada –sA olmuştur: bolsa “olsa” < bolsar, kelse “gelse” < kelser.

4. Köktürkçe ve Eski Uygurcadaki olumsuz geniş zaman ve sıfat-fiil eki –mAz, Karahanlıcada –mAs olmuştur: bilmes < bilmez, bolmas < bolmaz.

5. Köktürkçe ve Eski Uygurcada yeterlik kipini yerine getiren u- yardımcı fiili, Karahanlıca metinlerde kendisinden önceki zarf-fiil ekli fiille birleşerek –UmA- şeklini almıştır: körüme- “görememek” < körü uma-.

Türk dilinin 7-14. Yüzyıllar arasında bugünkü Moğolistan, Çin’deki Tarım havzası ile Kaşgar ve etrafında yazılmış olan Teñrici çevreye, Maniheizt ve Budist çevreye ve İslami çevreye ait metinlerinin dâhil olduğu, Türkoloji araştırmalarında Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca olarak adlandırılan dönemlerin ait olduğu metinler, son zamanlarda yapılan çalışmalarda “Eski Türkçe” adı altında değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıcanın seslik ve biçimlik özellikleri arasında pek fark olmadığı düşünülmektedir. O halde bu üç Türk yazı dilinin aynı seslik ve biçimlik özellikler sergilediğini, aynı çizgi üzerinde yürüdüğünü; buna karşılık asıl farklılığın söz varlığında olduğunu düşünmek mümkündür.

Caferoğlu, Ecilasun, Ata ve Gül tarafından da işaret edildiği gibi tarihsel Türk dilinde asıl seslik ve biçimlik değişmeler, Cengiz Han’ın 13. Yüzyıldaki fütühatından sonra başlamıştır. Cengiz Han’ın fütühatından sonra Harezm bölgesinde toplanan

Karlık, Oğuz ve Kıpçakların diyalektlerinin karışımı ile bir yazı dili meydana gelmiş, diğer taraftan bu karışık dilli eserlerden sonra Çağatay sahasında yeni bir yazı dilinin ve Anadolu’da Oğuz diyalektine dayanan başka bir yazı dilinin doğmasına yol açmıştır.

Harezm Altın Ordu Türkçesi (14. yüzyıl)

Türk dili tarihi içinde Harezm Türkçesi her bakımdan farklı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Bu çevre, birer yazı diline dönüşecek olan Oğuz, Kıpçak ve Çağatay yazı dillerinin dayandığı diyalektlerin bir arada yer aldığı “ayırışma ve çözülme dönemi” olarak değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede tarihsel Türk dili alanlarında ilk defa Harezm ve Altın Ordu çevresinde ortaya çıkan seslik ve biçimlik özellikler şunlardır (Eckmann 1998: 173; Ercilasun 2004: 402-403):

1. Eski Türkçede söz başı ya da ilk hecede /e/ veya /i/ ile yazılan sözcükler, Harezm Türkçesinde genellikle /i/ ile yazılmıştır. Bununla birlikte bu ünlünün kapalı /e/ ile temsil edildiği eserler ya da örnekler de vardır.

2. İçinde dudak ya da diş-dudak ünsüzlerinin bulunduğu bazı sözcükler ile bazı yapım ve çekim eklerinin yanında bulunan ünlülerde yuvarlaklaşma örnekleri görülmektedir.

3. Söz içinde iki ünlü arasında bulunan /g/ ünsüzü, bazı örneklerde /w/ olmuştur.

4. Yükleme hali eki genellikle +nI’dır. Eski Türkçedeki +(X)g ekine rastlanmaz. +(X)n ise sadece 3. şahıs iyelik eklerinden sonra +nI ile nöbetleşerek görülmektedir.

5. Görülen geçmiş zamanın çokluk 3. Şahıs çekimi, Eski Türkçedeki -dI miz yerine -dUk şeklinde değişmiştir.

6. Öğrenilen geçmiş zamanın Genel Türk dilindeki yaygın -mIş ekinin yanı sıra -(X)p turur ile çekimlenen yeni bir şekli ortaya çıkmıştır.

7. Şimdiki zaman ifadesi için -(y)A turur ile çekimlenen yeni bir zaman yapısı ortaya çıkmıştır.

8. Eski Türkçede gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -gU, bu çevrede turur ile birleşip iyelik eklerini alarak -gU turur şeklinde gelecek zaman çekiminin yeni bir formunu meydana getirmiştir.

9. Şart kipi, Eski Türkçedeki zamir kökenli şahıs ekleri yerine, iyelik kökenli şahıs ekleriyle öekimlenmiştir.

10. Eski Türkçedeki hâkim emir ekleri Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerde de yaygın olmakla birlikte, teklik 1. Şahıs için -AyIm, gAyIm; çokluk 1. Şahıs için ise -AlIn, -gAlIn gibi şekilleri ortaya çıkmıştır.

Çağatayca (15-18. yüzyıllar)

Çağatay Türkçesinin ayırt edici özellikleri Ercilasun (2004: 430-431) tarafından aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

1. Söz başında ya da ilk hecede bulunan neredeyse bütün /e/ ünlüleri /i/ olmuştur.

2. İkinci hecede /ü/ ünlüsü bulunması halinde ilk hecedeki /e/ ünlüleri /ö/ olmuştur.

3. Çağatay Türkçesinde yuvarlaklaşma modeli değişmiştir. Bazı yapım ve çekim eklerindeki yuvarlaklaşmalar, Çağatay Türkçesinde görülmez.

4. Klasik dönem metinlerinden itibaren birkaç kelimedede /p/ > /f/ değişimi görülür.

5. Eski Türkçedeki /b/ ünsüzünden gelişen /w/ ünsüzü, Çağatayca metinlerde /v/ olmuştur.

6. Eski Türkçede /t/ ile başlayan birkaç sözcük, Çağatayca metinlerde düzenli olarak /d/ ile yazılmıştır.

7. Karahanlıca metinlerdeki diş arası sızıcı /d/ ünsüzü, Çağatayca metinlerde tümüyle /y/ olmuştur.

8. Eski Türkçedeki /AgU/ ses grubu, Çağataycada /Av/ olmuştur.

9. Birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan ince ve kalın sıradaki /g/ ünsüzleri tonsuzlaşarak /k/ olmuştur. Söz sonundaki ünsüzün /g/ mi yoksa /k/ mi olduğu konusunda karışıklık doğmuştur.

10. İlgi hali eki daima +nInş şeklindedir. Ekin ünlüsü dudak uyumundan çıkmış, daima dar ünlü ile yazılmıştır.

11. 3. Şahıs iyelik eklerinden sonra, hal eklerinden önce gelen zamir /n/'si Çağatayca metinlerde genellikle yoktur.

12. Ünlü ile biten fiillerden sonra gelen –yA / -yI / -yU zarf-fiil ekleri Çağataycada –y olmuştur.

13. 3. Şahıs emir eki olarak Eski Türkçedeki –sUn ve –sUnlAr eklerinin yanı sıra –dik, -dikler ekleri ortaya çıkmıştır.

14. Yeterlik için Eski Türkçedeki bil- yardımcı fiilinin yanı sıra al- yardımcı fiili bu dönem metinlerinde ortaya çıkmıştır.

Kıpçakça (13-17. yüzyıllar)

Türk dili araştırmalarında bazen Kıpçakça / Kıpçak Türkçesi, bazen de Kuzey Türkçesi olarak adlandırılan tarihsel Türk dili alanı, Türk dilinin coğrafi bakımdan ve dil özellikleri bakımından dağılık alanı olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede Kafkasya'da Deşt-i Kıpçak bölgesinde Kıpçakların dili ile yazılan Codex Cumanicus ile Mısır ve Suriye'de Memluk devleti sınırları içinde yazılan eserlerin dili birbirinden farklıdır. Buna göre Eckmann (1991), Kıpçaklara ait eserleri üç grupta değerlendirmektedir: 1. Asıl Kıpçakça, 2. Memluk Kıpçakçası, 3. Ermeni Kıpçakçası.

a. Asıl Kıpçakça (14. yüzyıl)

Türkolojide Codex Cumanicus'un, Kuzey Türkçesi ya da Asıl Kıpçak Türkçesiyle yazıldığı düşünülmektedir. Codex'in dil özellikleri ile Mısır ve Suriye'de yazılan ve Kıpçakça olarak değerlendirilen eserlerin dil özellikleri arasında farklılıklar vardır. Codex'in dili, asıl Kıpçak sahasının tarihsel kaynaklarından biri olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede Gabain (1998: 67-109) ve Ercilasun (2004: 387) Codex'in dili ile bugünkü Tatarca arasında yakınlıktan söz etmişlerdir. Tekin – Ölmez (1999: 42-43), Codex'in dilini Kuman diyalekti olarak değerlendirmişler ve temel dillik özelliklerini aşağıdaki gibi sıralamışlardır:

1. Eski Türkçedeki söz içi /d/ ünsüzü /y/ olmuştur.
2. Söz sonu /g/ ünsüzü düşmüştür.
3. Söz sonu /Ig/ ses grubu, /Ov, Uv, U/ olmuştur.

4. Söz içi /AgU/ ses grubu /Av, Ov, Uv/ olmuştur.

5. Yükleme hal eki +nI'dır.

6. İlgî hali eki +nIn ve +nIg'dır.

7. Çıkma hal eki +dAn'dır.

b. Memluk Kıpçakçası (14-16. yüzyıllar)

Karedeniz'in kuzeyinde, Deşt-i Kıpçak bölgesindeki Kıpçakların Mısır ve Suriye'de hâkimiyeti ele geçirmesi ve burada dini, edebi, askeri eserler meydana getirmesiyle, Eckmann'a göre Kıpçak Türkçesinin başka bir alanı; Ercilasun'a göre ise (2004: 403) standart Türk dilinin bir alanı ortaya çıkmıştır. Dil özellikleri bakımından standart Harezmi Türkçesi ile büyük benzerlik gösteren bu dönem metinlerinin dil özellikleri şöyledir (Tekin ve Ölmez 1999: 45; Ercilasun 2004: 403-404):

1. Birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzü düşmüştür.

2. Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra yönelme hal eki +A'dır.

3. Çıkma hal eki +dAn'dır.

4. *men* ve *biz* zamirlerinin ilgili hali *menim* ve *bizim* şeklindedir.

5. Fiil çekiminde çokluk 1. Şahıs eki, Uygurca ve Karahanlıcada olduğu gibi *miz* değil; *biz* şeklindedir: *alur biz*.

6. İsim cümlelerinin olumsuzluk işaretleyicisi, Eski Türkçedeki *ermez* (> *ermes* > *imes*) yanında *degül* şeklinde de görülmektedir.

Eski Oğuz Türkçesi (13-15. yüzyıllar)

Oğuzların Anadolu'ya geldikten sonra, 13. yüzyıldan itibaren Oğuz diyalektini esas alarak yazdıkları eserler, Eski Oğuz Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ya da Eski Osmanlı Türkçesi adlarıyla anılmıştır. 13-15. yüzyıllar arasında, çoğunluğu beylikler döneminde yazılmış eserlerin, diğer tarihsel dönemlerden ayırt edici temel dillik özellikleri şunlardır (Ercilasun 2004: 457-461):

1. Birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzleri düşmüştür.

2. Birden fazla heceli sözcüklerde ikinci ve diğer hece başlarında bulunan /g/ ünsüzü birçok örnekte düşmüştür.

3. Söz başındaki bir kısım /t/ ünsüzü tonlularak /d/ olmuştur.

4. Söz başındaki bir kısım /k/ tonlularak /g/ olmuştur.
5. Söz içi ve sonundaki dış arası sızıcı /d/ ünsüzü /y/ olmuştur.
6. Söz içi ve söz sonundaki sızıcı /w/ ünsüzü, /v/ olmuştur.
7. Söz başı /b/ ünsüzü, bar > var, bar- > var- ve bir- > vir- fiillerinde /v/ ünsüzüne değişmiş, bol > ol- örneğinde ise düşmüştür.
8. Bazı eklerin ünlüleri, Eski Türkçede dörtlü uyuma tabi iken, bu çevreye ait metinlerde sadece yuvarlak şekilleriyle kullanılmıştır.
9. Birkaç sözcükte bazı ünsüzler düşmüştür: suv > su, oltur- > otur-, keltür- > getir-.
10. İlgi hali eki ünsüzle biten sözcüklerden sonra +Uŋ, ünlüyle biten sözcüklerden sonra ise +nUŋ şeklindedir.
11. İsimlerin çıkma hali daima +dAn'dır.
12. Fiil çekiminde teklik 1. Şahıs eki -vAn(In), -In, -vAm, -Am; çokluk 1. Şahıs eki ise -vUz, -Uz şeklini almıştır.
13. Görülen geçmiş zamanın çokluk 1. Şahıs çekimi -dImIz yerine -dUk ile yapılmıştır.
14. Şart kipi, iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenmiştir.
15. Eski Oğuz Türkçesinin yaygın gelecek zaman eki -IsAr'dır.
16. Eski Türkçenin gelecek zaman eki -gA(y), Eski Oğuz Türkçesinde -A şeklini almış ve daha çok istek işlevinde kullanılmıştır.
17. Eski Türkçedeki turur bildircisi, Eski Oğuz Türkçesinde durur şekline de sahip olmakla birlikte eklenerek -dUr şeklini almıştır.
18. Eski Türkçedeki er- fiili, Eski Oğuz Türkçesinde i- şekline büründüğü gibi aynı zamanda kendisinden önceki fiilin ünlüsüne göre kalınlık-incelik uyumuna girmiştir.
19. Eski Oğuz Türkçesinde yeterlik kipi, olumlu çekimlerde -U bil-, olumsuz çekimlerde ise -ImA- şeklindedir.

1. 3. TARİHSEL TÜRK DİYALEKTOLOJİSİ ARAŞTIRMALARI

Tarihsel Türk yazı dillerinde diyalektoloji çalışmaları, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinin ortaya çıktığı dönemden itibaren daima araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu çerçevede Türk runik alfabesiyle taş / kayalar üzerine yazılmış yazıtlarda, bir taraftan kendi içinde, bir taraftan da daha sonraki yüzyıllarda yazı diline dönüşmüş diyalektler ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmış, bazı görüşler ileri sürülmüştür. Türk dilinde tarihsel diyalektoloji çalışmalarını, ait olunan yazı diline göre aşağıdaki gibi tasnif etmek ve derğerlendirmek mümkündür:

1. 3. 1. Köktürkçede Diyalektoloji Araştırmaları

Türklerden kalan yazıtların Türk dilinin hangi diyalektine dayandığı meselesi, yazıtların yayınlandığı yıllardan bu tarafa araştırmacıların meraklarından biri olmuştur. Türk runik harfli yazıtların deşifre edilmesi ile birlikte, yazıtlardaki diyalektolojik çalışmaların başladığı görülmektedir. Yazıtlarda diyalektikal unsurlardan ilk söz eden araştırmacı Radloff'tur. Radloff, 1897 yılında Orhon Yazıtları ile Tarım havzasında olan yazı dili arasında kimi farklılıkların olduğunu düşünür (Korkmaz 1995). Ardından S. E. Malov, Yenisey ile Orhon yazıtları arasındaki diyalektikal ayrılıklar ile Oğuzcanın özelliklerinden bahsederek, yazıtlardaki diyalektikal özelliklerden ilk söz eden araştırmacılarıdır (Korkmaz 1995).

Türk runik harfli yazıtlardaki diyalektikal çalışmaları iki temel bakış açısı ile değerlendirmek gerekir. Birincisi, Köktürk yazıtları arasında ya da Köktürk yazıtları ile diğer yazıtlar arasındaki diyalektikal çalışmalar, ikincisi ise Köktürk yazıtlarında olduğu düşünülen diyalektikal çalışmalardır.

Köktürk yazıtları arasında ya da Köktürk yazıtları ile diğer runik harfli yazıtlar arasında hangi özelliklerin diyalektikal olduğu açık değildir. Mesela Köktürk yazıtları arasında dahi /b-/ ile /m-/ arasında farklılık gösteren söz başındaki ünsüz ile /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile nöbetleşmesinin diyalektikal olup olmadığı açık değildir (Tekin 2000: 71-72). Bununla birlikte Türk runik harfli yazıtlar arasında kimi diyalektikal özelliklerin olduğu açıktır. Şirin'e göre (2009: 255-269) runik harfli yazıtlar arasında görülen genizselleşme, artdamaksıllaşma, öndamaksıllaşma, söz başında tonlulaşma gibi birçok diyalektikal özellik tanıklanmaktadır. Türk runik harfli yazıtlar arasında söz varlığı bakımından farklılıklar da vardır. Uygur yazıtları arasında söz varlığına

dayanan diyalektikal malzemeyi yorumlayan Aydın (2016: 285-300), yazıtlarda bir defa geçen sözcüklerin diyalektikal olup olmadığını yorumlamıştır.

Türk runik harfli yazıtlarda diyalektoloji araştırmalarının Oğuzca üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Zeynep Korkmaz, “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler” (1995: 205-216) adlı makalesinde, yazıtlarda olduğunu düşündüğü Oğuzca özellikleri sıralamış ve yazısında şu sonuca varmıştır:

“... VI-XI. yüzyıllar arasında uzanan Eski Türkçe döneminde lehçe ayrılıkları söz konusu olunca, önemli oranda olmak üzere Oğuzca da kendi varlığını ortaya koyabilmiştir. Bundan elde edebileceğimiz genel sonuç da şudur: Oğuz Türkçesi, son yıllara kadar sanıldığı gibi Anadolu ve Orta-Asya bölgelerinde yalnız XIII. yüzyıl sonlarından başlayarak ortaya çıkmamıştır. XI-XIII. yüzyıllar arasında "geçiş dönemi" niteliğinde eserler verdiği gibi, lehçe özellikleri ile bundan daha önceki dönemde de yazı diline kadar girebilmiştir. Bu nedenle, Oğuzcanın tarihî gelişmesi bakımından ortaya koyduğu sonuç da önemlidir.”

Benzer şekilde Gülsevin (1998: 12-18) de Köktürk yazıtlarındaki Oğuzca özellikleri ele almış, Korkmaz tarafından ileri sürülen özellikleri yorumlamış ve yazısının sonunda ise yazıtlardaki Oğuzca özellikleri söz varlığı bakımından değerlendirmiştir.

1. 3. 2. Eski Uygurcada Diyalektoloji Araştırmaları

Eski Türkçede diyalektoloji çalışmalarının daha ziyade Eski Uygurca metinlere odaklandığı, diyalektikal özelliklerin daha çok bu çevreye ait metinlerde araştırıldığı görülmektedir. Gabain ve Bang tarafından neşredilen *TTI*'de (1929: 151-152) +kInyA küçültme eki, *aşnukına* ve *amtıkına* örneklerinde /n/ ile okunmuş, Türk dilinin ilk metinlerindeki palatal /n/ ünsüzünün Maniheist metinlerde /n/, çoğunluğu Budist çevrede yazılan diğer metinlerde ise /y/ olduğu ileri sürülerek Eski Türkçedeki diyalekt çeşitliliği dikkat çekilmiştir. Sonraki çalışmalarında Eski Türkçedeki diyalektleri ayrıntısıyla ele alan Gabain (1988: 2-3), yine Türk runik harfli yazıtlardaki palatal /n/ ünsüzünün durumunu üst başlık kabul edip, diğer özellikleri bu üst başlık etrafında sıralayıp Türk runik harfli yazıtları dışarıda tutarak Eski Uygurcada ikisi temel olmak üzere dört farklı diyalekten söz etmiştir (Ağca 2019: 37-38). Buna göre Eski Uygurcada, Türk runik harfli yazmalar, Maniheist metinler ve birkaç Budist metin /n/ diyalektinde, Budist metinlerin geneli ise /y/ diyalektinde yazılmışlardır. Gabain

(1988: 2-3), /n/ ve /y/ diyalektlerinin seslik ve biçimlik özellikleri olarak aşağıdaki ölçütleri ifade eder:

1. Çıkma hâli eki /n/ diyalektinde +DA, /y/ diyalektinde ise +DIn'dır.
2. Ünsüzlerden sonra ilgi hâli eki /n/ diyalektinde +In, /y/ diyalektinde ise +nIn'dır.
3. Görülen geçmiş zaman çekiminde teklik ikinci şahıs eki /n/ diyalektinde zaman zaman +g iken, /y/ diyalektinde +n'dır.
4. Gereklilik çekimi için /n/ diyalektinde -sIg eki kullanılırken /y/ diyalektinde -gUIUk eki kullanılmıştır.
5. /n/ diyalektinde çok sık -pAn zarf-fiil eki, /y/ ağzında ise sadece -(X)p zarf-fiil eki kullanılmıştır.
6. /n/ diyalektinde -(X)gII sıfat-fiil ekinin yanı sıra -(X)gmA eki de kullanılırken /y/ diyalektinde daha çok -(X)gmA eki kullanılmıştır.
7. /n/ diyalektinde kullanılan *erki* yerine /y/ diyalektinde *erinç* tercih edilmiştir.

Gabain (1988: 3-4), diğer taraftan Brahmi alfabesiyle yazılmış metinleri de ayrı bir diyalekt kabul etmiş ve bu metinlerin diyalektikal özelliklerini şöyle sıralamıştır:

1. Bu alfabeyle yazılmış metinlerde açık /e/ ve /i/ ünlülerinin dışında kapalı /e/ ayrı bir işaretle gösterilmiştir.
2. Brahmi alfabesiyle yazılmış metinlerde /o, ö/ ünlüleri, ilk hece dışındaki ikinci ve üçüncü hecelerde de vardır.
3. Bu diyalekte art damak /k, g/ ünsüzleri /h/ ünsüzüne değişmiştir: *taşgaru>taşharu*, *karı->hari-* vb.
4. Diğer diyalektlerde ön sesteki /b-/ ünsüzü bu ağızda /p-/ olmuştur.
5. Diğer diyalektlerdeki /ç/ harfi, bu metinlerde /c/ veya /j/ ile yazılmıştır.
6. Brahmi harfli metinlerde /z/ harfi, zaman zaman /s/ ile yazılmıştır.
7. Ünlüler arasındaki /d/ harfi, zaman zaman /t/ ya da /th/ ile yazılmıştır: *adın>atim* vb.
8. Yan yana yazılan ünsüzlerin yazılışı belli bir kurala bağlanmış değildir: *etkü/edgü*, *biligsizde/biligsizte* vb.
9. Bazı ünsüzler çift yazılmıştır: *arttok/artuk* vb.

Gabain (1988: 4), ayrıca Hristiyan Uygur metinlerini de ayrı bir diyalekt olarak değerlendirir ve bu metinlerin dilinin iki bakımdan diğer metinlerden farklı olduğunu

düşünür. Ona göre Hristiyanlığın Nesturî mezhebinde yazılmış metinler, yüklem in son da bulunmayışı ile *er-* ve *bol-* yanında *tur-* fiilinin de yardımcı fiil olarak kullanılması bakımından diğ er metinlerden ayrılır. Ancak hem bu çevrede yazılmış metinlerin azlığı ve metinleri diğ er ağızlardan ya da yazı dilinden ayıracak farklılıkların birkaç ölçütten öteye geçememesi hem de ileri sürülen ölçütlerin metinlerin ait olduğu çevreye özgü olmayışı, bu çevrede yazılmış metinlerin ayrı bir diyalekt olarak telakki edilmesine engeldir.

Son olarak H. Gül (2011; 2013: 253-266), Eski Uygurca metinlerdeki ağız özelliklerini ele aldığı çalışmalarda, var olduğu düşünölen ağız özelliklerini Uygurca metinlerin yazıldığı yerlere göre değerlendirilebileceğini düşünerek, ağız özellikleri ile coğrafya arasında ilgi kurmaya çalışmıştır.

1. 3. 3. Karahanlıcada Diyalektoloji Araştırmaları

Karluk, Yağma ve Basmıl Türklerinin Kâşgar ve civarında İslamiyet'i kabul ederek yazdıkları ilk İslami Türkçe metinlerin ait olduğu Karahanlıca, Türk dilinin erken tarihli metinlerinin dâhil olduğu Eski Türkçenin alt evrelerinden biridir. Divanu Lugati't-Türk, bu çevrenin eserlerinden biri olmanın ötesinde, tarihsel ve modern Türk dilinin diyalektoloji araştırmalarının eşsiz kaynağıdır. Zamanının Türk diyalektlerinin sözlüğü olan eserde, aynı zamanda bu diyalektlere ait materyal de ayrıntısıyla sunulmuştur. Bu materyale ilk dikkati çeken araştırmacılarından Z. Korkmaz, eserin Oğuz Türkçesinin yazılı metinler öncesindeki durumunu tespit edebilmek bakımından önemini vurgulamıştır. Korkmaz (1995b: 254-260), “*Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi*” adlı makalesinde, eserde Oğuz Türkçesine ait on bir ses bilgisi ve on bir şekil bilgisi özelliğini ele alıp değerlendirmiştir.

Divanu Lugati't-Türk'te diyalektolojik malzemenin ele alınıp değerlendirildiği asıl çalışma Akartürk Karahan'a aittir (2013). Karahan'a göre, eserde; “Türklerin dili” kaydıyla verilen Karahanlı yazı dilinin yanı sıra, Karluk, Yağma, Çigil, Kıpçak, Yemek, Oğrak, Oğuz, Tuhsı, Uygur, Bulgar, Suvar, Argu, Kençek, Basmıl, Çömül, Kay, Tatar, Yabaku, Hotan, Soğd, Tübüt, Balasagun, Barsgan, Kaşgar, Kuça, Sayram, Uç gibi yirmiden fazla Türk lehçesine ait diyalektikal malzeme bulunmaktadır. Eserde Karahanlı yazı dilinin dışında diğ er Türk lehçelerine ait olarak verilen beş yüz yirmi üç sözcüğün iki yüz yetmiş sekizi Oğuzcaya aittir (Karahan 2015: 41).

1. 3. 4. Kıpçakçada Diyalektoloji Araştırmaları

Karadeniz'in kuzeyinde Deşt-i Kıpçak sahasında yazılan Codex Cumanicus, Kıpçak diyalektinin temel eseri sayılmaktadır. Hatta kimi araştırmalarda eserin, Altın Ordu sahasının diline yakınlığına dikkat çekilmiştir. Alman ve İtalyan misyonerler tarafından Kıpçaklar arasından derlenen diyalektikal malzemeye dayanarak yazılmış olan eser, doğrudan Kıpçak diyalektini yansıtmaktadır. Diğer taraftan Mısır ve Suriye'de yazılmış Memluk Kıpçakçasına ait metinler, dil özellikleri bakımından daha karmaşık görünmektedir. Bu sahaya ait Kıpçakça metinler, Kıpçak yazı dilinin özelliklerini yansıtmakla birlikte, bazı eserler "Oğuz" ya da "Türkmen" diyalektlerine ait özellikleri de yansıtmaktadır.

Janos Eckmann (1965: 35-41), "*Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair*" adlı yazısında, Memluk sahasında yazılmış eserleri iki gruba ayırmıştır. Eckmann'a göre (1965: 36), bu sahada, İrşadü'l-Müluk ve's-selatin, Gülistan Tercümesi, Baytaratü'l-Vazih ve Münyetü'l-Guzat'ın Asık Kıpçakça ile yazıldığını ve bu eserlerde Kıpçakça özelliklerin hâkimdir; buna karşılık diğer eserlerde Oğuzcaya ait unsurların yaygındır. Bu çerçevede Memluk Kıpçakçasının tıp metinlerinden Baytaratü'l-Vazih adlı metnin iki farklı koleksiyonda saklanan Kıpçakça özellikler gösteren yazması ile Türkmençe özellikler gösteren yazmasını karşılaştıran, inceleyen ve böylece aynı eserde Türkmenleşme temayülünü değerlendiren Özgür (1994), Memluk Kıpçakçasında Oğuz diyalektine ait özellikleri ortaya koymuştur. Bu çerçevede Memluk Kıpçakçasının 15. yüzyılın başlarından itibaren tümüyle Oğuzcanın tesiri altına girdiğini, bu zamandan itibaren yazılmış metinlerin daha çok Oğuzca karakter gösterdiğini söylemek mümkündür.

1. 3. 5. Eski Oğuzcada Diyalektoloji Araştırmaları

Oğuzların batıya doğru göç etmeleri ve Anadolu'ya yerleşmeleri ile başlayan ve bu çerçevede Anadolu Selçuklu Devletinin son zamanlarında ve özellikle Beylikler Döneminde 13. yüzyılın sonlarından itibaren takip edilebilen Oğuz Türkçesinin ne zaman başladığı ve hangi diyalektlerin tesiri altında teşekkül ettiği, Türkolojinin hâlâ araştırma alanlarından biridir. Oğuzlardan, Köktürk yazıtları söz etmiş olsa, Kaşgarlı sözlüğünde Oğuzların 24 boyunu zikretmiş olsa ve sözlüğünde Oğuzcaya dair birçok özellikten bahsetmiş olsa da, Oğuzların ilk metinlerinin 13. yüzyılın sonlarında

yazılmış olması ve bu yazı diline ait dillik verilerin ancak bu yüzyıldan sonra takip ediliyor oluşu, Oğuz Türkçesinin ne zaman ortaya çıktığı ve Arat (1987: 317) tarafından da ifade edildiği üzere 11-13. yüzyıllar arasının nasıl olduğu sorularını doğurmuştur. Bu çerçevede Arat (1987: 317), Manisa’da bulunmuş ve 1458 yılında istinsah edilmiş olan Aka’id-i İslam adlı eserin mukaddimesinde ifade edilmiş olan “*olga-bolga ibaretince yazmışlar*” diye nitelenen ifadeden hareketle, Oğuz Türkçesinin 13. yüzyıldan öncesine ait “olga-bolga devri”nin araştırılması gerektiğini düşünür. R. R. Arat tarafından dile getirilen bu görüşler, daha sonra M. Mansuroğlu, S. Çağatay, Z. Korkmaz (1989: 17-34) ve M. Canpolat (1968: 165-175) gibi araştırmacılar tarafından benimsenmiştir (Tekin 1974: 59-157).

Türk dili tarihi araştırmalarında 11-13. Yüzyıllar arasında yazıldığı düşünülen eserlerdeki karışık dil problemi bir tarafa bırakılacak olursa, 13. Yüzyılın sonlarından 15. Yüzyıla kadar Anadolu’da çeşitli bölgelerde yazılmış Oğuzca metinlerdeki ikilikler ya da düzensizliklerin diyalektolojik farklılıklardan kaynaklandığı açıktır. Bu çerçevede Develi (2002: 117-124), “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar” adlı yazısında, Eski Oğuzca metinlerde üç temel diyalekt tespit etmiş ve bu diyalektlerin morfolojik özelliklerinden söz etmiştir.

1. 3. 6. Harezm-Altın Ordu Türkçesinde Diyalektoloji Araştırmaları

Tarihsel Türk dili alanlarında ikili şekillerin, düzensizliklerin ya da yazı dilindeki hâkim unsurların dışında kalan aykırı unsurların en fazla görüldüğü yazı dili, Harezm ve Altın Ordu Türkçesidir. Türk dilinde aynı gramer birimine ait düzensizliklerin en fazla görüldüğü saha Harezm Türkçesidir. Bu düzensizliklerin ise diyalektikal farklılıklardan kaynaklandığı, bugüne kadar yapılmış kimi çalışmalardan anlaşılmaktadır.

Harezm Türkçesinde diyalektoloji ile ilgili en kapsamlı çalışma, Osman Nedim Tuna’ya aittir. Tuna (1968), “*Studies on Nahju’l-Faradis: A Method for Turkic Historical Dialectology*” adlı doktora tezinde, Harezm Türkçesinin hacimli eserlerinden Nehcü'l-Feradis’te fonolojik, morfolojik ve leksikolojik bakımdan tanımlanan ikili şekiller üzerinde durmuş ve eserdeki diyalektikal malzemeden hareketle tarihsel Türk dili diyalektolojisi ile ilgili bir yaklaşım belirlemiştir. Tuna’nın çalışmasında tespit ettiği diyalektikal özellikler şunlardır:

Fonolojik Özellikler (Tuna 1968: 63-79):

Ünsüz Karşıtlıkları:

1. $\text{ɖ} / \text{y} / \text{z}$: [$\text{y} < \text{ɖ} (< \text{d}) > \text{z}$]

beḍük (128, 3) / böyük (378, 1).

2. $\text{w} / \text{f} / \text{v} / \text{Ø} / \text{G} / \text{K} / \text{b} / \text{p}$: [$\text{Ø} < \text{v} < \text{b} > \text{w} > \text{f}$], [$\text{w} < \text{G} (< \text{K}) > \text{v} > \text{f}$], [$\text{w} < \text{b} > \text{p}$]

aw (155, 16) / afla- (155, 12); çewür- 412, 7) / çevür- (104, 3) / çefür- (439, 9).

3. $\text{G} / \text{K} / \text{Ø}$: [$\text{Ø} < -\text{G} > -\text{K}$]

agulug (188, 12) / aguluk (350, 15); körklüg (165, 2) / körklü (189, 3).

4. $\text{G} / \text{Ø}$: [$-\text{CV}- < -\text{CGV}-$]

bulgaş- (118, 13) / bulaş- (331, 13).

5. K / G : [$-\text{VGV}- < -\text{VKV}-$]

Takı “ve” (97, 12) / tagı “ve” (95, 15).

6. K / G : [$\text{G}- < \text{K}-$]

kalı (235, 13) / galı (210, 1).

7. t / d : [$-\text{d}- < -\text{t}-$]

Öte- (284, 4) / tudak “dudak” (< tutak) (202, 13).

8. t / d : [$\text{d}- < \text{t}-$]

tarıg (362, 17) / daru (424, 3).

9. b / m : [$\text{m}- < \text{b}-$]

bu (124, 5) / mu (342, 1).

10. $\text{y} / \text{Ø}$: [$\text{I}- < \text{yI}-$]

yıgaç (226, 9) / ağaç (186, 13).

11. y / n / ny / yn / y(I)n: [y < ñ / > ny x yn > y(I)n], [n < ñ]

Kayu (24, 5) / kanı (399, 11); konyını (296, 1) / koyını (253, 12).

12. z / đ: [d < z]

böz (181, 12) / böğ (194, 2).

13. C / CC: [-VCCV- < -VCV-]

ekin (435, 9) / ekki (266, 9).

14. Ø / g: [Ø < ' > g]

'adl (192, 12) / gadl (118, 16).

15. metatez

kaltan- (< katlan-) (326, 3).

16. Konsonant uyumu.

Ünlü Karşıtlıkları:

1. é / e / i

bég (376, 1), beg (375, 15), bir- (3, 8).

2. Õ / V

āç (300, 9) / aç (113, 13), āw (155, 16) / aw (429, 10).

3. Ek ünlülerinde dudak asimilasyonu

4. Ünlü erimesi

5. Sözcük kök ya da gövdelerinde dar ünlülerin yuvarlaklaşması

Morfolojik Karşıtlıklar (1968: 80-96):

1. çokluk
2. +(X)m iyelik ekinin ünlüsü
3. +(X)η iyelik ekinin ünlüsü
4. +sI(n) iyelik ekinin ünlüsü ve hal ekli durumları
5. İlgi hali ekinin durumu
6. Yönelme hali ekinin durumu
7. Yükleme hali ekinin durumu
8. Bulunma hali ekinin durumu
9. Çıkma hali ekinin durumu
10. Vasıta hal eki
11. Sayıların sıra adı
12. Sıfatlarda aitlik
13. +lXg sıfat yapım ekinin durumu
14. +sXz yokluk ekinin durumu
15. Zaman çekimine dâhil olmayan -gAn ekinin durumu
16. -gAy gelecek zaman ekinin durumu
17. Geniş zaman ekindeki varyasyon
18. Olumsuz geniş zaman ekinin durumu
19. Fiillerin edilgen çatısı (-(X)l- ~ -(X)n-)
20. Fiillerin işteşlik ekinin bağlantı ünlüsü

21. Fiillerde ettirgenlik eklerinde görülen çeşitlilik
22. Geçmiş zaman çekimi
23. İstek kategorisinde görülen varyasyon
24. Emir kategorisinde görülen varyasyon
25. Şart çekimi
26. Ünlü zarf-fiil eklerindeki varyasyon (-A / -U)
27. -(X)p zarf-fiil ekindeki çeşitlilik (-(X)p / -yXp)
28. -mAdIn zarf-fiil ekindeki çeşitlilik
29. Fiillerin çokluk 2. şahsa ait zaman ve kip çekimlerinde -IAr ekinin varlığı
30. Yeterlik çekimi (-A / -U bil- / -U-mA-)
31. Görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahıs çekimi: -dUk / -dImIz
32. Şart çekiminde iyelik kökenli, zamir kökenli şahıs eklerinin tercihi
33. Geniş zamanın teklik 1. şahıs olumsuz çekiminde görülen çeşitlilik
34. Soru ekinin ünlüsü: mU / mI
35. -ken zarf-fiil ekinin kullanımı: -Ur erken / -ken
36. Fiillerin birleşik çekimlerinde şart ekinin durumu: -(y)Ur erse / -(y)UrsA

Tuna (1968), yukarıda sıralanan ölçütleri kullanarak Harezmi Türkçesinin önemli eserlerinden Nehcü'l-Feradis'teki diyalektikal özellikleri ortaya koymaya çalışmıştır. Tuna'nın kullandığı ölçütlerin büyük bir kısmı, hem bu eserde hem de çevrenin diğer eserlerindeki diyalektolojiyi tespit edecek nitelikte olmakla birlikte, özelliklerin bir kısmının diyalektikal olmadığı, Türk dilinin tarihsel gelişimini yansıttığı görülmektedir. Bu sebeple Tuna tarafından ileri sürülen bütün fonolojik ve morfolojik özelliklerin diyalektikal olmadığı söylenebilir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde diyalektolojinin ele alındığı çalışmalardan biri de David Györfi (2004: 383-406)'ye aittir. Györfi, ilgili yazısında, "pre-chagatai" olarak nitelendirdiği Harezmi Türkçesinde, Kıpçakça özellikler tespit etmeye çalışmış, bu eserler ile Kıpçak Türkçesi arasında kimi fonolojik, morfolojik ve leksik benzerlikler olduğunu ifade etmiştir.

Son olarak Filiz Meltem Erdem Uçar, "*Nehcü'l-Feradis'te İkili Kullanımlar*" adlı yazısında, Nehcü'l-Feradis'te geçen ikiliklere dikkat çekmiştir. Eserde Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin tesiriyle ortaya çıkan fonolojik, morfolojik ve leksik ikilikler tasnif edilip, eserden elde edilen örnekler ile gösterilmeye çalışılmıştır.

1. 4. HAREZM - ALTIN ORDU TÜRKÇESİNDE DİYALEKTİKAL UNSURLAR

Bugüne kadar yapılan çalışmalarda, Harezmi Türkçesi metinlerinde diyalektikal özellik olarak ileri sürülen bütün madde başlarının diyalektikal olduğunu kabul etmek zordur. Bu özelliklerin bir kısmı, ilk defa Harezmi Türkçesinde ortaya çıkmış ve bu yazı dilinin devamı sayılan Çağatay Türkçesinde de devam eden özelliklerdir. Bir kısmı ise tarihsel Türk dilinin diğer alanlarında da benzer ikilikler / varyasyon gösteren özelliklerdir. Mesela Tuna (1968) tarafından ileri sürülen -A ve -U ünlü zarf-fiil eklerindeki değişkenlik, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde de görülen, diyalektoloji ile ilgili olmayan ve eklendiği fiillerin yapısına göre şekillenen morfofonolojik bir özelliktir. Keza Tuna tarafından ifade edilen yeterlik çekimindeki -U bil- ve -U-mA- çeşitliliği de diyalektoloji ile izah edilemez. Zira Eski Türkçede yaygın olan -U-mA- yeterlik şekline ilaveten, ilk İslami Türkçe metinlerde ortaya çıkan -U bil- şekli, -UmA- yeterlik şekline bir alternatif değildir. Tarihsel Türk dili alanlarında -U bil- yeterlik şekli olumlu yeterlik için ortaya çıkmış yeni bir formdur. Benzer bir izahı ettirgenlik eklerindeki çeşitlilik için de ifade etmek gerekir. Tuna'nın ele alıp değerlendirdiği ettirgenlik eklerinin tamamı Eski Türkçede de benzer özellikler göstermektedir. Bu bağlamda fiillerde -(X)t-, -(X)r-, -(X)z- gibi çeşitlilik gösteren ettirgenlik ekleri de diyalektikal farklılıktan kaynaklanmamaktadır. Sonuç olarak bir yazı dilinde hangi unsurun diyalektikal olduğunu tespit etmek için, unsurun, başka bir yazı dilinde yaygınlaşması ve o yazı dilinde dengiyle birlikte kullanılması gerekir.

Bu çalışmada, Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerde diyalektikal olan toplam 33 fonolojik ve morfolojik ölçüt kullanılmıştır. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde diyalektoloji çalışmalarında ileri sürülen ikilikler / deşikeler / varyantlar ile ilgili yukarıda sıralanan uygun özelliklerin yanı sıra, taranan eserlerden elde edilen veriler çerçevesinde tezde tespit edilen bütün diyalektikal özellikler şunlardır:

1. 4. 1. Fonolojik Diyalektikal Unsurlar

1. 1. Söz başı ve ilk hecede /e/ ~ /i/ değişkenliği
1. 2. Yuvarlaklaşma
1. 3. Ünlü Türemesi
1. 4. Söz başı, söz içi ve söz sonunda /b/ ünsüzü
1. 5. Söz içi ve söz sonu /d/ ünsüzü
1. 6. Söz içi ve söz sonu /g/ ünsüzü
1. 7. /t-/ > /d-/ değişimi
1. 8. p / f değişkenliği
1. 9. /ç/ > /ş/ değişimi
1. 10. Tonsuzlaşma
1. 11. Süreksizleşme: /η/ > /g/
1. 12. /l/ ve /r/ ünsüzlerinin durumu

1. 4. 2. Morfolojik Diyalektikal Unsurlar

2. 1. Yönelme hâli eki: +kA ~ +gA ~ +A
2. 2. İlgi hâli eki: +nIη / +nUη / +Iη / +Im
2. 3. Yükleme hâli eki: +nI / +n / +I
2. 4. Çıkma hâli eki: +dA ~ +dAn ~ +dIn
2. 5. Zamir /n/'si
2. 6. Geniş zamanın olumsuz şekli: -mAz ~ -mAs
2. 7. Gelecek zaman: -gA(y) / -IsAr / -AsI / -gU(İyelik ekleri + turur)

2. 8. Yeterlilik kipi
2. 9. Emir kipi
2. 10. Şahıs ekleri
2. 11. -gUz- Ettirgenlik Eki
2. 12. Sayılarda Sıra: -(X)nç ~ -(X)nçX
2. 13. -gInçA / -gUnçA / -InçA zarf-fiil eki
2. 14. Ünlü zarf-fiil eklerinin durumu: -yA/-yI/-yU > -y; -mAyA/-mAyI/-mAyU > -y
2. 15. -gAç / -kAç zarf-fiil eki
2. 16. -ArAk zarf-Fiil eki
2. 17. -AsI sıfat-fiil eki
2. 18. -gAn / -kAn / -An sıfat-fiil eki
2. 19. -gUçI / -IçI / -UçI sıfat-fiil eki
2. 20. er- Fiili
2. 21. turur > -Dur

2. BÖLÜM

HAREZM - ALTIN ORDU ÇEVRESİ VE ESERLERİ

2. 1. HAREZM - ALTIN ORDU TARİHİ

Harezmi (H̄orezm, Harizm, Harzem), bugünkü Özbekistan ve Türkmenistan sınırları içinde kalan, Ceyhun (Amu Derya) ırmağının döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu ırmağın her iki tarafında uzanan alanın adıdır. Arap seyyahlar tarafından bu bölge “Harezmi” olarak adlandırılmış, burada oturan halka ise “Harezmi” adı verilmiştir. Doğusunda Kızıl Kum çölü ve Kırgız bozkırları, batısında Karakum çölü ile Üstyurt düzlüğü yer alan Harezmi bölgesi, Ceyhun ırmağının yüzlerce kola ayrıldığı verimli toprağı ile tarih boyu halkları kendisine çeken bir cazibe merkezi olmuştur.

Harezmi’i önemli kılan bir başka özelliğı de ticaret alanındaki rolüdür. İran, Hindistan, Çin gibi Asya ülkeleriyle Sibiry düzlükleri, güney Rusya ve İskandinav ülkelerini bağlayan yolların kavşak noktasında bulunan Harezmi, bu diyarlardan gelen kalabalık kervan gruplarının birleştikleri işlek bir ticaret merkezi idi. Harezmi halkı, komşu milletler ile ticarî ilişkiler geliştirmişler, bu milletler ile sürekli etkileşim içinde bulunmuşlardır.

Harezmi ve Harezmlilerle ilgili ilk tarihî kayıt ilkçağ tarihçisi Hekataios (MÖ VI. yy)’a aittir. Hekataios’un “*Periegesis* (MÖ 510-500)” adlı eserinde F.191’de Kaspia Denizi (Hazar Denizi) etrafındaki ülkenin Hekataios’un kendi sözleriyle “*Hyrkania Denizi denilen yerin etrafında yüksek dağlar, ormanlar ve dağların üzerinde köpek gülleri, bu bir tür enginar olmalı, vardır*” ve yine F. 192’de “*Parth ülkesinin doğusunda Khorasmiler otururlar; hem dağlar hem de ovalar bu Khorasmilerin ülkesindedir, dağlarda kendiliğinden kavak ve ilgin ağaçları büyür.*” (Sina 2008: 113-166) şeklinde ifade eder ve ayrıca başkentlerinin “Khorasmia” olduğunu zikreder (Togan 1997: 240-247). Öncülü Hekataios’un ardından onun ifadelerine benzer bir başka kaydı Herodotos (MÖ 484-425) ’un “*Historiai*” adlı meşhur eserinde şu ifadelerle görürüz:

Asya’da bir ova var. Her yanı bir dağla çevrilmiş ve dağın beş boğazı var; bu ova eskiden Khorasmilerindi; Hyrkaniyalıların, Parthialıların, Sarangialıların ve Thamanaeililerin ülkelerine sınır düşüyordu; ama şimdi buraları İranlılarıdır ve Büyük Kral’ın mülküdür. Çevresini saran dağdan Akos (Amu Derya, Ceyhun) adındaki ırmak çıkar.

Eskiden bu ırmak beş kola ayrılır, yukarıda adlarını saydığım ulusların topraklarını sulardı; bir kanal, dağın beş tane sarp boğazının her birinden bu ülkelerin topraklarına su gönderiyordu. Ama İran egemenliği başladıktan sonra şöyle oldu: Büyük Kral, beş boğazın beşine de birer kapaklı alavere havuzu (baraj) yaptırttı; suyun önü tıkanı, yüksek dağın ortasındaki ovayı su bastı, çünkü ırmak ovaya iniyor, ama oradan dışarıya akamıyordu. Eskiden ırmaktan yararlanan ülkeler, artık bu iyilikten yoksun kalmışlardı ve büyük sıkıntıya düştüler. Kışın tanrı, başka insanlara olduğu gibi, onlara da yağmur gönderiyordu, ama ırmağın suyu yazın darı ve susam ekerlerken gerekiyordu. Bu sudan yoksun kalınca, karılarını da yanlarına alıp İranlılara koştular, kral sarayının kapısında dilendiler, yürek paralayan seslerle yakındılar. O zaman kral, alavere havuzlarının açılması için emir verdi, su önce en acele gerekli olduğu yere verildi; bu ülkenin toprağı suya doyduktan sonra, kral burasını kapattırıp ötekini açtırdı, gene en acele gerekli olduğu yere gönderdi; ama şunu da söylemeden geçemem, havuzu açmak için para alıyordu ve aldığı haraçtan gayrı, bu yoldan da önemli bir gelir sağlıyordu.⁶

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi daha MÖ VI.-V. yüzyıllarda Harezmi, gerek çeşitli bitkilerin yetiştiği verimli topraklarıyla gerek sahip olduğu su kanallarıyla önem arz eden bir şehir idi.

“Harezmi” adı, 13. yüzyıla kadar Kat şehri için kullanılmıştır. Kat, Amu Derya’nın doğusunda yani sağ Harezmi’de yer alır ve kaynaklara göre sağ Harezmi’in merkezidir. Batı yani sol Harezmi’in merkezi ise “Türk kapısı” olarak da adlandırılan Gürgenç (Curcâniye, Ürgenç, Köhne Ürgenç) şehridir. Bu şehirler, yazarı belli olmayan, 982 yılında yazılmaya başlanıldığı kaydedilen dünya coğrafyasının anlatıldığı *Hudûdu’l - âlem* adlı kitapta şu şekilde geçer:⁷

Kath, Harezmi’in başkenti ve Oğuz Türkistan’ının giriş kapısıdır. Türklerin, Türkistan’ın, Maveraünnehir’in ve Hazar’ın ticaret merkezidir; tüccarların konaklama yeridir. Soylulardan biri olan hükümdarlarına “Harezmi-şah” denir. İnançlarını korumak için savaşan, savaşçı bir halka sahiptir. Varlıklı bir şehirdir. Yastık kılıfları, işlenmiş yatak takımları, yün kumaş, keçe ve rukhbin peyniri üretirler.

Gürgenç, eskiden Harezmişahlara ait olan; ancak şu anda ayrı bir hükümeti bulunan ve Gürgenç Emiri’nin hükümdar olduğu, varlıklı bir şehirdir. Tüccarların konaklama yeridir ve Türkistan’ın kapısıdır. Şehir kendi içinde iki ayrı şehir içermektedir: İç ve Dış Gürgenç. Halkı savaşçı nitelikleriyle ve okçuluklarıyla tanınır.

⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen-A. Erhat), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, III-117.

⁷ Aysu Ata, *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi- Altın Ordu Türkçesi*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara, 2016, s. 2. Sezin Orhan Kurulay, *Hudûd El Âlem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 110.

Z. V. Togan'a göre, Harezmi devlet teşkilatında, Hazar ve Göktürk devletlerinde olduğu gibi, "çifte krallık" usûlü hâkim olmuştur.⁸

11-13. yüzyıllar arasında bu bölgede oturan Harezmi halkının dili üzerinde yapılan çalışmalardan ve diğer tarihî kaynaklardan, Harezmi denilen dilin Avesta, Osset, Soğd ve Yagnob dilleri gibi bir İran dili olduğu anlaşılmıştır. Amu Derya ırmağının aşağı yatağında bu yüzyıllar arasında oturan bu İran kavmi, 13. yüzyıldan sonra bölgedeki yoğunluğunu kaybetmeye başlamıştır.

Erken tarihten itibaren İslâmlaşmaya başlayan Harezmi bölgesi, 995 yılından sonra Samanoğulları tarafından idare edilmeye başlanmıştır. 10-11. yüzyıllardaki bazı bilgilerden hareketle, Harezmi bölgesinde Türk varlığından haberdar olabiliyoruz. Mesela 10. yüzyılda Arap seyyahların notlarında geçen *Çağrı Oğuz*, *Kara Tigin*, *Kılavuz* ve *Temirtaş* gibi isimler, Türklerin 10. yüzyılda bu bölgede varlığına kanıttır. Aynı şekilde, bu yüzyıllarda bazı Abbasi ve Selçuklu kumandanlarının adında geçen Harezmi ismi, bu kumandanların Harezmi bölgesinden gelen Türkler olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır. Bölgedeki Türk varlığına kanıt olarak, bu belgelerden daha önemli olanı şüphesiz Kâşgarlı Mahmut'un verdiği bilgidir. Kâşgarlı Mahmut eserinde, Türklerin Küçet boyundan bahsederken, bu Türk boyunun Harezmi bölgesinde oturduğunu ifade etmesi (DLT I, 357), bölgenin 11. yüzyılda Türkleşmiş olduğunu göstermektedir.

Harezmi bölgesinin Türkleşmesinin, asıl 11. yüzyılın başlarında bölgeyi ele geçiren Gazneli Mahmut ile gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Gazneli Mahmut 1017 yılında, Harezmi'yi ele geçirir ve idareyi komutanlarından Altuntaş'ı vali atayarak ona verir. Altuntaş'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Harun Gaznelilerden Sultan Mesut ile mücadeleye girişmiş, buna karşılık Selçuklularla işbirliği yapmıştır. Bunun üzerine Gaznelilerle Selçukluların mücadelesinden sonra Gazneliler, Harezmişah Harun'u öldürerek Harezmişahları bölgeden uzaklaştırmış, Harezmişah Altuntaşoğulları ise Horasan'a giderek Selçuklulardan yardım istemişlerdir. Selçuklular, 1040 yılındaki Dandanakan savaşında bozguna uğrattıkları Gaznelilere karşı Çağrı ve Tuğrul önderliğinde tekrar bir sefer düzenlemişler ve Harezmi bölgesinin yeni sahibi olmuşlardır. Selçuklular da daha önce bölgenin idaresini elinde bulunduran diğer devletlerin yaptığı gibi bölgeyi kendileri idare etmemişler, bölgeye

⁸ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Z. Velidi Togan, "Hârizm", İslâm Ansiklopedisi, C. 5/1, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir 1997, s. 240-257.

Harezmşahlar atamaya devam etmişlerdir. Bu dönemde Harezm'in idaresi elden ele geçmiş, Kıpçak ve Kanglı komutanlar ile daha önce bölgeye gelip yerleşen Oğuzların da bölgeye akın ederek, bölgenin Türkleşmesini tamamlamışlardır.

Harezmşahlar tarihi esas itibariyle Atsız bin Muhammed bin Anuş Tigin ile başlar. Anuş Tigin, Selçuklu hükümdarı Sultan Sencer tarafından bölgeye vali olarak atanmış bunun ve sonra gelen Kıpçak Türklerinden Ekinçi bin Koçkar zamanında bölgeye Kıpçak ve Kanglı Türklerinin gelmesiyle Türk nüfusu yoğun bir hal almış, Oğuz, Kıpçak ve Kanglı diyalektlerinden oluşan karışık dilli eserlerden meydana gelen Harezm Türkçesi doğmuştur. Harezm bölgesi Gazneliler ve Selçukluların elinde bulunduğu dönemlerde, Türk diliyle eserlerin yazıldığı bir bölge olmamış, Anuş Tigin ile başlayan süreçten sonra son Harezmşahlar zamanında ilk eserlerini vermeye başlamıştır. Harezm bölgesi Anuş Tigin'den sonra oğlu Atsız zamanında (1127-1156) müstakil bir devlet haline gelmiş, İl Arslan ve Tekiş zamanlarında ise bölgenin güçlü siyasi yapılanmalarından biri olmuştur. Son Harezmşahlar Alaaddin Muhammed zamanında imparatorluk haline gelmişken, bu devlet 1231 yılında Çengiz Han önderliğindeki Moğollar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Çengiz Han, 13. yüzyılın başlarında bugünkü Moğolistan'da bütün Türk ve Moğolları tek çatı altında bir araya getirmiş, Merkitleri ve Naymanları batıya doğru sürmüş, kuracağı büyük imparatorluk için batıya doğru büyük bir fetih hareketi başlatmıştır. 1218 yılında Moğollar Kara Hıtaş ülkesinde bulunan Nayman liderini yenerek Sır Derya boylarına ulaşmış ve Harezmşahlar ile komşu olmuştu. Çengiz Han tarafından batıya gönderilen kervanın Otrar'da son Harezmşahlar hükümdarı Alaaddin Muhammed tarafından yok edilmesi üzerine Çengiz Han ile Alaaddin Muhammed arasında yeni bir mücadeleyi kaçınılmaz kılmıştır. Çengiz Han 1220 yılında Harezm bölgesini ele geçirir. Alaaddin Muhammed'in oğlu Harezmşah Celaleddin zamanında (1220-1231) ise herhangi bir varlık gösteremeyen Harezmşahlar, 1231 yılında tarih sahnesinden silinmiş, bu bölgeye Moğollar hâkim olmuşlardır (Kafesoğlu 2001: 439-449).

Çengiz Han hayattayken oğulları arasında paylaştığı Moğol İmparatorluğu, kendisinin 1227 yılındaki ölümünden sonra, dört oğlu tarafından idare edilmiştir. Çengiz Han'ın büyük oğlu Cuci, imparatorluğun batısındaki Deşt-i Kıpçak ülkelerini almıştır. Cuci Han tarafından kurulan devletin sınırları Yukarı Bulgarya Hanlığı, Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend'e kadar olan kuzey Kafkasya ve Harezm

bölgesini içine alıyordu. Ancak Cuci'nin babasından altı ay önce ölmesiyle bu coğrafya oğlu Batu Han tarafından idare edilmiştir. Çengiz Han ölmeden önce, Cuci ulusuna ikili idare tarzı getirmiş, buna göre İdil boyu ve Deşt-i Kıpçak Batu Han'a, Doğu Deşt-i Kıpçak ise Batu han'a tabi olmak kaydıyla Orda-İçen'e verilmişti.

Çengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay Han, doğuda Uygur ülkesinden batıda Buhara ve Semerkand'a kadar olan bölgeyi idaresi altına almıştır. Çengiz Han'ın üçüncü oğlu Ögedey ise, Balkaş gölünün doğu ve kuzey-doğusundaki bölgeleri yönetmekteydi. Çengiz Han'ın en küçük oğlu Tuluy Han ise, Moğol töresinin en küçük oğlun aile ocağının sahibi olduğu kaidesinden hareketle Moğolistan'ın asıl topraklarını idaresi altına almıştır (Grousset 1999: 248-249).

1235 yılında toplanan büyük kurultayda alınan kararlar doğrultusunda Cuci Han'ın oğlu Batu Han, 1236 yılında Doğu Avrupa'yı fethetmek amacıyla, büyük bir kısmı Türklerden oluşan kalabalık bir orduyla büyük bir sefere başlar ve 1236-1240 yılları arasında Deşti Kıpçak ve Bulgar topraklarını imparatorluğa dâhil eder. Batu Han'ın Deşt-i Kıpçak sahasına tamamıyla hâkim olmasıyla Altın Ordu Hanlığı da kurulmuş olur. Batu Han bütün Rus yurdunu ele geçirdikten sonra, 1241 yılında İdil'in aşağı mecrasına dönmüş, buradaki Saray şehrini Altın Ordu Hanlığının merkezine dönüştürmüştür. Bir müddet sonra, bölgenin kültür ve ticaret merkezi haline gelen Saray şehri, aynı zamanda Altın Ordu Hanlığının idare merkezi idi. Hanlığın sınırlarını belirleyen ve görünüş itibariyle Moğol İmparatorluğuna bağlı kalsa da yeni bir idarî yapıyla devleti Saray'dan eden Batu Han, Altın Ordu Hanlığı'nın gerçek kurucusu sayılır.

Altın Ordu Hanlığı, Batu Han'ın kardeşi Berke Han (1255-1266) zamanında İslâmiyeti kabul etmiş, Hanlık Moğol İmparatorluğundan ayrılarak müstakil bir devlet hâlini almış ve böylece Kıpçak Türklerinin ağırlıklı olduğu Müslüman-Türk devleti ortaya çıkmıştır. Berke Han zamanı Altın Ordu Hanlığının en ihtişamlı günleridir (Kurat 2001: 544). Özbek Han (1313-1342) zamanında ise, ülkede İslâmiyet daha güçlendi ve devletin merkezi Saray, tam anlamıyla bir kültür merkezi hâline geldi. Altın Ordu Hanlığının son büyük hanı, kendi adına yarlık da yazan Toktamış Han'dır (1376-1391). 15. yüzyılda Timur'un peşi sıra saldırılarına maruz kalan Altın Ordu Hanlığı, bu yüzyılda iyice güçten düşmüş, 1502 yılında tarih sahnesindeki yerini kendisinden doğmuş olan Kırım, Kazan, Sibir, Astrahan ve Nogay Hanlıklarına bırakmıştır.

2. 2. HAREZM - ALTIN ORDU TÜRKÇESİ

Türk dilinin Harezmi ve Altın Ordu sahalalarında yazılmış eserleri, geçmişten günümüze kadar yapılan değerlendirmelerde, tarihsel Türk dilinin farklı dönemleri içinde değerlendirilmiş, kimi araştırmalarda daha önceki Karahanlı Türkçesi eserleri arasında, bazı araştırmalarda ise daha sonraki Çağatay Türkçesi eserleri arasında ele alınmıştır. Bununla birlikte son zamanlarda yapılan tasniflerde, bu sahalarda yazılmış eserlerin, Türk dilinin karışık dilli eserleri olduğunu ve bu sebeple de eski Türk yazı geleneğinden yeni Türk yazı geleneğine geçiş devrini teşkil ettiğini savunanlar olmuştur. F. Köprülü (1945: 275), “Çağatayca” adlı yazısında, Harezmi ve Altın Ordu sahalalarında yazılmış karışık dilli eserleri, alt başlıklarında Harezmi ve Altın Ordu’da edebî inkişaf şeklindeki ayrımlara rağmen, Çağatay Türkçesinin erken dönem eserleri arasında ele almış; bu eserleri 15. yüzyılda Nevaî ve çağdaşlarının eserlerini verdikleri klâsik Çağatay devrine bir bakıma hazırlık aşaması olarak değerlendirmiştir. Ahmet Caferoğlu (1984, II: 74) da Harezmi Türkçesi eserlerini ayrı bir dönem olarak ele almamıştır. Caferoğlu’na göre, Harezmi Türkçesi eserleri, Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi ile birlikte Müşterek Orta Asya Türkçesi adını verdiği dönemin ikinci aşamasında değerlendirilmelidir.

Samoyloviç ise, Harezmi Türkçesi olarak bilinen dönemi, “*Oğuz-Kıpçak Türkçesi*” adını vererek, önceki ve sonraki dönemlerden ayırmıştır. Samoyloviç’e göre, Orta Asya Türk edebî dilleri üçe ayrılır: 1, Karahanlıca, 2. Oğuz-Kıpçakça, 3. Çağatayca (Eckmann 1988: 174). O, Oğuz-Kıpçakça adı ile, Türk dilinin Harezmi ve Altın Ordu sahalalarında yazılmış eserlerini kastetmiştir. Harezmi Türkçesi üzerine en kapsamlı çalışmaları yapanlardan biri olan Janos Eckmann, bu dönem eserlerini iki önemli yazısında değerlendirmiştir. Eckmann, Harezmi Türkçesi adlı makalesinde (1988: 173), Harezmi Türkçesini “*13. yüzyıldan itibaren, Harezmi ve Sir Derya’nın aşağı kesiminde kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıca’dan teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezmi Türkçesi adını veriyoruz*” şeklinde tanımlamış, isabetli olarak Karahanlı ve Çağatay Türkçeleri arasında bir geçiş devri olarak düşünmüştür. Eckmann “Kıpçak Edebiyatı” adlı başka bir yazısında ise, Harezmi Türkçesi eserlerini burada “Harezmi ve Altın Ordu Edebiyatı” alt başlığı altında değerlendirerek bir anlamda Harezmi Türkçesi eserlerinin Kıpçak edebiyatının bir parçası olduğunu iddia etmiştir.

Harezmi ve Altın Ordu sahalarında yazılmış olan eserler, bazı özellikleri dolayısıyla Karahanlı dönemi metinleri, bazı özellikleriyle de sonraki Çağatay dönemi eserleri ile benzer özellikler sergilese de, ne ilk dönemin devamı ne de son dönemin başlangıcıdır. 11. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Harezmi bölgesi ile Saray ve Kırım bölgelerine, farklı Türk boylarının göçüne paralel olarak, bu bölgelerde özellikle Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin tesiri altında yeni bir yazı dili oluşmuş, her biri sonraki yüzyıllarda ayrı ayrı Batı, Kuzey ve Doğu Türkçeleri olarak farklı bölgelerde eserler verecek yeni yazı dillerinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Harezmi ve Altın Ordu sahalarında yazılmış eserler, Türk dilinin karışık dilli eserleridir. Diğer bir ifadeyle Harezmi Türkçesi dönemi, yeni yazı dillerinin ayrılmaya başladığı, kendi diyalektikal özelliklerini yazı diline dâhil etmeye başladıkları dönemin adıdır.

Harezmi Türkçesi adı ile, 13-15. yüzyıllar arasında Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı kesimlerinde, Karahanlı Türkçesinin devamı niteliğinde, Oğuz, Kıpçak ve Kanglı yerli diyalektlerinin karışımından ortaya çıkmış Türk dilinin karışık dilli eserleri kastedilmektedir. Harezmi bölgesi, daha önce buraya yerleşen Oğuzların yanı sıra Kıpçak ve Kanglı boylarının da gelmesiyle, tamamıyla Türkleşmiş, bunun sonucunda da Oğuz, Kıpçak ve Kanglı diyalektlerinin karışımı ve tesiri altında Harezmi Türkçesi doğmuştur. Yukarıda tarihsel süreçlerine kısaca değinilen ilk önce Harezmişahlar ve daha sonra Altın Ordu Hanlıkları zamanında, askerî ve siyasî alanlarda idarede bulunan Türkler, bir müddet sonra ülke nüfusunun da önemli bir kısmını teşkil ederek, bölgeyi bir Türk ülkesi hâline getirmişlerdir. 13. yüzyılın ortalarında Sir Derya'nın güneyindeki bölgede eserler vermeye başlayan Harezmi Türkçesi, aynı yüzyılın sonları ile 14. yüzyılda Harezmi bölgesinden birçok alimin Saray ve civarına göç etmesiyle, sınırlarını Altın Ordu'ya kadar genişletmiştir. Altın Ordu Hanlığında, özellikle Saray şehrinin XIII-XIV. Yüzyıllarda ticarî ve kültürel bakımlardan sadece Doğu Avrupa'nın değil, bütün Türk dünyasının önemli merkezlerinden biri olmuştur. Türk dilinin Harezmi sahasında yazılan karışık dilli eserleri, Altın Ordu Hanlığının merkezi Saray'da bulunan ağırlıklı olarak Kıpçaklardan oluşan Türkler tarafından Saray'da yazılmaya başlandı. Dolayısıyla karışık dilli Harezmi Türkçesi, Altın Ordu Hanlığı ile sahasını Sir Derya'nın aşağı kesimlerinden Saray'a taşımış, burası Türk dili ve kültürünün merkezlerinden biri haline gelmiştir. Altın Ordu sahasında yazılan eserlerde Harezmi bölgesindeki edebî

dilin kaynaklık ettiğini, dolayısıyla bu sahada yazılan eserlerin de Türk dilinin karışık dilli eserleri olduğunu ifade etmek mümkündür.

Türk dili, Harezmi ve Altın Ordu bölgelerinde XIII. yüzyıldan itibaren yazılan eserlere kadar belli bir kolda ilerlemeye devam etmiş, buna karşılık bu bölgede yazılan eserlerde, değişik Türk boylarına ait diyalekt özelliklerinin dile girmesiyle Türk dilinin dallanıp budaklanmaya başladığı yeni bir dönem başlamıştır. Bu özelliğiyle Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ile daha sonraki Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş devri durumundadır. Bu bakımdan Zeynep Korkmaz (1991: 55), 13. yüzyılda Türk dilinin ayrışma ve dallanmaya uğradığını ifade eder:

XI.-XIII. yüzyıllar arasında, Orta Asya Türk dünyasının batı kesiminde kalan bölgelerinin yeni gelişmelere, Türk boyları arasındaki karışım kaynaşmalara ve batıya uzanan göçlere sahne olduğu bilinmektedir. Bu değişik şartların etkisi ile, Türk dilinin XIII. yüzyıldan itibaren yeni gelişmelerle bir ayrışma ve dallanmaya uğrayarak yeni yazı dillerini oluşturmağa başladığı ve bu dallanmaya Harezmi ile ona bağlı bölgelerin beşiklik ettiği de bir gerçektir.

Eski Türkçe, bir yandan Harezmi Türkçesi aracılığı ile Doğu Türkçesi diye adlandırdığımız Çağataycada, yeni gelişme şartlarına bağlı bir kol halinde şekillenirken, bir yandan da Oğuz-Türkmen lehçelerinin, Batı Türkçesinin güney kolunu, Kıpçak Türk lehçelerinin de kuzey kolunu oluşturması, bu ayrılma ve dallanmanın tabii bir sonucudur.

Harezmi Altın Ordu sahasında yazılan eserlerdeki değişik Türk diyalektlerine dayalı özelliklerin yanı sıra, bazı eserlerde belli diyalektlerin ağır bastığı görülmektedir. Buna göre bu sahalarda yazılmış eserlerin bir kısmında Karahanlı Türkçesi, bir kısmında Çağatay Türkçesi, bir kısmında Oğuz Türkçesi, bir kısmında ise Kıpçak Türkçesi unsurları ağır basmaktadır. Özellikle Altın Ordu sahasında yazılmış eserler, yoğun şekilde Kıpçak Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Oğuz-Kıpçak ağızları Harezmi Türkçesi eserlerine daha ziyade sözcük bazında tesir etmiş, eski Türk yazı geleneğinde bulunmayan kimi sözcükler, Harezmi döneminde yazılmış eserlerde kullanılır olmuştur. Bununla birlikte, Karahanlı Türkçesinin özellikleri arasında yer almayan kimi Oğuz-Kıpçak Türkçesi unsurlarının Harezmi Türkçesi eserlerinde ortaya çıktığını görüyoruz. Mesela, zaman zaman -lXg ekinin sonundaki /g/ ünsüzünün düşmesi, yönelme hâl ekinin +A olması, yükleme hâl ekinin bazen +I olması, gelecek zaman eki olarak -IsAr şeklinin kullanılması gibi özellikler, eski yazı dilinde bulunmayan Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin özellikleri arasında yer alır. Harezmi

Türkçesi eserlerinde tesadüf edilen Oğuz-Kıpçak Türkçelerine ait bu özellikler, bazı araştırmacılar tarafından şiirdeki uyak ve ölçü kaygısından kaynaklandığını düşünmüşlerdir (Eckmann 1988: 174-175). Ne var ki, daha önceki yüzyıllarda yazılmış eserlerde, manzum da olsa, bu ağız özelliklerine rastlanılmaması ve bazı özelliklerin belirli eserlerde yoğun olarak kullanılması, eserlerin yazıldığı çevrede Oğuz ya da Kıpçak ağızlarının etkin olduğunu göstermekte, bu özelliklerin, manzum parçalarda ortaya çıkmış da olsa, müellif tarafından bilindiğine işaret etmektedir.

Harezmi Türkçesi, Timurlular zamanında sona ermiş, yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır.

2. 2. 1. Harezmi - Altın Ordu Türkçesi Eserleri

Harezmi Türkçesi eserleri, Harezmi bölgesi ve Altın Ordu Hanlığının merkezi Saray olmak üzere iki farklı coğrafyada yazılmıştır. Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserler şunlardır: Dasitan-ı Cumcuma, Hüsrev ü Şirin, Kısasü'l-Enbiya, Kur'an Tercümesi, Mi'racname, Mu'inü'l-Mürid, Muhabbetname, Mukaddimetü'l-Edep, Nehcü'l-Feradis, Yarlık ve Bitikler. Harezmi Türkçesiyle yazılmış eserlerin tam olarak hangi sahada yazıldıkları bilinmemektedir. Bununla birlikte, bazı eserlerin ait oldukları saha, yazılış yerleri dikkate alınarak, tahmin edilebilir. Mesela, Harezmi Türkçesinin en erken tarihli metni olarak düşünülen Mukaddimetü'l-Edep, Zemahşari tarafından Anuş Tigin'in isteği üzerine Türkçe, Moğolca ve Harezmi yazılmıştır. Bu bakımdan eserin, hem Anuş Tigin'in isteği üzerine hem de diğer diller yanında Harezmi de yazılmış olmasından dolayı Harezmi bölgesinde kaleme alınmış olduğunu ifade edebiliriz. Yine Harezmi Türkçesiyle yazılmış yarlık ve bitikler de, Altın Ordu hükümdarları tarafından yazıldıkları için, Altın Ordu sahasında yazılmış eserlerdendir.

2. 2. 1. 1. Kısasü'l-Enbiyâ (KE)

KE, Harezmi Türkçesi ile yazılmış ilk eserdir. Peygamber kıssalarının bir araya getirildiği siyer-i nebî türünden bir eser olan KE, 1310 yılında Nâsirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgüzî ya da kısa adıyla Ribat-ı Rabgüzî tarafından yazılmış ve dönemin Moğol hükümdarlarından Nâsirü'd-dîn Tokay Buğa'ya sunulmuştur. Eser, adından da anlaşılacağı üzere, peygamber hikâyelerini anlatır. Eser, nesir türünde yazılmıştır ancak içinde Arapça ve Türkçe manzum parçalar da vardır. Eserde toplam

484 dizeden oluşan 43 Türkçe şiir (Ata 2002: 17), şairin edebî gücünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Rabgūzī eserine *izlegen bat tapkay, işitken bat bilkey tēp Kısas-ı Rabgūzī at bērdük* “arayanların çabuk bulabilmeleri, dinleyenlerin çabuk bilebilmeleri için Kısas-ı Rabgūzī adını verdiği”ni ifade eder. Dolayısıyla eser, Kısas-ı Rabgūzī olarak da bilinir. Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık vezniyle yazılmış olan KE, Arapçadan tercüme edilmiş Farsça aslından Türkçeye aktarılmıştır. İslâm’a göre peygamberler ve hayatları hakkında menkıbelerin anlatıldığı eserde, dil ve üslûp oldukça sade ve akıcıdır.

Rabgūzī hakkında bilinenler, kendi verdiği bilgilerden öteye geçmez. Ribat-ı Oguzlug yani Oğuz yerinden olan Rabgūzī, adından da anlaşılacağı gibi Oğuzların oturduğu yerdendir ve kendisi bir Oğuz Türküdür. Yazar Rabgūzī mahlasını Ribat-ı Oguz isminin kısaltmasından almıştır. Ribat yer adının neresi olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Eserin bugüne kadar tespit edilen nüshaları şunlardır:

1. *Londra Nüshası*: Eserin dil özelliklerini en iyi yansıtan ve Grønbech tarafından tıpkıbasımı yapılan Londra nüshasının kaçınıcı yüzyıla ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Eckmann (1996: 4), eserin dil özelliklerinden hareketle, en erken 15. yüzyılda yazılmış olabileceğini düşünür. Eserin en eski nüshasının Londra nüshası olduğu düşünülmektedir. Eckmann’a göre arkaik özellikler gösteren bu nüshanın morfolojik özellikleri arasında Çağatay yazı dilinin özellikleri çok yer tutar. Eserin en iyi korunan nüshası olan Londra nüshasının tıpkıbasımı Grønbech tarafından 1948 yılında yayınlanmıştır.

2. *Leningrad Nüshaları*: Eserin Leningrad’da altı nüshası tespit edilmiştir.

3. *İsveç Nüshaları*: Uppsala Üniversitesi Kütüphanesinde ve Lund Üniversitesi Kütüphanesinde eserin birer nüshası muhafaza edilmektedir.

4. *Paris Nüshası*: Paris’te Bibliotheque National’de eserin bir nüshası bulunmaktadır.

5. *Bakü Nüshası*: Bakü, Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü’nde eserin bir nüshası bulunmaktadır.

2. 2. 1. 2. Mu'înü'l-Mürîd (MM)

MM, 1313 yılında (*tarih yetti yüz on üç erdi yılı*), Harezmi'de yazılmış olan, dinî-tasavvufî konuları didaktik tarzda işleyen manzum bir eserdir. Eserin dili, geniş halk kitlelerini bilgilendirmek amacıyla kaleme alındığı için, sadedir. Yaklaşık 900 beyit tutarında olan eser (Toparlı 1998: 11), Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık vezniyle yazılmıştır.

Eserin dili, halka dinî bilgiler verme amacıyla yazıldığı için, oldukça sade ve anlaşılırdır. Eserin tek nüshası, bir mecmuanın içinde, bugün Bursa Orhan Kütüphanesinde bulunmaktadır. Eseri ilim alemine Zeki Velidi Togan, "Harezmi'de Yazılmış Eski Türkçe Eserler (TM II 1926: 315-330) adlı makalesiyle tanıtmıştır. 51 varak olan Bursa nüshasının fotoğrafları TDK Kütüphanesi'nde de bulunmaktadır.

MM'nin sayfa kenarlarında, Cevahirü'l-Esrar (Sırların Cevherleri) adlı eserden alınmış toplam altı dördlük bulunmaktadır (Toparlı 1998: 12). Kim tarafından, nerede yazıldığı bilinmeyen bu eserin dil, konu, şekil ve üslûp bakımından MM'den farklı olmaması, eserin aynı tarihlerde ve aynı sahada yazıldığına akla getirmektedir. Hatta F. Köprülü, aynı tarzda yazılmış bu eserlerin, "*Harezmi'de 14. asırda, dinî-sofiyane mahiyette bir klasik Türk edebiyatının kuvvetle inkişaf ettiğini*" (1926: 344) ifade etmektedir.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, ünlü eseri Şecere-i Terakime'de, MM'nin Türkmenler arasında çok yaygın ve bilinen bir eser olduğunu bildirmektedir:

"Salur ilindin Ebu'l-ğanda Ersarı Bay tigen bar irdi. Uzağ 'ömr tapğan devletli ve müslümanlıkğa güşiş kıla turğan kişi irdi. Bu sözümiñ delili bu kim ol zamānda Ürgenç'de bir 'aziz kişi bar irdi, Şeref atlı. Şeyhlik mesnedinde olturğan ve hem mollā irdi. Ersarı Bay barıp şeyh-i mezkürge kırk tive niyāz berip inābet kılip iltimās yüzündin 'arz kıldı kim biz Türk halkı turur biz. 'Arabī kitābları oğup ma'nāsige yetişip 'amel kılmaklık besī müşkil bola turur. Eger 'Arabī mes'eleleri Türkī terceme kılip ināyet kılsañız irdi sevābga şerik bolur irdiñiz tidi erse Şeyh Şeref H'āce tağı barça mes'ele-i dīnīni terceme kılip bir kitāp aytıp Mu'înü'l-Mürîd at koyup Ersarı Bayğa berdi. Ol vağtdın tā bu küngaça barça Türkmenler ol kitābnıñ mes'eleleriğa 'amel kıla tururlar." (Ölmez 1996: 220).

"Salur ilinden Ebulhan'da Arsarı Bay denen biri var idi. Uzun ömür süren, devletli ve müslümanlığa gayret eden insan idi. Bu sözümiñ delili şu ki: O zaman

Ürgenç'te bir aziz insan var idi. Şeref adlı. Şeyhlik makamında oturuyordu ve aynı zamanda hoca idi. Arsarı Bay gidip, adı geçen şeyhe kırk deve sunup, pişmanlık kılıp rica olarak arz etti ki: Biz Türk halkıyız. Arapça kitapları okuyup, -manasını anlayıp amel kılmak çok müşkül oluyor. Eğer Arapça meseleleri Türkçeye tercüme edip inayet kılsaydınız sevaba ortak olurdu dedi. Bunun üzerine Şeyh Şeref Hoca da bütün dinî meseleleri tercüme edip, bir kitap söyleyip, Mu'înü'l-Mürîd ad koyup Arsarı Bay'a verdi. O zamandan tâ bugüne kadar bütün Türkmenler o kitabın meselelerine göre amel kılıyorlar (Ergin 1974: 91-92).

Eserin kim tarafından yazıldığı tam olarak belli ol olmakla birlikte; müellif, eserde kendisini *İslâm* olarak adlandırmaktadır:

Bu kaç söz ayıtğan atı İslâm ol

Tilegi âhir vaqt İslâm ol

Atam baba İslâm veliyyü 'l-verâ

Özi zikri tilde tümen aslam ol

Eserde kendisini Baba İslâm'ın oğlu İslâm olarak tanımlayan kişi ile Şecere-i Terakime'de ifade edilen Şeyh Şeref Hoca'nın aynı kişi olup olmadığı konusunda açıklık yoktur. Eckmann (1996: 4) eserin müellifinin İslâm olduğunu, buna karşılık Caferoğlu (1972: 117) ise, Şeyh Şeref olduğunu düşünmektedirler. Eser ilgili son yayım Recep Toparlı ve Mustafa Argunşah tarafından 2018 yılında yapılmıştır.

2. 2. 1. 3. Nehcü'l-Ferâdîs (NF)

Harezmi Türkçesi'nin ses ve şekil özelliklerini en iyi yansıtan eserlerin başında gelen NF (Uştmahlarnıñ Açuk Yolu “Cennetin Açık Yolu”), her iki dünyada da mutlu olmak isteyenlerin bilmesi gereken İslâmî bilgileri, hikâyeler içinde sade bir dille ancak akıcı bir üslupla anlatan dinî karakterde bir eserdir. NF, didaktik bir eser olduğu için, sanat gayesi gütmeksizin açık bir dille yazmıştır. Bununla birlikte eser kuru ve sıkıcı değildir. “Zira müellif, mücerret dersler vereceğine, ortaya attığı meseleyi çekici hikâyelerle aydınlatarak alâkayı daima uyanık tutmasını bilir.” (Eckmann 1996b: 44). Bütün bu özelliklerinden dolayı NF, Harezmi döneminin dil yapısını incelemek için oldukça elverişli bir eser olarak karşımızda durmaktadır.

Eser, dört bâb ve her bir bâb on fasıldan oluşmaktadır. NF'teki dört bâbın isimleri şunlardır:

Evvelqı bāb: *Peyğāberimüz Őas ’nuñ fazāyili içinde turur,*

Ėkinç bāb: *Hulefā-yı Rāşidīn taqı ehl-i beyt taqı dört imām fazāyiliniñ beyānı içinde turur,*

Üçinç bāb: *Haq TaŐālā hazretiña yavunğu Őameller beyānı içinde turur,*

Törtinç bāb: *Haq TaŐālā hazretidin yıratğu yavuz Őameller beyānı içinde turur.*

Bu dört babda, Hazret-i Muhammed, Hulafa-i Reşidin, ehl-i beyt ve dört imamın hayatları, iyi ve kötü davranışlar hikâye edilmiştir. NF’te her bab, on fasıldan oluşur. Fasıllar bir hadisle başlamış, ardından hadislerin Türkçe çevirileri verilmiş, sonra da İslâm âlimlerinin hadislerle ilgili görüşleri ve anlattıkları hikâyeler aktarılmıştır. Bu anlamda NF, Abdülkadir Karahan tarafından *kırk hadis* türünde yazılmış bir eser olarak değerlendirilmiştir. Bu anlamda yazar, dört babda bir araya getirdiği kırk faslın her birinde bir hadisten söz ederek toplam kırk hadis aktarmıştır. Müellif de, eserini kırk hadis tercümesi türünde yazdığını ifade etmiştir (Ata 2002: 22).

NF’in tam olarak ne zaman, nerede ve kim tarafından yazıldığı konusunda bazı farklı görüşler olsa da, eserin genel olarak 1360 yılından önce Kerderli Mahmut bin Ali tarafından Saray’da yazıldığı kabul edilmektedir. Kazan Tatarlarından Şehabettin Mercanî, 1885 yılında Kazan’da yazdığı *Kitābu Müstefādi ’l-Aḥbār fī Aḥvāli Kazan ve Bulğar* adlı eserinde, Nehcü’l-Ferādīs’in kendisinde olan ancak sonradan kaybolan nüshasından bahsetmiş ve bu nüshadan parçalar ve fasıl adlarını nakletmiştir. Mercanî, eserin Harezmi’deki Kerder şehrinde Altın Ordu’daki Saray şehrine gelen Kerderli Mahmut bin Ali tarafından Saray’da yazıldığını kaydetmiştir. Mercanî tarafından eserin müellifi olarak kabul edilen Kerderli Mahmut bin Ali, daha sonraki yıllarda eser üzerine çalışanlar tarafından da genel olarak kabul edilmiştir. Eckmann (1988: 177), “*eserin muhtemel yazarı Mahmud b. ŐAli...*” yorumunu yaparak, eserin müellifinin kesin olarak bilinmediğini ima etmiştir.

Mercanî’deki kaybolan nüshanın istinsah tarihi 1358’dir (Eckmann 1991: 52). Yeni Cami nüshası ise, müstensih kaydına göre, müellifin ölümünden üç gün sonra, 6 Cemaziye’l-evvel 761 (25.3.1360) tarihinde tamamlanmıştır. Buna göre Yeni Cami nüshasının müstensihi, müellifi tanımakta ve onunla aynı yerde bulunmaktadır. Daha

eski bir tarihte kopya edilen Mercanî nüshası dikkate alınarak, NF'in 1358 yılından önce yazıldığı düşünülmektedir (Eckmann 1996a: 5).⁹

NF'in bilinen Mercanî ve Yeni Cami nüshalarının dışında, başka nüshaları da bulunmuştur. NF'in Eckmann'a (1996: 5-6) göre üç, Toparlı'ya (1998: 15) göre beş, Ata'ya (2002: 26-28) göre ise, toplam 6 nüshası vardır. Eserin şu ana kadar tespit edilen nüshaları şunlardır:

Yeni Cami Nüshası

İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi'nin Yeni Cami bölümünde, 879 numarayla kayıtlı bulunan ve bilim dünyasında genellikle Yeni Cami nüshası olarak bilinen nüsha, Muhammed bin Muhammed bin Hüsrev Harezmi tarafından, müellifin ölümünden dört gün sonra 1360 yılında bitirilmiştir. Zeki Velidi Togan tarafından bulunan ve ilim âlemine tanıtılan (1928) bu nüsha, harekeli olduğu için, Türk dilinin bu dönemine ait dil araştırmaları için çok önemli bir eserdir. Aynı şekilde Yeni Cami nüshası, müellif hayattayken kopya edildiği için, en azından eserin dil özelliklerinin orijinal nüshadan çok farklı olamayacağı için de önem arz etmektedir. Nüshanın harekeli olmasından dolayı, eser üzerine yapılan çalışmalar bu nüsha esas alınarak yapılmıştır.

Mercanî Nüshası

NF, ilim âlemine Kazan Tatarlarından Şehabettin Mercanî'de bulunan ve Mercanî nüshası olarak tanınan bu nüsha ile tanıtılmıştır. Mercanî'nin naklettiğine göre, nüsha 1358 yılında Saray'da Kerderli Mahmut bin Ali tarafından yazılmıştır. Ancak Mercanî'deki nüsha daha sonra kaybolmuştur. Mercanî nüshası kayıp olmasına rağmen, Yeni Cami nüshasından daha eski tarihte kopya edilmiş olması ve eserin yazılış tarihinin daha eskiye dayanmış olmasından dolayı, önemlidir. Ayrıca eserin nerede ve kim tarafından yazıldığı da bu nüshadan hareketle bilinmektedir.

Kazan Nüshaları

NF'in Kazan'da 17 ve 18. yüzyıllarda istinsah edildiği tahmin edilen üç nüshası mevcuttur (bk. Ata 2016: 36-37):

a) Kazan Üniversitesi Kütüphanesi, 60261.

⁹ NF'in yazılış yeri, tarihi ve müellifi hakkındaki görüşler için bk. Ata, 2002.

b) Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, 3060 (445b).

c) Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü, 12100.

Paris Nüshası

Eserin *Paris Bibliothéque Nationale*, 1020 kayıtlı nüshasını da ilim âlemine sunan J. Eckmann'dır. Bu nüshanın müellifi, yazılış yeri ve tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur.

Leningrad Nüshaları

Leningrad SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü 316 ve B2590 kayıtlı iki nüshada da eksikler bulunmaktadır. 316 numaralı yazmada istinsah tarihi ve müellifiyle ilgili bilgiler yer almaktadır (Ata 2016: 37).

2. 2. 1. 4. Mukaddimetü'l-Edeb (ME)

ME, Arapça öğretmek maksdıyla, Arapça kelime ve kısa cümleler esas alınarak, satır aralarına Türkçe, Farsça ve bazı nüshalarda da Moğolca ya da bir İran dili olan Harezmece anlamların yazılarak lügat tarzında hazırlanmış bir eserdir. Eser, Harezmsah Atsız bin Muhammed bin Anuşigin'in isteği üzerine, 1127-1144 yılları arasında, devrin bilinen tefsir ve lügat âlimlerinden Mahmud bin Ömer ez-Zemahşari¹⁰ tarafından yazılmıştır. Lügatin asıl nüshasının Zemahşeri tarafından yapıp yapılmadığı konusunda belirsizlik olmakla birlikte, N. Yüce'ye (1993: 8) göre, Harezmsah Atsız'ın isteğiyle yapılmış tercümenin onun ya ana diliyle ya da iyi bildiği Farsça ile yapılmış olması ihtimaldir.

ME'de Arapça kelimelerin ve kısa cümlelerin satır altı tercümeleri, Farsça, Harezmece, Moğolca gibi diller ile Harezme Türkçesi, Çağatay Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi gibi Türk yazı dillerine yapılmıştır. ME'nin Türkçe dışında başka dillere de tercümesi olduğu için, eser sadece Türk dili araştırmalarında değil, diğer diller için de önem taşımaktadır.

Zemahşeri, sözlüğü beş bölüme ayırarak hazırlamıştır:

1. İsimler: İsimler, konularına göre sınıflandırılarak sıralanmış ve isimlerin çokluk şekilleri gösterilmiştir. Bu kısım lügatin ¼'ünü oluşturur.

¹⁰ Zemahşeri'nin ME dışında, çok sayıda Arapça ile ilgili gramer çalışmaları ve tefsirleri vardır. Bu eserler hakkında daha geniş bilgi için bk. Yüce (1993).

2. Fiiller: $\frac{3}{4}$ 'lük oranıyla, lügatin en geniş kısmını oluşturan fiiller kısmında, fiiller Arapça fiil kalıpları olan bablara göre ayrılmıştır. Her bab da kendi içinde fiilin yapısı ve Arapça alfabetik sıralara göre dizilmiştir. Yine bu kısımda fiillerin mastar şekilleri de verilmiştir.

3. Harfler: Lügatin isimler ve fiiller dışında kalan gramer unsurları, harfler adı altında sınıflandırılmıştır.

4. İsim çekimi.

5. Fiil çekimi (Yüce 1993: 7).

Harezmi Türkçesi tercümesinde bunlardan 3, 4 ve 5 numaralı kısımlar yoktur (Yüce 1993: 7).

ME'in yazılış tarihine ait herhangi bir kayıt olmadığı için, eserin tam olarak ne zaman yazıldığı belli değildir. Bununla birlikte eserin Harezmişah Atsız bin Muhammed bin Anuştiğ'in'e ithaf edilmesi, en azından hangi zaman aralığında yazıldığı konusunu aydınlatmaktadır. Buna göre, "*Atsız'ın hükümdarlığının 1127-1156 yıllarında, ve Zemahşeri'nin ölümünün de 1144 yılında olduğu dikkate alınarak, eserin 1128-1144 yılları arasında yazmış olduğu tahmin edilebilir.*" (Yüce 1993: 7). Buna göre, ME, 12. yüzyılda yazılmıştır. Eserin 12. yüzyılda yazıldığı kesin olmasa da, dil özellikleri bakımından Harezmi yazı diliyle yazılmış eserlerden daha eskicil özellikler göstermesi, eserin Harezmi Türkçesi ile yazılmış ilk eser olduğu ifade edilebilir (Ercilasun 2004: 374).

ME'nin bugüne kadar pek çok nüshası bulunmuştur. Eserin Harezmi Türkçesi'ne yapılmış yirmiye yakın nüshası tespit edilmiştir. Bu nüshalardan hiçbiri eserin müellifi olan Zemahşeri'ye ait değildir. Eserin Zemahşeri tarafından yazılan asıl nüshasının tarihi belli olmadığı gibi, istinsah edilen nüshaların da ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Bununla birlikte nüshalar arasında en eski olanların Harezmi Türkçesi ve Farsça ile tercümeli olan nüshalardır (Yüce 1993: 8). Bilinen en eski nüshalar, 1257 yılında istinsah edilen Yozgat (Ateş 1958) ve 1282 yılında istinsah edilen Berlin nüshalarıdır.

ME'nin nüshaları içinde, Türkçe için en kıymetli olanı, İran'ın Şuşter kasabasında bulunan ve N. Yüce tarafından çalışılmış olan *Şuşter* nüshasıdır. Şuşter nüshasında; her Arapça ibarenin Türkçe karşılığının verilmiş olması, "öteki nüshalar ile belli başlı sözlüklerde geçmeyen bazı Orta Türkçe kelimeler" (Yüce 1993: 10)

bulunması, bu nüshanın Türk dili araştırmaları bakımından diğer nüshalardan daha değerli olduğunu göstermektedir.¹¹

2. 2. 1. 5. Hüsrev ü Şirin (HŞ)

Altın Ordu sahasında yazılmış bilinen en eski eser olan Hüsrev ü Şirin mesnevisi, Fars edebiyatının ünlü şairlerinden Nizami'nin 12. yüzyılda yazdığı aynı adı taşıyan eserinden Harezmi Türkçesi'ne, Kutb mahlaslı bir şair tarafından tercüme edilmiştir. Kutb tarafından, dönemin Altın Ordu hükümdarı Tımbek Han ve eşi Melike Hatun adına tercüme edilen eser, Nizami'nin Farsça mesnevisinde olduğu gibi *mefâilün mefâilün feûlün* vezninde yazılmıştır. Ancak Kutb, eserin başındaki *çehar yâr* methiyelerini Kutadgu Bilig vezni de olan *feûlün feûlün feûlün feûl* vezninde yazmıştır (Hacıeminoğlu 2000: VIII).

Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ne zaman tercüme ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, eserin dönemin hükümdarı Tımbek kağan'a sunulması, yazılış tarihinin aşağı yukarı tahmin edilmesine yardımcı olmaktadır. Özbek Kağan'ın ölümüyle 1341 yılında tahta çıkan Tımbek Kağan, 1342 yılına kadar bir yıl hüküm sürebildi. Böylece eser, Tımbek Kağan'a sunulduğuna göre, Kutb eserini 1341 ya da 1342 yıllarında tamamlamış olmalıdır (Eckmann 1991: 44).

Altın Ordu sahasında yazılmış olan ilk eser olan Hüsrev ü Şirin'in bugüne kadar tek nüshası bulunabilmiştir. Paris Bibliotheque Nationale'de bulunan bu nüsha, 1383 yılında İskendireye'de Kıpçak Türklerinden Berke Fakih tarafından yazılarak dönemin hükümdarı Altın Boğa'ya ithaf edilmiştir (Hacıeminoğlu 2000: IX). Eserin tek nüshasının sonuna Berke Fakih tarafından eklenmiş olan 66 beyitlik metin, dil özellikleri bakımından eserin diliyle aynı özellikleri göstermektedir Hacıeminoğlu (2000: IX), bu bilgidен yola çıkarak, eserin yazıldığı çevre ile istinsah edildiği çevrenin aynı yazı dili çevresi olduğuna inanmaktadır. İnan (1953: 64) ise, Berke Fakih tarafından yazılmış olan bu ilave metnin, bugün için Mısır'da Kıpçak Türkçesi ile yazılmış ilk metin sayılması gerektiğini ileri sürmüştür.

HŞ, Türk edebiyatında bugüne kadar yazılmış olan 21 Hüsrev ü Şirin ya da Ferhad u Şirin mesnevilerinin ilkidir. Eserin konusu, İran kralı Hüzmüz'ün oğlu Hüsrev ile Ermeni kraliçesi Mihin Banu'nun yeğeni Şirin arasındaki aşk öyküsüdür.

¹¹ Mukaddimetü'l-Edeb üzerine yapılan çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için bk. Yüce (1993: 12-14), Ata (2002: 33-34).

Hüsrev ü Şirin konusu bakımından, Harezmi sahasında yazılmış olan ve çoğu dinî içerikli olan eserlerden ayrılır (Köprülü 1928: 359).

Kutb'un hayatı ve edebî kişiliği hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Ancak gerek “*orijinal eserin muhtevasını ve yapısını koruyarak yeni bir eser yaratmayı başarmış*” (Eckmann 1991: 48) olmasından, gerekse eserin başındaki *tevhid* ve *na't*, *çehar yâr* ve *sebeb-i telif* kısımlarındaki özgün ve başarılı ifadelerinden, onun iyi bir şair olduğunu söyleyebiliriz. Nizamî'nin Hüsrev ü Şirin'i 5700 beyit civarında iken, Kutb'un Harezmi Türkçesi ile tercüme ettiği eser, 4370 beyittir. İki eser arasındaki beyit farkı, ya müstensihlerin ihmaline (Hacıeminoğlu 2000: VIII), ya da Kutb'un eseri aslına uygun olarak kısaltmış olmasına bağlanmıştır. Zajaczkowski'ye göre (Eckmann 1991: 47), Kutb eserin aslından farklı olarak, metnin içeriğini korumak kaydıyla, Türk toplum yapısından yeni şeyler eklemiştir. Diğer bir ifadeyle, Kutb, eserini Altın Ordu halkının hayatına uygun hâle sokmuştur. Öyle ki, Kutb'un Hüsrev ü Şirin'inde halk diline ait pek çok ibare yer almıştır. Eğer eserin orijinalinden kısa olması, müstensih hatası değilse, Kutb'un eseri kelimesi kelimesine tercüme etmediği ve böylece iyi bir şair olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

2. 2. 1. 6. Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri

Altın Ordu sahasında, Altın Ordu hanlarına ait yarlık ve bitikler, Harezmi yazı dilinin eserleri arasında yer almaktadır. 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın başlarında yazılmış olan yarlık ve bitikler, sadece Türk dili araştırmaları bakımından değil, aynı zamanda Türk tarihi ve kültürü üzerine yapılan çalışmalar için de büyük önem taşımaktadır.

Altın Ordu'da yazılmış yarlık ve bitiklerin, Türk dilinin hangi sahasına ait oldukları konusunda çeşitli görüşler olmakla birlikte, bu yarlık ve bitikler, genel olarak Harezmi yazı dilinin ürünleri arasında değerlendirilmektedir. Berezin yarlıkların Uygur Türkçesiyle, Radloff ise Çağatay Türkçesiyle yazılmış olduğu görüşündedir. Yine Vambery, Temir Kutluk yarlığının Yeni Uygur Türkçesi ile yazıldığını iddia etmiştir (Köprülü 1928: 300). Ercilasun (2004: 384) ise, Altın Ordu sahasında yazılmış “*iki yarlık ve bir bitiği, Harezmi Türkçesinin metinleri*” olarak kabul etmiş, sonraki yıllarda yazılmış olan yarlık ve bitiklerin ise, Çağatay yazı diline ait olduğunu ifade etmiştir.

Kırım ve Kazan ile Altın Ordu sahalarına ait yarlık ve bitikleri dil ve üslup açısından inceleyen Özyetgin (1996: 13) ise, iki yarlık ve üç bitiğin “*Harezmi-Kıpçak*

edebi Türk dilinin ürünleri” olarak değerlendirmiş, bunlarda özellikle Kıpçak Türkçesinin tesirlerinin fazla olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Altın Ordu hanlarına ait, Harezmi Türkçesi ile yazılmış yarlık ve bitikler şunlardır:

Toktamış Han Yarlığı: Toktamış Han’ın 1393 yılında Lehistan-Litvanya kralı Yagayla’ya gönderdiği yarlık, Uygur alfabesiyle yazılmıştır.¹² Yirmi beş satırdan oluşan yarlıkta Altın Ordu sahasına ait bir de tamga bulunmaktadır.

Temir Kutluk Yarlığı: Temir Kutluk Han’ın 1397 yılında Muhammed adlı birini Tarhan yapmak üzere verdiği Temir Kutluk yarlığı, iki alfabeyle yazılmıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış olan metnin altına Arap alfabesiyle karşılığı verilmiştir. Elli beş satırdan ibaret olan yarlığın yine Uygur matbu harfleriyle yazılmış ikinci bir nüshası daha bulunmuştur ve iki nüshanın dil özellikleri arasında bir fark yoktur.

Harezmi Türkçesi ile Altın Ordu sahasında yazılmış bu iki yarlığın dışında, yine Toktamış Han tarafından Bik-Hacı adlı kişiye verilmiş olan bir başka yarlık daha vardır (Özyetgin 1996: 18).

Harezmi Türkçesi ile yazılmış üç de bitik vardır:

Uluğ Muhammed Han Bitiği: Altın Ordu hanı Uluğ Muhammed Han tarafından 1428 yılında Osmanlı padişahlarından II. Murad’a gönderilen, Arap alfabesiyle yazılmış olan bitik, toplam on dokuz satırdır ve Topkapı Sarayı müzesinde korunmaktadır.

Mahmud Han Bitiği: Yine Altın Ordu hanlarından Mahmud Han’ın 1466 yılında, Fatih Sultan Mehmed’e gönderdiği bitik, Topkapı Sarayı Müzesindedir.

Ahmed Han Bitiği: Bu bitik de Altın Ordu hanlarından Ahmed Han tarafından Fatih Sultan Mehmed’e gönderilmiştir. Bitiğin tarihi ise 1477’dir (Özyetgin 1996: 17-19).

Son iki bitiğin dilinin, ilk bitikten daha ağıdalı olduğu söylenebilir. Özellikle geç dönemlerde yazılmış olan bitiklerde, Osmanlı yazı dilinin tesirleri daha fazladır. Bunda, büyük bir ihtimalle bitiklerin Osmanlı padişahlarına gönderilmiş olmasının tesiri fazladır.

¹² Altın Ordu ve Kıpçak sahasında kullanılmayan Uygur alfabesinin bu sahalara Moğollar tarafından getirilmiştir. Altın Ordu hükümdarları, dış yazışmalarında Uygur alfabesini, iç yazışmalarında ise Arap alfabesini kullanmışlardır (Özyetgin 1996: 13).

2. 2. 1. 7. Muhabbet-name (MH)

Harezm Türkçesinin Altın Ordu sahasına ait din dışı eserlerin biri olan Muhabbet-name, Harezmî mahlaslı biri tarafından yazılmıştır. *Nâme* adı verilen on bir bölümden oluşan MH, *mefâilün mefâilün feülün* vezniyle mesnevi tarzında yazılmış manzum bir eserdir. On bir babdan 4, 8 ve 11. bablar Farsça yazılmıştır (Eckmann 1991: 50). Eserde sevgilinin güzelliği tasvir edilmiş ve methiyeler dile getirilmiştir.

Eserin müellifi olarak hatime bölümünde zikredilen Harezmî'nin gerçek adı, hayatı ve edebî kişiliği hakkında bilgi sahibi değiliz. Bununla birlikte, bazı eserlerde Harezmî ismine sıkça rastlanmaktadır: 15. yüzyılda tıpkı MH gibi, nâmelerden oluşturularak yazılmış olan Hocendî'nin Letafet-nâmesi'nde, Harezmî'den ve eseri MN'den bahsedilmektedir. Seyf-i Sarayî, Harezmî'nin bir şiirine nazire yazmıştır Yine 16. yüzyılda Şahrüh zamanında Uygur alfabesiyle yazılmış bir mecmuada Harezmî'nin şiiri de vardır. Bütün bunlar, Harezmî'nin tanınmış bir şair olduğunu göstermektedir. Harezmî'nin hem mahlasından hem de eserinde düştüğü şu beyitten Harezm bölgesinden olduğu anlaşılmaktadır:

Muhabbet-nâme sözün sizge aydım

Kamugın Sir yakasında bitidim

Buna göre Harezmî eserini, Sir Derya/Seyhun boyunda yazmıştır. Yine eserden öğrendiğimize göre Harezmî eserini Muhammed Hoca Big için yazmıştır:

Muhammed Hoca Big medhin tükettim

Muhabbet-nâmeni bünyâd ittim.

Muhammed Hoca Big'in kimliği konusunda açıklık yoktur. Ancak onun devrin ileri gelenlerinden biri olduğunu düşünebiliriz. Nitekim eserde, *Zehî arslan yürek Kongrat uruğu* mısrasından da anlaşılacağı üzere, Muhammed Hoca Big, Kongrat boyundandır (Caferoğlu 1984: 119).

Harezmî eserini 1353 yılında tamamlamıştır:

Bu defter kim bolupdur Mısr kandı

Yiti yüz illi içre tükendi.

Eserin biri Uygur alfabesiyle, diğerleri ise Arap alfabesiyle olmak üzere toplam dört nüshası tespit edilmiştir:

British Museum’da eserin iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Uygur, diğeri ise Arap alfabeleriyle yazılmıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış olan nüsha, 1432 yılında, Yezd şehrinde Emir Celâlettin Fârûz Şah adına istinsah edilmiştir. 53 beyitlik kısmın eksik olduğu Uygur harfli nüsha (Caferoğlu 1984: 120), Barthold tarafından tanıtılmış, Şçerbak tarafından ise, transkripsiyonu ve tercümesi ile dil özellikleri çalışmıştır. British Museum’daki Arap alfabesiyle yazılmış nüsha ise, 1509 yılında Herat’ta istinsah edilmiştir. Bu nüsha üzerinde Gandjei ve Nadjip çalışmışlardır.

MH’nin önceden bilinen bu iki nüshanın üzerine, Arap alfabesiyle yazılmış iki nüsha daha Osman Fikri Sertkaya tarafından bulunarak yayınlanmıştır. İstanbul Millet kütüphanesinde bulunan nüshaların kolofon kayıtları bulunmadığı için, yazılış yerleri ve tarihleri bilinmemektedir. Millet kütüphanesinde Ali Emirî bölümünde bulunan nüsha eksiktir (Sertkaya 1972: 186).

2. 2. 1. 8. Mirâc-nâme (MN)

Harezm Türkçesi ile Altın Ordu sahasında yazılmış olan MN’de, Hz. Muhammed’in mirac hadisesi anlatılmaktadır. Eser; dil, üslup ve konuların sıralanışı gibi pek çok bakımdan Nehcü’l-Ferâdîs ile benzer özellikler göstermektedir. Zaten eserin mukaddimesinde de, Nehcü’l-Ferâdîs diye bilinen bir eserden tercüme edildiği söylenmiştir. Mirâc-nâme’de anlatılan miraç hadisesi ile Nehcü’l-Ferâdîs’te I. babın 7. ve 8. kısımlarında anlatılan miraç hadisesi arasında pek fark yoktur (Eckmann 1991: 57). MN’nin, Nehcü’l-Ferâdîs’in Kerderli Mahmud bin Ali’nin Harezm Türkçesi ile yazdığı eser mi yoksa bu esere de kaynaklık etmiş olan Farsça bir eser mi olduğu belli değildir. F. Köprülü (1926: 378), bu konuda kesin bir şey söylenemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak Eckmann (1991: 57), “*Belki de Mirâc-nâme, Nehcü’l-Ferâdîs’in Farsçasından Türkçeye yapılmış serbest bir tercümesidir.*” diyerek, başka bir dilden tercüme edilmiş olabileceği ihtimalinden söz etmiştir.

MN’nin Uygur harfleri ile yazılmış tek nüshası, Paris Bibliotheque National’de bulunmaktadır. 1436 yılında Malik Bahşı tarafından Herat’ta Uygur harfleriyle istinsah edilmiştir. Bunun dışında bir de 1511 tarihli Arap harfleriyle Çağataycaya tercüme edilmiş İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi (Fatih No: 2848, 1v-12v) kayıtlı nüshası bulunmaktadır.

2. 2. 1. 9. Cümcüme-nâme (Dâsitân-ı Cumcuma)

Cümcüme-nâme ya da Dâsitân-ı Cumcuma, Altın Ordu'da 1368-1369 yıllarında Hüsâm Kâtîp tarafından yazılmış olan manzum bir eserdir. Mesnevi tarzında yazılmış bu eserde, Hz. İsa ile Kesikbaş menkıbesi anlatılmaktadır. Eser Harezmi Türkçesi'ne Feridüddin Attar'ın Farsça Cumcumaname adlı eserinden tercüme edilmiştir. Eserin Harezmi Türkçesi'ne çevirisi, cehennem tasvirleri bakımından Attar'ın eserinden ayrılmaktadır. Eckmann'a (1991: 59) göre, böylece eser, daha dinî-öğretici karakter kazanmıştır.

Kesikbaş adlı meşhur dinî menkıbeyi konu alan Cümcüme-nâme, Altın Ordu sahasında çok okunan bir eser olduğu gibi, Türk dilinin diğer sahalara da tercüme edilmiştir. Harezmi Türkçesi ile yazılmış eser, 1548 yılında, Kırım Hanı Sahib Giray bin Hacı Giray'ın emri ile Anadolu Türkçesine tercüme edilmiştir (Eckmann 1991: 59). Yine 18. yüzyılda Çağatay Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. Leningrad Asya Müzesinde eserin iki nüshası daha bulunmaktadır. Eserin tam metnini ihtiva etmeyen neşri Kazan'da yapılmıştır.

2. 2. 1. 10. Satır-Altı Kur'an Tercümesi (KT)

Türklerin İslâmiyet'i kabul etmelerinden sonra, bu dine ait öğretileri kendi dillerinde ifade ederek halkın bilgilendirilmesi maksadıyla, gerek Farsça yazılmış İslâmiyet ile ilgili tefsirlerin tercümesi, gerekse Kur'an'ın tercüme edilmiştir. Türklerin Kur'an'ı ilk defa ne zaman tercüme ettikleri konusu kesin olarak bilinmemese de, ilk defa Karahanlılar zamanında tercüme edildiği genellikle kabul edilmektedir (Kök 2004). Bu tercümenin dışında gerek Orta-Asya'da gerekse Anadolu sahasında Kur'an'ın satır-altı ya da tefsirli pek çok tercümesi yapılmıştır.

Bu çerçevede, Kur'an, Harezmi ve Altın Ordu sahasında da Türkçeye çevrilmiştir. Kur'an'ın Türk diline, Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa kısmında kayıtlı bulunan satır-altı tercümesi, Harezmi Türkçesi ile yapılmıştır (Sağol 1996). Bu çevirinin transkripsiyonu, sözlüğü ve tıpkıbasımı, G.Sağol tarafından dört cilt halinde yayımlanmıştır.

3. BÖLÜM

HAREZM-ALTIN ORDU SAHASINA AİT TÜRKÇE METİNLERDE DİYALEKTİKAL UNSURLAR

3. 1. FONOLOJİK DİYALEKTİKAL UNSURLAR

3. 1. 1. Söz Başı ve İlk Hecede /e/ ~ /i/ Değişkenliği

Tarihsel Türk dili alanlarında ünlüler ile ilgili en problemli konuların başında, söz başında ya da ilk hecede bulunan /e/ ya da kapalı /e/ ünlülerinin yazımı ve bu ünlülerin /i/ ünlüsüne değişimi gelmektedir. Türk dilinin en erken tarihli metinlerinden itibaren istikrarsız bir görünüm sergileyen söz başı ya da ilk hecelerdeki /e/ ünlüleri, yine erken tarihli metinlerde /i/ ünlüsüne değişmeye başlamıştır.

Türk dilinin yazımında kullanılan birçok alfabede çeşitli sistemler ile gösterilen bilinen sekiz ünlünün dışında ayrıca bazı alfabelerde gösterildiği düşünülen kapalı /e/ ünlüsünün de bulunduğu ve böylece kısalık ve uzunluklar hariç olmak üzere Türk dilinde dokuz ünlünün olduğu iddia edilmektedir. Aslında Eski Türkçe metinlerin yazımında kullanılan alfabelerin genelinde /a, e/, /ı, i/, /u, ü, o, ö/ ünlüleri tek harfle gösterilmiş, böylece ünlüler toplamda dört işaretle temsil edilmiştir. Böylece Türk dilinin yazımında açık /e/ ile /i/ ünlüleri ayrı harfler ile gösterilmiştir. Tarihsel Türk yazı dilleri içinde, Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmış metinlerde açık bir şekilde ayırt edilmiş olan kapalı /e/ ünlüsünün, bu alfabelerle yazılmış metinlerde dahi istikrarsız olduğu, aynı sözcüklerin hem kapalı /e/ ile hem de açık /e/ ile yazıldıkları anlaşılmaktadır (Erdal 2004: 50-52). Diğer taraftan Orhon ve Uygur yazıtlarında tanıklanmamakla birlikte Türk runik harfli Yenisey yazıtlarında olduğu iddia edilen, keza Brahmi ve Tibet alfabeleriyle yazılmış Eski Uygurca metinlerde de tanıklandığı ileri sürülen ve bu sebeple Türk dilinin dokuzuncu ünlüsü olarak adlandırılan kapalı /e/ ünlüsünün, yine bugün Anadolu ağızları ile Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaya devam ettiği düşünülmektedir (Yılmaz 1991: 151-165).

Tarihsel Türk dilinde ister /a/ ve /e/ ünlülerini karşılayan harfler ile ister ayrıca özel bir harf ile temsil edilmiş olsun açık /e/ ya da kapalı /e/ olarak tanımlanan ünlülerin Eski Türkçede büyük ölçüde korunduğu, herhangi bir değişime uğramadığı görülmektedir. Bu çevrelere ait metinlerde, açık /e/ ünlülerinde herhangi bir değişim

gözlemlenmezken, ilk hecelerinde kapalı /e/ olduğu düşünölen sözcüklerin, kapalı /e/ ünlüsü için bir işareti bulunmayan alfabelerde /i/ ile yazıldıkları gözden uzak tutulmamalıdır. Türk runik harfli yazıtlarda tanıklanan söz başı ve ilk hece /e/ ünlüleri, Eski Uygurca metinlerde herhangi bir değışime uğramamıştır.

Söz başı ve ilk hecedeki /e/ ünlülerinin /i/ ile yazımı, asıl Karahanlı Türkçesi ile yazılmış metinlerde görölmektedir. Bu çevrede bazı sözcüklerdeki /e/ ünlüleri /i/ ile yazılmış olmakla birlikte, bu değışimin bütün sözcüklerde gerçekleşmediğı anlaşılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde /e/ > /i/ değışiminin yaşandığı aşağıdaki örnekler, metinlerin yazıldığı çevre ve yüzyıllarda değışimin başladığını; buna karşılık ileri aşamaya ulaşmadığını göstermektedir. Mansuroğlu (1998a: 136), Karahanlıcada aynı sözcüklerin hem /e/ hem de /i/ ile yazılmasından dolayı, bu çevrede kapalı /e/ ünlüsünün varlığının kabul edilebileceğini ifade eder. Hacıeminoğlu (1996: 3), aslında bir kısmı kapalı /e/ ünlüsüne sahip örneklerde /e/ > /i/ değışiminin olduğunu düşünür: *yi-* < *ye-* (KB 159), *yine* < *yene* < *yana* (KB 126).

Kıpçak Türkçesine ait metinler, kapalı /e/ ünlüsünün temsili bakımından diğeri tarihsel Türk dili metinleri ile benzerlik göstermektedir. Kıpçak Türkçesinin asıl metni olarak kabul edilen Codex Cumanicus'ta ise, kapalı /e/ ünlüsünün ayrıca temsil edildiğı düşünölmektedir. Bu çerçevede Kocaoğlu (2003: 3-4), Latin harfli Codex'te kapalı /e/ ünlüsünün /e/ ile, normal /e/ ünlüsünün de /a/ ile temsil edildiğini ifade eder.

Tarihsel Türk dili alanlarında söz başı ve ilk hecedeki /e/ ünlülerinin /i/ olduğu metinler, asıl Çağatay ve Anadolu sahasında yazılmış metinlerdir. Eski Oğuz Türkçesi ile yazılmış metinlerde söz başı ve ilk hecelerde bulunan /e/ ünlüleri büyük ölçüde /i/'dir. Eski Oğuz Türkçesi metinlerinin gramer özellikleri üzerinde duranlar, bu çevreye ait metinlerde /e/ > /i/ değışiminde söz etmişler; ancak kapalı /e/ ünlüsünün durumundaki belirsizliğe işaret etmişlerdir (Mansuroğlu 1998b: 250; Şahin 2003: 37). Timurtaş (1976: 333), Eski Türkçede ilk hecede görölen /e/ ünlülerinin Eski Anadolu Türkçesinde /i/ olduğunu ifade eder:

İlk hecedeki vokal değışmelerinden i / e meselesinde Eski Anadolu Türkçesi i tarafındadır. Şu kelimelerdeki i'ler bugün e iledir: bil, bin "ben", birü YZD, bisle- YZŞ 78-2, biş, bize-, bizen- ŞD 27-5, di-, dir-, dirnek, gice, gicik-, giç-, giç-, giniş, girçek, girdek, girü, il "memleket", il "yabancı", il "yil" FS 398, ir "erken", ir "erkek" FS 982, ir-, irden "erkenden" ŞD 95-5, irdür-, irgür-, iriş-, irişdür-, irte, irür, isen "sağ, esen" FS 424, iş "eş", ışık, it-, iy, siz-, vir-, yi-, yidi, yidek, yig "yeğ, daha üstün", yil, yil- "koşmak", yim, yimiş, yin- "mağlup etmek" FS 685, yini,

yir, yir- “zimmetmek, yermek”, yirin- “teessüf etmek, hayıflanmak”, yit- “kâfi gelmek”, yit- “erişmek”, yitmiş, yitür- “eriştirmek”.

/e/ > /i/ değişimi, asıl Çağatay Türkçesinin seslik özelliğidir. Bu çevreye ait metinlerde neredeyse ilk hecede bulunan bütün /e/ ünlüleri /i/ olmuştur. Çağatay Türkçesinde /e/ > /i/ değişiminden söz eden J. Eckmann (1998: 221), “Karahanlıca’da da henüz muhafaza edilen fakat daha o zamanda sık sık i (e ?) ile yer değiştiren Eski Türkçe kök hece e’si Çağatayca’da tamamıyla i olarak görünüyor.” diyerek, buna dair örnekleri sıralar:

ilig < *elig* “el”, *imgek* < *emgek* “acı, endişe, emek”, *iv* < *eb*, *ew* “ev”, *biyik* < *bedük* “büyük”, *tig-* < *teg-* “değmek”, *kiç-* < *keç-* “geçmek” vb. gibi.

Tarihsel Türk dilinin farklı alanlarında tanımlanan ilk hece /e/ ünlüsünün Karahanlı Türkçesi metinlerinde /i/ ünlüsüne dönüşmeye başladığı, asıl Çağatay Türkçesi metinlerinde /i/ ünlüsüne dönüştüğü anlaşılmaktadır. Söz başı ya da ilk hece /e/ ünlüsü, Tarihsel Türk dilinin tasniflerinde Karahanlı ve Çağatay Türkçeleri ile birlikte “müşterek Orta-Asya Türkçesi”nin ikinci merhalesi olarak değerlendirilen Harezmi ve Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerde ise, ikilik göstermektedir. Diğer bir ifadeyle aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi söz başı ya da ilk hecelerdeki /e/ ünlüsü, bazen Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi /e/ ile, bazen de Çağatay Türkçesinde olduğu gibi /i/ ile yazılmıştır.

Harezmi Türkçesinde söz başı ya da ilk hecelerdeki /e/ ünlüsünün durumunu değerlendiren Eckmann (2003: 6-7), şu sonuçlara ulaşmıştır:

“Daha Kaşgarî’de kök ünlüsü bazen /i/ ile bazen /i/siz yazılan kelimeler tespit edilmiştir: emdi ~ imdi “şimdi”, eşit- ~ işit- “işitmek”, yel ~ yil “rüzgar” vs. Daha sonraki metinlerde aslında ä olanların /i/ ile yazıldığı görülür. Yazmaların istinsah tarihleri daima, eserlerin telif tarihlerinden daha sonradır, bu yüzden ä den i (e?) ye geçişin nerede ve ne zaman vuku bulduğunu kesinlikle tesbit etmek güçtür. Harezmi Türkçesi yadigarlarında ä ve i yazılışı hiçbir kaideye uymadan değişip dururlar. Sadece NF’de ä hâkimdir ve HŞ’de i’nin yanında ä yazılışı da sıktır, bundan dolayı büyük ihtimalle, ä’nin 14. yüzyılın ortasına kadar muhafaza edildiğini, sonra i /e ? ye geçişin umumileştiğini kabul edebiliriz. NF’in harekeli Yeni Cami yazmasında üstünlü ı yazılışına tesadüf edilir. Bu yazılışla neyin kastedildiği kesinlikle bilinemez. Ama

bunun ä ve i'den farklı bir sesin karşılığı olması gerek. Bu yazılışta bir kapalı e'yi, yani beg, beş, görmek temayülündeyim.”

Eckmann'ın yukarıdaki ifadelerinden, onun Harezmi Türkçesinde /e/ ile /i/ arasında özel bir sesin varlığını kabul ettiği anlaşılmaktadır.

Harezmi Türkçesinin hacimli metinlerinden NF üzerinden sonuçlara varmaya çalışan J. Eckmann'ın yanı sıra, bu çevreye ait metinlerde söz başı /e/ ~ /i/ meselesi ve kapalı /e/ ünlüsü hakkında en geniş değerlendirmeyi A. Ata (2016: 60-61) yapmıştır. Ata'nın, kendisinden önceki araştırmacıların görüşlerine de başvurarak, Harezmi – Altın Ordu Türkçesi metinlerinde /e/ ~ /i/ meselesi hakkındaki değerlendirmeleri kısaca aşağıdaki gibidir:

Ata (2016: 61), Karamanlıoğlu'nun (1968: 64-65) NF hakkında ifade ettiği “... metnin yazısı i, harekesi ise e temayülündedir” şeklindeki ve Hacıeminoğlu'nun (2000: 9) HŞ hakkında “Kelime köklerindeki bütün i sesleri eski aslı durumlarını muhafaza ettikleri gibi, e sesleri de büyük bir çoğunlukla i halinde inkişaf etmiş bulunmaktadır. Hatta bu yöndeki inkişaf o derece ileri gitmiştir ki, aslında e ile telaffuz edilen arapça ve farsça sözlerin bile bir kısmı metinde i yazılmıştır.” şeklindeki ve son olarak kendisinin (1997: XXVII) daha önce KE için dile getirdiği “KE'da /i/ yazılma temayülünün daha fazla olması, onun daha geç dönemde Çağatayizmin tesirinde olan bir müstensih tarafından istinsah edildiğini akla getirmektedir” ifadelerinden, Harezmi Türkçesinde ilk hece /e/ ünlüsünün yazımında bir istikrarın olmadığını göstermiştir.

Harezmi – Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerde ilk hece /e/ ünlüsünün durumu, aşağıdaki gibi seyretmiştir:

Hüsrev ü Şirin (HŞ), Eski Türkçe metinlerde söz başı ya da ilk hecede /e/ ile ya da kapalı /e/ ile yazılmış sözcükler bakımından genel olarak /i/ tarafında olmakla birlikte, eskicil /e/ ünlülerin muhafaza edildiği örnekleri de barındırmaktadır. Bu konuda Hacıeminoğlu (2000: 9), “Kelime köklerindeki bütün i sesleri eski aslı durumlarını muhafaza ettikleri gibi, e sesleri de büyük bir çoğunlukla i halinde inkişaf etmiş bulunmaktadır. Hatta bu yöndeki inkişaf o derece ileri gitmiştir ki, aslında e ile telaffuz edilen arapça ve farsça sözlerin bile bir kısmı metinde i ile yazılmıştır.” diyerek, eserdeki değişime ve ikiliğe temas etmiştir.

Eski Türkçede /e/ ünlüsüne sahip sözcüklerin bir kısmı, HŞ’de de düzenli olarak /e/ ile yazılmıştır. Başka bir ifadeyle aşağıdaki sözcüklerde /e/ > /i/ değişimi yoktur (Hacıeminoğlu 2000: 11):

yana bu resulniñ sever işleri (HŞ 150), *edgü* (HŞ 1894), *esrü* (HŞ 1429), *esrük* (3299), *belgü* (HŞ 381), *kendü* (HŞ 2259), *kerek* (HŞ 688), *belgür-* (HŞ 2465), *çerig* (HŞ 1764) vb. gibi.

Diğer taraftan Karahanlı Türkçesinde /e/ ile tanıklanan sözcüklerin büyük bir kısmı Hüsrev ü Şirin’de /i/ ile yazılmıştır (Hacıeminoğlu 2000: 9):

ni turduñ tilge kiltür dilde barı (HŞ 10); *kılıklarnı tilep ilge kildi* (HŞ 1005), *kiliy söz kizlemekdin kiçeliñ* (HŞ 625,), *tutup bik yirni köklerni töretti* (HŞ 15), *kafirler başını kisip taşlagan* (HŞ 150), *eger düşmen timürdin irse köyer* (HŞ 220), *saladas şah-zade iw tiledi / bu serhoşluk bile meclis bizedi* (HŞ 330), *tilin tipsetse ol il köñlin awlar* (HŞ 425), *bizeyür yir yüzün çın şekl-i tavus* (1415), *ir-* (HŞ 4439), *iv* (HŞ 2951), *im-* (HŞ 3455), *im* (HŞ 1590), *iş < eş* (HŞ 1346), *big* (HŞ 294), *bik < bek < berk* (HŞ 3902), *birü < berü* (HŞ 1965), *bisle-* (HŞ 3892), *tig < teg* (HŞ 294), *tigirmen* (HŞ 1209), *timür* (HŞ 477), *tive < tewe* (HŞ 4080), *ir- < er-* (4439), *iv < ev < eb* (2951), *im < em “ilaç”* (3455), *is- < es-* (3886), *big < beg* (294), *bik < bek < berk* (3902), *biz < bez* (4233), *bisle- < besle-* (3892), *tigirmen < tegirmen* (1209), *tipre- < tepre-* (583), *tive < teve < tebe* (4080) vb. gibi.

Hatta Hüsrev ü Şirin’de alıntı sözcüklerdeki söz başı /e/ ünlüleri dahi /i/’leşme temayülündedir (Hacıeminoğlu 2000: 10):

biter < better (2457), *imin < emin* (4374), *tin < ten* vb. gibi.

HŞ’de /e/ > /i/ değişiminin yaşandığı yukarıdaki sözcükler bir tarafa, aşağıdaki sözcüklerde söz başı ve ilk hece /e/ ünlülerinin bazı örneklerde korunmakla birlikte bazı örneklerde /i/ ünlüsüne değiştiği görülmektedir. Hatta aynı sözcük dahi hem /e/, hem /i/ ile yazılmıştır. Aynı sözcüğün hem /e/ hem de /i/ ile yazılmış olması iki türlü yorumlanabilir. Birincisi, ilk örneklerine Eski Türkçe metinlerde rastlanan /e/ > /i/ değişiminin Harezmi-Altın Ordu sahasına ait metinlerde daha belirgin hale geldiği, bununla birlikte /e/’lerin tam olarak /i/’ye değişmediği ve böylece bu sahaya ait metinlerin geçiş devri hususiyeti taşıdığı düşünülebilir. İkinci bir ihtimal ise, daha çok Karahanlıca metinleri yansıtan /e/’li örneklere karşılık /i/’li örneklerin diyalektikal

olabileceği düşüncesidir. Başka bir ifadeyle /i/'li örnekler, tarihsel Türk dili alanlarında /e/ > /i/ değişiminin en fazla gerçekleştiği alanlardan olan Çağatay Türkçesine ya da Eski Oğuz Türkçesine ait olabilir. Bu çerçevede HŞ'de aşağıdaki örneklerde aslen söz başı ve ilk hecedeki /e/ ünlülü sözcükler aynı zamanda /i/ ile de yazılmıştır (Hacıeminoğlu 2000: 10):

eren (6 defa) ~ *iren* (6 defa), *erdem* (4 defa) ~ *irdem* (4 defa), *eşek* (3 defa) ~ *işek* (6 defa), *egsi-* (21 defa) ~ *igsi-* (5 defa).

NF'in ilk on sayfasından hareketle, eserde söz başı ya da ilk hece /e/ ünlüsünün durumunu ele alan Karamanlıoğlu (1968: 64-65), aynı sözcüğün hem /e/ ile hem de /i/ ile yazılışını aşağıdaki tabloda göstererek, eserde imlanın i ile, hareketin ise e ile işaretlendiğini ifade etmiştir:

<i>berü</i>	:	بَارُو	şeklinde 1 tane,	بَيْرُو	şeklinde 2 tane
<i>elig</i>	:	أَلِيك	” 9 ”	أَيْلِيك	” 19 ”
<i>emdi</i>	:	أَيْمَدِي	” 15 ”	ايمَدِي	” 1 ”
<i>eşit-</i>	:	أَشِيْت-	” 7 ”	اَشِيْت-	” 3 ”
				اَيْشِيْت-	” 6 ”
<i>er</i>	:	أَر	” 5 ”	اَيْر	” 3 ”
<i>ev</i>	:	أَيْف	” 42 ”	ايف	” 1 ”
<i>ey</i>	:	أَي	” 42 ”	ای	” 3 ”
<i>ne</i>	:	نَا	” 25 ”	نَي	” 16 ”
				نِي	” 1 ”
<i>teg</i>	:	تَك	” 4 ”	تِيك	” 19 ”
				تِيك	” 2 ”
<i>teg-</i>	:	تَك-	” 21 ”	تِيك-	” 8 ”
<i>tegme</i>	:	تَكْمَا	” 10 ”	تِيكْمَا	” 3 ”
<i>bir-</i>	:	بَيْر-	” 23 ”	بَيْر-	” 75 ”
<i>iki</i>	:	اَيْكِي	” 8 ”	اَيْكِي	” 20 ”

<i>il</i>	:	ايل	şeklinde 1 tane,	اين	şeklinde 16 tane
				ايل	” 1 ”
<i>ilek</i>	:	ايلاك	” 3 ”	ايلاك	” 1 ”
				ايلاك	” 2 ”
<i>hiç</i>	:	هيسج	” 17 ”	هيسج	” 51 ”
<i>mini</i>	:	مينى	” 9 ”	مينى	” 8 ”
				مى	” 1 ”
<i>sini</i>	:	سينى	” 3 ”	سينى	” 9 ”
<i>ti-</i>	:	تية	” 61 ”	تية	” 327 ”
<i>yir</i>	:	يير	” 3 ”	ييز	” 40 ”
<i>yiti</i>	:	ييتى	” 3 ”	يتينج	” 1 ”
				يتينج	” 1 ”

NF’i ilk hece /e/ ünlüsünün durumu bakımından değerlendiren Yücel (2011: 2009-2018), eserde on dokuz sözcüğün yaklaşık seksen yerde geçen otuz altı örneği ile uzun kapalı /e/ ünlüsünü tanıkladığını düşünür.

Harezm – Altın Ordu Türkçesinin diğer eserlerinde de ilk hece /e/ ünlüsünün yazımı düzenli değildir. MM’de “/i/ yazımı, diğer Harezm Türkçesi dönemi eserlerine göre daha seyrek olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar bu karışıklığı sergileyecek şekilde *tigür-*, *tigi*, *tigme*, *nidin*, *tig*, *sini*, *iw* okutacak yazımlarla karşılaşsak da bu diğerlerine oranla daha azdır.” (Ata 2016: 61).

Bir diğer Harezm Türkçesi metni olan MN’de de ilk hece /e/ ünlüsü genellikle /i/ ile yazılmıştır (Ata 2016: 61).

Karahanlı Türkçesinde ilk hecede /i/ ile yazılan kelimeler, Harezm Türkçesi ile yazılmış eserlerde de çoğu kez /i/ ile yazılmıştır. Bununla birlikte, Harezm Türkçesi eserlerinden Nehcü’l-Feradis’te, ilk hecede /e/ ile /i/ arasında yer alan kapalı /e/ ünlüsü, ى (ye) ve üstün ile gösterilmiştir. NF’ten hareket ederek, Harezm Türkçesinde /e/ ile

/i/ arasında ayrı bir sesin varlığına ilk dikkati çeken J. Eckmann (1988: 178-179) olmuştur. Eckmann'ın da belirttiği gibi, NF'de /e/ ve /i/ sesleri belirli bir kurala bağlı olmaksızın birbirinin yerine yazılmışlardır. Ancak bu sesler yanında /i/ ile yazılan bazı kelimeler, üstün ile işaretlenmiş, böylece kapalı /e/ sesi transkribe edilmiştir.

NF dışında Harezmi Türkçesi eserleri arasında kapalı /e/ sesini özel bir işaretle gösteren başka bir eser yoktur. Bununla birlikte Harezmi-Altın Ordu çevresinde yazılmış metinlerde, ilk hecedeki /e/ ünlüsü zaman zaman /i/ ile yazılmıştır. Eckmann'ın (1988: 179) da belirttiği gibi, Harezmi sahasında yazılmış eserlerin istinsah edildikleri tarih, telif tarihinden daha sonraya ait olduğu için, /e/ > /i/ değişiminin tam olarak ne zaman başladığını ifade etmek zordur. Eckmann'a göre ilk hecelerdeki /e/ sesi, 14. yüzyılın ortalarına kadar korunmuş, daha sonra /e/ yerine /i/ yazılış genelleşmiştir. 1341/1342 yıllarında yazılmış olan Hüsrev ü Şirin'de ilk hecedeki /e/ ünlüsü, Hacıeminoğlu'nun (2000: 9) da ifade ettiği gibi, ilk hece ünlüsü /e/ olan Arapça ve Farsça kelimelerde bile /i/ ile yazılmıştır. Bu bakımdan geç dönem Harezmi eserlerinden itibaren /e/ > /i/ değişiminin başladığı söylenebilir. KE'da ise, /e/ sesi yerine /i/ sesinin daha fazla yazılmış olması, A. Ata (1997: XXVII) tarafından "Çağatayizm"e bağlanmıştır. Bu anlamda, /e/ > /i/ değişimi Harezmi Türkçesi eserleriyle birlikte başlayarak, bu değişimin belirgin olduğu Çağatay Türkçesine hazırlık yapılmıştır.

Tarihsel Türk dilinin diğer çevreleri ile Harezmi-Altın Ordu sahasına ait metinlerin söz başı ve ilk hece /e/ ünlüsü bakımından sergilediği duruma dair yukarıda verilen örnekler bağlamında şu sonuçlar ifade edilebilir:

Türk dilinin ilk metinlerinden itibaren karışık bir durum sunan ilk hece /e/ ünlüsü, diğer çevre ve yüzyıllarda belli bir temayül etrafında gelişim göstermiştir. Köktürkçe ve Eski Uygurcada aşağı yukarı düzenli olan /e/ ünlüsünün yazımı, Karahanlı Türkçesinde /i/ lehine değişmeye başlamıştır. Türk dilinde /e/ > /i/ değişiminin Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde yoğunlaştığı, bu dönemlerde nerdeyse bütün örneklerde /i/'leştiği görülmektedir. Köktürkçe, Eski Uygurca ve kısmen Karahanlı Türkçelerinde /e/ tarafında olan sözcüklerin, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde /i/ tarafında olduğu görülmektedir.

Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerde ise, Eski Türkçede söz başı ve ilk hecelerde /e/ ünlüsü bulunduran sözcüklerin hem /e/ ile hem de /i/ ile yazıldıkları

anlaşılmaktadır. Bir yazı dilinin ya da standart dilin herhangi bir fonem ya da morfemin yahut gramer kategorisinin, standardize edilmiş formda istikrarlı olması, varyantları işaretlememesi gerekir. Bu bağlamda söz başı ve ilk hece /e/ ünlüsü bakımından Köktürkçe, Eski Uygurca, Karahanlıca, Çağatayca ve Eski Oğuzcanın istikrarlı oldukları, ait oldukları çevre ve yazı dilini temsil ettikleri ifade edilebilir. Buna karşılık Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerin /e/ ünlüsü bakımından düzenli olmadıkları, bir taraftan /e/ tarafında, diğer taraftan da /i/ tarafında oldukları, hatta aynı metinde aynı sözcükte dahi hem /e/’li hem de /i/’li yazımların olduğu görülmektedir.

Harezmi – Altın Ordu Türkçesinde ilk hece /e/ ünlüsü bakımından görülen istikrarsızlık, iki şekilde değerlendirilebilir:

Birincisi, ilk örnekleri Karahanlı Türkçesinde görülen ve asıl Çağatay Türkçesinde karakteristik olan ilk hece /e/ > /i/ değişiminin, Harezmi sahasına ait metinlerde “geçiş evresi”ni temsil ettiği, eskicil /e/’li örnekler ile yeni /i/’li örneklerin bir arada kullanıldığı ve ardından değişim sürecinin Çağatay Türkçesinde tamamlandığı düşünülebilir. Dilde herhangi bir değişimin birdenbire olmadığı, belli bir zaman içinde kademeli olarak gerçekleştiği göz önünde bulundurulduğu takdirde, Harezmi Türkçesinin bu ünlü bakımından sergilediği düzensizliğin / ikiliğin dil değişimi olduğu ifade edilebilir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesi metinlerinin /e/ ünlüsü bakımından sergilediği ikiliği, “dil değişimi” çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Ancak aynı eserde, aynı sözcükte dahi belli bir istikrarın olmaması, dil değişimi ihtimalini zayıflatmaktadır.

İkincisi ise, Harezmi Türkçesinde ilk hecelerde görülen /e/ ~ /i/ değişkenliğini diyalektoloji çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Buna göre metinlerdeki /e/’li örneklerin Karahanlı Türkçesinin dayandığı diyalekte, /i/’li örneklerin ise Çağatay Türkçesinin dayandığı diyalekte ait olma ihtimali söz konusudur. Nitekim Ata (1997: XXVII) da KE’deki /i/’li örnekleri “Çağatayizm” olarak değerlendirmiştir. O hâlde Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinler, söz başı ve ilk hece /e/ ünlüsü bakımından belli bir istikrar sergilemediği ve ikilik gösterdiği için, /e/ tarafından olan metinlerin Karahanlı yazı dilinin dayandığı diyalekte; /i/ tarafında olan metinlerin ise Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalekte yakın ya da ait olduğu ifade edilebilir.

3. 1. 2. Yuvarlaklaşma

Dillerde yuvarlak olmayan (ı, i; a, e) ünlülerin belli şartlar altında yuvarlak ünlülere (u, ü; o, ö) dönüşmesi olarak tanımlanan yuvarlaklaşma, Türk dilinin genel temayüllerinden biridir. Diğer bir ifadeyle Türk dilinde ünlülerin genel olarak yuvarlaklaştığı ifade edilebilir. Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarında dar ünlülü tanımlanan sözcük ya da eklerin, daha sonraki dönemlerde yuvarlaklaştığı görülmektedir.

Eski Türkçede birden fazla heceli sözcük kök ya da gövdelerinde ünlü seslerin sıralanışı, büyük ölçüde ünlülerin artlık-önlük uyumuna tâbidir. Düz, geniş ve yuvarlak ünlülerin sıralanışında belli bir sistem yoktur. Her bir ünlü, sözcüğün herhangi bir hecesinde yer alabilir. Diğer taraftan Eski Türkçede eklerin ünlüler bakımından belli bir düzene sahip olduğu görülmektedir. Buna göre ünlülerin durumuna göre Eski Türkçede ekleri üç gruba ayırmak mümkündür:

1. Dörtlü uyuma (ı, i, u, ü) bağlı ekler,
2. Sadece yuvarlak ünlülü ekler,
3. Sadece dar ünlülü ekler.

Türk dilinin Eski Türkçeden sonraki dönemlerinde, sözcük tabanlarında ilk hece ya da diğer hecelerde bulunan dar ünlüler, gerek komşu hecelerde bulunan yuvarlak ünlülerin tesiri ile ve gerekse dudak ya da diş-dudak ünsüzlerinin tesiri ile yuvarlaklaşmaya başlamıştır. Ayrıca Eski Türkçede sadece dar ünlülü ya da yuvarlak ünlülü olan eklerin zaman içinde dörtlü uyuma girdiği görülmektedir. Bu çerçevede tarihsel Türk dili alanlarındaki yuvarlaklaşmaları, biri sözcük tabanlarında meydana gelen, diğeri de eklerde meydana gelen yuvarlaklaşmalar olmak üzere iki temel kategoride ele almak mümkündür.

Buna göre Türk dilindeki yuvarlaklaşmalar aşağıdaki şartlar dâhilinde gerçekleşmiştir:

1. Dudak ve diş dudak ünsüzleri yanında bulunan /ı/ ve /i/ dar ünlülerinin yuvarlaklaşması,
2. Yuvarlak ünlülerin komşu hecedeki dar ünlüleri benzetme yoluyla yuvarlaklaştırması,

3. Sözcükteki yuvarlak ünlülerin söz başında ya da ilk hecede bulunan geniş ünlüleri (a, e) yuvarlaklaştırması.

Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan runik harfli yazıtlarda yuvarlaklaşma yok denecek kadar azdır. Eski Uygur Türkçesinin erken dönem ve klasik dönem metinlerinde de yuvarlaklaşma eğilimi görülmemekle birlikte diyalektikal bir özellik olarak yuvarlaklaşma örneklerine rastlanmaktadır. Bununla birlikte Eski Uygurcanın geç dönem metinlerinde yuvarlaklaşmanın bazı durumlarda karakteristik bir hal almaya başladığı ifade edilebilir (Ağca 2015: 245-254).

Eski Uygurcanın geç dönem metinlerinde yuvarlaklaşma örnekleri görülse de Türk dilinde yuvarlaklaşmanın düzenli olarak Karahanlı Türkçesinde başladığı anlaşılmaktadır. Mansuroğlu (1998a: 138-139), Karahanlı Türkçesinde yuvarlaklaşmanın beş farklı kategoride olduğunu düşünür:

1. Dudak ünsüzlerinde ilerleyici yakın benzeşme olarak yuvarlaklaşma: *ewür-* (KB 4216) ~ *ewir-* (AH 424).

2. İlerleyici uzak benzeşme olarak yuvarlaklaşma: *çawlug* (KB 2298) ~ *çawlig* (KB 2298).

3. Dudak ünsüzlerinde gerileyici yakın benzeşme olarak yuvarlaklaşma: *ewlenüp* (DLT I 258), *sewdüm*.

4. Dudak ünlülerinde ilerleyici benzeşme olarak yuvarlaklaşma: *bulut* (KB 86) ~ *bulıt* (KB 86).

5. Dudak ünlülerinde gerileyici benzeşme olarak yuvarlaklaşma: *yünçü* (KB 2935) ~ *yinçü* (KB 212).

Yaygın ve sistemli olarak ilk örnekleri Karahanlıcada görülen yuvarlaklaşma, Harezmi-Altın Ordu, Çağatay ve Oğuz Türkçelerinde daha yaygın hale gelmiştir. Tarihsel Türk dili alanlarında yuvarlaklaşma asıl olarak Eski Oğuz Türkçesi ile Çağatay Türkçesinde karakteristik hâl almıştır.

Çağatay Türkçesindeki yuvarlaklaşma modellerini ele alıp değerlendiren Eckmann'a göre (2003a: 32-34) bu çevreye ait metinlerdeki yuvarlaklaşma eğilimi şöyledir:

1. Sözcük tabanlarında meydana gelen yuvarlaklaşmalar:

a > o: *ocun* “dünya” < *ajun*, *osru* < *asru* “çok”.

e > ö: *öçkü* “keçi” < *eçkü*, *öksük* “eksik” < *eksük*, *ösruk* < *esruk* “sarhoş”.

i > ü: *tülkü* < *tilkü* “tilki”.

2. Eklerde meydana gelen yuvarlaklaşmalar ve eklerin bağlantı ünlüsü:

a. -v ile sona eren fiillerden sonra: *kav-dung* “eziyet ettin”, *kav-up* “eziyet ederek”, *sev-düm*, *sev-üp*.

b. -v ile sona eren ya da -av diftongunu ihtiva eden Arapça isimlerden sonra.

Türk dilinde yuvarlaklaşmanın karakteristik bir hal aldığı Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde yuvarlaklaşma eğilimlerini ana hatlarıyla şöyle ifade etmek mümkündür (Timurtaş 1994: 28-40):

a. -(X)g ünsüzünün düşmesiyle meydana gelen yuvarlaklaşmalar

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen en yaygın yuvarlaklaşma tiplerinden biri, birden fazla heceli sözcüklerde söz sonlarında bulunan -(X)g ünsüzlerinin düşmesiyle meydana gelen yuvarlaklaşmalardır:

aru (<arıg), *bilü* (<bilig), *kapu* (<kapıg), *saçu* (<saçıg), *sevü* (<sevig) vb. gibi.

Türk dilinin hiçbir tarihsel döneminde -(X)g ekinin yuvarlaklaştırma özelliği olmadığı için Eski Oğuz Türkçesindeki bu tür yuvarlaklaşmalar, -(X)g ekinin yuvarlaklaştırıcı bir ünsüze evrilmesinden sonra gerçekleşmiş olmalıdır ve yine bu tür yuvarlaklaşma örneklerinde -(X)g ekinin bir etkisi söz konusu değildir. Eski Oğuz Türkçesinde birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /g/ ünsüzlerinin doğrudan düşemeyeceği, /v, w/ ünsüzlerine değiştikten sonra eriyip kaybolabileceği göz önünde bulundurularak, Eski Oğuz çevresindeki bu tür yuvarlaklaşmaların /v, w/ ünsüzlerinin tesiri ile ortaya çıkmış olabileceği muhtemeldir. Mesela Eski Oğuz Türkçesindeki *aru* sözcüğünün, Ana Oğuz Türkçesi için muhtemelen *ariv/arıw* şeklinden *aruv/aruw* şekline ve oradan da *aru* şekline gelişmiş olma ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir. /g/ ünsüzünün yuvarlaklaştırıcı bir özelliği olmadığına ve bu tür yuvarlaklaşmaların başka etkilerle ortaya çıktığına dikkati çeken Ercilasun'un (2004: 453), konu hakkındaki değerlendirmesi şöyledir:

“... Doğrudan doğruya g düşmesi, ünlünün yuvarlaklaşması için bir sebep olamaz.

Yuvarlaklaşma için bir sebep lazımdır; bu da w'dir. w'nin ortaya çıkması için de g'nin

mutlaka sızıcılaşıp ğ olması gerekir. Bizce Eski Oğuz Türkçesindeki kamu, başlu, ölü gibi kelimelerin son ünlüsü uzundu; çünkü ünsüz erimesinden sonra mutlaka bir telafi uzunluğu döneminin yaşanması gerekir.”

Ercilasun’un yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde /g/ ünsüzünden kaynaklanan yuvarlaklaşmalarda ünsüzün eriyip kaybolmasının yanı sıra son ünlünün de uzun olmasının etkisi vardır.

b. Dudak ünsüzlerinin tesiriyle ortaya çıkan yuvarlaklaşmalar

Tarihsel Türk dilinin erken tarihli metinlerinden beri örneklerine rastlanılan bu tür yuvarlaklaşmalar, Eski Oğuz Türkçesi için de söz konusudur:

demür (<temir), *kirpük* (<kirpik), *tırmuk* (<tırmık) vb. gibi.

c. Eklerde ortaya çıkan yuvarlaklaşmalar

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde Eski Türkçede daima yuvarlak ünlülü olan ekler yine yuvarlak şekillerini korumuş olmakla birlikte, aslen dar ünlülü olan kimi eklerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Eski Oğuz Türkçesini, diğer tarihsel dönemlerden ayırt eden en önemli fonolojik özelliğin, bu tür yuvarlaklaşmalar olduğu rahatlıkla söylenebilir. Zira bu dönemde eklerde gerçekleşen yuvarlaklaşmalar, Türk dilinin hiçbir döneminde bu kadar yaygın olmamıştır. Eski Oğuz Türkçesinde ünlüsü yuvarlaklaşan ekler şunlardır:

1. ve 2. şahıs iyelik ekler: +Um, +Ung,

İlgi hâli eki: +(n)Ung,

Görülen geçmiş zamanın 1. ve 2. şahıs ekleri: -Um, -Ung; -Uk, -Unguz,

biz zamirinden gelişen -vUz ve -Uz şahıs ekleri,

Varlık ve yokluk ekleri: +IU ve +sUz

Ünlüleri daima yuvarlak olan yukarıdaki eklerin birçoğunun yine dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden dolayı yuvarlaklaştığı rahatlıkla söylenebilir. 1. ve 2. şahıslara ait iyelik ekleri ile şahıs eklerindeki ünlülerin sadece yuvarlak ünlülü şekilleri 1. şahıslarda dudak ünsüzünün tesiriyle, 2. şahıslarda ise analogi yoluyla Harezmi-Altın Ordu çevresinde hâkim olmaya başlamış, Eski Oğuz Türkçesinde ise bu durum devam etmiştir. Diğer taraftan +IU ve +sUz eklerindeki yuvarlaklaşmalar, büyük bir ihtimalle ilk önce +IU (<+IXg) ekinde, /g/ ünsüzünün /v, w/ ünsüzlerine değişiminden sonra ortaya çıkmış, ardından analogi ile +sUz (<+sXz) ekinin ünlüsü de yuvarlaklaşmış

olmalıdır (Ercilasun 2004: 453). Bu bağlamda Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde daha yaygın ve baskın olan yuvarlaklaşmaların, tipolojik olarak tarihsel Türk dili alanlarındaki eğilimlerden farklı olmadığı ifade edilebilir.

Harezmi Türkçesinin en belirgin ses olaylarından biri, dudak ya da diş-dudak ünsüzlerinin yanında bulunan dar ünlülerin yuvarlaklaşmasıdır. Karahanlı sahasında yazılmış ilk İslamî eserlerde görülmeye başlanan yuvarlaklaşma, Harezmi sahasında yazılmış eserlerde daha belirgin bir hâl almıştır. Bu dönemde Arapça ve Farsça kelimelerde dudak ünsüzlerinin yanındaki ünlüler bile yuvarlaklaşmıştır: *münāre* < Ar. *mināre*, *sabur* < *sabır* < Ar. *sabr* vb.

Harezmi Türkçesinde yuvarlaklaşma şu hâllerde görülmektedir:

1. Sözcük kökleri/gövdelerindeki dudak ünsüzlerinin yanında bulunan dar ünlüler yuvarlaklaşmıştır: *kapug* < *kapıg*, *tapug* < *tapıg* gibi.

2. Teklik ve çokluk 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinin bağlantı ünlüleri yuvarlaklaşmıştır: *ev-üm* < *ev-im*, *yem-üm* < *yem-im*; *ev-ümüz* < *ev-imiz*, *nefs-ümüz* < *nefs-imiz*; *tam-ung* < *tam-ıng*, *oran-ung* < *oran-ıng*; *nefs-üngüz* < *nefs-ıngüz* vb.

3. İlgi hâli ekinin ünlüsü daima yuvarlak ünlüdür: *kim-nüng* < *küm-ning*, *anam-nung* < *anam-ning*, *karındaşım-nung* < *karındaşım-ning*, *ev-nüng* < *ev-ning* vb.

4. Köktürk, Uygur ve Karahanlı sahaslarında yazılmış metinlerde dudak uyumuna giren *-(X)p* zarf-fiil ekinin ünlüsü, */p/* dudak ünsüzünün tesiriyle yuvarlaklaşmıştır: *çap-up*, *tap-up*, *iv-üp* vb.

5. Eckmann (1998: 179-180), Harezmi Türkçesinde yuvarlaklaşan ünlüler arasında, bazı yapım eklerini de saymıştır. Bunlardan *+lXg*, *+lXk* ve *+sXz* eklerinin ünlülerinin yuvarlaklaştığı iddia edilse de, bu eklerin ünlülerinin yazılışı, Kök Türk yazıtlarından ve Uygur metinlerinden beri zaman zaman kararsız olduğu için, yuvarlaklaşmadan söz etmek zordur. Aynı şekilde, Eckmann'ın verdiği diğer yapım eklerinin ünlüleri ise, ekin kendisinden değil, ekten önce ya da sonra gelen seslerin tesiriyle olsa gerektir: *tap-ug*, *sev-üg* *sev-ünç*, *tap-ul-* gibi (Eckmann 1998: 180-181).

NF özelinde yuvarlaklaşma ses olayını ele alan Karamanlıoğlu (1968: 65-66), J. Eckmann gibi sözcük tabanlarında ve eklerde meydana gelen yuvarlaklaşmaları ayrı ayrı ele alarak örneklerle değerlendirmiştir. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde yuvarlaklaşma ile ilgili “ünlü değişimleri” başlığı altında değerlendiren Ata (2016:

61-62), bu çevreye ait metinlerden elde ettiği yuvarlaklaşma örneklerini tasnif etmiştir. Ata (2016: 63-64), ayrıca “Düzlük-Yuvarlaklık Bakımından Ünlü Uyumu” başlığı altında sözcük tabanlarında ve eklerde yuvarlaklaşma konusunu değerlendirmiştir.

Tarihsel Türk dilinin ilk metinlerinden Harezmi Türkçesine kadar Türk dilinin dönemlerinde görülen yuvarlaklaşma örneklerinin Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerde daha karmaşık / düzensiz olduğu, ikilik sergilediği görülmektedir. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerden elde edilen yuvarlaklaşma örneklerini aşağıdaki gibi tasnif etmek ve değerlendirmek mümkündür:

1. Sözcük tabanlarında meydana gelen yuvarlaklaşmalar:

Tarihsel Türk dili alanlarında yuvarlaklaşmanın ilk örnekleri, sözcük tabanlarında benzeşme yoluyla ortaya çıkmıştır. Komşu hecelerde yuvarlak ünlünün bulunduğu sözcüklerdeki dar ünlüler, doğal olarak yuvarlaklaşmıştır:

dokudı (ME, 85-3) (< *tokı-*); *okudı* (ME, 86-2) ~ *okıdı* (ME, 86-2); *okudı* (HŞ 2775); *okısun* (KE 66r 13); *okusun* (KE 66r 14) (< ETü. *okı-*).

Yukarıda Eski Türkçedeki *okı-* eyleminin ikinci hece ünlüsünde görülen ikilik, Harezmi Türkçesi metinlerinde başka sözcükler için de geçerlidir. Mesela KE’da *kuritur*, *kurımasun* (KE 12r 20) gibi örneklerde görülen eskicil biçimin yanı sıra ikinci hece ünlüsünün yuvarlaklaştığı *kuru-* (KE 23v 15) örnekleri de yaygındır.

Sözcük tabanlarında meydana gelen yuvarlaklaşmanın sebeplerinden biri de sözcük tabanında bulunan dudak ya da diş-dudak ünsüzleridir. Bu ünsüzler, yanlarında ya da komşu hecelerde bulunan dar ya da geniş ünlüleri yuvarlaklaştırmıştır:

Harezmi Türkçesinin hacimli mensur metinlerinden KE’da, *ey Yusuf seniñ sewüglüküñdin közüñ yığılayu agrıklıg boldı* (KE 80r 16-17) örneğinde ilk hece ünlüsü Eski Türkçede olduğu gibi /e/ ile tanımlanan *sew-* fiili, *Ey Yusuf meniñ köñlüñde seniñ söwüglüküñ bar, seni katıg söwer-men. Yusuf aydı: meni söwgünçe öz eriñni söwgil* (KE 80r 4-6) örneklerinde ünlünün yuvarlaklaşmasıyla *söw-* şeklini almıştır.

Sözcük tabanındaki dudak ya da diş-dudak ünsüzleri, yukarıdaki *söw-* örneğinde olduğu gibi kendisinden önceki ünlüyü yuvarlaklaştırdığı gibi, *bir yıl sewünç yağmuru yağdı* (KE 6r 7) örneğinde olduğu gibi kendisinden sonra gelen - (X)nç yapım ekinin bağlantı ünlüsünü de yuvarlaklaştırmaktadır. Aynı şekilde

awuŋa (HŞ 765) örneğinde de /w/ ünsüzü, kendisinden sonra gelen iyelik ekinin bağlantı ünlüsünü yuvarlaklaştırmıştır.

Sözcük tabanında dudak ünsüzünün tesiriyle geniş ünlülerin yuvarlaklaştığı örnekler arasında, tarihsel Türk dili metinlerinde pek rastlanmayan *bark* sözcüğündeki ilk hece ünlüsünün de yuvarlaklaşması vardır. KE’da, *deyyar ewlig barklıg timek bolur* ‘Avacnıŋ ewi **borkı** yok erdi (KE 23v 16-17) örneğinde Eski Türkçedeki *bark* sözcüğünün yuvarlaklaşmayla *börk* şeklini aldığı görülmektedir.

ew ~ ev ~ öw ~ öy

Türk dilinde sözcük tabanlarındaki ünlünün yuvarlaklaştığı sözcükler arasında *ew / ev* sözcüğünün ayrı bir yeri vardır. Çünkü sözcüğün bilhassa Çağatay sahasındaki yuvarlaklaşmış gelişimi, Türk yazı dillerinin tasnifinde belirleyicidir. Tarihsel ve modern Türk dili alanlarının tasnifinde kullanılabilir ölçütlerden olan Eski Türkçe *eb* sözcüğünün durumu, Harezmi Türkçesi metinlerinde değişkenlik göstermektedir. Eski Türkçede *eb*, *ew* ve *ev* şekillerinde tanıklanan sözcük, Çağatay Türkçesinde *öy* şeklinde de tanıklanmaktadır. Harezmi Türkçesinde ise sözcüğün hem Karahanlıcada olduğu gibi *ew*, hem Oğuz Türkçesinde olduğu gibi *ev*, hem de Çağataycada olduğu gibi *öy* şekillerine rastlanmaktadır. KE’dan tanıklanan aşağıdaki *öy* şekilli örnek, sözcüğün metindeki Çağatayizm ile izah edilebilecek tanıklarındandır:

Biri ol kim öyümdede hatunlar birle karabaşlar birle sözleşmegil (KE 92v 3-4).

3. Söz Başında Yuvarlaklaşmalar

Türk dilinde yuvarlaklaşmanın en ileri aşamaya ulaştığı örnekler söz başındaki geniş ünlülerin (a, e) yuvarlaklaştığı örneklerdir. İki heceli sözcüklerde ikinci hecedeki yuvarlak ünlülerin tesiriyle söz başındaki /a/ ve /e/ ünlüleri de yuvarlaklaşmıştır. Çağatay Türkçesinin karakteristik yuvarlaklaşma modeli olan bu tür yuvarlaklaşmalar, zaman zaman Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. Mesela KE’da ... *bir ançası mükerrer, bir ançası mu’teber, birevlerniŋ sözleri kesük birevlerniŋ maksudları **öksük*** (KE 2v 15-16) örneğinde Eski Türkçedeki *egsük* (< *egsü-k*: EDPT 116b) sözcüğünün ilk hece ünlüsü yuvarlaklaşmıştır. Diğer taraftan hem Harezmi Altın Ordu Türkçesi metinlerinde hem de KE’da benzer sözcüklerde ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaşmadığı örneklerin sayısı da az değildir. Mesela *özini ağırlap nefsin saklamış bolup bu ağır işke yüz evürdük* (2v 20) örneğinde, Çağatay

Türkçesinde övür- şeklinde de tanıklanan Eski Türkçedeki ebir- (> evir-) fiilinin ilk hece ünlüsü yuvarlaklaşmamıştır. Bununla birlikte aynı fiilin ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaştığı örnekler de vardır:

Nemrudnuñ kavminde yüz miñ er öwrülüp İbrahim yalawaçga köñüllüg erdiler (KE 44r 19-20); *sidretü'l-müntehidin inip bıçak yüzün arkasına öwürdüm* (KE 71r 16-17).

Bu tür yuvarlaklaşmalardan biri de Eski Türkçedeki teşük “delik” sözcüğünün KE’da *közleri çakır burnınıñ töşükleri kiñ* (KE 83r 11) örneğinde töşük şeklini almasıdır.

Yine KE’da **awuç** sözcüğünün hem düz ünlülü hem de yuvarlak ünlülü örneklerine rastlanmaktadır. Mesela *bargıl yir yüzündin bir awuç toprak ketürgil* (KE 5v 14) örneğinde asli şekliyle tanıklanan sözcüğün ilk hece ünlüsü *her kamug yir yüzündin bir owuç toprak aldı* (5v 19); (KE 9v 1); (KE 60v 19) örneklerinde birkaç defa yuvarlaklaşmıştır.

2. Eklerde meydana gelen yuvarlaklaşmalar:

Tarihsel Türk dili alanlarında eklerde yuvarlaklaşmanın ilk örneklerine Karahanlı Türkçesinde rastlanmaktadır. Bu çevrede dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin olduğu çekim eklerinde bulunan dar ünlüler yuvarlaklaşmış; buna karşılık aynı durum yapım eklerinde gerçekleşmemiştir. Diğer taraftan Harezmi Türkçesinde yapım eklerindeki dar ünlüler de yuvarlaklaşmıştır.

Yapım eklerinde meydana gelen yuvarlaklaşmalar:

ussuradı (< us+sıra-) (ME, I-2), *sevünç* (< sevinç) (ME, 4-7), *alpluk* (< alplik) (ME, 103-1), *katımluk* (< katımlık) (ME, 114-5) vb. gibi.

Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerde yapım ekleri arasında yuvarlaklaşmanın en fazla gerçekleştiği ek, +IXg sıfat yapım ekidir. Ek, bu çevreye ait metinlerde hem Eski Türkçede olduğu gibi +IXg şeklinde, hem /g/ ünsüzünün düştüğü ve yuvarlaklaşmadığı +II şeklinde hem de /g/ ünsüzünün düştüğü ve ünlünün yuvarlaklaştığı +IU şeklinde tanıklanmaktadır:

+IXg şeklinde olan örnekler

Tarihsel Türk dilinin hacimli lügatlerinden olan ME’de ekin Eski Türkçedeki şekli tanıklanmaktadır. Mesela ME’de *başlığını* (ME, 16-2) örneğinde asli şekliyle görülen ek, aynı sözcüğe eklenen başka bir örnekte, *başlunu* (ME, 16-2) örneğinde +IU olarak tanıklanmaktadır. ME’de benzer birçok örnek bulunmaktadır. Mesela hem *körklüg* (ME, 28-1) hem de *körklü* (ME, 28-2) geçmektedir. Aynı şekilde hem *oğlanlıg* (ME, 29-1) şekli tanıklanmaktadır hem de *oğlanlu* (ME, 29-1) şekli görülmektedir. Dolayısıyla Harezmi sahasının erken tarihli metinlerinden olan ME’de +IXg ekinin diyalektikal karakter gösterdiği ifade edilebilir.

Eserde +IXg ekinin, aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi /g/ ünsüzünün düşmesiyle +IU şekli daha yaygındır:

yıgaklu (ME, 16-3)

faydalı (ME, 52-6) [< faydalıg]

çavlu (ME, 53-3) [< çavlıg]

besülü (ME, 53-8)

yıdıglı (ME, 82-4) [< yıdıglıg]

elliglü (ME, 128-8) [< elliglig]

ohşasıklı (ME, 142-8)

ıglü (ME, I-4) vb. gibi.

Öte yandan ME’de, Eski Türkçedeki +IXg ekindeki /g/ ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan +IU ekinin yanı sıra, ekteki ünlünün düzleştiği +II şekline de ratlanmaktadır. Mesela son hece ünlüsü /e/ olan *bezgeklü* örneğinde ek +IU şeklindeki yine son hece ünlüsü /e/ olan *titrekli* (ME, I-1) örneğinde ek +II şeklindedir. Dolayısıyla Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde ekin dar ünlülü şekilleri de görülmektedir.

Ek düşmesine bağlı yuvarlaklaşmalar

Eski Türkçede fiillere gelerek fiil ismi yapan -(X)g eki, Harezmi Türkçesinde korunmakla birlikte bazı örneklerde düşmüştür. Ekin düştüğü örneklerde ünlüler, Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi yuvarlak ünlülü tanıklanmaktadır. Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere aynı sözcükler bile hem /g’li/ şekliyle hem de /g’/nin

düştüğü ve yanındaki dar ünlünün yuvarlaklaştığı şekliyle görülmektedir. Buna göre asli şekilleri Eski Türkçe ile, yuvarlaklaşmanın olduğu şekilleri ise Eski Oğuz Türkçesi ile değerlendirmek mümkündür:

assu (ME, 21-5, 52-5) ~ *asıg-sız* (ME, 56-2)

issü (ME, 76-5) ~ *isig* (ME, 76-5)

Çekim eklerinde meydana gelen yuvarlaklaşmalar:

Tarihsel Türk dilinde çekim eklerinde yuvarlaklaşma, aslında Eski Türkçe metinlerde başlamıştır. Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış metinlerde ise dudak ya da diş dudak ünsüzlerinin olduğu çekim eklerinin yanında bulunan dar ünlüler yuvarlak ünlüdür. Harezmi-Altın Ordu sahasında ünlüsü yuvarlaklaşan çekim ekleri şunlardır:

İlgi hali ekinin ünlüsü:

Eski Türkçede dudak uyumuna tâbi olan ilgi hali ekinin ünlüsü, Harezmi Türkçesi metinlerinde düzensizdir. Çağatay Türkçesi metinlerinde tersine darlaşarak büyük ölçüde +nİş şeklinde olan ek, Harezmi Türkçesinde dar ya da düz ünlülerden sonra dahi yuvarlak ünlülü gelebilmektedir:

Yana kırk yılda kidin Ademniş canıga yarlıg boldı kim Ademniş tenige kirgil (KE 6v 7); *Köz nuri meşizlig Muhammedü'l-Mustafanış nuri Ademniş elinde komıyur erdi* (KE 7r 13).

Diğer taraftan Harezmi Türkçesi metinlerinde ilgi hali ekinin ünlüsünün, yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra yuvarlaklaşmadığı; tersine darlaştığı örnekler de vardır:

Nemrudniş kavminde yüz miş er öwrülüp İbrahim yalawaçga köşüllüg erdiler (KE 44r 19-20).

Birinci şahıs iyelik ve şahıs ekleri:

Peygamberımız (NF, 3-5), *körmedüm* (KE 15r 9)

-(X)p zarf-fiil eki:

Türk dilinde -(X)p zarf-fiil ekinin ünlüsü, Karahanlıca metinlerden itibaren yuvarlaklaşmıştır. Ekin ünlüsü Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerde ise ikilik

göstermektedir. Buna göre bu çevreye ait metinlerden HŞ'de ekin ünlüsünün alıp (HŞ 590), kilip (HŞ 595), yitip (HŞ 595), yitip (HŞ 600), içip (HŞ 625), kiçip (HŞ 625), *fütuh yok edebsüz tapug köp **kılıp**, bilip, kelip* (MM 295), *tatıp* (MM 298) gibi örneklerde yuvarlaklaşmadığı görülmektedir. Diğer taraftan aynı eserde ekin ünlüsünün yuvarlaklaştığı örnekler de vardır: *baş birüp* (HŞ 1695).

-gAll zarf-fiil eki:

Harezmi Türkçesinde daha ziyade -(X)p zarf-fiil ekinin ünlüsü yuvarlaklaşmışken, tarihsel Türk dili alanlarında yaygın olmayan bir şekilde -gAll ekinin ikinci ünlüsü de yuvarlaklaşmıştır:

*Cebra 'il kelip toprak **algalu** ogradı erse yir Cebra 'ilge ant birdi* (KE 5v 15)

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinleri, Karahanlı Türkçesinde sözcük tabanlarında başlayan yuvarlaklaşma eğilimini, eklerdeki ünlülere de yansıtmıştır. Yukarıda tasnif edilen eklerde tanıklanan yuvarlaklaşmalar, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde de devam etmiştir. Bu çerçevede Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde sözcük tabanları ile kimi eklerde görülen yuvarlaklaşma şekillerini, Türk dilinin gelişim seyri içinde ses değişimi olarak değerlendirmek mümkündür.

Bununla birlikte Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış kimi metinlerde tanıklanan iki yuvarlaklaşma şekli, bu çevreye ait karakteri yansıtmaz. Bunlardan biri, sözcük tabanlarında ikinci hecelerde yer alan /u, ü/ ünlülerinin söz başındaki /a, e/ ünlülerini yuvarlaklaşmasıdır. Bu yuvarlaklaşma şeklinin Çağatay Türkçesinin karakteri olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla çoğunlukla KE'da, zaman zaman da NF'te görülen bu tür yuvarlaklaşmaları (Ata 2016: 61-62), Çağatay yazı dilinin temellendiği diyalektin tesiri ile izah edebiliriz.

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerini karakterize etmeyen bir diğer yuvarlaklaşma şekli ise, bilhassa +IXg ekinde, söz sonundaki /g/ ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan +IU şeklindeki yuvarlaklaşmalardır. Bu çevreye ait ME ve HŞ'de görülen ünsüz düşmesine bağlı yuvarlaklaşma örnekleri, tarihsel Türk dilinin Oğuz sahasında yazılmış metinlerinde görülmektedir. Bu bakımdan ME ve HŞ'den tanıklanan +IU şeklindeki yuvarlaklaşmaları, Oğuz yazı dilinin temellendiği diyalektin bir özelliği olarak değerlendirmek mümkündür.

Sonuç olarak, Harezmi Türkçesi metinlerinde yuvarlaklaşma ile ilgili aşağıdaki sonuçları çıkarmak mümkündür:

1. Harezmi Türkçesi metinlerinin yuvarlaklaşma bakımından Türk dilinin diğer tarihsel dönemleri gibi belli bir düzen içinde olmadığı ifade edilebilir. Buna göre Harezmi Türkçesi metinlerinde, ilk örnekleri Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülen çekim eklerinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinin tesiriyle meydana gelen yuvarlaklaşma tipi yaygındır. Bu bakımdan Harezmi Türkçesinin Karahanlı Türkçesindeki yuvarlaklaşma tipolojisini devam ettirdiği ifade edilebilir. Bu tür yuvarlaklaşma tiplerini, Eski Türk yazı diline ait unsurlar olarak değerlendirebiliriz.

2. Harezmi Türkçesi metinlerinde Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen söz sonu /g/ ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan yuvarlaklaşma örnekleri de görülmektedir. Yukarıda örnekleri sıralanan bu tip yuvarlaklaşma örnekleri Eski Oğuz diyalektini yansıtmaktadır.

3. Türk dilinde yaygın olarak Çağatay Türkçesinde görülen ilk hece ya da söz başı düz-geniş ünlülerin yuvarlaklaşması, Harezmi Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. ewür-, evür- ve öwür-; eksük ve öksük, ew, ev ve öy gibi aynı sözcüğün değişkenlik gösterdiği tanıklar, sözcüklerin diyalekt tesirine bağlı olarak aynı metinde dahi farklı şekiller aldığı göstermektedir. Dolayısıyla aynı yazı dili çevresinde ve hatta aynı metinde farklı şekilleri barındıran bu tür örnekler içerisinde söz başı ünlüsü yuvarlaklaşmış şekilleri Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin tesiri ile izah etmek mümkündür.

3. 1. 3. Ünlü Türemesi

Belli şartlar altında herhangi bir sözcüğün farklı yerlerinde beliren ve daha çok söyleyişi kolaylaştırmak amacıyla türeyen ünlüler, gramer araştırmalarında “ünlü türemesi” olarak adlandırılmaktadır. Buna göre Türk dili de dâhil olmak üzere sözcük birimlerinde ünlü türemesi, söz başında, söz ortasında iki ünsüz arasında ve söz sonunda belirebilmektedir. Türk dilinde ünlü türemesinin görüldüğü örnekler incelendiğinde, türemenin biri, alıntı sözcükler, diğeri de Türkçe sözcükler olmak üzere iki farklı şekilde seyrettiği anlaşılmaktadır.

Türk dilinde herhangi bir sözcük iki ünsüz ile başlamaz. Dolayısıyla Eski Türkçede birden fazla heceli sözcüklerde söz başında ya da ilk hecede ünlü türemesini

gerektirecek bir durum yoktur. Birden fazla heceli sözcüklerde ise iki ünsüzle sona eren sözcükler genellikle –(X)nç ekli sözcüklerdir. Öte yanda Türk dilinde iki ünsüzle sona eren sözcükler, genellikle /lt/, /nt/, /rt/, /rk/, /lk/ ünsüz grubu ile sona eren tek heceli sözcüklerdir. Tarihsel ve modern Türk dili alanlarında ünlü türemesinin meydana geldiği sözcükler, genellikle bu ünsüz grubu ile sonlanan tek heceli sözcüklerdir.

Türk dilinde ünlü türemesinin ilk örnekleri, genellikle alıntı sözcüklerdeki türemelerdir. Eski Türkçe metinlerde Türkçe sözcüklerde ünlü türemesine pek rastlanmaz. Bununla birlikte Türk runik harfli metinlerde, standart dile ait örneklerin yanı sıra, aynı sözcüklerde ünlü türemesinin yaşandığı örnekler de vardır: *beñigü* < *beñgü*, *buñusuz* < *buñsuz*, *içireki* < *içreki*, *bilige* < *bilge*, *yılıka* < *yılka* vb. gibi (Nalbant 2017: 59). Tarihsel Türk dilinin Uygur (Gabain 1988), Karahanlı (Hacıeminoğlu 1996), Harezmi (Ata 2016), Çağatay (Eckmann 2003) ve Eski Oğuz Türkçeleri (Timurtaş 1994) alanlarında ünlü türemesi baskın bir ses olayı değildir. Bununla birlikte Eski Uygurcada, geç tarihli metinlerde Türkçe sözcüklerde ünlü türemesine rastlanmaktadır (Ağca 2006).

Tarihsel Türk dili alanlarında ünlü türemesi, asıl Kıpçak sahasına ait metinlerin seslik özelliğidir. Karamanlıoğlu (1994: 13-14), Kıpçak Türkçesi metinlerindeki ünlü türemesi örneklerini, söz başı, ortası ve sonu olmak üzere üç kategoride değerlendirmiştir: *ilengir* < *lenger*; *altımış* < *altmış*, *körük* < *körk*, *örüt-* < *ört-*; *sürtü-* < *sürt-* vb. gibi. Güner de (2013: 84-85) Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen bütün ünlü türemesi örneklerini tanımlamıştır.

Türk dilinde ünlü türemesi, tarihsel Türk lehçelerinde görülmeye başlanmış, Eski Türkçe metinlerde tanımlanmayan bir durumdur. Bu ses olayı, modern Türk lehçelerinde daha çok alıntı sözcüklerde söz başında görülmektedir. Tarihsel Türk dili alanlarında ise, daha Kıpçak Türkçesine ait bir özellik olarak belirmiştir. Tarihi Kıpçak metinlerinde görülen bu ses hadisesinin, bugün modern Kıpçak lehçelerinde ve bazı lehçelerde de temsil edildiği anlaşılmaktadır (Nalbant 2017: 57-68). Dolayısıyla aşağıdaki şartlar altında ortaya çıkan ünlü türemesinin Kıpçak diyalektine ait bir özellik olduğu ifade edilebilir:

VKK: erk, ırk vb. gibi → VKVK: erik, ırık vb. gibi.

KVKK: berk, börk vb. gibi → KVKVK: berik, börük vb. gibi.

Kıpçak Türkçesinin hem Codex Cumanicus adlı meşhur eserinde hem de Memluk sahasında yazılmış metinlerinde iki ünsüz ile sonlanan tek heceli sözcüklerde ünlü türemesi tanıklanmaktadır. Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Oğuz Türkçesi ve Çağatay Türkçesi metinlerinde karakteristik olmayan bu ses hadisesi, tarihsel ve modern Türk dili alanlarında Kıpçak diyalektinde yaygınlaşmıştır.

Kıpçak sahasının bir özelliği olan ünlü türemesi, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinin bir özelliği değildir. Bu çevreye ait metinlerde ünlü türemesinden söz eden Toparlı (1995: 14), Arapça *sabr* ve *şükür* sözcüklerinin *sabır* ve *şükür* olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte bu çevrede Türkçe sözcüklerde ünlü türemesine rastlanmaz. Harezmi Türkçesinde ünlü türemesi sadece ME'de tek örnekte tanıklanmaktadır. Harezmi Türkçesinin önemli metinlerinden ME'de Eski Türkçedeki *börk* sözcüğü, /rk/ ünsüz grubunun arasında ünlü türemesiyle *börük* (ME, 77-6) şeklinde tanıklanmaktadır. Eserde sözcüğün *börük* şeklinde yazılmış olması, ME'in yazarı ya da eserini yazdığı çevre üzerinde Kıpçak diyalektinin tesirini göstermektedir. Zira ME'in ünlü türemesinin tanıklandığı bu örneğin dışında başka bazı özellikleri itibari ile de Kıpçak diyalektinin tesiri altında olduğu söylenebilir.

3. 1. 4. Söz Başı, Söz İçi ve Söz Sonunda /b/ Ünsüzü

Türk dilinin alt gruplarını belirlemek için kullanılan fonolojik ölçütlerden biri /b/ ünsüzüdür. Köktürkçeden bugüne farklı zaman ve mekânlara ait metinlerde söz başı ile söz içi ve sonunda farklı değişim / gelişimler gösteren /b/ ünsüzü, tarihsel Türk yazı dillerinin tanımlanmasında da önemli ölçütlerden biridir. Türk dilinde /b/ ünsüzü, söz başı ile söz içi ve sonunda farklı gelişim gösterdiği gibi, sözcüklerin bu yerlerinde sözcüklerde bile farklı gelişim sergilemiştir. Bu bakımdan Türk lehçelerinin ya da diyalektlerinin belirlenmesinde hem söz başında /b/ ünsüzü, hem de söz içi ve sonunda /b/ ünsüzü ayrı başlıklar altında değerlendirilmeli ve hatta bu başlıklar altında sözcükler temelinde ele alınmalıdır.

Tarihsel Türk lehçelerini tasnif etmek için kullanılabilecek ölçütlerden olan /b/ ünsüzünü, söz başında, söz içinde ve söz sonunda ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. Zira Türk dilinde /b/ ünsüzü, sözcüğün farklı yerlerinde farklı şekilde gelişme / değişme göstermiştir.

Söz başında /b/ ünsüzü

Türk dilinde söz başı /b/ ünsüzünü, iki ayrı açıdan ele alıp değerlendirmek gerekir. Birincisi, içinde /n, ɲ, ŋ/ ünsüzlerinden biri olan söz başı /b/ ünsüzü, diğeri ise bu ünsüzlerin bulunmadığı söz başı /b/ ünsüzüdür.

Köktürkçede, ait olunan hecede ya da komşu hecede /n, ɲ, ŋ/ ünsüzlerinden biri olmayan sözcüklerdeki söz başı /b/ ünsüzü korunmuştur (Tekin 2000: 66):

bar “var”, *bar-*, “varmak, gitmek”, *bol-* “olmak”, *ber-* “vermek”, *bulıt* “bulut” vb. gibi.

Aynı sözcüklerdeki /b-/ ünsüzü, Eski Uygurca, Karahanlıca, Kıpçakça ve Çağatay Türkçesinde de büyük ölçüde korunmuştur:

Eski Uygurca (Gabain 1988; Erdal 2004): *bar* “var”, *bar-*, “varmak, gitmek”, *bol-* “olmak”, *ber-* “vermek”, *bulıt* “bulut” vb. gibi.

Karahanlıca (Hacıeminoğlu 1996): *bar* “var”, *bar-*, “varmak, gitmek”, *bol-* “olmak”, *ber-* “vermek”, *bulıt* “bulut” vb. gibi.

Kıpçakça: Karamanlıoğlu (1994: 15), Kıpçak Türkçesinde söz başı /b/ ünsüzünün aynı zamanda /v/’li örneklerini de belirterek, b- > v- değişiminden söz etmiştir: *bar-* “gitmek” ~ *var-* “gitmek” *bar-*, “varmak, gitmek”, *bol-* “olmak”, *ber-* “vermek” ~ *ver-* “vermek”, *bulıt* “bulut” vb. gibi.

Çağatayca (Eckmann 2003: 36): *bar* “var”, *bar-*, “varmak, gitmek”, *bol-* “olmak”, *ber-* “vermek”, *bulıt* “bulut” vb. gibi.

Türk dilinde içinde /n, ɲ, ŋ/ ünsüzlerinden biri olmayan söz başı /b/ ünsüzünün asıl değiştiği saha Oğuz grubu Türk yazı dilleridir. Eski Türkçede bu tür sözcüklerdeki /b/ ünsüzü Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde *bol-* fiilinde düşmüş, diğeri fiillerde ise /v/ ve /p/ ünsüzlerine değişmiştir (Timurtaş 1976: 341):

Bazı kelimelerdeki b-’ler, bugün olduğu gibi, p-’ye dönmemiş; kendini muhafaza etmiştir. Bunların bir kısmı Eski Türkçe’de de b- ile: *barmak* YZŞ 36-14, *başmak* “ayakkabı” HR 36, *berk* HŞ 1558, *binar* HM 3-9, *biş-* < pış- HŞ 2925, *busu* < pusug MV 12-2, *büre* SN 308-11. Bütün bu kelimeler, *berk* ve *binar* müstesna Dede Korkut Kitabı’nda p- ile; ayrıca *biç-*, *biçak*, *buçuk*, *bürçek* kelimeleri de p- ile.

Eski Türkçe'deki bazı kelimelerin başındaki b-'ler Eski Anadolu Türkçesinde daha ilk zamanlarda v- olmuştur: var- YZŞ 41-5, var ÇN 7, vir- DH 1-2, viribi- YZŞ 98-6, HR 6, HŞ 2461. Bunlardan b'li kullanılmış olanlar da vardır.

Kök Türkçede sözcük başındaki /b/ ünsüzü, Uygur ve Karahanlı sahalarında yazılmış metinlerde olduğu gibi Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserlerde de genellikle korunmuştur: *bar*, *bar-*, *bol-*, *bir-* vb. gibi (Ata 2016: 65). Bununla birlikte Eski Türkçedeki *bol-* fiilinin Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerde genellikle korunmuş olmakla birlikte, bu sahaya ait HŞ'de bir örnekte değişime uğradığı görülmektedir:

Ulaş davlat saña ok yar bolsun / kör olmagın köziñe har bolsun (HŞ 3285).

HŞ'e ait yukarıdaki örnekte fiil, hem diğer tarihsel Türk yazı dillerinde olduğu gibi *bol-*, hem de Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi *ol-* şeklinde tanıklanmaktadır. Harezmi Türkçesinde *ol-* fiilinin hâkim olmadığı, fiilde söz başı /b/ ünsüzünün korunduğu göz önünde bulundurulursa, HŞ'deki *ol-* şeklini Oğuz diyalektinin özelliği olarak değerlendirmek mümkündür.

Türk dilinde içinde ya da komşu hecelerinde /n, ŋ, ñ/ ünsüzlerinden biri olan sözcüklerdeki söz başı /b/ ünsüzünün durumu ise daha karmaşıktır. Köktürkçede /n, ŋ, ñ/ ünsüzlerinden biri olan sözcüklerdeki söz başı /b/ ünsüzü genel olarak korunmuş olmakla birlikte bazı yazıtlarda /m/ ünsüzüne değiştiği de görülmektedir. T. Tekin (2000: 71), "Söz başındaki /b/ ünsüzü, söz içinde kendisini izleyen genizsil bir ünsüzün etkisi ile genizsilleşerek /m/ye değişir." ifadesiyle, bu çevreye ait metinlerdeki değişkenliklere dair örnekleri sıralamıştır:

ben ~ men, baŋa ~ maŋa, buŋ ~ muŋ, bin- ~ min-, beŋgü ~ meŋgü, biŋ ~ miŋ vb. gibi.

Türk runik harfli yazıtlarda görülen /b/ ~ /m/ dalgalanmasının aynı yazıtta dahi düzensiz oluşu da dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Oğuz grubu Türk yazı dillerinde bu tür sözcüklerdeki /b/ ünsüzünün muhafaza edilmesi, Türk runik harfli metinlerdeki /b/'li şekiller kimi araştırmacılar tarafından Oğuz Türkçesine ait bir özellik olarak değerlendirilmiştir (Korkmaz: 1995: 205-216).

Eski Uygurcada ise bu tür sözcüklerdeki söz başı /b/ ünsüzü neredeyse bütün örneklerde /m/ olmuştur (Gabain 1998: 39):

men < ben, min- < bin-, miŋ < biŋ, muŋ < buŋ vb. gibi.

Türk dili tarihi ile ilgili çalışmalarda Köktürkçeyi Eski Uygurcadan ayıran özellikler arasında değerlendirilen /b/ > /m/ değişimi, Türk dilinin Oğuz dışındaki Türk yazı dillerinin de özelliğidir. Karahanlı Türkçesinde de hâkim olan söz başı, ikincil /m/ ünsüzü, bu dönemde Kaşgarlı'nın da dikkat kesildiği bir durumdur (DLT I, 31):

“Kelimenin başında bulunan 𐰇 harflerini Suvarlarla Oğuzlar, Kıpçaklar 𐰇 ye çevirirler. Türkler *men bardum*, Suvarlarla Kıpçaklar, Oğuzlar *ben bardum derler*. Türkler “çorba”ya *mün*, bunlar *bün derler*.”

DLT'te belirtilen bu durum, Karahanlı Türkçesinin diğer eserleri için de söz konusudur. Dönemin diğer eserlerinde de Köktürkçedeki söz başı /b/ ünsüzü /m/ olmuştur (Mansuroğlu 1998: 142). Uygur Türkçesi metinleri ile düzenli olarak /m/ şeklinde tanıklanan ünsüz, Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde de /m/'dir. Kıpçak Türkçesinde ise hem /b/ hem de /m/'li örnekler görülmektedir (Karamanlıoğlu 1994: 15). Kaşgarlı'nın 11. yüzyılda ifade ettiği, diğer Türk boylarıyla Oğuzlarda söz başı /b/ ünsüzünün korunduğuna dair ifadeler ve tanıklar, Eski Oğuz Türkçesi ile yazılmış metinler tarafından da desteklenmektedir. Köktürkçe hariç, tarihsel Türk yazı dillerinde içinde ya da komşu hecelerinde /n, ɲ, ń/ ünsüzlerinden biri olan sözcüklerdeki söz başı /b/ ünsüzünün /b/ olduğu tek yazı dili Oğuz Türkçesidir.

Harezmi Türkçesinde bu tür sözcüklerdeki söz başı /b/ ünsüzü, Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde olduğu gibi genellikle /m/ olmuştur (Ata 2016: 65-66):¹³

ETü. *ben > men* (KE 3v 8, HŞ 94, ME 50, 3, MM 4a 7, NF 6, 5, ME 24, 6), ETü. *biŋ > miŋ* (HŞ 152, NF 37, 3, MM 3a 9, ME 50, 3), ETü. *bin- > min-* (KE 158r 4, NF 374, 2, MR 4, 10) ~ *mün-* (HŞ 4411, KE 78v 13, NF 415, 4, MM 16 a 2, ME 150, 8), ETü. *buŋ > muŋ* (HŞ 2579, KE 131v 21, MM 20b 13) vb. gibi.

Harezmi Türkçesinin manzum metinlerinden HŞ'de söz başında /b/ ünsüzünün kullanıldığı bir örneğe rastlanmamaktadır. Bu çerçevede Hacıeminoğlu (2000: 20), metnin “m- tarafında” olduğunu belirtir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde bu tür sözcüklerde söz başında /b/ ünsüzünün korunduğu örnekler sadece ME'de görülmektedir (Ata 2016: 66). ME'de birkaç örnekte görülen /b/ ünsüzlü örnekler, eserin diyalektikal unsurlara yer vermesinden

¹³ Harezmi Türkçesinde söz başında /b/ > /m/ değişimine dair örnekler Ata (2016: 65-66)'dan alınmıştır.

kaynaklanmaktadır. Zira metin, aynı ibarelerin Türk lehçelerindeki farklı söyleyişlerini bir araya getirmiştir. Bu sebeple ME’de söz başındaki /b/ ünsüzü örnekler büyük bir ihtimalle Oğuz diyalektini yansıtmaktadır:

ban- (ME 166, 1; 136, 6), *banġu* “lokma” (ME 136, 6), *baġla-* (ME 89, 5), *biniş-* (117, 8).

Söz içinde /b/ ünsüzü

Türk runik harfli metinlerde varlığı birçok araştırmacı tarafından kabul edilen, bazı araştırmacılar tarafından ise /w/ ve /v/ ile yazılması gerektiği düşünülen (Ölmez 2009: 212-214) sesin tam değeri tartışmalıdır. Bununla birlikte Türk dili araştırmalarında Köktürkçede söz içinde /b/ ünsüzünün varlığı kabul edilmektedir ve ünsüzün daha sonraki dönemlerde değiştiği düşünülmektedir. Bu durumda ünsüzdeki değişim, tarihsel Türk yazı dillerinin tasnifinde de önemli fonolojik ölçütlerden biri kabul edilmektedir.

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde bazı sözcükler sadece /b/ ünsüzü ile tanımlanmaktadır (Tekin 2000: 66):

kab(i)ş- kavuşmak, birleşmek”, *eb(i)r-* “çevirmek, dolanmak”, *seb(i)n-* “sevinmek”, *abla-* “avlamak”.

Köktürkçede varlığı kabul edilen söz içi /b/ ünsüzü, Türkler tarafından kullanılmış diğer alfabelerde /v/ ya da /w/ şeklinde yazılmıştır. Bu çerçevede söz içindeki /b/ ünsüzü, Eski Uygurca metinlerde /v/ olmuştur (Gabain 1988: 39; Erdal 2004: 63).

kaviş-, *evir-*, *sevin-*, *avla-* vb. gibi.

Köktürkçedeki söz içi /b/ ünsüzü, Karahanlıca metinlerde /w/ olmuştur (Mansuroğlu 1998: 140; Hacıeminoğlu 1996: 7). Mansuroğlu, /b/ ünsüzünün /w/ olmasını, “ünsüz atlaması” başlığı altında ifade etmiştir:

yawlak, *yawuz*, *sewin-*, *kawuş-*, *awla-* vb. gibi.

11. yüzyılda Türk dilinin söz içindeki /b/ ünsüzü bakımından nasıl olduğunu tanımlayan Kaşgarlı, Türk lehçeleri arasındaki farklılığa işaret etmiştir (DLT I, 31-32):

“Türklerce ف ile ب arasında söylenen ف “w” harfi Oğuzlarla onlara yakın olanlar tarafından و ye çevrilir. Türklerin اف “ew” dediğine Oğuzlar او “ev” derler.”

Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülen /w/ ünsüzü, Kıpçak Türkçesi metinlerinde hem /w/, hem de /v/ olarak tanımlanmaktadır (Güner 2013: 98):

aw ~ av, ew ~ ev, suw ~ suv ~ suf.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde daima /w/ ile yazılmış olan sözcükler, Harezmi Türkçesinde hem /w/ hem de /v/ ile yazılmıştır. Karahanlıca metinlerde hâkim olan /w/ ünsüzünün Kıpçak Türkçesi metinlerinde de devam ettiği ve Çağatay Türkçesi metinlerinde genellikle /v/ olduğu (Eckmann 2003: 36-37) dikkate alınır, Harezmi Türkçesi metinlerinde tanımlanan /w/'li ve /v/'li örnekleri diyalektoloji ile izah etmek mümkün olacaktır. Nitekim Ata (2016: 66) da Harezmi Türkçesindeki /w/'li örnekleri Karahanlı Türkçesi; /v/'li örnekleri ise Oğuz Türkçesi özelliği taşıdığını iddia etmiştir. Ünsüzün yazımında görülen bu ikiliğin tam olarak hangi diyalekte ait olduğunu ifade etmek güç olsa da, Harezmi Türkçesi metinlerinin eskicil /w/ ile yeni /v/ şekilleri arasında kararsızlık gösterdiği düşünülebilir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde aynı eserde ve aynı sözcüğün yazımında dahi hem /w/ hem de /v/ ünsüzlerini bir arada görmek mümkündür (Ata 2016: 66):

ETü. *abın-* > *avun-* (KE 142v 14, ME 171, 7) ~ *awunça* (KE 58r 10, HŞ 387), ETü. *ebir-* > *ewür-* (KE 38v 16, MM 9b 13, ME 4, 6, NF 13, 16, KT 482a 1) ~ *evür-* (KE 210r 10), ETü. *kabiş-* > *kawuş-* (KE 58v 18, NF 34, 17) ~ *kavuş-* (KE 129v 6, ME 160, 8), ETü. *tabar* > *tawar* (KE 73r 11, MM 12b 9, NF 64, 4, KT 303b 5) ~ *tıwar* (ME 5, 8) ~ *towar* (KE 124v 7) ~ *tavar* (KE 81r 20), ETü. *tebe* > *tewe* (KE 35r 3, NF 20, 6, ME 8, 2, MM 13a 17, KT 323a 3) ~ *teve* (KE 192r 20), ETü. *yalabaç* > *yalawaç* (KE 53r 20, ME 8, 6, NF 230, 6, KT 193b 5) ~ *yalavaç* (KE 93v 16, KT 106b 9) vb. gibi.

Yukarıdaki örnekler, aynı sözcüklerin dahi /w/ ve /v/ ile yazılışını göstermektedir. Diğer taraftan Karahanlı Türkçesindeki baskın /w/ ünsüzünün Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygın olduğu; buna karşılık /v/'li örneklerin daha az olduğu fark edilmektedir. Bu durum, Karahanlı Türkçesindeki standart /w/ ünsüzünün kullanılmaya devam ettiğini; Eski Oğuz ve Çağatay Türkçelerindeki yeni şeklin ise yazı diline girdiğini göstermektedir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde /b/ ünsüzü genel olarak /w/ ve daha sonra /v/ ünsüzlerine değişirken, bazı kelimelerde kelime içinde iki ünlü arasındaki /b/

ünsüzünün değiştiği örneklerin yanı sıra korunduğuna da şahit olunmaktadır: *yalbar-*, (aynı zamanda *yalwar-*), *karabaş* (aynı zamanda *karavaş*). Nehcü'l-Feradis'te *karavaş* şeklinin yanında eski *karabaş* şeklinin de geçmesi, değişimin yeni başlamasıyla değil, tersine müstensihin /b/ ünsüzünü muhafaza ettiği şekli arkaik bir unsur olarak kullanmasıyla açıklanabilir.

Söz sonunda /b/ ünsüzü

Tarihsel Türk dili alanlarında söz sonundaki /b/ ünsüzünün durumu, söz içi /b/ ünsüzünün durumu ile büyük benzerlik göstermektedir. Bu çerçevede Eski Türkçedeki söz sonu /b/ ünsüzü, söz içinde olduğu gibi /w/ ya da /v/ ünsüzlerine değişmiştir. Bununla birlikte bazı sözcüklerde söz sonundaki /b/ ünsüzünün daha ilerlemiş olduğu görölmektedir.

Köktürkçedeki söz sonu /b/ ünsüzü, Karahanlı Türkçesinde /w/ olmuş, Harezmi Türkçesi metinlerinde ise bazen /w/, bazen /v/ ünsüzüne değişmiş, bazen de tümüyle kaybolmuştur. Harezmi Türkçesinde söz içinde olduğu gibi söz sonundaki ünsüzün de aynı sözcükte /w/'li ve /v/'li örnekleri tanıklanmaktadır (Ata 2016: 67):

ETü. *ab > aw* (KE 49r 11, ME 5, 5, NF 155, 16, KT 119a 8) ~ *av* (KE 116r 18), ETü. *eb > ew* (KE 30v 17, NF 18-16, KT 279b 2, ME 42-1) ~ *öw* (KE 164r 9) ~ *öy* (KE 218v 21), ETü. *sub > suw* (KE 12r 19, ME 48-4, NF 3-10, KT 217b 2, MM 76) ~ *suv* (NF 116-7, KT 183b 1, MR 3-17) ~ *su* (KE 207r 10).

Söz sonunda /b/ ünsüzünü bulduran sözcükler içinde Köktürkçedeki *eb* ve *sub* sözcüklerinin gelişimi, aynı tür diğer sözcüklere göre biraz daha farklıdır. Eski Türkçedeki *sub* sözcüğü Harezmi Türkçesi metinlerinde *suw*, *suv* ve *su* olmak üzere üç farklı şekilde geçmektedir. Hatta aynı metnin aynı satırında dahi farklılaşabilmektedir. Mesela KE'da, *törtünç hüdhüd Süleymanga elçi bolmuş için beşinç suw bakası Nemrud otına su keltürmüş için altıncı 'asel arısı andın ademiga şifa bolur için* (KE 13v 3-5) örneğinde yalın halde hem *suw* hem *su* bir aradadır. Yine aynı metinde, *ol kişi kelip yana miş altın aldı hem ol niyyet üze sudın keçerde altunnu suga tüşürdi. Ol suw Lokman evişe barur erdi, Lokman suda körüp altunnu tanıp aldı* (KE 164r 3-5) örneğinde sözcük, yalın halde iken *suw*, çekimli halde ise *su* şeklinindedir. O halde Harezmi Türkçesinde *sub* sözcüğü, Karahanlıcadaki *suw* şeklini, Çağatay Türkçesindeki *suv* şeklini ve Eski Oğuz Türkçesindeki *su* şeklini barındırmaktadır. Benzer bir durum HŞ'de de vardır. HŞ'de, *uşol suw içre baş yugan büti çin* (HŞ 1105)

örneğinde /w/ ile tanıklanan sözcük, *tüşürdi şahnu kıldurmuş köp aş su* (HŞ 1020) ve *su* (HŞ 1975) örneklerinde Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi /w, v/ olmaksızın tanıklanmaktadır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde söz sonu /b/ ünsüzünün durumu bakımından ayrıca değerlendirilmesi gereken sözcüklerden biri de Köktürkçedeki *eb* sözcüğüdür. Karahanlıcada *ew* şeklinde olan sözcük, Harezmi Türkçesinde aynı metinde bile *ew*, *ev*, *iv*, *öw*, *öy* gibi farklı şekillerde tanıklanmaktadır. Mesela KE'da yaygın *ew* şeklinin yanı sıra, *andın soñ 'Üzeyr eşekge minip eviñe keldi* (KE 166r 1-2) örneğinde *ev*; *iki öw kızı keltürin menin sagımnı solımnı kuçup yatsunlar* (KE 165r 6-7) örneğinde söz başındaki ünlünün yuvarlaklaşmasıyla *öw* ve *biri ol kim öyümdede hatunlar birle karabaşlar birle sözleşmegil* (KE 92v 3-4) örneğinde ise /w/ ünsüzünün de /y/ olmasıyla *öy* şeklindedir. Aslında sözcüğün Harezmi Türkçesi metinlerindeki örnekleri, tarihsel Türk yazı dillerinde Çağatay Türkçesinin karakteristiği olarak bilinen *öy* şeklinin nasıl geliştiğini de göstermektedir. Bu çerçevede Eski Türkçedeki *eb* sözcüğünün, *eb > ew > öw > öy* şeklinde geliştiği ifade edilebilir.

Diğer taraftan Harezmi Türkçesi metinlerinde *su* şekli nasıl Oğuz diyalektinin şekli olarak tanımlanabiliyorsa, *ev* şekli de Oğuzca kabul edilebilir. Zira Harezmi Türkçesi metinlerindeki *öy*, Çağatay yazı dilini yansıtmaktadır.

Sonuç olarak, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinleri, Köktürkçe söz başı /b/ ünsüzü bakımından genellikle /b/ ve içinde /n/'li bir ses olma durumunda /m/ tarafındadır. Bununla birlikte Eski Türkçedeki *bol-* fiilinin HŞ'den tanıklanan tek örnekte *ol-* şeklini alması, Oğuz yazı dilinin temel alındığı diyalekt özelliğini göstermektedir. Bu çerçevede aşağıdaki örnekte geçen *ol-* şekli, diyalektikeldir:

Ulaş davlat saña ok yar bolsun / kör olmagan köziñe har bolsun (HŞ 3285).

Söz içinde /n, ny, η/ ünsüzlerinden birinin geçtiği sözcüklerdeki söz başı /b/ ünsüzü ise sadece ME'de tanıklanmaktadır. ME'e ait aşağıdaki örneklerin de yine Oğuz yazı dilinin dayandığı diyalektin özelliği olduğu anlaşılmaktadır:

ban- (ME 166, 1; 136, 6), *bangu* "lokma" (ME 136, 6), *başla-* (ME 89, 5), *biniş-* (117, 8).

Harezmi Türkçesinde söz içi ve söz sonu /b/ ünsüzünün büründüğü şekiller, diyalektikal tanımlamaya imkân vermektedir. Buna göre /w/ ünsüzünü barındıran

tanıklar Karahanlı, /v/ ünsüzünü barındıran şekiller ise Oğuz diyalektlerine dayanmaktadır. Söz sonunda /v/'nin de kaybolduğu su şekli Oğuz diyalektinin unsurudur. Metinlerdeki *öy* ise Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin unsuru olmalıdır.

3. 1. 5. Söz İçi ve Sonu /d/ Ünsüzü

Harezm-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde söz başındaki /t/ ünsüzü genellikle korunmuştur. Bununla birlikte söz içinde /t/, /d/ ve /d/ olmak üzere üç diğ ünsüzünden hangisinin kullanılacağı konusunda istikrar yoktur. Bu çevreye ait metinlerde bilhassa söz içinde sözcük tabanları hariç, diğ ünsüzlerinden birini barındıran eklerin hangi ünsüzü alacağı belirsizdir. Mesela /D/ ünsüzüyle başlayan +DA, +DAn gibi eklerin /d/ ile mi yoksa /t/ ile mi başlayacağı konusunda birlik yoktur. Bununla birlikte bu ekler genellikle /d/ ünsüzünü alırlar (Eckmann 1988: 184).

Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinin tasnifinde kullanılan temel fonetik kriterlerden biri, söz içi ve söz sonu /d/ ünsüzünün durumudur. Eski Türkçede sözcük kök ya da tabanlarında tanıklanan /d/ ünsüzü, Türk dilinin ilerleyen yüzyıllarında ve çevrelerinde başka seslere değişmiş ve diyalektikal özellikler göstermiştir. Bu bakımdan yapılan bütün tasnif denemelerinde söz içi ve söz sonu /d/ ünsüzünün durumu, dillik kriter olarak değerlendirilmiştir (Arat 1987b: 69-149). Bu bağlamda Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünün tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde farklı fonemler şeklinde tezahür etmesi, Türk yazı dillerinin tasnifinde bir ölçüt olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur.

Her şeyden önce Türk dilinin ilk yazılı kaynakları olan Köktürkçe ve Eski Uygurca metinler, söz içi ve söz sonunda /d/ ünsüzünü koruyan tarihsel Türk yazı dilleri olarak tanımlanmaktadır. Köktürkçede ve Eski Uygurcada söz içi ve söz sonu /d/ ünsüzü korunmuştur (Tekin 2000: 67, Gabain 1988: 38):

adak “ayak”, *bodun* “millet”, *iduk* “kutsal”, *adgır* “aygır”, *adrıl-* “ayrılmak”, *bod* “boy”, *id-* “göndermek”, *eşid-* “işitmek”.

Eski Türkçede söz içinde ve sonundaki /d/ ünsüzü, Karahanlı sahasında yazılmış ilk İslamî Türkçe metinlerden itibaren genel olarak /d/ olmuştur (Hacıeminoğlu 1996: 6). Bu çevreye ait metinlerde ünsüzün /y/ ve /z'/li şekillerine de rastlanmaktadır; ancak bu şekiller genellikle DLT'te geçmektedir ve büyük bir

ihtiamalle diyalektikaldir. Mansuroğlu (1998: 141), Karahanlıcada /d/ ünsüzünün /d/ olduğu örnekleri belirtirken aynı zamanda /d/ ünsüzünün /y/ olduğunu da ifade etmiştir. Ancak Mansuroğlu'nun bu değişime dair verdiği örnekler, DLT ve AH'a aittir. Kaşgarlı, DLT'te, 11. yüzyılda Türk diyalektlerinin söz içi ve söz sonu /d/ ünsüzünü /y/ ve /z/ ünsüzlerine değiştirdiğini kaydeder. Kaşgarlı'nın aşağıdaki kayıtlarından, /d/ ünsüzünün daha 11. yüzyılda bazı Türk diyalektlerinde /y/ olduğunu göstermesi bakımından değerlidir:

“Çigil ve başka Türklerdeki d sesini Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul, Argu ve Oğuzlar y sesine çevirirler ve hiçbir zaman eski şekliyle söylemezler. Batıda Rus ve Rum ülkelerine kadar uzanan Bulgar, Suvar, Yemek ve Kıpçak boyları bu sesi z şeklinde söylerler” (DLT: I, 32).

Eski Türkçede /d/, Karahanlıcada genel olarak /d/ olarak görülen ünsüz, tarihsel Türk lehçelerinde düzensizdir. Ünsüz, Kıpçak Türkçesinde hem /d/, hem de /y/ olarak tanıklanmaktadır. Karamanlıoğlu (1994: 15-16), ünsüzün Kıpçak Türkçesinde /y/ olduğunu örnekler ile ifade eder. Bununla birlikte Güner (2013: 93-94; 99), ünsüzün Kıpçak Türkçesi metinlerindeki durumu hakkında, “... Kıpçak Türkçesinde ise kimi metinlerde tek tük /-d-/li örnekleri olsa da bu ünsüz artık eserlerin tamamında /-y-/ye dönüşmüştür.” diyerek eserlerdeki /d/'li ve /y/'li örnekleri ayrı ayrı sıralamıştır:

/-d-/li örnekler: *ağak* “ayak”, *ıđ-* “göndermek”, *ıği* “sahip”, *kağgur-* “kaygılanmak”, *kuğug* “kuyu”, *uçı-* “uyumak”, *yığıg* “koku”.

/-y-/li örnekler: *ayak*, *aygır*, *ayrıl-*, *kuyug / kuyu / kuyı*, *yiyi / yiy* “koku” vb. gibi.

Yukarıdaki izahlardan ve örneklerden Kıpçak Türkçesinde eskicil /d/'li örnekler görülmekle birlikte, ünsüzün artık /y/ olduğu anlaşılmaktadır.

Karahanlı Türkçesi ile başlayan, Harezmi Türkçesi ile devam eden yazı dilinin son tarihsel temsilcisi olan Çağatay Türkçesinde de söz içi ve sonu /d/ ünsüzü /y/ olmuştur. Eckmann (1998: 225), “Etü. -d-, -d, Karahanlıca, Harezmi -d-, -d Çağataycada kesinlikle y'ye dönüşmüştür.” ifadesiyle, ünsüzün bu çevrede artık tümüyle /y/ olduğunu belirtir. Eckmann, bununla birlikte, Nevai'den önceki şairlerin

eserlerinde arkaizmin bir sonucu olarak *adak* “ayak”, *kidin* “sonra” gibi örneklerde /d/’li örneklere rastlandığını da ifade eder:

ayır-, *biyik* “büyük”, *uy* “sığır” vb. gibi.

Oğuz sahasının ilk metinleri olan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de söz içi ve sonu /d/ ünsüzü, bütün örneklerde /y/’dir. Timurtaş (1976: 343), değişimin Eski Oğuz Türkçesinin başında gerçekleştiğini ve düzenli olduğunu belirterek aşağıdaki örnekleri verir:

ayru, *ayruk*, *boya*, *eyü*, *eyle-*, *gey-*, *koy-*, *uyku*, *uyı-* vb. gibi.

Eski Türkçede /d/, Karahanlıcada /d/, Çağatay, Kıpçak ve Oğuz Türk lehçelerinde /y/ olan söz içi ve sonu ünsüz, Harezmi Türkçesi metinlerinde daha karmaşık bir durum sunmaktadır. Harezmi Türkçesi eserlerinde /d/ ünsüzünün durumu hakkında Eckmann (1998: 184-185), “Sızmalı diş sesi -d-, -d genellikle muhafaza edilmiştir. Fakat sık sık y ile (bilhassa NF’de) yer değiştirir. Çağataycalaşmış bir metin olan Mah’de bu sese tamamiyle son verilmiştir.” İfadeleriyle Harezmi Türkçesi metinlerindeki ikiliğe / düzensizliğe işaret eder ve eserlerden /d/’li örnekleri sıralar. Keza Ata da (2016: 67-68), eserlerin /d/ ve /y/’li şekilleri bir arada barındırdığını ifade ederek, bu ikilikleri aşağıdaki örnekler üzerinden gösterir:

adak (KE 134, ME 3, HŞ 77, MM8, NF 72) ~ *ayak* (KE 31, ME 2, HŞ 20, MM 3, NF Ø), *adıl-* (KE 15, NF 9, ME 1, HŞ 9) ~ *ayıl-* (KE 25, NF Ø, ME 6, HŞ 1), *edgü* (KE 51, NF 56, ME 10, HŞ 80) ~ *eygü* (KE Ø, NF Ø, ME Ø, HŞ Ø, ME 1), *kağgu* (KE 28, NF 38, ME 24, MM 2, HŞ 165) ~ *kaygu* (KE 3, ME 6, MM Ø, HŞ 6) ~ *kaygı* (NF 1), *keç-* (KE 22, NF 29, ME 2, MM 4, HŞ 12) ~ *key-* (KE 31, NF 16, ME 23, HŞ 12), *kuğug* (KE 55, NF 41, ME 3, MM 1, HŞ 9) ~ *kuyug* (KE 22, NF 2, ME 4, MM Ø, HŞ 1).

Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinler, söz içi ve sonu /d/ ünsüzünün durumu bakımından istikrarlı değildir. Diğer tarihsel Türk yazı dillerinde belirli bir fonem ile temsil edilen sözcükler, Harezmi Türkçesi metinlerinde ikilik, hatta üçlü yazım göstermektedir. Bu çerçevede tarihsel Türk dilinin önemli sözlüklerinden ve Harezmi Türkçesinin ilk eserlerinden olan ME’de, söz içi ve sonu /d/ ünsüzünün durumuna dair diyalektikal malzemeyi kolaylıkla takip etmek mümkündür. ME’de, bir taraftan

Karahanlı Türkçesindeki /d/ ünsüzü, bir taraftan /y/ ünsüzü tanıklanmakta; bir taraftan da bazı sözcüklerin hem /d/ hem de /y/'li şekilleri tanıklanmaktadır:

Eski Türkçedeki söz içi ve sonu /d/ ünsüzünün Karahanlı Türkçesindeki temsilcisi olan /d/, ME'de de görülmektedir. Eserde /d/ ünsüzünün görüldüğü bazı örnekler şunlardır:

ödürdi (< ETü. ödür-) (NF, 3-6), *boğunlar* (< ETü. bodun) (ME, III-5; ME, 73-4), *kağgu* (< ETü. kadgu) (ME, 4-7; ME, 22-2), *eğgülik* (< ETü. edgü) (ME, 52-2) vb. gibi.

ME'da, Eski Türkçedeki söz içi ve sonunda /d/ ünsüzlü bazı sözcükler ise daha karmaşık bir durum sergilemektedir. Bu tür örneklerde Eski Türkçedeki /d/ tanıklandığı gibi, Karahanlıcada ortaya çıkan /d/ şekli de tanıklanmakta, bazı örneklerde ise /y/'li şekiller görülmektedir. Mesela Eski Türkçedeki *ıd-* “göndermek” fiilinin bu çevreye ait metinlerde /d/ ile *ıd-* şeklinde yazılması beklenir. Ancak fiil, *ıdu birdi* (ME, 25-7) ~ *ıya birdi* (ME, 25-6) örneğinde hem Eski Türkçedeki gibi /d/'li hem de tarihsel Türk lehçelerinde olduğu gibi /y/'li yazılmıştır. Hatta fiilin *bir-* yardımcı fiili ile birlikte kullanılmadığı, tek başına kullanıldığı başka örneklerde /d/'li şekillerine de rastlamak mümkündür: *ıydı* (ME, 2-5, 55-6, 144-7) ~ *ıddı* (ME, 114-8, 144-7) (< *ıd-* “göndermek”).

ME'da *ıd-* fiilinde görülen değişkenlik, Eski Türkçedeki *kadgu* sözcüğü için de söz konusudur. Sözcüğün çeşitli eklerle genişlemiş şekillerinin verildiği kısımlarda Türk diyalektlerindeki farklı şekiller de zikredilmiş, bu vesileyle hem /d/, hem /d/, hem de /y/'li şekiller bir arada verilmiştir. Mesela *kadguluk* ~ *kayguluk* (ME, 128-5) ve *kadgurdı* ~ *kaygulu* (ME, 145-8) örneklerinde Eski Türkçedeki *kadgu* ve türevleri yine /d/ ile yazılmışken, sözcüğün aynı zamanda /y/'li şekli de ifade edilmiştir. Öte yandan metnin başka bir yerinde sözcük, bu defa, madde başında /d/ ile *kağgu* şeklinde yazılmış; buna karşılık farklı diyalekte ait şekil olarak /y/'li şekil verilmiştir: *kağgusuz* ~ *kaygusındın* (ME, 106-4).

ME'da benzer bir durum Eski Türkçedeki *edgü* sözcüğü için de söz konusudur. Eserin farklı yerlerinde sözcük, hem Eski Türkçedeki gibi *edgü* (ME, 67-5, 158-6), hem Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi *edgü* (ME, 158-8), hem de tarihsel Türk lehçelerinde olduğu gibi *eygü* (ME, 151-6) şeklinde tanıklanmaktadır.

Eski Türkçedeki *üdür*- “seçmek, ayırmak” fiili ise Karahanlıca şekil ile tarihsel Türk lehçelerindeki şeklin bir arada kullanıldığı tanık ile geçmektedir: *üdürdi* (ME,128-8) ~ *üyürdi* (ME, 128-7).

ME’de, Eski Türkçedeki söz içi ve sonu /d/ ünsüzlü bazı sözcüklerin ise sadece /y/ ile yazıldığı örnekler de vardır. Eserde /d/ > /y/ değişiminin görüldüğü örnekler şunlardır:

ıydı “gönderdi” (< ıd-) (ME, II-5), *böyük* (ME, 11-6) [< bödü-], *küye* (ME, 15-8) [< küd-] “beklemek”, *dıydı* (ME, 12-7) [< tıd-] “engellemek”, *üyürdü* (ME, 5-7) [< üdür-], *keydürdi* (ME, 17-4) [< kedür-], *iyişni* (ME, 32-3) [< idiş] “kapacak”, *oygatdı* (ME, 44-1) [< odgat-], *öyle* (ME, 76-5) [< ödle], *yaydı* (ME, 57-5) [< yad-], *üyürdi* (ME, 59-1) [< üdür-], *uyudı* (ME, 59-2) [< udı-], *boyadı* (ME, 65-7) [< bodu-], *key* (ME, 88-4) [< ked] “çok”, *ayırdı* (ME, 103-4) [< adırdı], *oygandı* (ME, 143-1), *uykusındın* (ME, 143-1), *kuyu* (ME, 156-5) [< kodı] vb. gibi.

Harezm Altın Ordu sahasında yazılmış Türkçe metinlerden KE’da da söz içi ve söz sonundaki /d/ ünsüzünün istikrarlı olmadığı görülmektedir. ME gibi KE da hem Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünü, hem Karahanlı Türkçesindeki /d/ ünsüzünü hem de tarihsel Türk lehçelerindeki /y/ ünsüzünü yansıtmaktadır. Hatta aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi aynı sözcükte dahi ünsüzün farklı varyantları söz konusudur:

Eski Türkçe *adak* “ayak” sözcüğü, KE’da, *adaklıklar* (KE 10v 7), *adak* (KE 31r 21) ve *ayak* (KE 31r 17) gibi örneklerden de anlaşılacağı gibi hem Karahanlı Türkçesindeki hâkim *adak* hem de Kıpçak, Çağatay ve Oğuz Türkçelerindeki *ayak* şekilleri vardır.

Eski Türkçedeki *bedük* “büyük” sözcüğü, KE’da genellikle Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi *bedük* şeklinde tanıklanmakla birlikte sözcüğün /y/’li örnekleri de bulunmaktadır. Metindeki *bir beyük tağ tüpinde olarnıñ suwı bar* (KE 31v 9) örneği, Karahanlı Türkçesindeki *bedük* şekline daha yakın olmakla birlikte, yine /d/ > /y/ değişiminin gerçekleştiği ancak ünlülerinin daraldığı *biyik* şekli de görülmektedir: *biyiklikü üç yüz karı* (KE 147v 10) (< bedük), *Süleyman bir sırçadın kubbe içinde olturdu altmış karı biyiklikü* (KE 148v 17-18).

Eski Türkçedeki *udı*- “uyumak” ve *udıgu* “uyku” sözcükleri (EDPT 42b), KE’da genellikle /d/ ile yazılmıştır: *udıdı* (KE 32v 16), *udıyur erdi* (KE 27r 17), *udku*

(KE 32v 17) vb. gibi. Ancak *uğku* sözcüğünün eserde /y/ ile yazıldığı örnek de vardır: *uyku* (KE 69r 1). İlgili sözcükler KE’da büyük ölçüde /đ/ ile yazılırken, /y/ ünsüzlü son örnek, yazı dili çevresi ile uyumlu görünmemektedir.

KE’da Eski Türkçedeki *kadgur-* eylemi de hem /đ/ ile hem de /y/ ile tanıklanmaktadır. Hatta eylemin aynı sayfada yer alan örnekler arasında farklılaştığı görülmektedir: *anı körüp kadğurđı* (KE 157v 7), *akturmagan suwga kaygurur-sen* (KE 157v 9).

KE’da söz içi ve sonunda /y/ ile tanıklanan aşağıdaki sözcüklerin, aynı zamanda /đ/ ile tanıkları da bulunmaktadır. /y/’li örneklerin bir araya toplandığı aşağıdaki örnekler, metnin geneline hâkim /đ/’li örneklere göre daha az yer kaplamaktadır:

koygıl (KE 33v 4), *men anı köñlinçe koymagay-men* (KE 86v 14) (< Etü. kod-), *Circis tepesiñe koyup adakinga tegi yardı* (KE 162v 20), *yiti miñ uy boldı* (KE 49r 9; 54r 12) (aynı zamanda: *uç yimeseñ bu tüşni körmegey erdiñ*) (KE 51r 11) (Etü. < ud), Ya’kubnıñ **uyluk** tamurı ağrıdı (KE 61v 17-18), *bir ayva keltürdi Yusuf anı yidi toydı* (KE 71r 7), *yigüçe keygüçe malım bar* (KE 79v 17), *ol tünle kamug tiller Mevli kudreti[ñe] bulgaşdı, tiller aynadı* (KE 43v 10-11) (*ayna* < *ađna*- < *adın+a*- “değiş-“ biçimindedir, ancak metinde daima *ağın* biçimi vardır), *seksen yıl ayrılmakda sebeb ne erdi* (KE 105r 14), *Ahir anasıdın ayırıp sattı* (KE 105r 17), bu fasıklardın bizni kurtkargıl **ayırğıl** (KE 118r 17-18), *bularđın ayrılmagıl* (KE 118r 19), *Ya ’kub yalavaç köñli tarlıkıdın du’anı keyin salmadı* (KE 106r 18) (< ETü. **kidin** “sonra”), *Bu tertib üze Süleyman öylen namazın kılğunça hükm kılur erdi* (KE 137v 16) vb. gibi.

Eski Türkçedeki söz içi ve sonu /đ/ ünsüzü, Harezmi Türkçesinin manzum metinlerinden HŞ’de de genel olarak /đ/ ile temsil edilmektedir. Bu çerçevede metindeki örneklerin birçoğu Karahanlı Türkçesi karakteri göstermektedir. Bununla birlikte HŞ’de /y/’li örneklere de rastlanmaktadır:

ETü. *ud-* “takip etmek” > HŞ: *uy-*: *ayıtısa uyma tip fermanlarıña* (HŞ 40).

ETü. *yıdla-* “koklamak” > HŞ *yıyła-*: *ketürür yıl veli yıdğın yıylamaz* (HŞ 45).

ETü. *yadıł-* “yayılmak” > HŞ *yayıl-*: *yayıldı edgü atıñ toldı afak* (HŞ 180).

ETü. *kod-* “bırakmak, terk etmek” > HŞ *koy-*: *hikayet başla koy ötmez sözüñni* (HŞ 350).

ETü. *ked-* “giymek” > HŞ *kiy-*: *kefin kiydi kılıcın ilge aldı* (HŞ 355).

ETü. *tid-* “engel olmak” > HŞ *tıy-*: *muhin banu tilemeñ tiyü tıydu* (HŞ 790); *tiyilmadin akıp munda yığılgay* (HŞ 2400) (aynı zamanda: *ayıttı sabr kıl tuđ köñlüñ andın* (HŞ 2535)).

ETü. *kadgu* “kaygı, keder” ve *tod-* “doymak” > HŞ *kaygu* ve *toy-*: *bu kündin soñ adın kaygunı koydum / cihandın irikip candın ma toydum* (HŞ 925).

Çok yaygın olmamakla birlikte söz içi ve sonu /d/ ünsüzünün /y/ olduğu örnekler, bu çevrenin manzum metinlerinden MM’de de tanıklanmaktadır. MM, ünsüz bakımından genel olarak Karahanlı Türkçesi karakteri sergilemiş olsa da, bazı örneklerde /y/ ünsüzüne dönüşmüştür. Mesela Eski Türkçedeki *edgü* “iyi” sözcüğü, MM’de daima *edgü* (MM 101) şeklindedir. Eserde sözcüğün /y/’li şekline rastlanmaz. Hatta bu çevrenin diğer metinlerinde olduğu gibi MM’de de aynı sözcüğün hem /d/ ile hem de /y/ ile yazılmış örneklerine rastlanmaktadır. Mesela Eski Türkçedeki *adak* “ayak” sözcüğü (EDPT 45a-b), eserde hem Karahanlıcada olduğu gibi *adak* (MM 72) olarak, hem de tarihsel Türk lehçelerinde olduğu gibi *ayak* (MM 195) şeklinde yazılmıştır.

MM’de söz içi ve sonu /d/ ünsüzünün /y/ ile yazıldığı diğer örnekler şunlardır:

ETü. *tid-* “engel olmak” > MM *tıy-*: *tiyılmas suw* (MM 80).

ETü. *kod-* “koymak, terk etmek” > MM *koy-*: *koysa* (MM 115).

ETü. *id-* “göndermek” > MM *ıy-*: *mu’ayyen keğikke it ıysa ya kuş* (MM 237); *başı ya u ıygıl a sahib-ukuş* (MM 238).

Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünün NF’deki durumunu diyalektikal bir özellik olarak ele alan Tuna (1968: 63), eserde /d/ ve /y/ ile tanıklanan örnekleri aşağıdaki gibi sıralamıştır:

/d/’li örnekler: *adak* (NF 370, 8), *beğük* (NF 128, 3), *boğ* (NF 65, 11), *eğer* (NF 53, 2), *ıdı* (NF 315, 10), *kağaş* (NF 48, 15), *kağgu* (NF 125, 12), *keç-* (NF 207, 3), *kuğug* (NF 78, 5).

/y/’li örnekler: *ayak* (NF 106, 8), *boy* (NF 146, 16), *böyük* (NF 378, 1), *eyer* (NF 210, 14), *kayaş* (NF 119, 6), *kaygı* (NF 395, 15), *key-* (NF 210, 14), *kuyug* (NF 385, 6).

Yukarıdaki örneklerin yanında, bazı Harezmi eserlerinde /d/ ünsüzü özellikle Nehcü'l-Feradis'te sıkça /y/ olmuştur (Eckmann 1998: 184). 1353 yılında istinsah edilen ve “Çağataycalaşmış bir metin” olarak değerlendirilen (Eckmann 1998: 184) Muhabbet-name'de ise, kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzleri tamamen /y/ dir (Toparlı 1998: 25): *ayak < ağak < adak, eygü < eğgü < edgü, kaygu < kağgu < kadgu, kuyug < kuğug < kudug* vb gibi.

Sonuç olarak, genellikle 14. yüzyılda istinsah edilen Harezmi Türkçesi eserleri kelime içinde ve sonundaki /d/ ünsüzü bakımından, bir taraftan /d/ şeklini koruyarak Karahanlı Türkçesinin özelliğini, diğer taraftan da /y/ ünsüzüne geçişerek tarihsel Türk lehçelerindeki özelliği yansıtmaktadır. Harezmi Türkçesi metinlerinde söz içi ve sonu /d/ ünsüzünün durumunu şöyle göstermek mümkündür:

1. /d/'li örnekler: Harezmi Türkçesi metinlerinde, Eski Türkçede söz içi ve sonundaki /d/'lerin korunduğu örneklerin sayısı fazla değildir. Hatta metinlerde /d/'li örneklere pek rastlanmaz. Mevcut örneklerin ise, doğrudan arkaizmden kaynaklandığı, J. Eckmann tarafından zikredilmiştir.

2. /d/'li örnekler: İlk defa Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülen /d/'li örnekler, Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Bu çevreye ait metinlerin, Karahanlıcadaki yapıyı koruduğu ve devam ettirdiği ifade edilebilir. Harezmi Türkçesi ile yazılmış bütün metinler dikkate alındığında /d/'li örneklerin baskın olduğu görülmektedir.

3. /y/'li örnekler: Harezmi Türkçesi metinlerinde /d/ kadar olmasa da /y/'li örneklere de rastlanmaktadır. Başka bir ifadeyle bu çevreye ait metinlerde /y/'li örnekler fazla değildir. Metinlerde aynı sözcüğün hem /d/ hem de /y/ ile yazılmış örneklerine rastlanmaktadır. Mesela Eski Türkçe /d/'den gelen herhangi bir sözcüğün sadece /y/'li örneğine rastlanmaz.

Eski Türkçedeki söz içi ve sonu /d/ ünsüzünün durumu ile ilgili Harezmi Türkçesi metinlerinin sergilediği bu farklı tutum iki şekilde izah edilebilir:

Birincisi, Karahanlı Türkçesi metinlerindeki karakteristik /d/, Harezmi Türkçesi metinlerinde de kullanılmaya devam ederken, ünsüzün aynı zamanda /y/ ünsüzüne de geçmeye başladığını; ancak bu değişimin tam anlamıyla gerçekleşmediğini ve böylece Harezmi Türkçesi metinlerinin /d/ ünsüzü bakımından bir geçiş devri özelliği

gösterdiğini ifade etmek mümkündür. Hatta bu değişimin Oğuz ve ağatay Türkçelerinde tam olarak gerekleştii düşünülecek olursa, bu yazı dillerine kadar tamamlandığı söylenebilir. Bu bakış açısıyla, Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünün tarihsel Türk dilinin gelişim seyrine uygun bir şekilde Harezmi Türkçesinde /d/ ile /y/ arasında ikilik gösterdiğini, daha sonraki yazı dillerinde ise tümüyle /y/ olduğu ifade edilebilir. Bu çerçeve de Karahanlıcada /d/ şeklinde olan ünsüzün, Harezmi Türkçesi metinlerinde /y/ ünsüzüne değişme temayülünde olduğu; ancak değişimin tam olarak gerçekleşmediği, tarihsel Türk lehçelerinde değişimin tamamlandığı düşünülebilir.

İkincisi ise, Harezmi Türkçesindeki /y/'li şekillerin diyalektikal bir özellik olma durumudur. Buna göre Harezmi Türkçesi metinleri, Karahanlı Türkçesindeki /d/ ünsüzünü büyük ölçüde devam ettirirken, ağatay, Oğuz ve hatta Kıpçak diyalektlerinin tesiri altında da kaldığı ihtimal dâhilindedir. Sonuç olarak, Harezmi Türkçesi metinlerindeki /y/'li şekillerin geçiş evresine ait olduğu düşünülse de, ağatay ve Oğuz diyalektleri karakteri sergilediği için, bu diyalektlere ya da tarihsel Türk lehçelerine ait özellikler olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan Eski Türkçe /d/ ve /d/ ünsüzünün hiçbir ağatay ve Oğuz Türkçesi metninde görülmemesi, sadece /y/'li şeklin hâkim olması kayda değer bir veridir. Bununla birlikte Memluk Kıpçakçası ile yazılmış metinlerde Karahanlıcaki /d/ ünsüzünün yanı sıra /y/ ünsüzünün de görülmesi, nasıl diyalektikal bir durumsa, Harezmi Türkçesindeki ikilik de diyalektikal yorumlanabilir. Zira Memluk Kıpçakçası ile yazılmış metinlerdeki /y/'li örnekler, Oğuz yazı dilinin tesirinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Harezmi Türkçesinin temellendiği yazı dilinde hâkim ünsüzün Karahanlıcada olduğu gibi /d/ olduğunu, /y/'li şekillerin ise ağatay ve Oğuz Türk yazı dillerinin tesis edildiği diyalektin bir özelliği olduğunu düşünmek imkân dâhilindedir.

Sonuç olarak, Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünden gelen /y/ ünsüzlü sözcüklerin tanıklandığı KE, NF, ME, MM, Hş standart dildeki /d/ ünsüzünü büyük ölçüde kullanmaya devam etmekle birlikte, aynı zamanda diyalektikal varyantı olan /y/ ünsüzünü de tercih etmişlerdir.

3. 1. 6. Söz İçi ve Söz Sonu /g/ Ünsüzü

Eski Türkçede söz başında tanıklanmayan /g/ ünsüzü, tek heceli ya da birden fazla heceli sözcüklerde hece sonlarında, hece başlarında ya da sözcük sonunda yer almaktadır. Tarihsel ve modern Türk yazı dillerinin tasnifinde kullanılan en önemli

fonolojik ölçütlerden biri, /g/ ünsüzünün durumudur. Söz içinde hangi şartlarda yer aldığına ya da söz sonundaki durumuna göre farklı değişim / gelişim seyri gösteren /g/ ünsüzü, Türk yazı dillerinde farklı karakterlere bürünmüştür. Buna göre Türk yazı dillerinin tasnif edildiği hemen hemen bütün çalışmalarda (Arat: 1987b: 146-148) /g/ ünsüzü, aşağıda işaret edilen yerlerine göre ayrı ayrı değerlendirilmiştir:

1. Tek heceli sözcüklerde söz sonunda yer alan /g/ ünsüzünün durumu: Oğuz grubu Türk yazı dilleri tek heceli sözcüklerin sonunda yer alan /g/ ünsüzünü koruduğu, Kıpçak grubu yazı dillerinin /w, v/ ünsüzüne değiştirdiği, Karluk grubu Türk yazı dillerinin ise tonsuzlaştırdığı görülmektedir.

2. Söz sonunda bulunan /g/ ünsüzünün durumu (kapıg, asıg vb. gibi):

3. Birden fazla heceli sözcüklerde, hece başlarında bulunan /g/ ünsüzünün durumu: kergek, tamgak, sargar- vb. gibi.

Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde, sözcüğün farklı yerlerinde tanıklanan /g/ ünsüzünün düştüğü / eridiği örnek sayısı yok denecek kadar azdır. Köktürkçede ön damak ve art damak için ayrı işaretler ile temsil edilen /g/ ünsüzü, soru edatı gu / gü (*bar gu, begler gü*) dışında herhangi bir sözcükte söz başında tanıklanmaz (Tekin 2000: 70). Bu çevreye ait metinlerde söz içinde hem ünlüler arasında (*ıgaç, egir-*), hem de bir ünsüz yanında (*adgır, edgü, bilge, ilgerü*) kullanılan /g/ ünsüzü, hem ön hem art şekilleriyle söz sonunda (*ulug, tag, beg, çerig*) da yer almaktadır (Tekin 2000: 70).

Eski Uygurcada söz içi ve söz sonu /g/ ünsüzünün durumu Köktürkçe ile büyük benzerlik gösterir. Bu çevreye ait metinlerde genellikle korunan /g/ ünsüzü, özellikle 13-14. yüzyıllara ait geç tarihli din dışı metinlerde düşmüştür. Eski Uygurcada iki heceli sözcüklerde ikinci hece başlarında bulunan bazı sözcüklerde (*kergek, kulgak, kargakçı, kurtga* vb. gibi) bulunan /g/ ünsüzü düşmüştür (Ağca 2006: 202-208).

Kâşgarlı, Karahanlı Türkçesi metinlerinde söz içi ve söz sonu /g/ ünsüzünün korunduğunu, buna karşılık 11. Yüzyılda Oğuzların ve Kıpçakların söz içindeki /g/ ünsüzünün düştüğünü ifade eder (DLT I, 33):

“Bir takım harfleri atmaya gelince: İsimlerde ve fiillerde işin devam etmekte olduğuna bir belge bulunursa, kelimenin ortasındaki ğ harfini atmakta Oğuzlarla Kıpçaklar birbirlerine uymuşlardır. İsme örnek: Türkler ‘alakarga’ya ‘çumguk’, öbürleri ‘cumuk’ derler. Türkler ‘boğaz’a tamgak, öbürleri ‘tamak’ derler. Fiillere

örnek: Türkler ‘o kimse daima evine gidendir’ diyecek yerde ‘ol evge baragan ol’ derler. Oğuzlarla Kıpçaklar ‘baran ol’ derler... Bunun gibi -yeğnilik olsun diye- isim ve fiillerde /ɣ/ nın yerini tutan /g/ harfini atarlar.”

Kâşgarlı’nın bu ifadelerine karşılık Karahanlı Türkçesi metinlerinde /g/ ünsüzünün düştüğü örneklere rastlamak mümkündür: *eşek, kerek, kulak* (Mansuroğlu 1988: 141-142). Çoğu DLT’te geçen ve bu sebeple Kıpçakça ya da Oğuzcaya ait diyalektikal malzeme olarak değerlendirilebilecek olan bu sözcüklerden bir kısmının KB’de de geçmesi, ünsüzde düşme eğilimini göstermektedir.

Eski Türkçedeki örnekler, Türk dilinde /g/ ünsüzünün ilk önce söz içinde hece başlarında düştüğünü göstermektedir. Köktürkçede daima korunan söz içi, hece başındaki /g/ ünsüzünün, Eski Uygurcada geç tarihli metinler ile Karahanlıca metinlerde düştüğü örneklere sahiptir. Aslında geç tarihli Eski Uygurca metinler ile Karahanlıca metinlerde düşen /g/ ünsüzünün, Türk dilinin sonraki dönemlere ait metinlerinde düzenli olarak yazılmadığı görülmektedir. Bu çerçevede Çağatay, Kıpçak ve Oğuz Türk lehçelerinde hece başlarındaki /g/ ünsüzü genel olarak kaybolmuştur.

Çağatay Türkçesinde /g/ ünsüzü, diğer Türk yazı dillerine göre daha karmaşık bir durum arz eder. J. Eckmann (1998: 226), Çağatay Türkçesinde /k/ ve /g/ ünsüzlerinin durumunu altı farklı kategoride değerlendirmiştir:

1. Söz başındaki /k/ ünsüzü her şart altında korunmuştur,
2. Söz içindeki /k/, /g/ ünsüzüne dönüşmüştür,
3. Söz içinde /k/ > /h/ değişimi vardır,
4. Söz içinde k / g, bazen /v/’ye dönüşüt,
5. Söz içinde, hece başlarındaki /g/ düşmüştür,
6. Söz sonunda asli /g/, asli /k/ ile çakışmıştır.

Eckmann’ın Çağatayca için ifade ettiği yukarıdaki değişimlerin bir kısmı daha önce gerçekleşmiş, bir kısmı ise başka Türk yazı dillerinin özelliklerindedir. Mesela söz içinde hece başlarındaki /g/ ünsüzünün düşmesi, birkaç sözcük ile sınırlı olsa da Eski Türkçenin son dönemlerinde görülmeye başlanmıştır; /v/ ünsüzüne değişimi Harezmi Türkçesinde ortaya çıkmış; iki ünlü arasındaki /k/ ünsüzünün /g/ ünsüzüne değişimi ise, asıl Kıpçak metinlerinde karakteristik bir hal almıştır. Sonuç olarak

Çağataycada söz içinde hece başlarında bulunan /g/ ünsüzünün düştüğü ifade edilebilir: *işek* “eşek”, *kirek*, *kulak*, *tamak*, *tofrak* vb. gibi.

Kıpçak Türkçesinde söz içi ve sonu /g/ ünsüzü, ya genellikle düşmüş ya da /v/ ünsüzüne değişmiştir. Kıpçakça metinlerde/g/ ünsüzünün durumunu değerlendiren Karamanlıoğlu'nun (1994: 19-20) verdiği örnekler, söz içinde, hece başındaki /g/ ünsüzünün Codex'te genellikle korunduğu, Memluk Kıpçakçasında ise düştüğünü göstermektedir: bulga- (CC 77) > bula- (EH 35), kısga (CC 120) > kısa (T 91) vb. gibi.

Eski Türkçedeki /g/ ünsüzünün Eski Oğuz Türkçesindeki durumu ise, Timurtaş (1976: 344) tarafından aşağıdaki gibi yorumlanmıştır:

Birden fazla heceli kelimelerin ve dolayısıyla bütün eklerin sonundaki -g, g'ler düşmüştür. Bunların bir kısmı kendinden önceki vokali yuvarlaklaştırmıştır, bir kısmında her hangi bir değişiklik olmamıştır (bk. 12) *alu* < alıg, *aru* < arıg, *ayu* < adıg, *bilü* < biliğ, *kapu* < kapıg, *tapu* < tapıg, *yazu* < yazıg vb.; *acı* < açıg, *assı* < asıg, *kiçi* < kiçiğ, *ıssı* < ısıg *ölü* < ölüg vb.

Kelime yapma ve çekim ekleri başındaki -ğ- ve -g'-ler Eski Anadolu Türkçesinde tamamiyle düşmüştür: *emek* < emgek, *eyü* < edgü, *gerek* < kergek, *kulak* < kulgak, *kayır-* < kadgur- HŞ 1540, DV 305-7, *yalan* < yalgan, -a, -e < ga, -ge datif eki; -*aru*, -*erü* < garu, -gerü yönelme eki; vb.

Tarihsel Türk yazı dillerinde /g/ ünsüzünün düşmesi, yukarıdaki tanıklardan da anlaşılacağı üzere, asıl Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin özelliğidir. Bu lehçelerde söz içindeki /g/ ünsüzü aşağı yukarı benzeştiği halde, söz sonundaki /g/ ünsüzü bakımından farklılaştığı anlaşılmaktadır. Özellikle +lXg ekinin sonunda bulunan /g/ ünsüzü, asıl Eski Oğuz Türkçesinde düşmüştür.

Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinler ise, söz içi ve söz sonu /g/ ünsüzünün durumu bakımından ikilik / değişkenlik göstermektedir. Diğer bir ifadeyle /g/ ünsüzü, bu çevrede yazılmış metinlere göre değişkenlik göstermektedir. Harezmi Türkçesi metinlerinde söz içi ve söz sonundaki /g/ ünsüzünü ayrıntılı bir şekilde değerlendiren Ata (2016: 68-71), ünsüzün durumu ile ilgili aşağıdaki gibi bir sınıflandırma yapmıştır:

1. Tek heceli sözcüklerin sonundaki /g/ sabittir.

2. Birden fazla heceli sözcüklerin içindeki /g/ bazen korunmuş, bazen hem korunmuş hem düşmüş, bazen /k/, bazen de /w, v/ ünsüzlerine değişmiştir: *edgü* (KE 14v 10, NF 2-15, ME 8-2, HŞ 2519), *emek* (KE 22v 10, NF 49-17, KE 80a, ME 68-6, MR 5-12); *bulga-* (KE 11r 19, ME 65-4) ~ *bula-* (ME 62-8), *karıncga* (KE 30r 19)

~ karınça (KE 10r 17, NF 229-13, KT 362a 1); kerek (KE 8v 21, NF 4-6, ME 76- 7, MM 1a 6); karaŋgu (KE 67r 9, NF 402-12, KT 422b 1) ~ karaŋku (KE 38v 11, NF 229-13, KT 132b 7); kow- (< kog-) (KE 249v 6) ~ kov- (ME 19-8).

3. Birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /g/ büyük ölçüde korunmuştur; ancak /g/ ünsüzü bulunduran aynı sözcüklerin hem asli hem de /g/ ünsüzü düşmüş örnekleri vardır: açıg (NF, MM, ME, HŞ) ~ açı (ME, HŞ), arıg (KE, NF, KT, MM, ME, HŞ) ~ arı (MM 5, HŞ 1).

Ata'ya göre (2016: 69), Harezmi Türkçesi metinlerinde söz sonundaki /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler arasında, Eski Türkçedeki +IXg ekinin durumu ayrıca dikkate değer bir durum sergilemektedir.

4. Söz sonundaki /g/ ünsüzü, bazı örneklerde tonsuzlaşmıştır.

5. Datif, -gAn sıfat-fiil ve -gInça zarf-fiil eklerinin başında bulunan /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler de vardır.

Harezmi Türkçesinde birden fazla heceli sözcüklerde, hece başındaki /g/ ünsüzü, bazı sözcüklerde Karahanlı Türkçesi metinlerinde olduğu gibi korunmuştur: *edgü* (~ *eygü*), *kadgu* (~ *kaygu*), *yalgan*, *yörge*- vb. Bununla birlikte Harezmi Türkçesinde birden fazla heceli sözcüklerin hece başındaki /g/ ünsüzü, bazen aynı eserde, aynı kelimedede bile, hem aslî hem de düşmüş şekilleriyle tanıklanmaktadır: *kergek* ~ *kerek*, *kurtgar*- ~ *kurtar*-, *sargar*- ~ *sarar*-, *yapurgak* ~ *yaprak* vb. Mesela bu sahaya ait eserlerden KE'da hem *kurtgar*- ve *kurtkar*- hem de *kurtar*- şekilleri vardır. Eserde birden fazla heceli sözcüklerdeki /g/ ünsüzünün her iki şekliyle de bulunması, ya farklı boylara ait diyalekt özelliği ile ya da eserlerin yazıldığı çevre ve dönemde /g/ ünsüzünün düşme eğiliminde olmasıyla açıklanabilir. Diğer bir ifadeyle müstensih, her iki şekli de kullanarak, ya edebî dildeki aslî şekle kendi diyalekt özelliğini katmış ya da bazı bakımlardan olduğu gibi /g/ ünsüzü bakımından da dönemin geçiş devresi özelliği taşıdığını yansıtmış olabilir.

Tarihsel Türk dili alanlarında hece başlarındaki /g/ ünsüzünün düşmesine dair örnekler erken dönemde başlamış olmakla birlikte, söz sonundaki /g/ ünsüzünün düştüğü / eridiği örnekler, daha geçtir ve daha dar alanla sınırlıdır. Diğer bir ifadeyle Eski Türkçede ve tarihsel Türk lehçelerinin birçoğunda söz sonu /g/ ünsüzü

korunmuştur. Tarihsel Türk lehçeleri içinde söz sonu /g/ ünsüzünü genel olarak düşüren tek yazı dili, Oğuz Türkçesidir.

Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinler, hem söz içinde, hece başındaki /g/ ünsüzü hem de söz sonundaki /g/ ünsüzü bakımından istikrarsızdır. Bu çevreye ait metinlerde /g/ ünsüzünün her iki durumda da hem korunduğu hem de düştüğü örnekler vardır. Bununla birlikte söz içindeki /g/ ünsüzü daha fazla örnekte düşerken, söz sonundaki /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler, eserlere göre değişmektedir. Mesela Harezmi Türkçesinde *yıdıglu* (< yıdıglıg: EDPT 889a) (ME, 82-4) örneğinde, *yıdıg* sözcüğünün sonunda yer alan /g/ korunurken, sözcüğe eklenen +IXg ekinin sonundaki /g/ düşmüştür. Dolayısıyla bu ve buna benzer örnekler, Türk dilinde /g/ ünsüzündeki düşmenin, sözcük içindeki durumuna göre değiştiği ifade edilebilir. Harezmi Türkçesinde /g/ ünsüzünün bulunduğu yere göre değişkenlik göstermesi, diğer tarihsel dönemler gibi Harezmi Türkçesini de bu bakımdan ayrı ayrı değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu çerçevede Harezmi Türkçesinde /g/ ünsüzünün durumunu iki ayrı başlık altında değerlendirmek gerekmektedir:

Söz sonundaki /g/ ünsüzünün durumu:

+IXg > +II, +IU

Türk dilinde hece sonundaki /g/ ünsüzünün durumunu bir taraftan iki heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzü ile +IXg ekindeki /g/ ünsüzünün durumu olarak iki türlü değerlendirmek mümkündür. Harezmi Türkçesinde +IXg sıfat yapım ekindeki /g/ ünsüzü bazı örneklerde korunmuş, bazı örneklerde ise düşmüştür: *sözlüg* > *sözlü*, *yürekliğ* > *yürekli*, *közlügler* > *közlüler* vb. gibi.

ME'de yukarıdaki örneklerde belli bir tavra sahip olan söz sonu /g/ ünsüzü, birçok örnekte ikilik göstermektedir. ME'de hem sözcük tabanında yer alan hem de +IXg ekindeki /g/ ünsüzünün korunduğu ve düştüğü örneklerini bir arada bulmak mümkündür. Bu çerçevede aşağıdaki örneklerde söz sonundaki /g/ ünsüzü ikilik göstermektedir:

+IXg ~ +IU:

otluğ (ME, 5-2) ~ *otlu* (ME, 5-3),

yüklüg (ME, 54-2, 54-3) ~ *yüklü* (ME, 54-1).

ME gibi HŞ'de de söz sonunda /g/ ünsüzünün düştüğü örneklerin sayısı az değildir. HŞ'de söz sonunda /g/ düşmesi en fazla +IXg ekinde görülmektedir. Ne var ki HŞ'de, birçok örnekte görüldüğü gibi, aynı cümle içinde dahi, +IXg ekindeki ünsüzün hem düştüğü hem de korunduğu örnekler bir arada yer alabilmektedir. Eserde +IXg ekindeki /g/ ünsüzünün korunduğu örnekler de önemli bir yer tutmaktadır. Mesela **ölümlügler tapa kullar bakıp çin** (HŞ 2915) ve **iwühüz kayda ni illig bolursız** (HŞ 955) örneklerinde ek, Eski Türkçedeki gibidir.

Öte yandan ekin asli ve ikincil şekillerinin bir arada olduğu örnekler de vardır: Mesela, **biri aydı çin içre körklü yüzlüg / ögüp bolur tiñi yok nazük özlüg** (HŞ 2960) ve **körer ol kim işikde körklü yüzlüg / yiğit turmuş begayet tatlı sözlüg** (HŞ 2990) örneklerinde, **körklü** (< **körklüg**) ile **yüzlüg**; **tatlı** (< **tatılgı**) ile **sözlüg** bir arada, yapısal karşıtlık içinde yer alabilmektedir. Keza **anıñ hüsnine körklügler kamug kul** (HŞ 2970); **yiğitler körklüsi bavorçılıkta** (HŞ 2015); **telim emgendi kıldı körkli suret** (HŞ 2565) örneklerinde de aynı durum söz konusudur. İlk örnekte Eski Türkçedeki şekli yansıtan **körklüg** sözcüğü, ikinci örnekte söz sonu /g/ ünsüzünün düşmesiyle **körklü**, son örnekte ise son ünlünün daralmasıyla **körkli** şeklinde tanımlanmaktadır. Bu örnek, söz sonu /g/ ünsüzünün aynı çevrede, aynı eserde farklı süreçlere tabi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Benzer şekilde, HŞ'de, **ulugluk izdesey antig ahır bol** (HŞ 2920); **kiterdiñ mindin uşbu ulu zahmet** (HŞ 2400) örneklerinde de aynı ikiliği görmek mümkündür. İlk örnekte söz sonunda korunan /g/ ünsüzü, ikinci örnekte, Oğuz Türkçesinde olduğu gibi düşmüştür.

HŞ'de +IXg ekinde /g/ ünsüzünün düştüğü bazı örnekler şunlardır:

ETü.: **tatılgı** (EDPT 454) > HŞ **tatlı: niçe kim açığ irse tatlı tapdıñ** (HŞ 385); **ajun balında bar hoş tatlı lezzet** (HŞ 1060); şekerin **tatlırak** söz tidi tañlap (HŞ 715).

ETü.: **atlıg** (EDPT 54) > HŞ **atlı: Uşol tavus yañlıg atlı bolsa** (HŞ 845).

ETü.: **çimgenlig** (EDPT 423) > HŞ **çimgenli: tilese köñli hoş çimgenli sahra** (HŞ 850).

ETü.: **törlüg** (EDPT 546) > HŞ **türlü: felek cadusu yüz miñ türlü awsun** (HŞ 1280). /g/ ünsüzü, aynı zamanda **togurmuş munça türlüg gül bu toprak** (HŞ 1425) örneğinde korunmuştur.

kamug zindanlılar ol kün azad boldı (HŞ 1970); *ol irdin yigrek ol gayretli hatun* (HŞ 2130).

ETü.: *emgeklig* (EDPT 160) > HŞ *imgekli: kutulsun kadgudın imgekli canı* (HŞ 2110).

ETü.: *sözlüg; tillig* > HŞ *sözli; tilli: ol açığ sözli agu tilli karı hem / açığlık birle şirindin urup dem* (HŞ 2710).

ETü.: *yüklüg* (< yük: EDPT 911) > HŞ *yüklü: yüklüler* (2825).

Harezmi Türkçesinin erken metinlerinden ME, +IXg ekinin durumu bakımından ikilik sergilemektedir. Eserde aşağıdaki örneklerde /g/ ünsüzü korunmuştur:

atlıg-ları (ME, 3-7), *taşlıg* (ME, I-2) vb. gibi.

Bununla birlikte ME’de +IXg ekindeki /g/ ünsüzü aşağıdaki örneklerde düşmüştür:

bezgeklü (< bezgek: EDPT 391) (ME, I-1)

titrekli (< titreklig) (ME, I-1)

iglü (< iglig: EDPT 106) (ME, I-4)

faydalı (< faydalıg) (ME, 52-6)

çavlu (< çavlıg: EDPT 397) (ME, 53-3)

besülü (ME, 53-8)

barlu (< barlıg: EDPT 365) (ME, 56-5)

yıdıglı (< yıdıglıg: EDPT 889) (ME, 82-4)

elliglü (< eliglig) (ME, 128-8)

menlü (< beñgü+lüg: EDPT 350) (ME, 135-2)

ohşaşıklu (< ogşa-: EDPT 97) (ME, 142-8)

Eski Türkçedeki ve Harezmi Türkçesi metinlerinin birçoğunda baskın olan +IXg ekindeki /g/ ünsüzü ME’nin dışında HŞ’de de birçok örnekte düşmüştür:

Hacıeminoğlu (2000: 26-27), HŞ'de +IXg ekine ait örneklerin dörtte birinin +II şeklinde olduğunu belirterek, ekteki /g/ ünsüzünün düştüğü bazı örnekleri listelemiştir. Bu örneklerde ekin ME'den farklı olarak daima dar ünlülü yazılmış olması da ilginçtir:

atlı (3811 < atlıg), *bağlı* (4141 < bağlıg), *dağlı* (3992 < tağlıg), *körkli* (2566 < körklüg), *tünli* (4321 < tünlüg), *sözli* (2712 < sözlüg), *tatlı* (388 < tatıgıg) vb. gibi.

Harezmi Türkçesinin diğer eserlerinde +IXg eki baskın olmakla birlikte, /g/ ünsüzünün düşmesiyle +II şeklinde tanıklandığı bazı örnekler de vardır (Ata 2016: 70):

KE: *sözli* (19r 2), *yürekli* (61v 11), *köñüllü* (195r 2), *safalı* (68v 8).

NF: *körklü* (189-8), *nikahlı* (209-16), *türlü* (194-13).

KT: *körklürek* (440b 2), *örtüglü* (138b 5).

MN: *közlüler* (75), *dudaklı* (75), *sözlüler* (75).

Sonuç olarak Harezmi Türkçesi, +IXg ekinin söz sonu ünsüzü bakımından birlik oluşturmaz. Bu çevreye ait yazı diline hâkim şekil +IXg olsa da, ME ve HŞ diğer eserlere göre daha fazla +II, +IU örneklerine sahiptir. Bununla birlikte, çevrenin diğer eserlerinde de /g/'siz örnekler vardır. Yoğunluklu olarak ME ve HŞ'deki /g/'siz örnekler ile, diğer eserlerdeki birkaç /g/'siz örneğin, Oğuz diyalektine ait olduğunu düşünmek mümkündür.

-g > -g ~ Ø

Yine Harezmi Türkçesi eserleri, birden fazla heceli sözcüklerde, sözcük sonundaki /g/ ünsüzünün durumu bakımından ikilik göstermektedir. Kök Türk, Uygur, Karahanlı çevrelerinde yazılmış eserlerde korunmuş olan sözcük sonundaki /g/ ünsüzü, Harezmi Türkçesi eserlerinde bazen Oğuz Türkçesinde olduğu gibi düşmüştür: *arıg* ~ *arı*, *katıg* ~ *katı*, *kudug* ~ *kudu*, *ulug* ~ *ulu* vb. gibi.

Birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /g/ ünsüzünün hem korunduğu hem de düştüğü bazı örneklere işaret eden Ata'dan (2016: 69) da anlaşıldığına göre, eserler bu tür /g/ ünsüzünün durumu bakımından istikrarlı değildir. Mesela bütün eserlerde *açıg*; ama ME'de hem *açıg*, hem *açı*, bütün eserlerde *arıg*; ama HŞ ve MM'de hem *arıg* hem *arı*, bütün eserlerde *isig*; ama ME'de hem *isig* hem *issü*, HŞ'de hem *isig* hem *isi*, bütün eserlerde *kamug*; ama KE'da hem *kamug* hem *kamu*, bütün eserlerde *katıg*; ama ME'de hem *katıg* hem *kattu*, NF'de hem *katıg* hem *katı*,

KE'de hem *korkug* hem *korku*, HŞ'de hem *köprüg* hem *köprü*, HŞ ve NF'te hem *kudug* hem *kudu*, HŞ'de hem *kurug* hem *kuru*, HŞ'de hem *tirig* hem *tiri*, diğer eserlerde *ulug*; ama HŞ ve ME'de hem *ulug* hem *ulu* gibi ikilikler görülmektedir. Birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzünün HŞ'deki durumunu değerlendiren Hacıeminoğlu'nun (2000: 25-26) birden fazla heceli sözcüklerde hem /g/'li hem de /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler, /g/ ünsüzünün korunduğu örneklerin daha fazla olduğunu göstermektedir. Mesela HŞ'de, *kurug* (14 defa), *kuru* (4 defa); *kudug* (8 defa), *kudu* (1 defa), *açıg* (25 defa), *açı* (1 defa), *arıg* (10 defa), *arı* (1 defa) vb. gibi. Son olarak HŞ'de söz sonu /g/ ünsüzü başka örneklerde de düşmüştür. Mesela *miñ al birle kilidin ildin almış* (HŞ 870) örneğinde *il* şeklinde görülen sözcük, şüpesiz Eski Türkçedeki *elig* sözcüğüdür.

NF'te söz içi ve söz sonu /g/ ünsüzünün durumunu diyalektolojik araştırmasının bir ölçütü olarak kullanan Tuna (1968: 64-66), eserde söz sonundaki /g/ ünsüzünün hem korunduğu hem /k/ ünsüzüne değiştiği hem de düştüğü örneklerden söz etmiştir. Tuna (1968: 65), NF'te *boda* (91-6 < botug), *daru* (424-3 < tarıg), *kudu* (135-4 < kudug), *sası* (397-17 < sasıg) gibi örneklerde söz sonundaki /g/ ünsüzünün düştüğünü belirtir.

Kimi eserlerde, /g/ ünsüzünün düştüğü örneklerin görülmesi; ama eskicil şekillerin de daha yoğun olarak tanıklanması, Harezmi Türkçesinde birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzünün düşmeye başladığı ama bu sürecin henüz tamamlanmadığı şeklinde değerlendirilemez. Diğer eserlerde /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler az olmakla birlikte, bilhassa HŞ ve ME'de ünsüzün korunan çok sayıdaki örneğine karşılık /g/ ünsüzünün düştüğü örneklerin daha az olması, bir diyalektin tesir ettiğini göstermektedir.

Söz içindeki /g/ ünsüzünün durumu:

Harezmi Türkçesi metinlerinde söz içi /g/ ünsüzünün durumunu esas itibariyle iki ayrı başlık etrafında değerlendirme gerekir:

- a. Söz içi /g/ ünsüzünün korunması ya da düşmesi,
- b. Söz içi /g/ ünsüzünün /w, v/ ünsüzüne değişmesi.

Harezmi Türkçesinde sözcük tabanlarında söz içindeki /g/ ünsüzü, genellikle korunmuş olmakla birlikte hemen hemen bütün eserlerde bazı sözcüklerde aynı

zamanda düştüğü örneklere de sahiptir. Ata'nın çalışmasında (2016: 68), Harezmi Türkçesinde *edgü*, *emgek*, *kazgan-*, *yalgan*, *yörge-* gibi sözcüklerde söz içi, hece başlarındaki /g/ ünsüzünün korunduğu; buna karşılık bazı eserlerde düştüğü örnekler görölmektedir.

ME'de /g/ ünsüzünün söz sonundaki istikrarsız görünümü, söz içinde de görölmektedir. Eserde, Eski Türkçedeki gibi söz içindeki /g/ ünsüzünün korunduğu örnekler tanıklanmakla birlikte, hem düştüğü hem de ikili şeklin olduğu örnekler de vardır. ME'de hece başı /-g-/ ünsüzünün korunduğu bazı örnekler şunlardır:

bezgeklü (ME, I-1)

emgek-ge (ME, 6-4)

kudtgardı (ME, 6-4)

kağgurtadı (ME, 22-2)

ME'de yukarıdaki örneklerde korunan hece başı /-g-/ ünsüzünün düştüğü örnekler de vardır:

bezek (< bezgek: EDPT 391) (ME, I-1)

kulak (< kulkak: EDPT 621) (ME, 6-6)

iley (< ilgey) (ME, 134-7).

ME'de hece başındaki /g/ ünsüzünün korunduğu sözcükler aynı zamanda düştüğü varyantlara da sahiptir. Aşağıdaki sözcükler, bu bakımdan ikilik göstermektedir:

yumurtga (ME, 84-6) ~ *yumurta* (ME, 84-5)

satgaştıım ~ *sataştıım* (ME, 152-1)

bulgadı (ME, 65-4) ~ *buladı* (ME, 62-8).

Söz içinde, hece başlarındaki /g/ ünsüzünün en fazla düştüğü metinlerden biri de Hş'dir. Hş'de söz içi /g/ ünsüzü, aslına döneminin diğer eserlerinden farklı değildir. Bu çerçevede sözcüklerin hem /g/'li hem de /g/'siz örnekleri tanıklanmaktadır. Mesela *iwüp kildi uşol imgenge şirin* (Hş 814) ve *tilese könlü hoş çimgenli sahra* (Hş 850) örneklerinde imgen sözcüğünde korunan /g/ ünsüzü,

köründi bir çümen hoş murgzarı (HŞ 814) örneğinde düşmüştür. Hatta son örnekte /g/ ünsüzü düşmekle kalmamış, aynı zamanda /m/ ünsüzünün tesiriyle yuvarlaklaşma da meydana gelmiştir. Keza HŞ’de Eski Türkçedeki *emgek* yanında çok sayıda *emek* şekli de tanıklanmaktadır. HŞ’de aşağıdaki sözcüklerde de /g/ ünsüzü düşmüştür:

ETü.: *kulkak* (EDPT 621) > HŞ *kulak*: *bu sözni şah kulakuña tigürdi* (HŞ 340)

ETü.: *eşgek* (EDPT 260) > HŞ *işek*: *işek tig yük alıp kötürsemen ‘ar / işekler külgey işimge bil iy yar* (HŞ 1845).

ETü.: *belgür-* (EDPT 341) > HŞ *belür-*: *yaman edgü belürgey kimde ne bar* (HŞ 1965).

Harezmi Türkçesinde ME ve HŞ kadar yaygın olmasa da söz içinde /g/ ünsüzünün düştüğü metinlerden biri de KE’dir. Karahanlı Türkçesinde /g/ ünsüzü düşmeye başlayan *kergek*, *kulgak* gibi sözcükler, KE’de da ikilik göstermektedir. Bununla birlikte KE’de söz içinde /g/ ünsüzünün tanıklandığı Eski Türkçedeki *yapurgak* sözcüğü 11 kez, *yawurgak* tek yerde, *yafrak* ise birkaç defa tanıklanmaktadır:

yapurgak (KE 12r 13-14), (KE 12v 12,16), (KE 27r 7)... (11 kez) *yawurgak* (KE 174r 5) (tek örnek), *yafrak* (KE 97r 14, 180v 6, 148v 16, 199v 18).

KE’de, Eski Türkçedeki *elig* “el” sözcüğü de *elig* ve *el* olmak üzere farklı şekillere sahiptir:

elig: öz *elgin* *bu hat aldımız* (KE 73v 6); *hitab keldi kim ey Musi korkmagıl seniñ elgiñ üstün turur* (KE 112v 15); *ey Musi elgiñdekin kemişgil* (KE 112v 16).

el: *köz nuri meñizlig Muhammedü’l-Mustafanıñ nuri Ademnüñ elinde komıyur erdi* (KE 7r 13); öz *eliñiz birle bitig bitip maña birin tidi* (KE 73r 17).

Harezmi Türkçesinin manzum metinlerinden MM’de de söz içi ve sonu /g/ ünsüzü istikrarsızdır. Mesela eserde birkaç örnek ile tanıklanan Eski Türkçedeki *arig* sözcüğünün yanı sıra, *dürudnı kim aydılar erse arı* (MM 2a 10) örneğinde de görüldüğü gibi /g/ ünsüzünün düştüğü arı şekli de tanıklanmaktadır.

Keza MM’de +IXg eki de /g/ ünsüzünün varlığı bakımından ikilik göstermektedir. Bu çerçevede eserde +IXg eki, *körklüg* (MM 393) gibi örneklerde korunmuş; *mürid şeyhni yazuklu tip bilmegü* (MM 290) gibi örneklerde ise düşmüştür.

MM'de çok yaygın olmamakla birlikte söz içinde /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler de vardır. Mesela *kısaçuk* (< kısa) (MM 187) örneğinde söz içindeki /g/ ünsüzü düşmüştür.

Harezmi Türkçesinde söz içinde sözcük tabanlarındaki /g/ ünsüzünün düştüğü yukarıdaki örneklerin yanı sıra, kimi eklerin başında bulunan /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler de vardır. Hacıeminoğlu'na göre (2000: 26-27) HŞ'de /g/ ünsüzü, +IXg ekinin dışında, -gAn, -gAk, +gArU, -gUr- ve -gAy eklerinde düşmüştür. Ata'ya göre (2016: 71), Harezmi Türkçesinde yönelme hali ekinde, -gAn sıfat-fiil ekinde ve -gInçA zarf-fiil ekindeki /g/ ünsüzleri bazı örneklerde düşmüştür. Harezmi Türkçesinde /g/ ünsüzünün düştüğü ekler şunlardır:

-gInçA

Eski Türkçede “-dığı zaman, -ir gelmez, -inceye kadar” anlamında zarflar ya da yan cümleler meydana getiren -gInçA eki (Tekin 2000: 179; Erdal 2004: 317-318), Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Eski Türkçedeki -gInçA eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde hem asli şekliyle, hem ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaştığı -gUnçA şekliyle, hem de /g/ ünsüzünün düştüğü -InçA şekliyle tanıklanmaktadır. KE ve HŞ'e ait aşağıdaki örneklerde ek /g/ ünsüzü ile hem -gInçA hem de ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaştığı -gUnçA şeklindedir:

üç işde birin kılmağınça sizge boyun sunmaz-men tidi, ya hasmum öltürmeginçe, ya hamr içmeginçe, ya butga secde kılmağınça ya elinizdeki yüzünki maña birmegünçe (KE 21v 9-11); *konakmen tidi şah kilginçe sizge* (HŞ 960).

Yukarıdaki örnekler arasında yer alan HŞ'e ait -gInçA ekinin yanı sıra, aynı eserde ekin -InçA şekline de rastlanılmaktadır. Mesela *kilür sarhoşluk artınça humarı* (HŞ 1196) örneğindeki -InçA (< -gInçA), bu çevreye ait metinler için yenidir. Keza Eski Türkçedeki -gInçA eki, MM'de de ikilik göstermektedir. Mesela *keçmeginçe, tökmeginçe* (MM 268) örneklerinde asli şekilleri ile kullanılan ekin, *veli kün batınça eger batsa kün* (MM 165) örneğindeki /g/'siz şekli dikkat çekicidir. Ek, KE'da *kelinçe* (16r 18) örneğinde de -InçA olarak geçmektedir.

-gAn

Harezmi Türkçesinde genellikle -gAn ve bazen de ek başındaki ünsüzün tonsuzlaşmasıyla -kAn şeklinde kullanılan ek, çok nadir olarak -An şeklinde de

geçmektedir. Ekteki /g/ ünsüzü, KE'da *agırlayanda* (127r 14: Ata 2016: 71) örneği ile HŞ'de *sıçan* (3622: Hacıeminoğlu 2000: 27) örneklerinde düşmüştür.

+gA

Harezmi Türkçesi metinlerinde genellikle +gA şeklinde olan yönelme hâl eki, metinlerde aynı zamanda +A olarak da görülmektedir. Oğuz grubu Türk lehçelerinde görülen +A ekinin, +gA'dan geldiğini düşünen Ata (2016: 71), ekin +A olduğu metinleri ve örnekleri sıralamıştır (Yönelme Hâli Eki için bkz. 2. 1.).

-gA(y)

Harezmi Türkçesinde ek başında /g/ ünsüzü, aynı zamanda -gA(y) gelecek zaman ekinde de düşmüştür. Hacıeminoğlu (2000: 27), HŞ'de -gAy ekinin on sekiz örnekte -Ay şeklinde olduğunu belirtir: *aytay men* (4142), *biley men* (2054), *baray* (1741) vb.

Sonuç olarak, Harezmi Türkçesi metinlerinde /g/ ünsüzünün durumu hakkında şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

1. Harezmi Türkçesinde birden fazla heceli sözcüklerde söz içindeki /g/ ünsüzünün durumu, ait olduğu çevre ya da Karahanlı ve Çağatay Türkçeleri ile benzerlik oluşturmaktadır. Bununla birlikte söz içinde kimi eklerin başındaki /g/ ünsüzünün düşmesi, bu çevreye ait metinlerde diyalektikal bir özellik olarak değerlendirilebilir. Zira sözcük tabanlarında hece başlarında /g/ düşmesi, Karahanlıca metinlerden itibaren takip edilen bir seslik hadise iken, ek başlarında /g/ düşmesi, ancak Oğuz grubu Türk yazı dillerinde görülmektedir. Bu sebeple +gA, -gAn, -gInçA, -gA(y) gibi eklerin başında bulunan /g/'lerin düştüğü örnekleri Oğuz yazı dilinin temellendiği diyalektin bir özelliği kabul etmek mümkündür.

2. Harezmi Türkçesinde söz sonu /g/ ünsüzünün durumu ise, daha izah edilebilir, tasnif edilebilir ve diyalektikal araştırmalar ile ilişkilendirilebilir niteliktedir. Eski Türkçede tanıklanmadığı gibi Harezmi ve Çağatay Türkçeleri için de bir karakteristik olarak tanımlanamayacak olan söz sonu /g/ ünsüzünün düşmesi, Harezmi Türkçesinin ait olduğu dil hattına muhaliftir. Bir taraftan sözcük tabanlarındaki /g/ ünsüzünün, diğer taraftan da +IXg ekindeki /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler, Harezmi ve devamı olarak nitelendirilen Çağatay Türkçelerinin bir özelliği değildir. Her şeyden önce tarihsel Türk yazı dillerinde +IXg ekindeki /g/ ünsüzü,

tarihsel Oğuz Türkçesi metinlerinde düşmüştür. Keza birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /g/ ünsüzü de genel olarak tarihsel Oğuz Türkçesi metinlerinde erimiş / düşmüştür. Bu çerçevede tarihsel Türk lehçeleri içinde Oğuz Türkçesinin bir özelliği olarak nitelenen bu tür eğilimleri, Oğuz yazı dilinin dayandığı diyalektikal özellik olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan bu tür örneklerin Harezmi Türkçesi ile yazılmış hemen hemen bütün eserlerde görülüyor olması da, bu çevreye ait metinlerin bu seslik özellik bakımından Oğuz diyalektinden beslendiğini düşündürmektedir.

3. 1. 7. /t-/ > /d-/ Değişimi

Türk dilinin tarihsel metinlerinde /t/, /d/ ve /d̪/ olmak üzere üç diş ünsüzü vardır. Bunlardan /t/, tonsuz; /d/ ve /d̪/ ise tonlu şekilleridir. Türk dilinde /t/ ünsüzü söz başında söz içinde ve söz sonunda kullanılırken, /d/ ve /d̪/ söz başında yer almaz, sadece söz içi ve sonunda kullanılmıştır.

Türk dilinin ilk evresi olan Eski Türkçe döneminde söz başında sadece /t/ vardır. Başka bir ifadeyle Eski Türkçede hiçbir sözcük /d/ ile başlamaz. Diş ünsüzleri içinde sızıcı olan /d̪/ ise, ancak Karahanlı Türkçesi metinlerinde tanıklanmaktadır. Bu bağlamda Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde /d/ ünsüzü ile başlayan sözcükler yoktur (Erdal 2004: 67-69). Bazı tarihsel ve modern Türk dili alanlarında söz başında /d/ ünsüzü olan sözcükler, ikincildir. Diğer bir ifadeyle bazı Türk yazı dillerinde /d/ ile başlayan Türkçe sözcükler, aslında Eski Türkçede /t/ ile kaydedilmiştir ve bu tür sözcüklerde /t/ > /d/ değişimi vardır.

Türk dilinin ilk dönemi içinde değerlendirilen Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıcada hiçbir Türkçe sözcük /d/ ile başlamaz. Diğer bir ifadeyle bu çevrelere ait metinlerde söz başında diş ünsüzleri arasında sadece /t/ ünsüzü bulunmaktadır (Tekin 2000: 66-67):

tam “duvar”, *taŋ* “tan vakti”, *tebi* “deve”, *ter* “ter” vb. gibi.

Çağatay Türkçesinde de söz başı /t/ ünsüzü büyük ölçüde korunmuştur (Eckmann 2003: 37):

tag “dağ”, *tal* “dal”, *tap-* “bulmak”, *til* “dil”, *tiş* “diş”, *tog-* “doğmak”, *tök-* “dökmek” *tün* “gece”, *tüş* “rüya”.

Eski Türkçe söz başında /t/ ünsüzü Çağatay Türkçesinde birkaç sözcükte /d/ ünsüzüne değişmiştir (Eckmann 2003: 37):

dağı “ve, dahi”, *dig / dik* “gibi”, *durur / dur* “-dır, -dir”, *digrü* “kadar, dek”, *digin* “kadar, dek”. Çağatay Türkçesinde ayrıca *ti-* fiilinin de birçok örnekte *di-* şeklinde yazıldığı görülmektedir (Ercilasun 2004). Ne var ki Çağatay Türkçesine ait söz başı /d/’li örneklerin Çağatay yazı dilinin karakteristiği olduğu söylenemez. Metinlerde /d/’li şekillerin yanı sıra /t/’li şekiller daha baskındır.

Kıpçak Türkçesinin ilk metni olan Codex’te söz başında /t/ > /d/ değişimine dair örnekler fazla değildir. Gabain’e göre (1998: 77), Codex’te söz başında /t/ > /d/ değişimi, “*sadece yabancı kelimelerde ve tamamıyla enklitika olarak görülmesi gereken Komanca kelimelerde*” geçmektedir:

tagı ~ dağı “ve, dahi”, *dağın* “ve”, *de-* “söylemek”, *degri* “kadar”, *dey ~ dek* “gibi”, *deyin* “kadar”, *deül* “değil”.

Memluk Kıpçakçası ile yazılmış metinlerde söz başı /t/ ünsüzünün durumu daha karmaşıktır. Codex’te görülen /t/ > /d/ değişimine dair örnekler, bir lehçeyi karakterize edecek türde değildir. Buna karşılık Mısır ve Suriye’de yazılmış Kıpçakça metinlerde daha fazla örnekte /t/ > /d/ değişimi vardır: *dağıl-*, *dağla-*, *danuk*, *davar*, *deg-*, *degin-*, *degin*, *degül*, *depe*, *dudak* vb. gibi. Kıpçak Türkçesinde söz başı /t/ > /d/ değişimi hakkında Karamanlıoğlu’nun (1994: 18) tespitleri şöyledir:

“Güney-batı lehçeleri özelliklerinden olan /t/ > /d/ gelişmesi, Kıpçakçanın karakteristik özelliklerinden biri değildir. CC’da görülen örnekler genellikle çok kullanılan veya yabancı sözlerde geçenlerdir. Nitekim Kıpçakçanın bugün devam olarak kabul edilen Batı Kayımcada da durum böyledir. Arap harfli eserlere gelince bunlarda /d/’li şekiller daha çok görülmektedir. Bunların bir kısmında Türkmence kaydı vardır. Bunun dışında kalanları bir lehçe karışıklığı veya istinsah özelliği olarak kabul edebiliriz.”

Karamanlıoğlu tarafından da ifade edildiği gibi Memluk Kıpçakçası ile yazılmış metinlerde görülen /t/ > /d/ değişimine dair örnekleri Oğuz Türkçesine (Güney-batı lehçesi) dayandırmak mümkündür.

Türk dilinde /t/ > /d/ değişiminin karakteristik olduğu tarihsel Türk dili alanı Oğuz Türkçesidir. Eski Türkçede /t/ ile başlayan sözcükler, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde de genellikle /t/ ile tanıklanmaktadır. Buna karşılık bu tür sözcükler,

Oğuz Türkçesinin ilk metinleri olan Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde /d/ yönünde değişmeye başlamıştır. Kâşgarlı Mahmut (DLT I, 32), Oğuz Türkçesinin daha 11. yüzyılda söz başındaki /t'/yi /d/ yaptığını şu sözlerle ifade eder:

“Oğuzlarla onlara yakın olanlar kelimedeki ت harfini د harfine çevirirler. Türkler deveye “tewey”, bunlar “devey” derler.”

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde /t/ > /d/ değişiminin daha çok ön ünlülü sözcüklerde meydana geldiği, art damak ünlülü sözcüklerde ise değişimin az olduğu görülmektedir (Timurtaş 1976: 341-342):

Dilimizde kelime başındaki t:d meselesi pek karışıktır. Aslında t- olan sesin d- olark inkişaf etmesi Eski Türkçe Devresinin sonunda başlamıştır. Fakat Eski Anadolu Türkçesinde durum açık değildir. Müstensih'e göre durum değişmektedir. Aynı nüshada, hatta aynı sayfada bir kelimenin iki şekli de geçmektedir. Bugün de t-/d- meselesi yine karışıktır. Yazı dilimize esas teşkil eden İstanbul ağzı, Anadolu ağızlarına göre farklar taşımaktadır. Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde şu kelimeler hemen daima t- ile geçmektedir: tamu, tapu, türk. Daima d- ile yazılanlar ise şunlardır: degül, di-, dön-, düş, delü, değme, direk, derin, dirşür-. Bunların dışındaki kelimeler iki şekilde de yazılmaktadır. Bunları hangi şekilleri daha çok kullanılıyorsa ona göre iki grupta toplayabiliriz.

d ile olanlar: dad, dak-, dek “kadar”, dek “tegin”, der “ter”, deri, derzi, dilkü, ditre-, dut-, düken-, dürlü, dir-, dit-, düğün, dün, düzgün, düzet-.

t ile olanlar: tağ, tağıl-, tal, tamak, tamar, tanuk, tart-, tasa, taş “dış”, tavar, tek “gibi”, tokun-, tokuz, tolu, turu, tutrak.

Timurtaş tarafından da tasnif edildiği ve vurgulandığı gibi Oğuz Türkçesinin ilk metinlerinde /t/ > /d/ değişimi daha çok ön ünlülü sözcüklerde görülmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Türkçesi metinlerde art ünlülü sözcüklerin hâlâ /t/ ile yazılması, bu tür sözcüklerdeki /t'/lerin imlayla ilgili olabileceğini, aslında değişimin art ünlülü sözcükler için de söz konusu olabileceğini göstermektedir. Sonuç itibarıyla tarihsel Türk dilinde söz başında /t/ > /d/ değişiminin Oğuz Türkçesinde daha baskın ve karakteristik olduğunu ifade etmek mümkündür.

Harezmi Türkçesi metinleri, diğer birçok gramer birimi gibi söz başı /t/ ünsüzü bakımından da ikilik / değişkenlik göstermektedir. Harezmi Türkçesinde söz başı /t/ ünsüzü genellikle Eski Türkçede olduğu gibi korunmuş olmakla birlikte, bu çevreye ait bazı metinlerde /d'/li örneklere de rastlanmaktadır. Hatta aynı eserde, aynı sözcüğün bile hem /t/ ile hem de /d/ ile yazılmış örneklerine rastlanmaktadır.

Harezmi Türkçesinde söz başı /t/ ünsüzünün durumu hakkında en kapsamlı değerlendirme Ata'ya (2016: 72-74) aittir. Bu çevreye ait metinlerde görülen /t/ > /d/ değişimine dair örnekler veren Ata, ünsüzün Harezmi Türkçesindeki durumu hakkında, “Kelime başında /t/ ünsüzü genellikle korunmakla birlikte sayılı kelimenin bazı örneklerinde Oğuz grubu Türkçelerinde takip ettiğimiz t- > d-‘ye rastlanmaktadır.” (2016: 72) diyerek /d/’li örnekleri Oğuz Türkçesi ile ilişkilendirmiştir.

Harezmi Türkçesinde Eski Türkçedeki söz başı /t/ ünsüzünün en fazla /d/ ile yazıldığı metin, ME’dir. ME’de Eski Türkçede /t/ ile başlayan sözcüklerin yine /t/ ile yazılmaya devam ettiği örnekler çoğunlukta olmakla birlikte, aynı sözcüklerin /d/ ile yazıldığı örnekler de vardır. Zamanına ait Türk lehçelerine ait örnekleri de barındırması sebebiyle tarihsel Türk diyalektolojisinin önemli metinlerinden olan ME’de, bazı sözcükleri /t-/ ile söyleyen lehçelerden bahsederken aynı zamanda /d-/ ile söyleyen lehçelerden örnekler de verilmiştir. ME’de Türk lehçeleri arasında söz başı /t/ ~ /d/ denkliliğinin olduğu bazı örnekler şunlardır:

taşlıg (ME, I-2) ~ *daşlu* (ME, I-2)

tünjürlük (ME, 14-2) ~ *dünjür* (ME, 14-2)

dölendürdi (ME, 6-1) ~ *tölendürdi* (ME, 6-2)

tiriglik (ME, 114-1) ~ *diriglik* (ME, 114-1)

Diğer taraftan ME’de birçok yerde söz başı /t/ > /d/ değişimine dair örneklerle de rastlanmaktadır.

dap “uygun, münasip” (ME, I-8) (< ETü. tap: EDPT 434),

dirgüzdi “canlandırdı” (ME, 15-8) (< ETü. tırgür-: EDPT 545),

dıydı “engelledi” (ME, 12-7) (< ETü. tıd-: EDPT 450),

darık-turdi “bunalttı” (ME, 14-3) (< ETü. tarık-: EDPT 540),

düretdi “türetti” (ME, 6-7) (< ETü. törüt- EDPT 536),

dürdi “dürdü” (ME, 7-3) (< ETü. tür-: EDPT 530),

dañ-suk “olağanüstü, fevkalade” (ME, 5-4) (< ETü. tañsuk: EDPT 525),

dandı “reddetmek, kabullenmemek” (ME, 16-1), *dandı* (ME, 151-7) (< ETü. tan-: EDPT 514)

dömderdı “ters çevirmek” (ME, 17-2), *dömderildi* (ME, 138-8) (< ETü. tönder-: EDPT 518)

don “elbise” (ME, 17-4) (< ETü. ton: EDPT 512)

durguzdı “durdurdu” (ME, 17-6) (< ETü. turgur-: EDPT 541)

dıñlatdı “dinletti” (ME, 18-3) (< ETü. tıñla-: EDPT 522)

dörüdülmış “yaratılmış” (ME, 19-6), *dörütgen* “yaratan” (ME, 19-7) (< ETü. törüt-: EDPT 536)

degündürdi “ulaştırdı” (ME, 51-1) (< ETü. tegintür-: EDPT 484)

durdı “kalkmak; beklemek” (ME, 51-2), *durgı yir* “beklenen yer” (ME, 51-2) (< ETü. tur-: EDPT 529)

dutaşdı “bulaşmak” (ME, 56-1) (< ETü. tutaş-: EDPT 462)

dirgüzdi “canlandırdı” (ME, 64-1) (< ETü. tırgür-: EDPT 545)

döşedi “sermek, yaymak” (ME, 65-6) (< ETü. töşe-: EDPT 561)

dokudı “vurmak, dokumak” (ME, 85-3) (< ETü. tokı-: EDPT 467)

delük “delik” (ME, 92-1) (< ETü. telük: EDPT 498)

derkin “çevik, atik” (ME, 113-4) (< ETü. terkin: EDPT 545)

dokuş- “vuruşmak, savaşmak” (ME, 113-7) (< ETü. tokış-: EDPT 474)

duruş- “kalkışmak” (ME, 113-7) (< ETü. tur-: EDPT 529)

daradı “taramak” (ME, 135-3) (< ETü. tarı-: EDPT 532)

daş “taş” (ME, 135-6) (< ETü. taş: EDPT 557)

dopdın “toptan, hepsi, tümü” (ME, 138-5) (< ETü. tolp: EDPT 492)

düş “düş, rüya” (ME, 141-5) (< ETü. tüş: EDPT 559)

dükedi “bitmek, sona ermek” (ME, 141-5) (< ETü. tüke-: EDPT 479)

dörelendi “töreye uymak” (ME, 141-6) (< ETü. törü: EDPT 531)

dıglıstılar “zahmet ve sıkıntı vermek” (ME, 141-7) (< ETü. tık-: EDPT 465)

dirü “canlı” (ME, 143-3) (< ETü. tirig: EDPT 543)

dokalandı “kilitlenmek” (ME, 143-4) (< ETü. tokı-: EDPT 467)

duyduksuz “ansızın” (ME, 148-8)

düz “düz” (ME, 154-1) (< ETü. tüz: EDPT 571)

dogruluk “doğruluk, dürüstlük” (ME, 154-2) (< ETü. tog-: EDPT 465)

dolgandı “dolanmak” (ME, 154-4)

day “tan vakti” (ME, 158-4) (< ETü. taq: EDPT 511)

düzüldi “sıralanmak” (ME, 158-8) (< ETü. tüzül-: EDPT 575)

döküldi “dökülmek” (ME, 160-8) (< ETü. tök-: EDPT 477)

Yukarıdaki örnekler, Harezmi Türkçesi metinlerinden ME’de söz başı /t/ ünsüzünün birçok örnekte /d/ olduğunu göstermektedir. Eserdeki /d/’li örnekler, Harezmi Türkçesinde söz başı /t/ ünsüzünün /d/ ünsüzüne değiştiğini göstermez. Eserdeki /t/ > /d/ değişiminin bu kadar yoğun olması, eserde diyalektikal malzemenin yoğunluğundan kaynaklanmaktadır. Nitekim Yüce (1988: 20) de ME’deki /d/’li örnekleri Oğuz Türkçesinin Harezmi Türkçesinde ağırlık kazanmasıyla izah etmiştir.

Harezmi Türkçesinde söz başı /t/ ünsüzü bakımından istikrarsız metinlerden biri de KE’dir. Eserde Eski Türkçedeki söz başı /t/ ünsüzü birçok örnekte korunmuş olmakla birlikte aşağıdaki örneklerde yerini /d/ ünsüzüne bırakmıştır:

KE’da söz başı /t/ ünsüzünün /d/ olduğu sözcüklerden biri isim cümlelerinin yüklemleştiricisi *turur*’dur. Eserdeki *kavi turur ... yok durur* (KE 9v 11-12) örneğinde ilk olarak *turur* şeklinde olan yüklemleştirici, ikinci örnekte /d/ ile *durur* şeklindedir. KE’da Eski Türkçedeki *turur* yüklemleştiricisi, aşağıdaki örneklerde ise, hem /d/’li forma dönüşmüş hem de kısalmıştır:

Ol yıgaç yir kim üni barsa anıñ törtte bir ülüşinde işitgen hamile za 'ifler oğlan tüşürür ermiş ol kim-dür (KE 104r 1-2), *Ol kim-dür* (KE 104r 11), *üç türlüğ 'aybı bar kaçkak, yıglak, ogırı-dur timiş-siz* (KE 104r 16), *ey Yusuf nime körklüg-dür bu közleriñ* (KE 108r 11), *'alem içinde kayu yir-dür kim aña bir yolu kün tegdi adın tegmegey* (KE

115v 14), *İdguçı kim-dür* (159r 9), *Meryem cânın aldı, 'İsi yitip keldi anasın kördü yatur, uyuklap-dur tip oygatmadı* (KE 170r 17-18).

KE'da söz başında /t/ > /d/ değişiminin en fazla gerçekleştiği sözcüklerden biri Eski Türkçedeki *ti-* fiilinin çekimli şekilleridir. Çağatay Türkçesinde de yaygın olan *di-* şekli, Harezmi sahasında en fazla KE'da tanıklanmaktadır. Ne var ki KE'da fiilin bütün örneklerde *di-* şeklinde olmadığını, eskicil *ti-* şeklinin de kullanıldığını göz ardı etmemek gerekir. Mesela, fiilin, *yawlak emgenür-men cehd kılur-men kim bolsun tip* (18r 10) örneğindeki *tip* şekli, *kamug hırfelerde oñay bolgay dip* (KE 18r 2-3) örneğinde *dip* olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde fiilin çekimli şekilleri arasında da düzensizlik vardır. Mesela *Kur'an salahı, kimniñ adığa çıksa ol algay tidiler* (KE 166v 21) örneğinde ve benzeri birçok örnekte /t/ ile tanıklanan çekimli *ti-* fiili, aşağıdaki örneklerde /d/'lidir:

Mısrda aşlık bar dirler (KE 93r 21), *İdi hakkı Yusuf timekdin takı irmediñ mü? Tınmay Yusuf dir-sen, kağgura sızgay-sen ya kendü ölgey-sen* (KE KE 100v 12-13), *İmdige tegrü börü yidi dir erdiñiz imdi kul satıp erdük dir-siz* (KE 103r 5), *Kamug muradlarım mundın hasıl bolgay dir-men* (KE 110r 4-5), *Ne tiler-sen dip sordı, sığır tiler-men tidi* (KE 132r 17), *Melik katıg ün birle la ilahe illa'llah dir erdi* (KE 154r 12) vb. gibi.

KE'da söz başında /t/ > /d/ değişiminin yaşandığı sözcüklerden biri de Eski Türkçedeki *teg* “gibi” edatıdır. Edatın Çağatay Türkçesinde *teg, deg, dek* ve *dik* şekillerine rastlanmaktadır. Oğuzca bir karakter olan söz başı /t/ > /d/ değişiminin Harezmi Türkçesi metinlerinde *teg* sözcüğünde de tanıklanıyor oluşu, ancak Oğuz diyalektinin tesiri ile ya da Oğuzcanın diyalektikal unsuru olarak değerlendirilebilir. KE'da edatın çok sayıdaki /t/'li örneklerinin yanı sıra aşağıdaki /d/'li örnekleri Oğuzca karakterdedir:

andag kim yüzi kavarmış yargak deg, iki erinleri Habeşi erinleri deg, közleri çakır burnınıñ töşükleri kiñ (KE 83r 10-11), *Ya'kub yalavaç Yusuf firakıda timiş deg Zeliha andaguk aytur erdi* (KE 108v 2), *Ey yunus men senin-deg ulug cadu körmişim yok* (KE 153r 21).

KE'da söz başı /t/ ünsüzünün /d/ ile tanıklandığı örneklerden biri de Eski Türkçedeki *takı* “ve, da/de, dahi” bağlacıdır. Eserde, *İdi hakkı Yusuf timekdin takı irmediñ mü? Tınmay Yusuf dir-sen, kağgura sızgay-sen ya kendü ölgey-sen* (KE 100v

12-13) tanığında olduğu gibi birçok örnekte *takı* şeklinde tanıklanan bağlaç, bir yerde *dağı* şeklinde yazılmıştır: *Ey Lut bu sözün **dağı** irmediñ mü* (KE 59r 11). Son örnekte *dağı* sözcüğünde söz başında /t/ > /d/ değişiminin yanı sıra söz içindeki tonsuz ünsüzün tonlulaştığı da görülmektedir ve bu değişiklik de Kıpçak diyalektinin bir özelliği gibi durmaktadır.

KE’da geçen yukarıdaki söz başı /t/ > /d/ değişimine dair örneklerin yanı sıra, yine Oğuz diyalektine ait söz sonundaki /t/ ünsüzünün tonlulaşmasıyla ilgili başka bir kayda rastlanmaktadır. Eski Türkçede uzun ünlülü olduğu düşünülen a:t “ad, unvan” sözcüğü, *men bu oglanga Meryem ad birdim* (KE 166v 15-16) örneğinde de görüldüğü gibi *ad* şeklinde yazılmıştır. Sözcüğün *ad* şekli de Oğuz diyalektine ait görünmektedir.

KE’da yaygın /t/’li örneklerinin yanı sıra /d/ ile de tanıklanan sözcüklerin kullanım sıklığını veren Ata’ya göre (2016: 73), KE’da /d/ ile tanıklanan bazı örnekler şunlardır:

dağı (1 defa), *de-* (21 defa), *deg* “gibi” (17 defa), *der* “ter” (2 defa), *dög-* “dövmek” (1 defa), *dudak* (1 defa), *duman* (1 defa), *dur-* (16 defa).

Harezmi Türkçesinde ME ve KE dışında HŞ’de de söz başı /t/ ünsüzünün /d/ ile yazıldığı örneklere rastlanmaktadır. HŞ’de /t/ > /d/ değişimini “t/d meselesi” başlığı ile değerlendiren Hacıeminoğlu (2000: 23), eserde ünsüzlerin kullanımı ile ilgili olarak, “*metinde bir t-/d- değişmesinden bahs edilemez. Bütün aslî t-’ler durumlarını muhafaza etmektedirler. Ancak birkaç sözün bazı örneklerinde t-/d- değişikliğine rastlanmıştır.*” değerlendirmesini yapmıştır. Hacıeminoğlu ayrıca /d/ ile de yazılmış sözcüklerin hem /t/’li hem de /d/’li tanıklarını sıklıklarıyla da sıralamıştır:

ti- (370 defa) ~ *di-* (3 defa), *takı* (38 defa) ~ *dağı* (1 defa), *teli* (2 defa) ~ *deli* (4 defa), *degül* (1 defa).

HŞ’de /t/ > /d/ değişimi ME kadar yaygın değildir. HŞ’de sadece Eski Türkçedeki *til* sözcüğünün *dil* şekli tanıklanmaktadır. HŞ’de *kamug mişkil kilidi bolsu bu til* (HŞ 10) ve *tilimni öz senağ üzre yürütgil* (HŞ 5) gibi örneklerde söz başında /t/ ile tanıklanan *til* sözcüğü, *hatta Anıñ tig kim okıgan **dil** açılsun* (HŞ 9) örneğinde /d/ ile yazılmıştır. Eserde aynı sözcüğün hem /t/ hem de /d/ ile yazılmış olması, standart dilin kaideleri ile izah edilemez. Bu çerçevede HŞ’de /d/ ile tanıklanan *dil* şeklini, Oğuz diyalektinin unsuru olarak değerlendirmek gerekir.

NF söz başı /t/ > /d/ değişimi bakımından ME ve KE kadar belirgin değildir. NF’de söz başındaki /t/’lerin /d/ olduğu birkaç örnek şunlardır:

daru (424-3 < Etü. tarıg), *delü* (348-6/7 < ETü. Tilbe), *deve* (43-15/16 < Etü. tebe) (Tuna 1968: 66).

Harezmi Türkçesinin bir diğer eseri MN’de /t/ > /d/ değişimi, *dik* (< teg), *dağı* (< takı), *degül*, *dige* ve *di-* sözcüklerinde görülmektedir (Ata 2016: 73).

N. Yüce (1988: 20), Mukaddimetü’l-Edeb’deki sözcük başı /t/ > /d/ değişiminden hareketle, Harezmi Türkçesindeki örnekleri, Oğuz Türkçesinin Harezmi Türkçesine tesiri olarak değerlendirmiştir. Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi metinlerinde söz başında /d/ ünsüzüne rastlanmaması, Harezmi Türkçesi metinlerindeki /d/’li örnekleri “müşterek Orta Asya edebi dili”nin bir özelliği olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Bu bağlamda Harezmi Türkçesi metinlerindeki /d/’li örnekler, Oğuz diyalektinin bir özelliği olarak değerlendirilmelidir. Burada, Türk dilinin başka sahalarını tanımlayan belirgin özelliklerin Harezmi-Altın Ordu sahasında yazılmış eserlerde de görülmesinden hareketle, bu özellikleri Harezmi Türkçesini tanımlayan özellik olarak tanımlamak gerekir. Çünkü bu sahada yazılmış eserlerde, Oğuz, Kıpçak ve diğer boylara ait diyalektlerin özellikleri vardır.

Sonuç olarak Eski Türkçe söz başı /t/ ünsüzünün Harezmi Türkçesindeki durumu hakkında şunları ifade etmek mümkündür:

1. Harezmi Türkçesi metinleri, Eski Türkçedeki söz başı /t/ ünsüzünü Çağatay Türkçesi metinlerinde olduğu gibi genellikle korumuştur. Harezmi Türkçesinin söz başı /t/ ünsüzü bakımından, Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi gibi genel olarak /t/ tarafında olduğu açıktır.

2. Bu çevreye ait bazı metinlerde söz başı /t/ ünsüzünün /d/’ye değiştiği örneklere rastlanmaktadır. Söz başı /t/ > /d/ değişiminin karakteristik olmadığı Harezmi Türkçesindeki /d/’li örnekler, diyalektikal tesirden kaynaklanmaktadır. Türk dilinde /t/ > /d/ değişiminin karakteristik olduğu lehçe Oğuz Türkçesi olduğuna göre, Harezmi Türkçesindeki /d/’li örnekleri, Oğuz diyalektinin özellikleri olarak değerlendirebiliriz. Bu çerçevede Harezmi Türkçesi ile yazılmış olan bilhassa ME, söz başı /t/ ünsüzünün durumu bakımından Oğuz diyalektinden en fazla etkilenen metindir. ME kadar olmasa

da KE’da, söz başında /t/ > /d/ değişiminin diğer eserlere göre daha fazla olmasından dolayı Oğuz diyalektinin tesirinde kalan eserlerden biri olarak değerlendirilebilir. Diğer tarafyan ME ve KE kadar olmasa da NF, HŞ ve MN’nin de Oğuz diyalektinin tesiri altında kaldığı söylenebilir.

3. 1. 8. /p/ > /f/ Değişimi

Türk dilinde herhangi bir sözcük asli olarak /p/ ünsüzüyle başlamaz. /p/ ünsüzü genellikle söz sonunda ve bazen de söz içinde yer alır. Tarihsel Türk dilinde, Brahmi harfli metinlerde görülen söz başı /p/ ünsüzlü örnekler (Gabain 1988: 3), ilgili alfabede gösterilen işaretin gerçekten /p/ ünsüzünü temsil edip etmediği konusundaki tartışmalar (Rona Tas 1991: 83; Erdal 2004: 65) bir tarafa, asli /b/ ünsüzünden gelişme ve ikincil olma ihtimaliyle ayrıca değerlendirilmelidir. Keza Sibiryaya Türk lehçelerinde görülen söz başı /p/ ünsüzü de ikincildir (Schönig 1998: 405).

Türk dilinin erken tarihli metinleri olan Türk runik harfli yazıtlarda /p/ ünsüzü söz başında sadece alıntı sözcüklerde, söz içi ve söz sonunda ise Türkçe sözcüklerde tanıklanmaktadır. Türk dilinde /p/ ünsüzü söz sonunda da yaygındır. Söz başında sık kullanılan /b/ ünsüzünün söz sonunda /p/ ile temsil edildiği anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle Türk dilinde söz sonunda /b/ ünsüzü tanıklanmaz. Bu sebeple söz sonunda dudak ünsüzünün genel olarak /p/ olduğu görülmektedir (Tekin 2000: 65):

purum “Roma, Bizans” < Frum; *apa* “ecdat, atalar”, *topul-* “delmek”, *alpagu* “yiğitler, kahramanlar”; *kop* “hep, tamamıyla”, *agrip* “hastalanıp”, *alp* “yiğit” vb. gibi.

Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde, yukarıda işaret edilen örnekler çerçevesinde tanıklanan, Türkçe sözcüklerde söz başında tanıklanmayan /p/ ünsüzü, tarihsel Türk lehçelerinde de söz başında tanıklanmamaktadır. Türk dilinde söz başında /p/ ünsüzü, modern Türk yazı dillerinde /b/ ünsüzünden gelişmiş şekilde görülmektedir.

Tarihsel Türk dilinde söz sonundaki /p/ ünsüzünde herhangi bir değişim yaşanmazken söz içindeki /p/ ünsüzünün kimi yazı dillerinde bazı şartlar altında /f/ ünsüzüne değiştiği görülmektedir. Eski Oğuz Türkçesinde söz içindeki /p/ ünsüzleri genellikle korunmuş, iki ünlü arasında tonlularak /b/ ünsüzüne dönüşmüştür. Kıpçak Türkçesinde ise söz içindeki /p/ ünsüzünün genellikle korunduğu görülmektedir. CC’da tanıklanmayan /p/ > /f/ değişiminin Memluk sahasına ait kimi eserlerde

gerçekleştiği görülmektedir. Karamanlıoğlu (1994: 18-19), Kıpçak Türkçesinde /p/ > /f/ değişmesinin sadece El-Kavainü'l-Küllîye'de görüldüğünü ve bu örneklerin “bir ses değişmesi olabileceği gibi bir imla meselesi de” olabileceğini ve hatta imladan kaynaklanma ihtimalinin daha yüksek olduğunu düşünür. Karamanlıoğlu, “Kıpçakça gramerlerde harfler (sesler) sayılırken p-, b ile f arası bir harf diye tarif edilmiştir. Bu yüzden p sesi bazen f ile yazılmış olabilir.” sözleriyle Kıpçak metnindeki /f/'li örneklerin yazım ile ilgili olabileceğini vurgulamıştır.

Güner (2013: 97-98) ise Kıpçak Türkçesi metnindeki /f/'li örneklerin imlayla ilgili olamayacağını; zira bu değişimin başka tarihsel dönemlerde de olduğunu ifade ederek, Kıpçak Türkçesi metnindeki /p/ > /f/ değişimine dair örnekleri verir:

arfa < arpa, kaflan < kaplan, Kıpçak < Kıpçak, kirfik < kirpik, köfük < köpük, öfke < öpke.

Kıpçak Türkçesi metnlerinde nadiren görülen /p/ > /f/ değişimi, asıl Çağatay Türkçesi metnlerinin özelliğidir. Çağatay Türkçesi metnlerinde söz içindeki bütün /p/'lerin /f/ olduğu söylenemez. Mesela iki ünlü arasında bulunan /p/'lerin genellikle korunduğu görülmektedir:

çapış- “koşuşmak”, *ipek, öpül-, kopup, süpür-, yapış-* vb. gibi (Eckmann 2003: 37).

Bununla birlikte Çağatay Türkçesinde /p/ ünsüzü ile biten heceyi /t/ ünsüzünün takip ettiği bazı sözcüklerde /p/ ünsüzü /f/ olmuştur:

tofrak < toprak, yafrak < yaprak < yapurgak, köfrüg < köprüg, tapuk “ökçe” < tofuk vb. gibi (Eckmann 2003: 37).

Eckmann'a göre ilk defa Nevâî'de görülen ve Nevâî'den önceki şair ve yazarlar tarafından /p/ ile kullanılan /f/ ünsüzü (Eckmann 2003: 37), Çağatay Türkçesinin özellikleri arasındadır. Buna göre Nevâî ile başlayan ve yaygınlaşan /-p-/ > /-f-/ değişimi, Türk dilinin diğer alanlarında pek rastlanan bir değişim değildir.

Çağatay Türkçesinin klasik öncesi evreye ait metnlerinde dahi rastlanmayan söz içi /p/ > /f/ değişimi, Harezmi Türkçesi metnlerinde de pek rastlanan bir özellik değildir. Bu bakımdan Harezmi – Altın Ordu sahasında yazılmış metnlerin gramerlerinde, bu çevreye ait bir özellik olarak /p/ > /f/ değişiminden söz edilmez. Hatta J. Eckmann (1998: 183), “Harezmi Türkçesi” adlı yazısında, /p/ ünsüzünün

oprak, yaprak, toprak gibi sözcüklerde korunduğunu, KE’da birkaç örnekte görülen /f/’li şekillerin “Çağatayizm” olduğunu belirtir.

Harezmi Türkçesinde, NF, HŞ, MM, ME gibi metinlerde /p/ > /f/ değişimine rastlanmaz. Çağatay Türkçesinde de değişimin en belirgin olduğu *toprak* ve *yaprak* sözcükleri, asli şekilleriyle tanıklanmaktadır. Mesela HŞ’de *toprak* sözcüğü, daima asli şekliyle geçmektedir: *eger bu ot ve toprak yil birle* (HŞ 80). Çevrenin diğer eserlerinde de /p/’li şekil hâkimdir.

Bununla birlikte KE’da, Eski Türkçedeki *toprak* ve *yaprak* sözcükleri, hem asli şekilleriyle hem de /p/ > /f/ değişimiyle *yafrak* şeklinde tanıklanmaktadır. KE’da /p/ > /f/ değişimi, bu iki sözcüğün dışında başka sözcüklerde görülmemektedir.

KE’da *toprak* sözcüğü, daha fazla örnekte tanıklanmakla birlikte *tofrak* şeklinin örnekleri de az değildir. Mesela *bargıl yir yüzündin bir awuç toprak ketürgil* (KE 5v 14) örneğinde asli /p/ ile yazılmış olan *toprak* sözcüğü, *her kamug yir yüzündin bir owuç tofrak aldı* (KE 5v 19; KE 23r 8) gibi örneklerde /f/ ile yazılmıştır. Metinde *tofrak* şekli 14 defa, *toprak* şekli ise 65 defa geçmektedir. Sözcüğün /p/ ve /f/’li yazımına dair bu oran, eskicil /p/’nin hala yaygın olduğunu, metnin bu sözcük bakımından Çağatay yazı dilinin tesirinde kalmakla beraber eski şekli de devam ettirdiğini göstermektedir.

KE’da, Eski Türkçedeki *yaprak* sözcüğü de /p/ ünsüzünün durumu bakımından ikilik göstermektedir. Metinde *yafrak* şekli 5 defa tanıklanmaktadır: *kafirler yıgaçıdın yafrak üzmesün* (KE 97r 14). Buna karşılık *yapurgak* ve *yapurgaklan-* şekilleri daha yaygındır. KE’da sözcük, ilginç bir şekilde bir defa da *yawurgak* olarak geçmektedir. Buna göre KE’nın *toprak* sözcüğündeki durum gibi *yapurgak / yaprak* sözcüğü bakımından da diyalektikal özellik gösterdiği ifade edilebilir.

Sonuç olarak, söz içinde /r/ ünsüzünden önce, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi /p/ ünsüzünü koruması gereken ve bu bağlamda büyük ölçüde koruyan Harezmi Türkçesinde KE’da *yaprak* ve *toprak* sözcüklerindeki ünsüzün, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi /f/ ile yazıldığı örnekler, Harezmi sahasındaki standart Türk yazı dilinden sapmaktadır. Bu sahanın diğer eserlerinde görülmeyen söz içi /p/ > /f/ değişiminin KE’daki örnekleri, ait olduğu yazı dili geleneğini yansıtmamaktadır. Bu örneklerin, Çağatay Türkçesinde Nevâî ile başlayan ve daha sonraki metinlerde gelenekselleşen değişim ile ortaklık gösterdiği açıktır. Bu çerçevede KE’da *toprak* ve *yaprak*

sözcüklerinde görülen /p/ > /f/ değişimini Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektikal bir özellik olarak değerlendirmek mümkündür. Zaten Eckmann da KE'daki /f/'li örnekleri “Çağatayizm” olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda Çağatay Türkçesinde 15. yüzyılda statik bir duruma kavuşan /p/ yerine /f/ yazımının, tarihsel Türk yazı dillerindeki ilk örneklerinin Harezmi Türkçesi metinlerinden KE'da ortaya çıktığı ifade edilebilir. KE'daki /f/'li şekiller ise, Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin bir yansımasıdır. KE'nın yazarının eskicil /p/'leri kullanmaya devam etmekle birlikte, zaman zaman Çağatay yazı dilini tesis eden diyalektin tesirinde kaldığı düşünülebilir.

3. 1. 9. /ç/ > /ş/ Değişimi

Türk dilinin ilk yazılı kaynaklarında /ç/ ünsüzü, hem söz başında hem de söz içi ve sonunda tanıklanmaktadır. Tarihsel Türk dili alanlarında diş eti ünsüzü olarak sadece /ç/'nin var olduğu, tonlu karşılığı olan /c/'nin sonra ortaya çıktığı bilinmektedir. Eski Türkçede /ç/ ünsüzü, söz başı, söz içi ve söz sonunda tanıklanmaktadır (Tekin 2000: 67):

Söz başında: *çıkan* “kuzen”, *çabış* “yaver”, *çerig* “ordu”, *çigany* “yoksul”, *çorak* “susuz yer”.

Söz içinde: *eçi* “amca”, *içik-* “bağımlı olmak”, *kiçe* “akşamleyin”, *uçuz* “kolay”, *üçün* “için”.

Söz sonunda: *aç-* “açmak”, *a:ç-* “acıkmak”, *ıgaç* “ağaç”, *küç* “güç, kuvvet”, *ötünç* “rica”.

Eski Türkçede sözcüğün herhangi bir yerinde olan /ç/ ünsüzü, tarihsel Türk dilinin kimi çevrelerinde zaman zaman /ş/ ile yazılmıştır. Bu tür örneklerin yazım ile mi yoksa ünsüz değişimi ile mi meydana geldiği konusu tartışmalıdır. Mesela Karamanlıoğlu (1994: 17), Kıpçak Türkçesi metinlerinde /ç/ yerine /ş/ yazımını imla özelliği olarak değerlendirmiştir. Keza Argunşah (2011: 257) da Kıpçak Türkçesindeki /ş/'li yazımları imla ile ilişkilendirmiş ve bu tür örnekleri /ç/ ile okumayı teklif etmiştir (Güner 2013: 87-88). Ne var ki özellikle söz içi ve söz sonu /ç/ ünsüzünün Çağatay ve Kıpçak Türkçeleri ile yazılmış metinlerde, daima belli bir yapıya sahip sözcüklerde /ş/ ile yazılmış olması, bunun bir imla meselesi olmadığını, ünsüz değişimi olduğunu göstermektedir. Keza Eski Türkçedeki /ç/ ünsüzlü

sözcüklerin bugün Kazak, Karakalpak, Nogay ve Şor Türkçelerinde /ç/ ile temsil edilmesi, bunun bir ses değişimi olduğunu göstermektedir.

Eski Uygurca metinlerde sözcüğün herhangi bir yerinde /ç/ > /ş/ değişimine rastlanmaz (Erdal 2004: 83-84). Bu değişim, Karahanlı Türkçesi ile yazılmış metinlerin de özellikleri arasında değildir. Bununla birlikte DLT’te nadir de olsa kelime başındaki /ç/ ünsüzünün /ş/ ünsüzüne değişerek süreklileştiği görülmektedir (Hacıeminoğlu 1996: 6): *çağıla-* > *şagıla-*, *çöpik* > *şöpik*. DLT’teki bu örneklerin standart yazı dilini yansıtmadı, diyalektikal olduğu açıktır.

Söz içi ve söz sonunda /ç/ > /ş/ değişimi, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinin de özelliklerinden değildir. Çağatay Türkçesi metinlerinde ise, “*t’den önceki ç, bazen ş olur*”: *aştı* < *açtı*, *kişti* < *keçti*, *kuştı* < *kuçtı* (Eckmann 2003: 39).

Bununla birlikte tarihsel Türk dili alanlarında söz içi ve söz sonundaki /ç/ ünsüzünün /ş/ ünsüzüne değişmesi ile ortaya çıkan süreklileşme, Kıpçak Türkçesinin karakteristiğidir. Karamanlıoğlu (1994: 17), kimi Kıpçakça metinlerde /ç/ yerine görülen /ş/ yazımını imla özelliği olarak değerlendirmiştir. Güner (2013: 93, 98) ise tarihsel Kıpçak Türkçesi metinlerinde /ç/ > /ş/ değişimini, söz içi ve söz sonunda ayrı ayrı değerlendirmiş ve örneklendirmiştir:

Söz içinde: *alşak* < *alçak*, *ahşa* < *akça* “para”, *balşık* < *balçık* “çamur”, *kamşı* < *kamçı*, *keşi* < *keçi*, *serşe* < *serçe*.

Söz sonunda: *agaş* < *agaç* < *ıgaç*, *iş-* < *iç-*, *kaş-* < *kaç-*, *saş* < *saç*, *üş* < *üç*, *kuşak* < *kuçak*.

Tarihsel Kıpçak Türkçesine ait yukarıdaki /ç/ > /ş/ örnekleri, ünsüz değişiminin Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olduğunu göstermektedir. Bu özelliğin birkaç örnek ile Çağatay Türkçesi metinlerinde de görülmesi, yine bir Kıpçak özelliği olarak değerlendirilebilir.

J. Eckmann’a göre (1998: 186), Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserlerde söz içinde /t/ ünsüzünden önceki /ç/ ünsüzü, bazı Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi /ş/ ünsüzüne değişmiştir: *iştiler* < *içtiler*, *kaştılar* < *kaçtılar*. Harezmi Türkçesinde bu ses değişimi, Kıpçak Türkçesinin bir özelliği olarak ele alınabilir. Nitekim Ata (2016: 67), Harezmi Türkçesinde söz sonunda bir değişim olarak değerlendirdiği /ç/ > /ş/

değişimini, “Kuzey-batı Kıpçak Türkçesinde örneklerine rastlanılan ses gelişmesi” olarak değerlendirmiştir.

Kökürkçe, Eski Uygurca, Karahanlıca ve Eski Oğuzca metinlerde görülmeyen, Çağatayca metinlerde nadiren tesadüf edilen ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde ortaya çıkan /ç/ > /ş/ değişimine, Harezmi Türkçesinde NF ve HŞ’de rastlanmaktadır (Ata 2016: 67):

iç- (NF 369-10) ~ *iş-* (NF 367-1), *kaç-* (NF 361-1) ~ *kaş-* (NF 75-4, HŞ 2959) vb. gibi.

Harezmi Türkçesi metinlerinde, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinde olduğu gibi /ç/ hâkim olmakla birlikte, yukarıdaki örnekleri Kıpçak diyalektinin bir özelliği kabul etmek gerekir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesinde diğer eserlerin söz içi ve söz sonundaki /ç/ ünsüzünü korudukları; buna karşılık ünsüzün NF ve HŞ’de zaman zaman /ş/ ile yer değiştirdiği görülmektedir. Dolayısıyla NF ve HŞ’nin söz içi ve söz sonu /ç/ ünsüzü bakımından bazen Kıpçak diyalektinin tesiri altında kaldığı ifade edilebilir.

3. 1. 10. Tonsuzlaşma

Ünsüzle sonlanan sözcüklere yine ünsüzle başlayan ekler geldiği zaman ektaki tonlu ünsüzün, sözcüğün sonunda bulunan tonsuz ünsüze benzeşerek tonsuzlaşması olarak tanımlanabilecek olan tonsuzlaşma, Türk dilinin ses uyumlarından biridir. Türk dili araştırmalarının başlangıcından itibaren Türk dilinin en belirgin ve yaygın tipolojik özelliklerinden biri önlük-artlık uyumudur. Buna göre Türk dilinde büyük ölçüde art ünlü ile başlayan sözcükleri art ünlülü ekler takip etmektedir. Türk dilinin Oğuz Türkçesinde geç dönemde beliren ünlü uyumlarından biri de düzlük-yuvarlaklık uyumudur.

Tarihsel Türk yazı dilleri içerisinde Oğuz Türkçesinde 17 / 18. yüzyıllarda başladığı düşünülen ünsüz uyumu ise, tonlu ünsüzlerle sona eren sözcüklere gelen eklerin tonlu ünsüzle başlaması, tonsuz ünsüzlerle sona eren sözcüklerin ise tonsuz ünsüzlerle başlaması esasına dayanır. Eski Türkçede ünsüz uyumuna rastlanmaz. Aksine sözcük hangi tür ünsüzle bitirse bitsin, ek aynı ünsüzle başlar. Dolayısıyla Eski Türkçe metinlerde sadece ünlü uyumları kapsamında önlük-artlık uyumu tanıklanmaktadır.

Tonsuzlaşma ses hadisesi, ünsüz uyumu çerçevesinde ünsüz ile başlayan bir ekin sözcük tabanındaki tonsuz ünsüzün tesiriyle tonsuz ünsüze dönüşmesi olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir ifadeyle b, c, d, g ünsüzleri ile başlayan eklerin sözcük tabanındaki ünsüzün tesiriyle p, ç, t ve k ünsüzlerine dönüşmesi anlamına gelmektedir. Tarihsel Türk dili alanlarında bu ses hadisesine, Oğuz sahasındaki geç dönemde başlayan örnekler bir tarafa bırakılacak olursa, daha ziyade Çağatay Türkçesinde tesadüf edilmektedir.

Eski Türkçede tonlu-tonsuz karşıtlığı olan ünsüzler bakımından değerlendirildiğinde, herhangi bir sözcük tonlu-tonsuz karşıtlığı olan ünsüzlerden herhangi biriyle sonlanabilir, herhangi biriyle de bağlayabilir. Diğer bir ifadeyle, mesela *tag* gibi bir sözcük /g/ ünsüzü ile sona erebilir. Böyle bir sözcüğe eklenme ihtimali olan orijinali /g/'li olan ek orijinal şekliyle, /k/'li olan bir ek ise orijinal şekliyle eklenmektedir. Eski Türkçede ünsüzü değişkenlik gösteren eklerin genellikle diş ünsüzlerinden biri ile başlayan ekler olduğu ifade edilebilir. Mesela Eski Türkçede görülen geçmiş zaman ekinin /d/ ile mi yoksa /t/ ile mi başlayacağı belli bir kaideye bağlıyken, daha sonra bu kaidenin bozularak düzensiz bir şekil aldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Eski Türkçede /g/ ve /k/'li sözcük tabanları ve ekler arasında bir ünsüz uyumundan söz etmek güçtür.

tag + ka > tagka,

teg- gen > teggen.

Bu bağlamda Eski Türkçede sözcük tabanlarındaki ünsüzler ile eklerin ilk ünsüzleri arasında tonluluk-tonsuzluk bakımından bir uyumdan söz etmek mümkün değildir. Benzer durumun Karahanlı Türkçesi için de söz konusu olduğu bilinmektedir.

Çağatay Türkçesinde tonsuzlaşma, ek başlarında yer alan /g/ ünsüzü ile söz sonunda yer alan /g/ ünsüzünün /k/ ünsüzüne dönüşmesi ile sınırlıdır. Diğer bir ifadeyle Çağatay Türkçesinde diğer tonlu ve tonsuz ünsüzlerin uyumu ile ilgili kesin ve yaygın bir temayül gözlemlenmemektedir. Diğer taraftan sözcüğün ister sonunda isterse içinde hece başında olsun /g/ ünsüzünün gerçekten tonsuzlaşp tonsuzlaşmadığını alfabeden anlamak güç görünmektedir. Arap alfabesi art damak /g/ ünsüzü ile /k/ ünsüzünü birbirinden ayırt ettiği için, art damak /g/ ünsüzünün tonsuzlaştığı örnekleri tespit etmek kolaydır. Ne var ki Arap alfabesi ön damak /g/ ünsüzü ile ön damak /k/ ünsüzü arasında herhangi bir ayırım yapmadığı için ön damak

/g/ ünsüzünün tonsuzlaşp tonsuzlaşmadığını ifade etmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Arap harfli Türkçe metinlerde tonsuzlaşma, şayet herhangi bir hareke ile işaret edilmemişse ancak art damak sıradan sözcüklerdeki /g/ ve /k/ yazımından hareketle tanımlanabilir.

J. Eckmann (2003: 41), Çağatay Türkçesinde söz sonundaki g ile k ünsüzlerinin yakınlığının karışıklığa yol açtığını ifade etmektedir. Çağatay Türkçesinde söz sonunda bulunan gırtlak ünsüzlerindeki tonluluk-tonsuzluk durumunu iki başıta değerlendirmek gerekir. Biri -g / -k ile biten sözcükler, diğeri de +lXg ile biten sözcükler. Buna göre aslen /g/ ile sonlanan sözcüklerin Çağatay Türkçesinde hem /g/’li hem de tonsuzlaşmış /k/’li şekilleri tanıklanmaktadır: *katıg / katık, kurug / kuruk, sarıg / sarık, ulug / uluk*. Diğer taraftan aslen /k/ ile sonlanan sözcüklerin de Çağatay Türkçesinde gem /k/’li hem de /g/’li şekilleri görülmektedir: *ak / ag, artuk / artug, ayak / ayag, savuk / savug, yafrak / yafrag* vb. gibi.

J. Eckmann’a göre (2003: 41), gırtlak ünsüzlerindeki karışıklık, “*mücerret isim yapma eki -lık / -luk ile sıfat yapma eki -lıg / -lug (Batı Türk. -lı/-lu) ’nun karışıklığına yol açar.*” Buna göre Çağatay Türkçesinde iki ekin karışıklığı ile +lXg eki, çoğunlukla +lXk olarak tanıklanır: *açlık / açlıg* “açlık”, *serv boylug / serv boyluk* “selvi boylu”.

Çağatay Türkçesinde görülen tonsuzlaşma eğiliminin örnekleri, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde de vardır. Bu çevreye ait metinlerde /g/ ünsüzü ile başlayan ekler ile /-g/ ünsüzü ile sona eren sözcükler büyük ölçüde asli şekillerini korumuş olmakla birlikte aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi zaman zaman /k/ ünsüzüne dönüşerek tonsuzlaşmıştır. Harezmi Türkçesindeki bu durum iki türlü yorumlanabilir. Birincisi, Çağatay Türkçesinde karakteristik bir durum olmaya meyletmiş tonsuzlaşmanın ilk örneklerinin Harezmi Türkçesinde başladığı ve böylece ses hadisesinin birbirinin devamı olan iki yazı dilinde devamlılık arz ettiği düşünülebilir. Ne var ki Harezmi Türkçesindeki metinlerde tonsuzlaşmayan örneklerin de fazla olması, ikinci bir ihtimali düşündürmektedir. Böylece Harezmi Türkçesi metinlerinde tonsuzlaşmış örnekleri, Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin özelliği kabul etmek mümkündür. Diğer taraftan tonsuzlaşmanın olmadığı örnekleri ise Karahanlı Türkçesinin özelliği olarak değerlendirmek mümkündür. Bu çerçevede Harezmi Türkçesi metinlerinin söz içinde hece başlarındaki /g/ ünsüzü ile söz sonundaki /g/ ünsüzünün tonsuzlaşması bakımından “geçiş devri” özelliği gösterdiği anlaşılmaktadır.

Söz sonunda /g/ ve /k/ ünsüzlerinde karışıklık, Harezmi Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. Harezmi Türkçesi metinlerinde hem /-g/ ve /-k/ ünsüzleri arasında hem de +IXg ve +IXk eklerinin son ünsüzleri arasındaki karışıklığa değinen Ata (2016: 70), bu karışıklığa dair örnekleri de vermiştir:

agrığ (KE 52r 19, NF 167r 2, KT 28b 7) ~ *agrık* (KE 121v 7), *ısıg* (KE 69v 8, KT 417a 7) ~ *ısk* (KE 216v 19), *tarıg* (KE 92v 10, NF 362-17) ~ *tarık* (KE 216v 4), *ulug* (KE 153r 21, NF 8-14, KT 289b 5, MM 11a 2, ME 27-7) ~ *uluk* (KE 68r 12), *yarak* (KE 123v 9), *yarlık* (KE 20v 19).

asıgıg (KE 125r 13) ~ *asıgık* (KE 147r 3), *başlıg* (KE 181r 7) ~ *başlık* (KE 195r 20), *agulug* (NF 33-16) ~ *aguluk* (NF 350-14), *bağlık* (HŞ 3182), *kılıklik* (HŞ 3550), *azıgık* (HŞ 4136).

Çağatay Türkçesinin karakteristiği olan söz sonunda /g/ ve /k/ ünsüzleri arasındaki karışıklığın Harezmi Türkçesi metinlerinden bilhassa KE'da da görülmesi, ayrıca değerlendirilmesi gereken bir durumdur. Harezmi Türkçesi metinlerinde /g/ ve /k/ ünsüzleri arasında karışıklık ve bu anlamda tonsuzlaşma hem yukarıda ifade edildiği gibi söz sonunda, hem de söz içinde sözcük tabanları ile ek birleşmelerinde görülmektedir. Ünsüzler arasındaki her iki karışıklığın da düzenli ve karakteristik olmadığını ifade etmek gerekir. Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde tanıklanan tonsuzlaşma eğilimi aşağıdaki gibi tasnif edilebilir:

1. Tonsuz Ünsüz + g → Tonsuz Ünsüz + k

Aşağıdaki örnekler, Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde ünlüler ve tonlu ünsüzler ile tonsuz ünsüzler ile biten sözcüklere eklenen eklerin ilk ünsüzünün nasıl olacağı konusunda bir kuralın olmadığını göstermektedir. Ek başlarındaki asli /g/ ünsüzlerinin /k/ ünsüzüne dönüştüğü düşünülebilir; ancak tersi yönündeki örnekler bu değişimin kurallaşmadığını göstermektedir. Mesela *İdiya kutkargıl meni bu zalim boğunlardan* (KE 59r 12); *kutkarsun* (KE 70r 2); *seni bu arıgsızlardan kutgargalı keldimiz* (KE 60v 16) örneklerinde Eski Türkçedeki kutgar- fiilinin /g/ ünsüzü hem korunmuş hem de tonsuzlaşmıştır.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde her şart altında düzenli olarak -gAn şeklinde tanıklanan ekin ünsüzü, Harezmi Türkçesi metinlerinde /k/ ile -kAn şeklinde de tanıklanmaktadır. Mesela *Ümmetiga buluşuban yirde kalgan Mustafa* (KE 2r 11)

örneğinde /l/ ile sonlanan kal- fiiline gelen ek, hem asli olarak hem de ünsüz uyumuna uygun olarak –gAn şeklidir. Benzer şekilde *izlegen bat tapkay işitken bat bilgey tip Kasas-ı Rabguzi at birdük* (KE 3r 4) örneğinde de izle- ve bil- fiillerinden sonra gelen eklerin ünsüzleri tonlu iken, tap- ve işit- fiillerinden sonra gelen eklerin ünsüzleri tonsuzlaşmıştır. Zira –gAn eki gibi gelecek zaman eki de asli olarak –gAy şeklindedir. Keza Eski Türkçede düzenli olarak –gXn şeklinde olan ve aslen /g/ ünsüzüne sahip olan ek, *yalbarıp Hakdın şefa'at satkun algan Mustafa* (KE 2r 10) örneğinde /t/ ile sonlanan sat- fiilinden sonra tonsuzlaşarak –kun şeklini almıştır.

Bununla birlikte *Kavmi 'arın kötrümedin kökke agkan 'İsi ol* (KE 2r 10) örneğinde aynı ek, /g/ ile sonlanan ag- fiilinden sonra tonsuzlaşma ilkesine aykırı olarak tonsuzlaşarak –kAn şeklini almıştır.

Harezm sahasına ait KE'da /g/ ünsüzünün tonsuzlaşması ile ilgili diğer bazı örnekler şunlardır:

kıska (KE 65v 20) (< ETü: kısğa); *Yusuf aydı: iki haknı saklayur-men biri yaratkan Allah hakkın, ikinci meni satkun algan 'Azızdin korkar-men* (KE 80r 19-20); *Yat kurtkanı evge kirgüzmek kerekmes eger kayu evge kirse buzmay çıkmas* (KE 80v 10-11) (< ETü: kurtga “yaşlı”); *aytkan, unutkan* (KE 90r 4-5) vb. gibi.

2. –g → -k

Eski Türkçedeki söz sonu /g/ ünsüzünün tarihsel Türk lehçelerindeki durumu, Türk lehçelerinin tasnifinde önemli ölçütlerden biridir (lehçe tasnif çalışmaları: Arat, Tekin Schönig). Tek heceli sözcüklerdeki söz sonu /g/ ünsüzünün durumu ile birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzünün durumu, Türk lehçelerinin tasnifinde farklı ölçütler olarak kullanılmıştır. Tarihsel Türk yazı dilleri, tek heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzünü genellikle korumuş olmakla birlikte iki ve daha fazla heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzü bakımından ayrılmıştır.

Eski Türkçedeki birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzü, Oğuz Türkçesinde genellikle düşmüş, Kıpçak Türkçesinde sızıcılaşarak /w/ ünsüzüne değişmiş, Çağatay Türkçesinde ise tonsuzlaşarak daha da belirginleşmiştir. Bu çerçevede söz sonunda yer alan /g/ ünsüzünün tonsuzlaşması, Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin temel özelliklerindedir.

Çağatay Türkçesinde karakteristik olan söz sonu /g/ ünsüzünün tonsuzlaşması, Harezmi Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. Bu çevreye ait metinlerde birçok örnekte söz sonu /g/ ünsüzü Eski Türkçedeki gibi korunmuş olmakla birlikte aşağıdaki örneklerde ünsüzün tonsuzlaştığı görülmektedir:

agrığ “ağrı, hastalık” (< agrı-g: EDPT 90): *Adem olarga baktı kimni **agrık** kördi kimni oturum kördi* (KE 10v 3-4); *ey Yusuf seniñ sewüglükiñdin közüm yıgılayu **agrıklıg** boldı* (KE 80r 16-17). Son örnekte *agrığ* sözcüğünün sonundaki /g/ tonsuzlaşmış; buna karşılık tonsuzlaşmış sözcüğün üzerine gelen +IXg eki asli şekliyle kullanılmıştır.

arığ “saf, temiz” (< arı-g: EDPT 214): Sözcük KE’da *arığ tonlar* (KE 50v 6) örneğinde asli şekliyle tanıklanırken, *bu kün Mekkede bir **arık** suw bolgay erdi* (KE 48v 16-17) örneğinde söz sonu /g/ ünsüzünün tonsuzlaşmasıyla *arık* şeklinde tanıklanmaktadır.

ulug “yüce, büyük” (< ul+lug EDPT 136): *öltürmek, kan kılmak **uluk** yazuk turur* (KE 68r 11-12). Eski Türkçedeki *ulug* sözcüğünün son ünsüzü KE’nın dışında, MM’de *ogul ahtıg **uluk** neçe asrakı* (MM 231) örneğinde de tonsuzlaşmıştır.

kışlag “kışın geçirildiği yer” (< kış+lag EDPT 672): *Hut atlıg **kışlakdın** hamel atlıg yazga ogradı* (KE 68r 13-14). Bu örnekte *kışlag* sözcüğünün ünsüzü tonsuzlaşmış olmakla birlikte iki defa geçen *atlıg* sözcüğünde tonsuzlaşma görülmemektedir.

yanlıg “gibi” (< yan+lıg EDPT 950): Eski Uygur Türkçesinde kullanılmaya başlanan ve ilk İslami Türkçe metinlerde de benzetme edatı olarak kullanılan *yanlıg* sözcüğü, Harezmi Türkçesinin manzum metinlerinden HŞ’de hem asli şekliyle hem de tonsuzlaşmış şekliyle geçmektedir. *bu **yanlıg** rencim arttı iş uzadı* (HŞ 2580) örneğinde Eski Türkçe ile uygun olan sözcük, *bu **yanlık** ‘ışkı illerge yayıldı* (HŞ 2470) örneğinde tonsuz ünsüzle tanıklanmaktadır.

kiçik “küçük” (< kiçi-g EDPT 696): Eski Türkçede *kiçig* şeklinde geçen sözcüğün Harezmi Türkçesi metinlerinden ME’de tonsuz ünsüzle kullanıldığı iddia edilmiştir: *kiçik* (ME, 29-1). Ne var ki Arap yazısında ön damak /g/ ve /k/ ünsüzleri aynı harfle temsil edildiği için Eski Türkçedeki *kiçig* sözcüğünde tonsuzlaşma olup olmadığı açık değildir.

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde tonsuzlaşmaya dair yukarıda örnekler ile izah edilen veriler çerçevesinde, Harezmi Türkçesinde tonsuzlaşmanın diyalektolojik sonuçları olarak şunlar söylenebilir:

1. Harezmi Türkçesi metinleri, söz içinde görülen tonsuzlaşma örnekleri bakımından Karahanlı Türkçesinden ayrılmaktadır. Metinler bu özelliği ile Çağatay Türkçesi metinlerine yaklaşmaktadır. Harezmi Türkçesi metinlerinde söz içinde görülen tonsuzlaşma örnekleri, 13-14. yüzyıllarda Harezmi sahasında başlayan tonsuzlaşma eğiliminin, yazı dilinin devamı olan Çağatay Türkçesinde yaygın ve belirgin bir hal aldığı şeklinde değerlendirilebileceği gibi, Karahanlı Türkçesine ait özellikler ile Çağatay Türkçesine ait özelliklerin bir arada olduğu diyalektikal malzeme olarak da değerlendirilebilir.

2. Yukarıda da ifade edildiği gibi Harezmi Türkçesinde söz sonunda /g/ ünsüzü büyük ölçüde korunmuştur. Metinler bu özelliği ile Karahanlı yazı dilinin devamı gibidir. Öte yandan söz sonunda /g/ ünsüzünün tonsuzlaştığı örnekler ise Çağatay Türkçesini temsil ediyor görünmektedir. Bu bağlamda Harezmi Türkçesi metinlerinde söz sonunda /g/ ünsüzünün tonsuzlaştığı örnekleri, Çağatay Türkçesinin ait olduğu diyalektin özelliği olarak değerlendirebiliriz.

Sonuç olarak, Harezmi Türkçesi metinleri, tonlu ve tonsuz ünsüzlerin söz içi ve sonundaki durumu bakımından istikrarsız görünmektedir. Bu istikrarsızlık Karahanlı yazı dili ile Çağatay yazı dili özelliklerinin bir arada bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Harezmi Türkçesi metinlerindeki tonsuzlaşma örnekleri Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin bir özelliği olarak değerlendirilebilir. Nitekim Ata (2016: 70), bu hususu şöyle değerlendirmiştir: “Çağatay Türkçesinde rastlanılan /g/ ~ /k/ karışıklığı Harezmi Türkçesi için de söz konusudur. Ancak kelime içinde /g/ ~ /k/ dönemin birden fazla eserinde yer aldığı halde kelime sonundaki bu değişme –NF’teki tek örnek dışında- sadece KE’da bulunmaktadır. Bu nedenle KE, söz konusu dönemin diğer eserlerinden Çağatay Türkçesine yaklaşan bu özelliği ile ayrılmaktadır.” A. Ata’nın bu ifadelerinden de tonsuzlaşmanın yoğun olmasından dolayı KE’nın Çağatay Türkçesinin tesiri altında olduğu ifade edilebilir.

3. 1. 11. Süreksizleşme: /ŋ/ > /g/

Türk dilinde /ŋ/ ünsüzü, söz başında yer almaz. Söz içi ve söz sonunda kullanılan /ŋ/ ünsüzünün Türk dilinin tarihsel gelişim süreci içindeki durumu ve gelişimi, çevresel farklılığa bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Eski Türkçe döneminde Türk runik alfabesiyle yazılmış metinlerde tek bir harf ile temsil edilen, Türklerin kullandıkları Uygur, Arap ve diğer alfabelerde genellikle /n/ ve /k/ ünsüzlerinin birleşimi ile gösterilen, Arap harfli bazı Türkçe metinlerde ise sadece kef ile gösterilen /ŋ/ ünsüzü, yazımında görülen farklılığa paralel olarak fonolojik olarak da çeşitlilik göstermiştir.

/ŋ/ ünsüzü, Türk dilinin hem tarihsel hem de çağdaş alanlarında /g, m, n, v, y/ gibi ünsüzlere değişmiştir (Räsänen 1949; Çağatay 1954). Ünsüzün değiştiği /m/, /v/ ve /y/ fonemleri, Türk dilinin daha geç dönemlerinde meydana gelmiştir. Diğer bir ifadeyle Türk dilinde /ŋ/ ünsüzündeki ilk değişimlerin /n/ ve /g/ yönünde olduğunu, diğer değişimlerin ise bu ünsüzler üzerinden gerçekleştiğini ifade etmek mümkündür.

Türk dilinde /ŋ/ ünsüzünün değişime uğradığı ilk örnekler, Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olan Türk runik harfli yazıtlardır. Bu çerçevede Köktürkçede /ŋ/ ünsüzü belirli durumlarda sızıcılaşarak /g/ ünsüzüne dönüşmüştür. Köktürkçede /ŋ/ ünsüzünün üç durumda /g/ ile nöbetleştiği görülmektedir (Tekin 2000: 72). Türk runik harfli yazıtlarda /ŋ/ ünsüzünün üç ayrı morfemde zaman zaman /g/ ile nöbetleştiğini, nöbetleşmenin bütün örneklerde görülmediğini, ünsüzün çoğu yerde korunduğunu söylemek gerekir. Köktürkçede /ŋ/ ünsüzünün zaman zaman /g/ ile nöbetleştiği yerler şunlardır:

1. Teklik ve çokluk 2. Şahıs ekleri: -(X)ŋ, -(X)ŋXz ~ -(X)g, -(X)gXz: *bardıŋız* (O 12) ~ *bardıgız* (KT GD), *ölsikiŋ* (KT G 6) ~ *ölsikig* (KT G7), *ertig* (BK K 7) (~ *ertiŋ*), *ertigiz* (KT K 9) (~ *ertiŋiz*), *kigürtüg* (BK D 19) (~ *kigürtüŋ*) vb.

2. Teklik ve çokluk 2. Şahıs iyelik ekleri: +(X)ŋ, +(X)ŋXz ~ +(X)g, +(X)gXz: *törüŋin* (BK D 20) ~ *törüŋin* (KT D24), *edgüg* (KT D 24; BK D 20) (~ *edgüŋ*) vb.

3. İlgı hali ek: +(X)ŋ, +nXŋ ~ +(X)g, +nXg: *bodunug atı küsi* (KT D 25) (~ *bodunüŋ*) vb.

Yazıtlarda bu üç morfemde görülen nöbetleşme, erken dönem Uygur metinlerinde de tanıklanmaktadır (Ağca 2012: 69-82). Türk dilinde /ŋ/ ünsüzünün /g/

ile nöbetleşmesi ile ilgili aşağıdaki değerlendirmelerde genellikle (Ağca 2012: 69-82)'den yararlanılmıştır.

İlk İslami Türkçe metinlerde nazal /n/ ünsüzünün /g/ ile nöbetleştiği örnekler rastlanmasa da, Kâşgarlı Mahmud'un, Arguların /ŋ/ ünsüzünü /g/ ünsüzüne değiştirildiklerine dair aşağıdaki ifadeleri, bu değişimin herhangi bir Türk yazı dilinde henüz karakteristik bir hal almadığı zamanda ifade edilmiş olması bakımından önemlidir:

“... ikinci şahısta genizden gelen ك ile tapındıg ... denir. Argu boyunun bir takım kelimelerinde ikinci şahsın ك harfi Ğ harfine çevrilerek tapındıg denir, “tapındın” demektir. Yine Arguların “sen onu kaçırdın” anlamına olan sen anı kaçırdıg sözleri de böyledir. Kural bütün fillerde birdir; değişmez. Genizden gelen ك asıldır, Ğ getirmek yakışsızlıktır.” (DLT II, 167-168).

Kâşgarlı Mahmud'un Argulara dair verdiği yukarıdaki örneklerden, 11. yüzyılda Arguların, en azından görülen geçmiş zaman çekiminde teklik 2. şahsa ait nazal /n/ ünsüzünü tıpkı Türk runik harfli külliyatta olduğu gibi kurallı olarak /g/ ile ifade ettikleri anlaşılmaktadır.

Kâşgarlı'nın Argular için verdiği bu bilginin yanı sıra, DLT'te, ait olunan yazı diline mi ait olduğu yoksa çeşitli Türk boylarına ait diyalektikal unsurlar mı olduğu kesin olarak bilinemese de, diyaletikal unsur olduklarını tahmin edebileceğimiz nazal /n/ ünsüzünün birçok örnekte /g/ ile yazıldığı ya da tümüyle kaybolduğu örnekler de bulunmaktadır: *sañun* ~ *sagun* (I, 403,3), *siñil* ~ *sigil* (I, 394), *teñrim* ~ *terim* (I, 396,3), *yagan* (III, 29) (Uyg. *yaña*) vb.

Türk dilinin Tengrici, Maniheizt-Budist ve ilk İslami çevrelerine ait metinlerinde geçen nazal /n/ ünsüzünün /g/ ile nöbetleştiği örneklerden hareketle, bu değişkenliğin ünsüz değişimi ya da imlâya ait bir özellik mi yoksa diyalektikal bir unsur mu olduğu belli değildir. İki ünsüz arasındaki nöbetleşmenin Yazıtlarda ve aşağıda gösterileceği gibi bazı Uygur metinlerinde görülen /ŋ/~g/ nöbetleşmesinin hangi sebeplerden kaynaklandığı konusunda kesinlik yoktur. Bu konuda araştırmacıların bugüne kadar ileri sürdükleri görüşler bulunmaktadır:

M. Erdal'ın (2004: 80) da belirttiği gibi Kök Türk yazıtları ve bazı Uygur metinlerindeki /ŋ/ ~ /g/ nöbetleşmesi sadece fonetik bir gelişme değil aynı zamanda şekil bilgisine ait bir özelliktir. Erken Uygur metinlerinde /ŋ/ ünsüzü genel olarak teklik ve çokluk 2. şahıs iyelik ekleri ile bu şahısların iyelik kökenli şahıs eklerinde /g/ ünsüzü ile nöbetleşirken, geç dönem metinlerinde daha çok kelime kökünde iki ünlü arasında meydana gelmektedir.

Nazal /ŋ/ ünsüzünün bazen /g/ ile yazılması, ünsüzün bugün Balkar, Kazan, Altay gibi çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi ünsüz değişmesi olarak kabul edilebilir. Nitekim T. Tekin, Kök Türkçe'de nazal /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile yazılışını, "ünsüzün denasalizationu" şeklinde değerlendirerek ünsüz değişimiyle açıklamıştır (Tekin 1968: 92-93). Zieme de kimi Maniheist metinlerdeki /ŋ/~g/ nöbetleşmesini ünsüz değişimi şeklinde ele almıştır (Zieme 1969: 177). Diğer taraftan Saadet Çağatay (1954: 15), "*ŋ sesi, ses teşkili bakımından damak kapanma fonemlerinden g, g, k, q'larla pek yakın münasebette bulunduğundan, eski lehçelerimizde bile bazen yerini g sesine terkettiğini görüyoruz*" diyerek ünsüz değişiminden söz eder.

Tarihî Türk dili alanlarında nazal /n/ ünsüzünün söz içerisinde, bilhassa iki ünlü arasında /g/ ünsüzüne değiştiği asıl saha Kıpçak Türkçesidir. Bu sahaya ait eserlerde nazal /n/ ünsüzü, Türk runik harfli külliyatta olduğu gibi belli eklerde değil, söz tabanları / gövdelerinde /g/ ünsüzüne dönüşmüş, böylece karakteristik bir hâl almıştır. Bu bağlamda Codex Cumanicus'ta nazal /n/ ünsüzü, *aŋar ~ agar, yalgız, yalguz ~ yalŋuz* örneklerinde de görüleceği gibi ünlüler arasında /g/ olmuştur. Belli şartlar altında Kıpçak Türkçesinde karakteristik haline gelen /ŋ/ ünsüzünün /g/ ile süreksizleşmesine Eski Oğuz ve Çağatay Türkçelerinde rastlanmaz. Bu çerçevede Çağatay Türkçesi Eski Türkçedeki /ŋ/ ünsüzünü genel itibarıyla korumuştur. Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi metinlerinde de genel olarak korunmuş olmakla birlikte, ünsüz bugün standart Türkiye Türkçesinde /n/ ile temsil edilmektedir.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde de fazla örnekte tanıklanmayan /ŋ/ > /g/ değişiminin (Güner 2013: 97), en fazla Eski Türkçedeki *yalŋuz* sözcüğünde meydana geldiği görülmektedir. Diğer birkaç sözcükte değişim birkaç sözcükte görülürken, *yalŋuz* sözcüğü hemen hemen bütün Kıpçakça metinde *yalguz* şeklinde yazılmıştır.

İlk örneklerini Kıpçak sahasında, Codex Cumanicus'ta gördüğümüz /ŋ/ > /g/ değişimine dair örnekler, Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde yok denecek

kadar azdır. Diğer bir ifadeyle Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde /ŋ/ ünsüzü genel itibariyle korunmuştur. Bununla birlikte Türk dilinin yaygın sözcüklerinden Eski Türkçedeki *yalŋuz* sözcüğü, bu çevreye ait bazı metinlerde *yalŋuz* şeklinin yanı sıra *yalguz* olarak da tanıklanmaktadır:

yalguz (KE 9r 8), *yalguz* (MM 139), *yalguz* (ME, 10-8, 155-8), *yalguzluk* (ME, 140-3) vb. gibi.

Kıpçak sahasında /ŋ/ ünsüzünün sızıcılaştığı diğer sözcükler, Harezmi Türkçesinde daima /ŋ/ ile yazılmıştır. Diğer bir ifadeyle /ŋ/ ünsüzünün süreksizleşmesi, Harezmi Türkçesinin bir özelliği değildir. Metinlerde tarihsel Türk dilinin yaygın *yalŋuz* şekli yanında zaman zaman *yalguz* şeklinin de görülmesi, diyalektikal bir özelliktir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesi metinlerinden KE, MM ve ME'den tanıklanan *yalguz* şeklini Kıpçak diyalektinin Harezmi Türkçesindeki unsurlarından biri olarak değerlendirebiliriz.

3. 1. 12. /l/ ve /r/ Ünsüzlerinin Durumu

Türk dilinin akıcı ünsüzleri olan /l/ ve /r/ ünsüzleri, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden beri çeşitli ses olaylarına sebep olmuştur. Her iki ünsüz de bir taraftan ünlü türemesi, yer değiştirme gibi ses olaylarına sebep olurken, diğer taraftan düşme eğilimi göstermektedir. Her şeyden önce /l/ ve /r/ ünsüzleri, herhangi bir ünsüzle yan yana geldiği tek heceli sözcüklerde bu ünsüzler ile diğer ünsüzler arasında ünlü türemesine yol açmaktadır: *ilk* > *ilik*, *berk* > *berik* gibi. Diğer taraftan /l/ ve /r/ ünsüzlerinin bulunduğu sözcüklerde, aynı zamanda yer değiştirme görülmektedir: *erdem* > *edrem*, *kurtul-* > *ku-trul* vb. gibi.

Türk dilinin tarihsel ve modern yazı dillerinde /l/ ve /r/ ünsüzleri, aynı zamanda ünsüz düşmesine de sebep olmaktadır. Bu açıdan /l/ ve /r/ ünsüzlerinin tarihsel Türk dili alanlarındaki varlığı, dönemsel farklılıklar göstermektedir. Öte yandan /l/ ve /r/ ünsüzlerinin düşmesi eş zamanlı olmamıştır. /r/ ünsüzü Eski Türkçe metinlerde düşmeye başlamış, /l/ ünsüzü ise daha geç dönemlerde düşmeye başlamıştır. Bu çerçevede Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerde -sAr şart eki, Karahanlıca metinlerde -sA olmuş, *birle* sözcüğü Eski Uygurca metinlerde *bile* / *bilen* şekillerinde yazılmış, *kurtgar-* fiili *ku-tgar-* olmuştur. Hatta son fiil, Harezmi Türkçesi metinlerinden ME'de *ku-tardı* (ME, 33-2) [<kurtgardı] şeklinde tanıklanmaktadır. Türk dilinde erken

dönemde düşmeye başlayan söz içi ve söz sonu /r/ ünsüzü, Türk lehçelerinin tasnifinde tek başına bir ölçüt olamaz.

Eski Türkçedeki *keltür-*, *oltur-* gibi fiillerdeki /l/ ünsüzü de düşme eğilimindedir. Ettirgen anlamlı her iki fiilin de tarihsel Türk yazı dillerinde farklı şekillerde olduğu görülmektedir. Köktürkçede *olur-* ve *kelür-* şeklinde olan ettirgen fiilleri (Tekin 2000), Eski Uygurca ve Karahanlıcada *oltur-* ve *keltür-* şeklindedir (Clauson 1972: 133b, 716). Bu çerçevede Eski Türkçede bu fiiller için farklı ettirgen ekler kullanılmış, Köktürkçeden sonraki Türk yazı dillerinde *keltür-* ve *oltur-* şekilleri yaygınlaşmıştır.

Karahanlıcadaki *keltür-* ve *oltur-* fiilleri, Çağatayca ve Kıpçakça metinlerde de *keltür-* ve *oltur-* şeklindedir. *keltür-* ve *oltur-* fiilleri, Oğuz diyalektine dayalı yazı dillerinde *getür-* ve *otur-* şeklindedir.

Karahanlı ve Çağatay Türkçelerinde *keltür-* ve *oltur-* şeklinde olan fiiller, Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Bununla birlikte bu çevreye ait metinlerde fiillerin *kelür-* ve *otur-* şekilleri de tanıklanmaktadır:

KE'da hem Karahanlıcadaki *keltür-* şekli hem de /l/ ünsüzünün düştüğü *ketür-* şekli vardır:

keltürdiler (KE 9r 12), *bargıl ol erni ketürgil. İbrahimni keltürdi erse ...* (KE 46r 13-14), *ketürdiler* (KE 10r 9) vb. gibi.

HŞ'de de hem *keltür-*, hem *ketür-* hem de ilk hece ünlüsünün /i/'ye değiştiği *kitür-* bulunmaktadır:

Bu perde içre keltürdüm hoş avaz (HŞ 245), *ketürür yil veli yıdın yıylamaz* (HŞ 45), *kim uş zahmet kitürdüm ilişe men* (HŞ 1010).

Keltür- fiilindeki farklılığa işaret eden Zemahşeri, fiilin hem *keltür-* hem de *ketür-* şekillerini tanıklamıştır: *ketürdi* (ME, 5-1), *keltürdi* (ME, 5-4) ~ *keltürüldi* (ME, 5-1).

Harezmi Türkçesinin manzum metinlerinden MM'de de ilgili fiillerin yeni şekilleri tanıklanmaktadır. Eserdeki *ketür-* (MM 128) ve *otur-* (MM 99) örnekleri, fiillerdeki /l/ ünsüzünün düştüğü şekillerin hâkim olduğuna işaret etmektedir.

Son olarak, HŞ'de de Eski Türkçedeki oltur- fiili, yeni şekli ile tanıklanmaktadır: *bu sakış birle bir sa'at oturdı / oturmak yahşı irmez tiyü turdı* (HŞ 355).

Harezmi sahasına ait metinlerden işaret edilen yukarıdaki örnekler, /l/ ünsüzünün ancak belli şartlar içinde düştüğünü göstermektedir. Her şeyden önce herhangi bir Türkçe sözcük /l/ ünsüzü ile başlamadığı için söz başında /l/ ünsüzünün düştüğü bir örneğe rastlanmamaktadır. Diğer taraftan söz sonunda /l/ ünsüzünün düştüğü örnekler de yoktur. Bununla birlikte Türk dilinde /l/ ünsüzü, ancak söz içinde belli şartlar içinde düşmüştür. Harezmi Türkçesindeki örnekler, Türk dilinde /l/ ünsüzünün, /l/ ile kapanan ilk heceden sonra tonsuz ünsüzle başlayan bir hece geldiğinde düştüğünü göstermektedir:

..lt.. > ..t...: *keltür-* > *ketür*; *oltur-* > *otur-*.

Tarihsel Türk yazı dilleri arasında farklılık gösteren özellikler arasında gösterilebilecek olan, söz içinde /l/ ünsüzünü bulandıran birkaç fiil, Harezmi Türkçesi metinlerinde Karahanlı Türkçesi ve Eski Türkçe karakteri gösterirken, diğer taraftan özellikle Oğuz Türkçesinde belirgin olan ünsüzün kaybolduğu bir yapıyı da göstermektedir. Harezmi Türkçesi metinlerinin diğer birçok dil özellikleri gibi bu fiiller bakımından da ikilik göstermesi, ya dil değişimi bağlamında değerlendirilip, bu çevredeki ikili şekiller geçiş evresi çerçevesinde ele alınabilir ya da diyalektikal özellik olarak değerlendirilebilir. Ne var ki ilgili fiillerin Çağatay Türkçesi metinlerinde büyük ölçüde *keltür-* ve *oltur-* şeklinde /l/ ünsüzü ile kullanılması ve Oğuz sahası metinlerinde /l/ ünsüzünün kaybolduğu *getür-* ve *otur-* şekillerinin varlığı, Harezmi Türkçesi metinlerinden tanıklanan *ketür-* ve *otur-* şekillerinin Oğuz yazı dilinin dayandığı diyalekte ait bir özellik olduğunu düşündürmektedir. O halde Harezmi Türkçesinde görülen *ketür-* ve *otur-* şekillerini Oğuz diyalektinin öğeleri olarak değerlendirmek mümkündür.

3. 2. MORFOLOJİK DİYALEKTİKAL UNSURLAR

3. 2. 1. Hâl Ekleri

Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerin dil özellikleri hakkında yazılmış gramer kitaplarında ya da gramer çalışmalarında, dönemin hâl ekleri ile ilgili genel olarak aşağıdaki bilgiler verilmiştir:

Bulunma hâli

Harezmi Türkçesinde isimlerin bulunma hâli, Türk dilinin önceki yüzyıllarında yazılmış metinlerinde olduğu gibi +DA ekiyle yapılmıştır. Ünsüzle biten isimlerden sonra ek, hem +tA hem de +dA şekillerinde gelebilmektedir. Bu bakımdan Harezmi Türkçesinde bulunma hâli ekinin ünsüzü, belli bir kurala göre şekillenmemiştir: ahrette (aynı zamanda ahretde), dünyada, yolında, tüşte, vaktta (aynı zamanda vaktde) vb.

+DA eki, Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserlerde de çıkma hâli fonksiyonuyla kullanılmaya devam etmiştir. Ancak Harezmi eserlerinden +DA eki, ancak belli kullanılışlarda çıkma hâli fonksiyonunu devam ettirmiştir: *Öazîz*larda biri, altında son vb.

Çıkma hâli

Harezmi Türkçesinde çıkma hâli eki +DIn'dır. Ek, isimlere genellikle +dIn şekliyle gelmiş, +tIn şekli çok az kullanılmıştır: *börü-din*, *atın-dın*, *taş-tın* vb. Harezmi sahasında yazılmış eserlerde +DIn eki yaygın olmakla birlikte, bazı eserlerde +dAn ekine de tesadüf edilmektedir: *bulut-dan*, *köz-den*, *yer-den* vb. Oğuz Türkçesinin çıkma hâli eki olarak bilinen +dAn ekinin bazı Harezmi eserlerinde de geçmesi, Harezmi yazı diline Oğuz Türkçesinin bir etkisi olarak görülebilir.

Vasıta hâli

Harezmi Türkçesinde vasıta hâli genellikle +(X)n ekiyle yapılmıştır. Ünsüzle biten isimlerden sonra ekin bağlantı ünlüsü genel olarak dudak uyumuna girer ancak bazen yuvarlak ünlüyle biten isimlerden sonra gelen ekin ünlüsü dardır. Harezmi Türkçesinde vasıta hâlinin +(X)n ekiyle yapıldığı örnekler şunlardır:

ün-ün ıgla-, *köz-ün kör-*, *tilin söyle-*, *yalguz-un*; *bütünlük-in*, *tün-in kundüz-in* vb.

Harezmi Türkçesinde bir başka vasıta hâli eki de, +lA'dır. Ek, genel olarak zaman ifade eden isimlerle birlikte kullanılmıştır: *tañla*, *tünle* vb.

Yön hâli

Harezmi Türkçesinde isimlerin yön hâli +GARU (~ +GARİ), +rA ve +rU ekleriyle yapılmıştır. Bu dönemde +rA ve +rU ekleri, asra, içre, sonra gibi daha çok kalıplaşmış ifadelerde kullanılmıştır. Yine asıl yön gösterme hâl eki olan +GARU eki de, Eski Türkçeden beri bilinen kalıplaşmış kelimelere eklenmiştir: içkerü (~ içkeri), taşkaru (~ taşkarı), yokaru (~ yokarı) vb. Örneklerden de görüleceği üzere, Harezmi Türkçesinde yön ekinin son yuvarlak /U/ ünlüsü, bazen daralarak /I/ olmuştur.

Eşitlik hâli

Harezmi sahasında eşitlik hâli, +çA ekiyle yapılmıştır ve ekin kullanımı Türk dilinin önceki yüzyıllarında yazılmış eserlerinden farklı değildir: arab titinçe, suwça vb.

3. 2. 1. 1. Yönelme Hâli Eki: +kA ~ +gA ~ +A

Türk dilinde hem tarihsel hem de modern zaman ve çevrelerde değişkenlik gösteren hâl eklerinden biri yönelme hâli ekidir. Buna göre Türk dilinin tarihsel ve modern lehçelerini belirlemek için kullanılan kıstaslardan biri, isim ya da isim soylu sözcüklerin yönelme hali ekindeki değişkenliktir. Aşağıda da tartışıldığı gibi, yönelme hâli eki, Türk dilinin ilk yazılı belgelerinde bile farklı şekilleri kullanılmış, bu çerçevede ekin kaynağı hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Ekin, Eski Türkçe metinlerde dahi farklı şekilleri olmasından dolayı Türk dilinin sonraki devirlerinde, dini / kültürel çevrelere göre değişkenlik göstermesi tabiidir.

Köktürkçede yönelme hâl eki, genel itibarıyla +kA olmakla birlikte bazı şartlar altında +A olarak işaretlenmiştir. Buna göre yazıtlarda teklik birinci ve teklik ikinci şahıs iyelik eklerinden ve /g/ ya da /k/ ünlüsü ile sonlanan isimlerden sonra +A, diğer bütün durumlarda ise +kA'dır (Tekin 2000: 111-112):

+kA: *taşka* “taşlara”, *ebke* “karargaha”, *yışka* “dağlara”, *bodunka* “millete”, Töpütke “Tibet'e” vb. gibi.

+A: *sekiz yigirmi yaşıma* “on sekiz yaşımda”, *Türküme bodunuma* “Türklerime ve milletime”, *yiti yigirmi yaşıma* “on yedi yaşımda”, *ebiçe* “(senin) evine”, *iliçe* “(senin) ülkene” vb. gibi.

Köktürk yazıtlarında belirli şartlarda görülen +A eki, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde de nadiren görülmektedir. Buna göre Eski Uygurca ve

Karahanlıca metinlerde yönelme hâli, genellikle +kA'dır. Eski Uygurcada yönelme hâli eki +kA olmakla birlikte birçoğu Maniheist olan Uygurca metinlerde +A ekine de rastlanılmaktadır. Ancak Eski Uygurcada yaygın yönelme hâli eki, +kA'dır (Gabain 1988: 63):

beg+ke “beye”, *ata+ka* “babaya”, *ogullar+ka* “çocuklara”; *adak+a* “ayağa”, *suv-samak+a* “susamaya”, *biñ+a başı* “binbaşı” vb. gibi.

Karahanlı Türkçesinde de yönelme hâli genellikle +kA eki ile yapılmıştır. KB'de +kA ile yapılan isim çekiminin, DLT'te +gA ile örnekleri de vardır (Hacıeminoğlu 1996: 30):

ataka “ataya, babaya”, *bagka* “bağlılığa”, *kökke* “göğe”, *sözke* “sözlere”; *erge* “kişiye”, *eligge* “ele”, *bitikge* “kitaba” vb. gibi.

Eski Türkçede genellikle +kA ile ifade edilen ekin, tarihî Türk lehçelerindeki durumu daha komplekstir. Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde genellikle +gA ile karşılanan bu hâl, Eski Oğuz Türkçesinde +A'dır.

Çağatay Türkçesi metinlerinde yönelme hâli +kA, +gA ve +A ekleriyle çekimlenmiştir. Eckmann'a göre (2003: 66), Çağatay Türkçesinde yönelme hâli eki, ünlülerden ve sedalı ünsüzlerden sonra +gA, sedasız ünsüzlerden sonra ise +kA'dır. Bu metinlerde ayrıca iyelik eklerinden sonra +A yönelme hâli ekine de rastlanmaktadır. Eckmann'ın ifadelerinden, Eski Türkçe +kA ekinin ünsüz uyumuna girdiği anlaşılmaktadır:

su-ga “suya”, *kişi-ge* “insana”, *arab-ga* “Arab'a”, *Şirin-ge* “Şirin'e”, *kuyuş-ka* “güneşe”, *ot-ka* “ateşe”, *kök-ke* “göğe”, *sözümüz-e* “söylediklerimize”, *başım-a* “başıma” vb. gibi.

Çağatay Türkçesine benzer bir durum, Kıpçak Türkçesi metinlerinde de vardır. Kıpçak Türkçesinde de ünlülerden ve sedalı ünsüzlerden sonra +gA, sedasız ünsüzlerden sonra ise +kA'dır. Ancak +kA'lı örneklerin sayısı fazla değildir. Kıpçak Türkçesinde CC da dâhil olmak üzere, iyelik ekli isimlerden sonra yönelme hâli ekinin +A olduğu örnekler de vardır (Karamanlıoğlu 1994: 67-70):

av-ga “ava”, *bazar-ga* “pazara”, *ev-ge* “eve”, *dünye-ge* “dünyaya”, *ölüm-ge* “ölüme”, *tamuk-ka* “cehenneme”, *uçmak-ka* “cennete”, *ötünç-ke* “ricaya”, *karşımız-a* “karşımıza”, *oglun-a* “(onun) oğluna” vb. gibi.

Harezmi Türkçesinde yönelme hâli, +kA, +gA ve bazen de +A ekleriyle yapılmıştır. Ekin ünsüzünün /K/ mı /G/ mi olduğu konusunda birlik yoktur. *kudug-ga*, *tamug-ka*, *uştmah-ka*, *yol-ga* vb. Ekin ünsüzü bir eserdeki aynı kelimedede bile hem sedalı hem sedasız olabilmektedir. Mesela, Nehcü'l-Feradis'te, yönelme hâli ekini almış *hatun-ka* örneğinin yanında *hatun-ga* örneği de geçmektedir.

Teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eklerini almış isimlerden sonra gelen yönelme hâli ekinin ünsüzü ile zamir /n/ si birleşerek /nA/ şeklini almıştır: baş-ı-ña, kul-ı-ña vb. Ancak Harezmi Türkçesinde bazen zamir /n/ si, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi yazılmadığı için, yönelme hâli eki, iyelik eklerinden sonra doğrudan yazılmış, ekin ünsüzünde herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır: oğlıka (<oğlinka), yanık (<yanınka) vb.

Harezmi Türkçesinde yönelme hâli, ek başındaki /G/ ünsüzünün düşmesiyle, bazen +A ekiyle de yapılmıştır: egnime, işe, (senin) könlüğe, köze, uykuya vb. Bu sahada yazılmış eserlerde, Kök Türkçedeki 1. ve 2. şahıs iyelik ekli isimlerden sonra gelen +A yönelme hâli ekinin yanında iyelik eki almamış yalın isimlere de gelmesi, ekin değişime uğramasıyla (+KA > +A) açıklanabilir. Ancak bu konuda kesin bir şey söylemek zordur (Eckmann 1998: 187; Ata 2016: 75-76; Kalsın 2013: 42-48).

Eckmann, Ata ve Kalsın'a ait yukarıdaki tespitlerden de anlaşılacağı gibi, Türk dilinin diğer alanlarında belli bir form ile görülen yönelme hâli eki, Harezmi Türkçesinde çeşitlilik göstermektedir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesinde yönelme hâli, +kA, +gA ve bazen de +A ekleriyle karşılanmıştır. Bu çevrede ekin ünsüzünün /k/ mı /g/ mi olduğu konusunda birlik yoktur: *kudug-ga*, *tamug-ka*, *uştmah-ka*, *yol-ga* vb. Ekin ünsüzü bir eserdeki aynı kelimedede bile hem sedalı hem sedasız olabilmektedir. Mesela, Nehcü'l-Feradis'te, datif ekini almış *hatun-ka* örneğinin yanında *hatun-ga* örneği de geçmektedir.

Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, Harezmi Türkçesi metinleri Eski Türkçedeki tonsuz ünsüzlü hâkim +kA ekinin yanı sıra Türk dili için ikincil kabul edilebilecek tonlu ünsüzlü +gA ekine de sahiptir. Kimi örneklerden hareketle ekin ünsüzünün tonluluk-tonuszluk uyumuna girdiği düşünülecek olsa da bu hususta bir düzenin ya da istikrarın olmadığı anlaşılmaktadır. Ekin Harezmi Türkçesi metinlerinde hem +kA hem de +gA şekillerine sahip olması, Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde daha yaygın olan +gA'lı şeklin Harezmi sahasında ortaya çıktığı; ancak

daha eskicil olan +kA'lı şeklin unutulmadığı ile izah edilebilir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesinde ekin tonlu ve tonsuz şekilleri diyalektikal tanım ve sınıflandırmalarda kullanılabilir kadar sağlam değildir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde sözcük kök ya da tabanlarındaki ünsüzlerden bağımsız olarak +kA ve +gA olarak kullanıldığı bazı örnekler şunlardır:

Peygāmbar 'as 'ka (NF, 3-8), *düşmanka* (ME, 42-7), *kapugka* (ME, 73-8), *anda kidin Mevli' 'azze ve celle Harisni kökke agdurdı anda yime üküş ta 'at kıldı erse ikinç kat kökke agdurdı* (KE 4v 4-6); *kuğug-ga, yol-ga, kafırlar-ga* (Eckmann 1998: 187).

Çoğunlukla KE olmak üzere diğer eserlerde aynı sözcüğe eklenen +kA ve +gA'lı örnekleri bir araya getiren Ata'nın da (2016: 76) işaret ettiği gibi ekin ünsüzünün tonlu mu tonsuz mu olacağı konusunda belirsizlik vardır:

anamka (KE 235r 1) ~ *anamga* (KE 51v 3), *atka* (HŞ 1801) ~ *atga* (KE 118r 1), *ayga* (86r 6) ~ *ayka* (HŞ 2530), *butka* (KE 231v 13) ~ *butga* (KE 16v 21), *hatunka* (NF 151-13) ~ *hatunga* (NF 48-8) vb. gibi.

Teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eklerini almış isimlerden sonra gelen yükleme hal ekinin ünsüzü ile zamir /n/'si birleşerek /ŋA/ şeklini almıştır: *baş-ı-ŋa, kul-ı-ŋa* vb. Ancak Harezmi Türkçesinde bazen zamir /n/'si, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi yazılmadığı için, yükleme hal eki iyelik eklerinden sonra doğrudan yazılmış, ekin ünsüzünde herhangi bir değişikliğe yol açmamıştır: *oglıka* (<oglınka), *yanıka* (<yanınka) vb. gibi.

Harezmi Türkçesi metinlerinde yönelme hâlinin yukarıdaki örneklerinin dışında +A olduğu örnekler de vardır: *egnime, işe, (senin) köhlüñe, köze, uykuya* vb. Türk dilinde +A yönelme hal eki, belirli şartlar altında yazıtlarda ve genel olarak Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Yazıtlar ile Oğuz grubu Türk yazı dillerindeki +A'nın aynı kaynak olup olmadığı konusundaki görüşler ve tartışmalar bir tarafa, yazıtlarda ekin sadece iyelik eklerinden sonra görülmesi; buna karşılık Oğuz grubu Türk yazı dillerinde her şart altında var olması, en azından bu hususlarda farklılaştığını / ayrıldığını göstermektedir. Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserler ile Oğuz grubu Türk yazı dillerinde görülen +A yönelme hal ekinin, +kA'dan mı doğduğu yoka ayrı bir ek mi olduğu belli olmamakla birlikte, ekin kullanılış şekli bakımından

iki çevreye ait metinlerde büyük benzerlik göstermesi, Harezmi Türkçesinde görülen +A'lı örneklerin Oğuz diyalektine ait olduğunu ifade etmemize imkân vermektedir.

Harezmi Türkçesinde +A yönelme hâli eki hemen hemen bütün eserlerde görülmektedir. Hatta hem +kA ve +gA hem de +A ekinin aynı eserde, aynı sözcükte dahi kullanıldığı görülmektedir. Ancak özellikle +kA / +gA ile +A arasındaki istikrarsızlığın / düzensizliğin özellikle iyelik ekli isimlerde belirdiği ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle bu çevreye ait metinlerde de +A, özellikle iyelik ekli isimlerde tanıklanmaktadır. Harezmi Türkçesinde +A yönelme hâli eki, KE, NF, ME, MM ve HŞ'de görülmektedir (Ata 2016: 71).

Harezmi Türkçesinde +A yönelme hal ekinin kullanıldığı metinlerden biri de MM'dir. MM'e ait aşağıdaki örnekler, eserde +A ekinin kafiye uğruna kullanıldığını göstermektedir. İlk ya da ikinci mısırda /A/ ile sonlanan bir sözcük ile kafiye meydana getirmek ve aynı zamanda vezni tutturmak için +A ekinin tercih edildiği anlaşılmaktadır:

*Kel imdi sakıngıl tefekkür **bile** / inanmak reva mu bu tıngu **yile*** (MM 46)

Yukarıdaki örnekte bile sözcüğüne kafiye oluşturma isteğinin dışında vezni de sağlamak amacıyla yil sözcüğüne +A yönelme hal eki getirilmiştir. Böylece yazarda ya da ait olduğu çevrede yaygın olan +gA şeklinin dışında, gerektiği zaman kullanılabilen +A şeklinin de var olduğunu, ihtiyaç halinde tercih edildiğini ifade etmek mümkündür.

MM'de kafiye ve vezin kaygısı ile eklenmiş örneklerin dışında, herhangi bir şart ile eklenmemiş örnekler de vardır. Aşağıdaki örneklerde yönelme hal eki, bağımsız olarak, kendiliğinden +A olarak işaretlenmiştir:

*Kamug ta'atını ururlar **yüze** / zekatını arıtıp koyarlar **köze*** (MM 196); *bolup red kamugı uruldu **yüze*** (MM 53); *haber birdi sahib-şeri'at **bize*** (MM 184); *edeb bilmişimçe oş ayttım **size*** (MM 301) vb. gibi.

ME'de +A yönelme hâli eki, hem yalın isimlerden sonra hem de iyelik ekli isimlerden sonra görülmektedir: *boya yet-* (ME 26-6), *borça satıg* (ME 124-5), *sojna* (ME 73-1), *uçına* (ME 218-4) (Ata 2016: 71).

MM ve ME'e benzer bir şekilde HŞ'de de +A yönelme hâli eki yalın isimlerden sonra gelmektedir. *câna* (HŞ 2084), *emire* (HŞ 4407), *işe* (HŞ 4226), *uykuya* (HŞ 1702), *özine* (HŞ 3722), *sözine* (HŞ 4722) vb. gibi.

KE ve NF'te +A yönelme hâli eki, genellikle iyelik ekli isimlerde görülmektedir:

KE: *bize* (KE 129r 10), *ile* "halka" (KE 158r 16), *ferişteleriğe* (KE 121v 8), *koldaşına* (KE 135v 1), *özlerine* (KE 107v 21) vb. gibi (Ata 2016: 71).

NF: *ignimge* (NF 358-14) ~ *ignime* (NF 287-5), *ewümke* (NF 137-1) ~ *ewüme* (NF 401-17), *ehlime* (NF 95-4), *beliğe* (NF 325-12), *ümmeğe* (NF 10-10) vb. gibi (Tuna 1968: 82-84; Erdem Uçar 2016: 85).

Harezmi Türkçesine ait eserlerde yönelme hâli ekinin durumu hakkında ifade edilen yukarıdaki veriler, ekin, Türk dilinin bu çevresinde Eski Türkçede olduğu gibi +kA, Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde olduğu gibi +gA ve +A ve Oğuz grubu Türk yazı dillerinde olduğu gibi +A olabildiğine işaret etmektedir. Metinlerdeki +kA ve +gA şekillerinin, Harezmi Türkçesindeki diyalektikal durumu belirlemeye yetecek nitelikte olmadığı açıktır. Bununla birlikte hemen hemen her metinde görülen +A formunu iki şekilde ele almak gerekir:

Birincisi, iyelik ekli isimlerden sonra gelen yönelme hâli ekinin durumudur. Aslında Köktürkçe metinlerden itibaren iyelik ekli isimlerin yönelme hâli ekinin +A olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bazı Uygur, Karahanlı, Çağatay ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde de görülen *iyelik ekleri* + +A sıralanışı, Harezmi Türkçesi metinlerinin tamamında görülmektedir. Türk dilinin tarihsel dönemlerinin tasnifinde ayırt edici bir ölçüt olamayacak bu durum, Harezmi Türkçesi metinlerinde diyalektikal bir özellik olarak da değerlendirilemez.

İkincisi ise, iyelik eklerini almamış isimlerden sonra gelen +A yönelme hâli ekinin durumudur. Köktürkçeden itibaren Eski Oğuz Türkçesi hariç bütün tarihsel Türk dili alanlarında yalın isimlerden sonra gelen yönelme hâli eki +kA / +gA'dır. Tarihsel Türk dilinde sadece Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde yalın isimlerden sonra yönelme hâli eki +A'dır. Harezmi Türkçesinde ise, MM, ME ve HŞ'de iyelik ekli olmayan isimlerden sonra yönelme hâli ekinin +A olduğu örnekler vardır. Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde pek rastlanmayan bu durum, Eski Oğuz Türkçesi metinleri

ile benzeşmektedir. Harezmi Türkçesinin kimi metinlerinden tanıklanan bu örnekler, açık bir şekilde Oğuz yazı dilinin dayandığı diyalekti temsil etmektedir. Çünkü +A yönelme hal eki, Karahanlı Türkçesi gibi Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde hâkim değildir. Buna karşılık Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde yönelme hâl eki devamlı olarak +A'dır. Sonuç olarak Harezmi Türkçesi metinlerinden ME, MM ve HŞ'de iyelik eksiz isimlerden sonra görülen tanıklanan +A yönelme hâli eki, Oğuz diyalektinin bir özelliği kabul edilebilir.

ESERLER	+kA	+gA	İYELİK EKLERİNDEN SONRA +A	YALIN İSİMLERDEN SONRA +A
KE	+	+	+	-
NF	+	+	+	-
HŞ	+	+	+	+
MM	+	+	+	+
ME	+	+	+	+

3. 2. 1. 2. İlgi Hâli Eki: +nIn / +nUn / +In / +Im

İsim türünden sözcükleri diğer isimler ile ilişkilendiren ilgi hâli eki, tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde prototip şeklin varyantları halinde kullanılmıştır. Ekin tarihsel metinlerdeki varyantları dikkate alındığında Türk dilinde ilgi hâli ekinin iki bakımdan değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Birincisi ekin, eklendiği sözcüğün ünlü ya da ünsüzle bitmesine göre nasıl şekillenmiş olduğu, diğeri ise ekin ünlüsünün dudak uyumuna girip girmediğidir. Tarihsel Türk dili alanlarına ait metinler bu bakımdan farklılık göstermektedir.

Türk dilinin eklendiği sözcüğün durumuna göre değişkenlik gösteren ve bu sebeple yapısı hakkında kesin bir hükmün olmadığı hâl eklerinden biri ilgi hâli ekidir. Ekin orijinali belli değildir. Çünkü ek, Köktürkçede bile eklendiği sözcüğün durumuna göre değişkenlik göstermektedir. Köktürkçede ilgi hâli eki, ünlüyle biten isimlerden sonra +nXn, ünsüzle biten isimlerden sonra ise +Xn şeklindedir. Ancak Tekin (2000: 107) tarafından da ifade edildiği gibi Köktürkçede ekin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmediği anlaşılmaktadır. Bu metinlerde ek, yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra +nIn

şeklinde gelebilmektedir. Bu çerçevede Tekin (2000: 107-108), Köktürkçede ilgi hâli ekinin üç şekilde tanıklandığını ifade eder: +X_η / +nX_η, +X_g, +In.

Türk bodun+ıη ili törüsi, bayırku+nıη ak adgırı, türk bodunıg atı küsi, kaganıη+ın sabı.

Köktürkçede isimlerin ünlü ya da ünsüzle bitmesine göre değişkenlik gösteren ilgi hâli eki, Eski Uygurca (Erdal 2004: 168-170) ve Karahanlıca (Hacıeminoğlu 1996: 29) metinlerde her şart altında sadece +nX_η şeklindedir:

Eski Uygurca: *maytri bodisavt+nıη, ev+iη yutuzı, kulgak+nıη, barmışlar+nıη, ayıg nomlar+nıη* vb. gibi.

Karahanlıca: *atanıη ananıη ölümi, kamugnuη fırakı, ölümnüη kırı, ernıη kılkı* vb. gibi.

Ek, Çağatay Türkçesinde ise Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde olduğu gibi her şart altında /n/ ile başlamıştır. Bununla birlikte Çağatay Türkçesinde, diğer dönemlerden farklı olarak ekin ünlüsü daralmış, daha önceki dönemlerde dudak uyumuna giren ek, büyük ölçüde +nI_η şeklini almıştır. Nitekim Eckmann (2003: 64-65), Çağatay Türkçesinde ilgi hâli ekinin +nI_η olduğunu, “yuvarlak bir vokalden sonra da bazen +nU_η olduğu”nu ifade eder. Diğer taraftan Çağatay Türkçesinde bir başka ilgi hâli eki de +nI’dir:

su+nıη, kuyaş+nıη, kuş+nıη, köñül+nıη, közüñ+nıη, kul+nıη, yıglamakıñ+nı *sebebi* vb. gibi.

Kıpçak Türkçesinde de ek, genellikle +nX_η şeklindedir. Asıl Kıpçak Türkçesi metinlerinde ilgi hâli ekinin Karahanlıcada olduğu gibi +nX_η olduğu ifade edilmektedir (Karamanlıoğlu 1994: 64-65). Ancak aşağıdaki örneklerden de görüleceği üzere ek, ünsüzlerden sonra +X_η şeklinde de görülmektedir (Güner 2013: 189-190):

adamnıη, agalarnıη, atnıη / atnuη / atıη, bitikniη, boyumnıη, böleknıη, kişilerüñ, suvnıη, köznıη vb. gibi.

İlgi hâli ekinin tarihsel Türk lehçelerindeki durumu ise, ait olunan çevreye göre varyasyon göstermiştir. Buna göre Eski Oğuz Türkçesinde ilgi hâli eki, Köktürkçede olduğu gibi ünlüyle biten isimlerden sonra +nU_η, ünsüzle biten isimlerden sonra ise

+Uη şeklindedir (Timurtaş 1976: 353). Ekin ünlüsü, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde daima yuvarlak ünlüdür. Bu yazı dilinde ekin ünlüyle biten isimlerden sonra +nUη, ünsüzle biten isimlerden sonra ise +Uη şeklinde olması, Köktürkçe metinlerle benzeşmektedir.

Harezmi Türkçesinde ilgi hâli, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi hem ünlülerden hem de ünsüzlerden sonra +nXη ekiyle yapılmıştır ve böylece ekin tek şekli kullanılmıştır: *ata-nuη*, *yalawaç-nuη* vb. Yuvarlak ünlüye sahip isimlerden sonra ekin ünlüsü, genellikle dudak uyumuna girer; ancak bazen uyum dışına çıktığı da görülür. *kök-nüη*, *kuş-nuη*, *kün-nüη*, *mülk-nüη* gibi örneklerde dudak uyumuna giren ekin ünlüsü, *köz-niη*, *kul-nuη*, *kök-niη* gibi örneklerde uyum dışına çıkmıştır.

Harezmi Türkçesinde isim kökenli sözcüklerden sonra daima +nXη ekiyle çekimlenen ilgi hâli, teklik ve çokluk 1. şahıs zamirlerinden sonra +nXη yanında +Iη ve +Im ekleriyle de çekimlenerek Türk dilinin önceki dönemlerine göre farklılaşmıştır (Eckmann 1988: 190). *men* teklik 1. şahıs zamirinin ilgi hâli, hem *meniη* hem de *menim* şeklindedir. Harezmi sahasında ortaya çıkan *menim* şekli, diğerine göre daha az kullanılmıştır. Çokluk 1. şahıs zamirinin ilgi hâli çekimi de, önceki dönemlere göre farklılık göstermektedir. Harezmi Türkçesinde çokluk 1. şahıs zamirinin ilgi hâli, Uygur ve Karahanlı metinlerindeki +nIη ve +Iη ekleriyle yapılmış *bizniη* ve *biziη* şekillerinin yanı sıra +Im ekiyle yapılmış *bizim* şekline de rastlanmaktadır (Ata 2016: 74-75).

Diğer Türk dili alanlarında olduğu gibi Harezmi Türkçesi metinlerinde de ilgi hâli ekini, biri isimlerden sonra ve diğeri de zamirlerden sonra gelen ilgi hâli eki olmak üzere iki şekilde ele almak gerekir. Zira Türk dili alanlarında isimlere gelen ilgi hâli eki ile zamirlere gelen ilgi hâli eki simetrik değildir.

İsimlere gelen ilgi hâli eki

Harezmi Türkçesinde isimlerden sonra ilgi hâli eki, hem ünlü ile hem de ünsüz ile biten isimlerden sonra +nXη ekiyle ifade edilmiştir. Daha önceki dönemlerde önceki hecenin ünlüsüne göre dudak uyumuna tâbi olan ve böylece yuvarlak ünlü ile biten isimlerden sonra +nuη / +nüη; dar ya da geniş ünlü ile biten isimlerden sonra ise +nıη / +niη şeklinde olan ilgi hâli eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde o kadar düzenli değildir. Harezmi Türkçesi metinlerinde yuvarlak ünlü ile biten isimlerden sonra ilgi hâli eki +nIη olabilmektedir. Ata'nın da (2016: 74) işaret ettiği gibi “ikili şekiller

ağırlıktadır.” Ata (2016: 74), yuvarlak ünlüyle biten isimlerden sonra ilgi hâli ekinin bu ikili şekillerini aşağıdaki örneklerle göstermiştir:

kuşnuş (NF 43-1) ~ *kuşnuş* (KE 177r 9), *künnüş* (KE 14r 3) ~ *künnüş* (KE 44v 5), *mülknüş* (NF 50-3) ~ *mülknüş* (KE 139r 19), *kulnuş* (KE 22r 4) ~ *kulnuş* (KE 83r 3) vb. gibi.

Yuvarlak ünlü ile biten KE’ya ait aşağıdaki örneklerde ilgi hali eki daima +nİş’dır:

Bir ançanı tamuğnuş sol kolında turguzdı (KE 10v 8), *Ademnüş uruğu* (KE 15v 2; aynı zamanda: *Ademniş süñükin ketürgil* KE 25r 5-6), *Kayuğuznuş kurbannı kabul bolsa* (KE 15v 9-10), *Davudnuş yüz yıl ‘ömri tamam boldı* (KE 19r 19), *Biri ol butnuş ağzına kirip* (KE 32r 15), *Nemrudnuş kavminde yüz miş er övrülüp İbrahim yalawaçğa köñüllüğü erdiler* (KE 44r 19-20), *Meniş malım mülkünnüş nihayeti yok* (KE 45v 13), *İbrahimnüş elgin tutup çıkardı* (KE 45v 18), *Dost dostnuş canın alur mu bolur* (KE 56r 18), *Ya’kubnuş uyluk tamurı agridı* (KE 61v 17-18) vb. gibi.

Hatta aynı sözcüğün ilgi hali, hem +nİş, hem +nUş ekleri ile ifade edilebilmektedir. Bu çerçevede “Harezmi dönemi eserlerinde ilgi hali eki, yuvarlak ünlüden ve dudak ünsüzünden sonra yuvarlak ünlülü şekli ile kelimeye kullanılabilmektedir. Fakat bu kurallı değildir, ikili şekiller ağırlıktadır.” (Ata 2016: 74):

kuşnuş (NF 43-1) ~ *kuşnuş* (KE 177r 9), *künnüş* (KE 14r 3) ~ *künnüş* (KE 44v 5), *mülknüş* (NF 50-3) ~ *mülknüş* (KE 139r 19), *kulnuş* (KE 22r 4) ~ *kulnuş* (KE 83r 3) vb. gibi.

HŞ’de de ilgi hâli eki dönemin diğer eserlerinden farklı değildir. Eserde yuvarlak ünlülü sözcüklerden sonra ilgi hâli eki +nUş olduğu gibi Çağatay Türkçesi metinleri ile KE ve NF’te olduğu gibi dar ünlülü de eklenebilmektedir. Mesela *uşol köknüş uyatındın kış u yaz* (1487) örneğinde ekin ünlüsü dudak uyumuna girmemiştir (Hacıeminoğlu 2000: 51).

Tuna (1968: 82), NF’te ilgi hâli ekinin dörtlü uyuma giren örneklerinden bahsetmiş, ardından yuvarlak ünlülü isimlerden sonra +nİş şeklinde gelen örneklerini de vermiştir:

saburnüş (NF 260-6), *hatunnüş* (NF 165-1), *mülknüş* (NF 50-3), *dostnuş* (NF 66-2).

Tuna (1968: 82) ayrıca zamir kökenli olmayan isimlere gelen ekin +nI şeklini de tanımlamıştır. Türk dilinde Çağatay Türkçesi metinlerine ait ilgi hali eki olarak tanımlanan +nI ekinin +nIn ya da sondaki /ŋ/ ünsüzünün süreksizleşmesiyle ortaya çıkan +nIg ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Nalbant 2018: 21-28). Tuna'nın verdiği +nI ekli örnekler şunlardır:

anamni (NF 287-3), *sufını* “suyunun” (NF 78-9).

Yukarıdaki örneklerden hareketle, Harezmi Türkçesi eserlerinde isimlere gelen ilgi hâli hakkında şunları ifade etmek mümkündür:

1. Harezmi Türkçesinde isimlerden sonra ilgi hali eki, isim ünlü ile de ünsüz ile de sonlansa daima +nXŋ'dir.

2. Ekin ünlüsü, eklenilen ismin son hece ünlüsüne uyum sağlamakta kararsız kaldığı anlaşılmaktadır. Ek, yuvarlak ünlülü isimlerden sonra hem Eski Türkçede olduğu gibi +nUŋ hem de uyum dışına çıkarak +nIn şeklinde gelebilmektedir.

3. Harezmi Türkçesi metinlerinde ekin ünlüsünün daha çok dar ünlülü olduğu, diğer bir ifadeyle dar ünlülü şekillerin hâkim olmaya başladığı anlaşılmaktadır.

4. Harezmi Türkçesinde ilgi hali ekinin, her şart altında dar ünlülü şekil ile temsil edilmesi, Çağatay Türkçesi metinleri ile benzerlik göstermektedir.

5. Harezmi Türkçesi metinlerinde ilgi hali ekinin ünlüsünün uyuma tabi olduğu örnekleri Karahanlı Türkçesi ya da Eski Türkçe yazı dilinin bir özelliği; uyum dışında olan örnekleri ise Çağatay Türkçesi özelliği olarak izah etmek mümkündür.

6. Osman Nedim Tuna tarafından NF'ten tespit edilen +nI ekli örnekler, tarihsel Türk dili alanlarında daha çok Çağatay Türkçesinde baskın olan +nI ilgi hâli eki ile örtüşmektedir.

Bu sonuçlar ışığında Harezmi Türkçesinde yuvarlak ünlülü isimlerden sonra ilgi hâli ekinin +nIn şeklinde tanımlandığı, KE, NF ve kısmen HŞ'in Çağatay Türkçesindeki örnekler ile uyuştuğunu ve bu metinlerde Çağatay diyalektinin tesiri olduğunu ifade etmek mümkündür.

Son olarak, neredeyse bütün örnekleri Çağatay Türkçesinde görülen +nI ekinin NF'teki örnekleri, eserin Çağatay Türkçesine yakınlığını göstermektedir. Bu sebeple NF'teki +nI ekli örnekleri de Çağatay diyalekti ile izah etme ihtimali vardır.

Zamirlerden sonra ilgi hali eki

Türk dilinde gerçek isimlere gelen ilgi hâli ekindeki değişkenlik gibi zamirlere gelen ekte de değişkenlikler vardır. Köktürkçede *beniñ / meniñ* ve *biziñ* şeklinde olan şahıs zamirlerinin çekimi (Tekin 2000: 120-121), Eski Uygurca ve Karahanlıcada da hemen hemen aynıdır. Eski Türkçe metinlerde de *beniñ / meniñ*, *biziñ / bizniñ* şeklinde değişkenlik gösteren ek, asıl Harezmi Türkçesinde yeni şekillerin katılmasıyla farklılaşmaya başlamıştır.

Harezmi Türkçesinde isim kökenli sözcüklerden sonra daima +nX_ñ ekiyle çekimlenen ilgi hâli, teklik ve çokluk 1. şahıs zamirlerinden sonra +nX_ñ yanında +(X)_ñ ve +(X)_m ekleriyle de çekimlenerek Türk dilinin önceki dönemlerine göre farklılaşmıştır (Eckmann 1988: 190; Ata 2016: 74-75).

Harezmi Türkçesi metinlerinde *men* zamirinin ilgi hâli, Eski Türkçede olduğu gibi *meniñ*, *menim* ve *menüm*'dür. Bu iki şekil Harezmi Türkçesi metinlerinde dağınık hâldedir. Bu çevreye ait metinlerde, hem *biziñ mezheblig kaçan yatıp namaz kılur bolsa adakını kible sıñar uzatıp yatgay* (KE 6r 12), *meniñ hazretimde miñ 'abiddin bir 'alim fazılrak turur* (KE 8v 20), *meniñ malım telim boldı* (KE 18r 10) örneklerinde olduğu gibi Eski Türkçedeki *meniñ*; hem de *menim ardım arkam* (ME, 130-4), *menim tayancım* (ME, 130-4), *minim kanımnu süt tig tökme nagah* (HŞ 365) *minim bolsa* (HŞ 860) örneklerinde görüldüğü gibi *menim* şekli yaygındır.

Harezmi Türkçesinde *men* zamirine eklenen ilgi hali ekinin eserlere göre durumu aşağıdaki gibidir (Ata 2016: 74):

KE	meniñ (daha yaygın)	menim (43 kez)
NF	meniñ (6 kez)	menim (daha yaygın)
HŞ	meniñ (3 kez)	Menim (daha yaygın)
ME	meniñ (daha yaygın)	menim (1 kez)
MM	meniñ (1 kez)	menim (daha yaygın)

Harezmi Türkçesi metinlerinde çokluk 1. şahıs zamirinin ilgi hâli çekimi de, önceki dönemlere göre farklılık göstermektedir. Harezmi Türkçesinde çokluk 1. şahıs zamirinin ilgi hâli, Uygur ve Karahanlı metinlerindeki +nI_ñ ve +I_ñ ekleriyle yapılmış

bizniñ ve *biziñ* şekillerinin yanı sıra +Im ekiyle yapılmış *bizim* şekline de sahiptir. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi Türk dili için yeni olan *bizim* şekli, teklik 1. Şahıs zamiri için yaygın olan *menim* şekli kadar yaygın değildir. Bu durum, Türk dilinde ilgi hali çekiminin ilk önce şahıs zamirlerinde başladığını, zamirler için de teklik 1. şahıs zamirinde ortaya çıktığını, zamirler arasında yaygınlaştığını ve daha sonra isimler için yaygın bir hal aldığını göstermektedir.

Harezmi Türkçesinde çokluk 1. Şahıs zamirinin ilgi hali, eserlere göre aşağıdaki gibidir (Ata 2016: 75):

KE	biziñ / bizniñ	ø
NF	biziñ / bizniñ (11 kez)	bizim (41 kez)
HŞ	biziñ / bizniñ	bizim (1 kez)
ME	ø	ø
MM	ø	ø

Harezmi Türkçesinde *biz* zamirinin ilgi haline dair oranları, bu çevrede *bizim* şeklinin *benim* kadar yaygın olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte NF’te yeni *bizim* şeklinin Eski Türkçedeki *biziñ / bizniñ* şekillerine göre daha fazla olması, eserin bu bakımdan daha fazla diyalektikal tesir altında kaldığını göstermektedir. Diğer taraftan dönemin diğer eserlerinde *bizim* şeklinin yokluğu ya da azlığı ise, bu diyalektikal unsurun yazı dilinde yaygınlaşmadığına işaret etmektedir.

Sonuç olarak Harezmi Türkçesinde *men* ve *biz* zamirlerinin ilgi hali için aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

1. Eski Türkçede daima +Xñ ve +nXñ ekleriyle çekimlenen *men* ve *biz* zamirlerinin ilgi hali, Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Bu çerçevede metinlerin eskicil şekilleri muhafaza ettiğini göstermektedir.

2. *men* ve *biz* zamirlerinin ilgi hâli için tarihsel Türk dilinde ilk defa Harezmi Türkçesinde *menim* ve *bizim* şekilleri ortaya çıkmıştır. *menim* şekli en fazla KE, NF ve HŞ’de yaygınken; *bizim* şekli NF’te yaygındır. Bu durum, ilgili eserlerde yeni şekillerin daha yaygın bir hale geldiğini göstermektedir.

3. KE, NF ve HŞ'de yaygın olan *menim* ve *bizim* şekilleri, Türk dilinde Eski Oğuz Türkçesi alanındaki hâkim şekillerdir. Diğer bir ifadeyle, tarihsel Türk dilinde ben ve biz zamirlerinin ilgi hali, Oğuz diyalektinde +Xm olmuştur. Bu bakımdan Harezmi Türkçesinde görülen *menim* ve *bizim* şekillerini Oğuz diyalektine ait özellik olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim Ata (2016: 74-75), KE'deki *menim* şekli için "Güney-batı Oğuz Türkçesi özelliği"; NF'deki *bizim* şekli için ise "Oğuz Türkçesi özelliği" ifadelerini kullanarak, Harezmi Türkçesindeki *menim* ve *bizim* şekillerini diyalektikal unsur olarak görmüştür.

3. 2. 1. 3. Yükleme Hâli Eki: +nI / +n / +I

Türk dilinde eklendiği sözcüklerin yapısına göre değişkenlik gösteren ve çeşitlenen eklerden biri olan yükleme hâli eki, Eski Türkçede olduğu gibi tarihsel Türk lehçelerinde de karmaşık bir durum sunmaktadır. İsimlere gelerek fillere bağlayan ve belirtme, gösterme, belirginleştirme anlamları katan yükleme hâl eki, Türk dilinin erken dönem metinlerinde çeşitlilik göstermektedir.

Eski Türkçede yükleme hâli eki; yalın isimlerden sonra +(X)g, iyelik ekli isimlerden sonra +(X)n ve zamirlerden sonra +nI şeklindedir (Tekin 2000: 108-111). Yükleme hâli ekinin bu kullanımı, Köktürkçede oldukça kurallıdır:

atıg, kunçuyug, taşıg, ebig, balıgıg, tizligig, işig, kırgızıg; oğlumın, tapladukumın, ilinin, törünün; bizni, bunı vb. gibi.

Eski Uygurca metinlerde de bu kurala büyük ölçüde riayet edilmiştir. Geç dönem Eski Uygurca metinlerde, +(X)g eki yerini +nI ekine bırakmaya başlamış, +nI ekli örneklerin oranı artmıştır (Ağca 2006). Yükleme hâli eki, Karahanlıca metinlerde de benzer durumdadır. İlk İslami Türkçe metinlerde de +(X)g eki nadiren görülür ve +nI eki daha yaygındır. +(X)n eki sadece üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra kullanılmıştır. Dahası Karahanlıca metinlerde +(y)I eki de tek tük tanıklanmaktadır (Mansuroğlu 1998: 151; Hacıeminoğlu 1996: 29):

aşıg "yemeği", *dünyag* "dünyayı"; *edgüni* "iyiyi, güzeli", *kişini* "kişiyi", *könilikni* "doğruluğu", *boynın* "boynunu", *ölgüsin* "öleceğini"; *işi* "işi", *kitabı* "kitabı" vb. gibi.

Çağatay Türkçesinde yükleme hâl eki büyük ölçüde +nI ekiyle karşılanmıştır. Bununla birlikte üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra +(X)n eki de kullanılmıştır (Eckmann 2003: 69):

başını “başı”, *itni* “iti”, *sunı* “suyu”, *bogzumnu* “boğazımı”, *könlüñni* “gönlünü”, *inisini* “(onun) küçük kardeşini”, *okın* “(onun) okunu” vb. gibi.

Yükleme hâl ekinin Kıpçak Türkçesindeki durumu daha karmaşıktır. Ek, Kıpçak Türkçesinde +nI, +nU, +(X)n ve +I olmak üzere dört farklı şekilde görülmektedir. Bu çevreye ait metinlerde +nI daha yaygındır ve +nU Ermeni Kıpçakçası metinlerinde görülmektedir. (X)n ise, diğer çevrelere ait metinlerde olduğu gibi üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra gelmektedir. Diğer taraftan Memluk Kıpçak Türkçesi metinlerinde zaman zaman +I yükleme hâl ekine de rastlanmaktadır (Güner 2013: 193):

açlıhını “açlığı”, *agaçını* “ağacı”, *agzımını* “ağzımı”, *arpanı* “arpayı”, *başın* “başını”, *ayakın* “ayağını”, *kitabımı* “kitabımı”, *merhemi* “ilacı”, *yüzünüñni* “yüzünüzü” vb. gibi.

Eski Oğuz Türkçesinde ise yükleme hâl eki neredeyse bütün örneklerde +(y)I'dır. Eski Oğuz Türkçesi üzerine çalışanlar +(y)I ekinin, Eski Türkçedeki +(X)g ekinin düşmesiyle meydana geldiğini ifade etmiş olsalar da (Şahin 2003: 47), bu konuda bir kesinlik yoktur. Eski Oğuz Türkçesinde üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra zaman zaman +(X)n yükleme hâl ekine de rastlanılmaktadır. Ancak Eski Oğuz Türkçesi metinleri yükleme hâl eki olarak +(y)I şeklinin hâkim olması bakımından diğer tarihsel Türk yazı dillerinden ayrılmaktadır: sözi “sözü”, nidasını “sesini” vb. gibi.

Yukarıdaki değerlendirmelerden sonra tarihsel Türk yazı dillerinde yükleme hâli eklerinin durumunu bir tablo halinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür:

Türk Yazı Dili	+(X)g	+(X)n	+(X)nI
Köktürkçe	+	+	+
Eski Uygurca	+	+	+
Karahanlıca	+	+	+
Çağatayca	-	+	+
Kıpçakça	-	+	+
Oğuzca	-	+	+

Harezmi Türkçesinde yükleme hâli eki, Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinden farklıdır. Bu sahada yazılmış eserlerde, Eski Türkçede yalın isimlerden sonra gelen +(X)g yükleme hâli eki yoktur. Harezmi Türkçesinde yalın isimlerden sonra yükleme hâli, +nI ekiyle yapılmıştır: *könül-ni, yol-nı* vb.

Yine iyelik ekli isimlerden sonra gelen yükleme hâli eki +(X)n, Harezmi Türkçesinde sadece 3. şahıs iyelik eklerinden sonra, diğer yükleme hâli eki +nI ile birlikte kullanılmıştır: *atam-nı, sözün-ni, yolu-nı, iligleriniz-ni, feriştelere-n, kılıcı-n* vb.

Harezmi Türkçesinde +I yükleme hâl eki, sadece Hüsrev ü Şirin’de kullanılmıştır: *bag-ı, gevher-i, selam-ı* vb. (Hacıeminoğlu 2000: 52; Ata 2016: 75).

Harezmi Türkçesi metinlerinde yükleme hâl eki Çağatay ve Kıpçak Türkçesi metinleri ile benzerlik göstermektedir. Bu çevreye ait metinlerde de yükleme hâl eki genellikle +nI’dır. Harezmi Türkçesinde, Eski Türkçedeki yalın isimlerden sonra gelen +(X)g yükleme hâl eki hiçbir örnekte tanıklanmamaktadır (*könül-ni, yol-nı* vb.). İyelik ekli isimlerden sonra gelen +(X)n ise, bazı metinlerde nadiren tanıklanmaktadır. Bu çevrede hem yalın isimlerden sonra hem de iyelik ekli isimlerden sonra +nI yaygınlaşmış, +(X)n ancak üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra bazen tercih edilmiştir. Diğer şahıslara ait iyelik eklerinden sonra ise +nI kullanılmıştır (*atam-nı, sözün-ni, yolu-nı, iligleriniz-ni, feriştelere-n, kılıcı-n* vb.) (Ata 2016: 75).

Yalın isimlerden sonra yükleme hal eki

Eski Türkçede iyelik eklerini almamış isimlerden sonra yükleme hal eki aslen +(X)g’dır. Köktürkçede neredeyse bütün örneklerde sadece +(X)g eki görülmektedir. Eski Uygurca metinler ile Karahanlıca metinlerde de kullanılan +(X)g eki, geç tarihli

Eski Uygurca metinlerde +(X)nI lehine değişmeye başlamıştır. Bu değişim, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde +nI ekinin yerleşmesine yol açmıştır:

Türk Yazı Dili	+(X)g	+(X)nI
Köktürkçe	+	-
Eski Uygurca	+	+
Karahanlıca	+	+
Çağatayca	-	+
Kıpçakça	-	+
Oğuzca	-	+

Tarihsel Türk yazı dillerinde yükleme hâl eki ile ilgili yukarıdaki değerlendirmeler çerçevesinde Harezmi Türkçesi metinlerinde ek, yalnız isimlerden sonra sadece +nI olarak tanıklanmaktadır:

bulıtnı (ME, 3-2), *yarmaknı* (ME, 50-3), *ulug teñri kim ajunnı yarattı* (HŞ 15), *karañku **tünni** küñ birle yarutgan* (HŞ 15), *sovuk irken **timürni** tögmegeyim* (HŞ 495), ***kılıklarnı** tilep ilge kildi* (HŞ 1005), *andın soñ **yilni** yarattı* (KE 3r 10), *evvel köpükdin tütün çıkdı ol tütündin **kökni** yarattı* (KE 3r 11), *kelbî rivayetinçe **dünyâni** yitmiş miñ yıl olar tutdılar* (KE 4v 13).

İyelik ekli isimlerden sonra yükleme hâl eki

Eski Türkçede bütün iyelik eklerinden sonra +(X)n şeklinde olan yükleme hâl eki, Çağatay ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde +nI olmuştur. Türk dilinde iyelik ekli isimlerden sonra +(X)n ekinden +(X)nI ekine doğru değişimin yüzyıllar ilerledikçe kademeli olduğu dikkati çekmektedir.

Tarihsel Türk yazı dillerinde iyelik eklerinden sonra yükleme hâl ekinin durumu aşağıdaki gibidir:

Türk Yazı Dili	+(X)n	+(X)nI
Köktürkçe	+	-
Eski Uygurca	+	+

Karahanlıca	+	+
Çağatayca	-	+
Kıpçakça	-	+
Oğuzca	-	-

Harezmi Türkçesi metinlerinde iyelik ekli isimlerden sonra yükleme hal ekinin +nI mı +(X)n mi olacağı belli değildir. Eserlerde bu şartlarda genellikle +nI tercih edilmekle birlikte, zaman zaman +(X)n de kullanılmıştır.

Bu çevrenin hacimli metinlerinden KE'ya ait aşağıdaki örneklerde, üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra hem +(X)n hem de +(X)nI'nın kullanıldığı görülmektedir. Mesela *kimini kul kimin azad kıldı* (HŞ 1790) örneğinde üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra yükleme hal eki hem +(X)n ile hem de +(X)nI ile karşılanmıştır. Harezmi Türkçesi eserlerine ait aşağıdaki örneklerde de üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra her iki ekin de kullanıldığı görülmektedir:

küfr ü zulmet tuğlarını yirge çalğan Mustafa (KE 2r 9), *ol ata birle anasın üdürüp ümmet için* (KE 2r 9), *ol kıyamet kün şefa'atın kurını kurşaban* (KE 2r 11), *ol yigirmi üç yıl emgep körmedi tün uykusın* (KE 2r 12), *özini ağır lap nefsin saklamış bolup bu ağır işke yüz evürdük* (KE 2v 20), *kulımını* (KE 191r 1), *koluğunu* (KE 81r 7), *kulumuznu* (KE 73v 2), *ma'ani birle yüksek kıl sözümni* (HŞ 5) *qabilasını* (NF, 3-6), *başın* (ME, 8-2), *közini* (ME, 49-8) vb. gibi.

NF'te de yükleme hâl eki genel olarak +nI'dır. Eserde iyelik ekli isimlerden sonra bile +nI ekinin kullanıldığı örnekler az değildir. Tuna (1968: 84), eserde farklı olarak *munu* (112-17) örneğinde ekin +nU olduğunu ifade eder. A. Ata da (2016: 75), KE'daki yükleme hâl ekli *omı* (109 r 19) tanığının diğer eserlerden farklı olduğuna işaret eder.

+I

Harezmi Türkçesinde yükleme hal ekinin en fazla çeşitlendiği eser, HŞ'dir. Dönemin diğer eserlerinde olduğu gibi HŞ'de de yaygın yükleme hal eki +nI olmakla birlikte üçüncü şahıs iyelik ekli isimlerden sonra +(X)n'li örneklerin sayısı da az değildir. Hacıeminoğlu (2000: 52), eserde yükleme hâl ekinin, “üçüncü teklik ve çokluk şahıs iyelik eki almış kelimeler müstesna, Türkçe sözlerde, yabancı asıllı

kelimelerde, yalın veya ek almış şekillerde daima –nı, -ni'dir” diyerek +nI ekinin yaygınlığına işaret etmiştir. Hacıeminoğlu, üçüncü şahıs iyelik ekli isimlerden sonra da +nI ekinin kullanıldığına dair örnekleri verdikten sonra, metinde on örnekte yükleme hâl ekinin +I olduğunu belirtir:

kayu kün bir selamı aytıp ıddıñ (3333), telim kez işve birle bağı korur (1635), su'ali kaldı kıl tip mini agah (4305), yana ol gevheri deryaka saldı (1187), tapa kör bir yaman isig havayı (985).

HŞ'de +nI ve +(X)n dışında, yükleme hâl ekinin, iyelik eklerini almamış isimlerden sonra +(y)I olduğu örnekler de görülmektedir. Manzum olan HŞ'de kafiye ve ölçüden kaynaklansa da +(y)I ekinin varlığı, eseri bu bakımdan çevresindeki diğer eserlerden ayırmaktadır.

Sonuç olarak Harezmi Türkçesinde isimlerin yükleme hâli, kendisinden önceki dönem olan Karahanlıcadan farklıdır. Karahanlıcada, Eski Uygurcaya göre daha az örnekte görülen iyelik eklerini almamış isimlerden sonraki +(X)g eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde hiç görülmez. Harezmi Türkçesi metinlerinde +(X)g ekinin görevini, Eski Türkçede zamirlere gelen +nI eki yüklenmiştir. Diğer taraftan iyelik eklerinden sonra kullanılan +(X)n eki, sadece üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra +nI ile nöbetleşerek kullanılmıştır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde yükleme hâl kategorisinin en farklı olduğu metin HŞ'dir. HŞ'de yukarıdaki eklerin yanı sıra, Oğuz sahasına ait yükleme hâli eki olan +(y)I da kullanılmıştır. Tarihsel Türk yazı dilleri içinde, sadece Eski Oğuz Türkçesi ve çevresindeki yazı dillerinde tanıklanan +(y)I ekinin HŞ'deki varlığı, bu tanıkların Oğuz diyalektine ait olduğunu göstermektedir. Zira Harezmi Türkçesinden sonra, Çağatay Türkçesi metinlerinde +(y)I eki baskın değildir, oldukça nadirdir. Yükleme hâl ekinin Çağatay Türkçesinde de genellikle +nI oluşu, HŞ'deki +(y)I tanıklarının diyalektikal olduğuna işaret etmektedir. O halde Harezmi Türkçesinde KE, NF, MM, ME, MN, KT, yükleme hâl eki bakımından kısmen Karahanlı Türkçesi, çoğunlukla da Çağatay Türkçesi özelliği göstermektedir. Bu açıdan metinlerin, yükleme hâl ekinin tarihsel gelişim hattındaki gelişime uygun bir durum arz ettikleri söylenebilir. HŞ de bu eserlerle büyük benzerlik göstermekle birlikte, diğer eserlerde tanıklanmayan +I ekini de ihtiva etmesi bakımından farklıdır. Eser, yükleme hâl eki bakımından zaman zaman Oğuz diyalektinin tesirinde kalmıştır.

3. 2. 1. 4. Çıkma Hâli Eki: +dA ~ +dAn ~ +dIn

Türk dilinin tarihsel ve modern yazı dillerini ya da diyalektlerini belirlemede kullanılabilir ölçütlerden biri, isimlerin çıkma hâlidir. İsimlerin çıkma hâli, tarihsel Türk yazı dillerini ayırt eden dillik bir unsur olduğu gibi modern Türk yazı dillerinin tasnifinde de önemli bir ölçüt olarak kullanılmıştır. Zira Türk dili çıkma hâl eki bakımından tipik bir biçim birim üzerinden ilerlemiş ve değişkenlik göstermiştir.

Türk runik harfli yazıtlarda isimlerin çıkma hâli genellikle +dA ekiyle karşılanmıştır. Eklendiği isimlerin son ünsüzüne göre +dA ve +tA şekilleri olan ek, sadece iki yerde +dntn şeklinde yazılmıştır. +dntn yazılışına sahip bu iki örnek, Teki (2000: 115) tarafından taşdıntan ve oguzduntan şeklinde okunmuştur. Ek, bu iki örneğin dışındaki diğer örneklerde +dA'dır:

közde yaş kelser “gözlerimden yaş gelse”, *uzakda bilser* “uzaktan bilmek istese”, *bu kaganuñda bu beglerigde bu yerinide subuñda adrıłmasar* “bu hakanından, bu beylerinden, bu topraklarından ve sularından ayrılmaz isen.” vb. gibi.

Eski Uygurca metinlerde ise, Köktürkçedeki +dA bazı kalıp ifadelerde kullanılmaya devam ederken, ayrıca çıkma hâli eki ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede çoğunluğunu Maniheizt metinlerin oluşturduğu Eski Uygurca metinlerde yaygın çıkma hâli eki +dAn, çoğunluğunu Budist metinlerin oluşturduğu Eski Uygurca metinlerde ise +dIn eki yaygınlık kazanmıştır:

adatın “tehlikeden”, *evdin* “evden”, *balıkđın* “şehirden”, *bulıtdın* “buluttan”, *alkudın* “hepsinden”; *bastan, ıgaçđan* “ağaçtan”, *töpüden* “tepeden” vb. gibi.

Orta Asya edebi Türk yazı dillerinde isimlerin çıkma hâli için genellikle Budist Uygurca metinler ile Karahanlıca metinlerde ortaya çıkan +dIn eki yaygındır. Bu çerçevede Karahanlı Türkçesi ile yazılmış 11-12. yüzyıl Türkçe metinlerde isimlerin çıkma hâli, Budist Türkçe metinlerde olduğu gibi bazı örneklerde Köktürkçedeki +dA eki kullanılmaya devam etmekle birlikte yaygın olarak +dIn'dır (Hacıeminoğlu 1996: 30):

bu bordın kopar miñ yazukka yürek, busıgdın çıkar teg çıkar bu ölüm, küdezgey mini ol kamugđın sıñar vb. gibi.

Türk dili tasniflerinde genel olarak Karahanlı Türkçesinin devamı olarak değerlendirilen Çağatay Türkçesi metinlerinde de çıkma hâli +dIn'dır. Çağatay

Türkçesinde sadece Şeybani Han Divanı'nda (ŞHD) +dIn yanında +dAn ekine de rastlanılır (Eckmann 2003: 72):

meyhanedin “meyhaneden”, *Herîdin* “Herat'tan”, *yardın* “sevgiliden”, *atdın* “attan”, *ottın* “ateşten”, *susalıktın* “susuzluktan”, *yüzidin* “yüzünden”; *kudretiden* “gücünden” (ŞHD).

Kıpçak Türkçesinde çıkma hâli eki +dIn ve +dAn'dır. Hem CC'ta hem de Memluk Kıpçak Türkçesinde +dAn ekli örneklerin sayısı az değildir. Genel olarak Kıpçak Türkçesi metinlerinde +dAn ekli çıkma hâli daha yaygındır (Güner 2013: 192-193):

adamdan, aştan, atıñdan, aydan, beyinden, düşmandan, sinden, sizden, yoldan vb. gibi.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde +dIn eki de görülmektedir. Ancak +dIn ekli örnekler nadirdir. Güner'e göre (2013: 193) +dIn eki, Münyetü'l-Guzat, Baytaratü'l-Vazıh, İlmü'n-Nüşşab, Kitabu'l-Ef'al gibi eserlerde daha fazladır:

agaçdın, agmakdın, baştın, düşmendin, içkerüdin, nimedın, tagdın, yırahdın vb. gibi.

Tarihsel Türk yazı dillerinde çıkma halinin düzenli olarak +dAn olduğu metinler, Eski Oğuz sahasına aittir (Şahin 2003: 48-49). Eski Oğuz ve Osmanlı Türkçesi ile modern Oğuz lehçelerinde çıkma hali, Maniheist Uygur metinlerinde olduğu gibi +dAn ekiyle yerine getirilmiştir. Başka bir deyişle, tarihsel Türk lehçeleri içinde çıkma hali bakımından farklılaşan tek Türk yazı dilinin Oğuz Türkçesi olduğu ifade edilebilir:

gendüden, canumdan, zerresinden vb. gibi.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra, çıkma hali ekinin düzenli olarak +dAn şeklinde olduğu tek yazı dilinin Eski Oğuz Türkçesi olduğu ifade edilebilir. Harezmi Türkçesi hariç diğer tarihsel Türk yazı dillerinde çıkma hâli ekini, tablo halinde şöyle göstermek mümkündür:

Türk Yazı Dili	+dA	+dIn	+dAn
Köktürkçe	+	-	-

Eski Uygurca	+	+	+
Karahanlıca	+	+	-
Çağatayca	+	+	-
Kıpçakça	+	+	+
Oğuzca	-	-	+

Harezmi Türkçesi metinlerinde çıkma hali eki genel olarak +dIn'dır. Ek, isimlere genellikle +dIn şekliyle gelmiş, +tIn şekli daha az kullanılmıştır: *börü-din*, *atın-dın*, *taş-tın* vb. gibi. Harezmi sahasında yazılmış eserlerde +dIn eki yaygın olmakla birlikte, bazı eserlerde +dAn ekine de tesadüf edilmektedir: *bulut-dan*, *köz-den*, *yer-den* vb. gibi (Ata 2016: 77). Oğuz Türkçesinin ablatif eki olarak bilinen +dAn ekinin bazı Harezmi eserlerinde de geçmesi, Harezmi yazı diline Oğuz Türkçesinin bir etkisi olarak görülebilir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde Köktürkçedeki +dA, Oğuz Türkçesindeki +dAn ve diğer tarihsel Türk yazı dillerinin şekli olan +dIn çıkma hâli eklerinin tamamı görülür:

+dA

Esasında tarihsel Türk yazı dillerinde tanıklanan her üç çıkma hali ekinin de Harezmi Türkçesi metinlerinde kullanıldığı görülmektedir. Buna göre Köktürkçenin çıkma hali eki +dA, Eski Uygur ve Karahanlıca metinlerde olduğu gibi Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerde de kalıplaşmış kimi ibarelerde kullanılmaya devam etmiştir. Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi çıkma hal eki olarak +dA ekli örnekler, daha çok karşılaştırma ifade eden kalıplaşmış öbeklerde kullanılmıştır:

üç işde birin kılmağınça sizge boyun sunmaz-men (KE 21v 9-10), *künlerde bir kün İblisge aydı* (KE 22v18-19), *men bu kızlarımda biri saña birgey-men* (KE 35v 11), *tokuz yaşında soñ oynnu saldı* (HŞ 290) vb. gibi.

+dIn

Metinlerdeki sınırlı sayıda örnekte tanıklanan +dA çıkma hali eki bir tarafa bırakılacak olursa, Harezmi Türkçesinde yaygın çıkma hâli ekinin +dIn olduğu anlaşılmaktadır (Ata 2016: 77):

oglanlarıdın (NF, 3-6), *kabilasındın* (NF, 3-6), *bezek-din* (ME, I-1), *açlıkdın* (NF 19-12), *atadın anadın* (MM 16 b 13), *atındın* (HŞ 3749), *ograkdın* (KE 82 r 3), *neydin* (MN 7).

+dAn

Harezmi Altın Ordu Türkçesi metinlerinde isimlerin çıkma hali için +dIn eki yaygın olmakla birlikte, metinlerde çıkma halinin +dAn şekline de rastlanmaktadır. A. Ata'ya göre (2016: 77) Harezmi Türkçesinde KE, NF ve HŞ'de +dAn eki tanıklanmaktadır. Bu çevreye ait metinlerde fazla tanığı olmayan +dAn eki, mensur eserlerde kullanıldığı gibi kafiye uğruna da olsa manzum metinlerde de tanıklanmaktadır.

Ata (2016: 77), ekin, KE'da dokuz örnekte üstün tenvini ile geçtiğini belirtir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesinin mensur metinlerinden KE'ya ait aşağıdaki örneklerde +dAn eki tanıklanmaktadır:

İlahi biz Ademni yaratmazdan aşnu aymadımız mu kim Adem oğlanları Cin bini'l-Cann menizlig kan tökgeyler tip (KE 21r 11-13), *Yusuf kuğug tüpiğe tegmesden burun sidretü'l-müntehide Cebra'ilge yarlıg boldı* (KE 70v 9-10), *Kan yirge tüşmezden burun tutgıl tip yirge tüşmesün* (KE 71r 21), *Bir kapugdan bir 'avrat çıktı* (KE 143v 2-3).

Harezmi Türkçesinin önemli metinlerinden NF'te yaygın çıkma hâli eki +dIn'dır. Eski Türkçedeki +dA eki de kullanılmakla birlikte +dAn eki birkaç örnekte tanıklanmaktadır: *andan* (NF 370-2), *cebra'ilden* (NF 417-16).

Harezmi Türkçesi metinlerinde +dAn ekinin tanıklandığı metinlerden biri de HŞ'dir. HŞ'de +dIn eki baskın olmakla birlikte yedi örnekte +dAn eki görülmektedir. HŞ'deki örnekler, +dAn ekinin beyitte kafiye oluşturmak için kullanıldığını göstermektedir. Nitekim Hacıeminoğlu (2000: 58), eserde +dAn ekli örnekleri bu bakış açısıyla yorumlamıştır:

“Metinde geçen örneklerden yedi tanesi –dan, -den şeklindedir. Bu yedi örnekten altı tanesi mısra sonuna tesadüf etmektedir ki, bu durum onların kafiye zaruretiyle –dan, -den şeklini almış olabileceğini düşündürmektedir. Diğer bir tanesi ise, mısra başında bulunmakla beraber, asıl metne dâhil olmayıp, kitabın sonuna müstensih tarafından ilave edilen kısma aittir.”

Hacıeminoğlu tarafından da işaret edildiği gibi örneklerin neredeyse tamamının mısra sonlarında olması, eserde +dAn biçiminin olmadığı anlamına gelmez. Yazar, /An/ ile sonlanan mısraya kafiye oluşturmak için, kendi diyalektinde ya da çevresindeki diyalekte olan +dAn ekinden istifade etmiş olmalıdır. Mesela *kaçan kim niyyet edgü kılsa ilhan / köp aşlık öner ol yıl sur yirden / bolur il kiñliki şah niyetindin / küzen ukma bu sözni kim irür çın* (HŞ 1980) örneğinde, ilk mısradaki *ilhan* sözcüğüne kafiye oluşturmak amacıyla ikinci mısradaki *yir* sözcüğü +dAn çıkma hal ekini alırken, üçüncü mısradaki *niyyet* sözcüğü, son mısradaki *çın* sözcüğünden dolayı +dIn çıkma hal ekini almıştır. Benzer bir şekilde aşağıdaki örneklerde de +dAn ablatifinin diğer mısra ile kafiye oluşturmak adına tercih edildiğini göstermektedir:

Kişi kim on ya birce tartsa asan / anıñ yasin kötürmez irdi yirden (HŞ 295),
Çiçekni taze irken tirmedim men / yıl iltti nagehan kızlendi közden (HŞ 910) vb. gibi.

Yukarıdaki örneklerin dışında HŞ’de +dAn ekinin kafiyeden kaynaklanmayan kullanımlarına da rastlanmaktadır. HŞ’e ait *telim sordı munı bilgen kişiden* (HŞ 630) ve *sınar köz birle saklap özni közden* (1480) örneklerinde de çıkma hal eki +dAn’dır.

Hacıeminoğlu (2000: 95), yukarıdaki yedi örneğin dışında, +dAn ekli örneklerden beş-altı tanesinin de şahıs zamirlerinin çekiminde görüldüğünü belirtir:

mahin banu körüp bu lutf andan (1016), *tapugçı hem edepsiz bolur andan* (1709), *korkmaz andan* (1902).

Bütün bu değerlendirmeler çerçevesinde, Harezmi Altın Ordu Türkçesinde isimlerin çıkma halinin genel olarak +dIn olduğu anlaşılmaktadır. Budist Uygur Türkçesi metinlerinde kullanılmaya başlanan ve Oğuz Türkçesi hariç tarihsel Türk yazı dillerinin yaygın eki olan +dIn eki, Harezmi Türkçesinin de yaygın ekidir. Bununla birlikte +dIn ekinin hâkim olduğu bazı metinlerde aynı zamanda +dAn ekli örneklerin de görülmesi, standart Harezmi Türkçesindeki diyalektikal sızmaları ifade etmektedir. Bu açıdan Harezmi Altın Ordu Türkçesi metinlerinde isimlerin çıkma hali olarak

tanıklanan +dAn ekini Oğuz sahasına ait diyalektikal malzeme şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu çerçevede Harezmi Türkçesi ile yazıldığı bilinen KE, NF ve HŞ’de Oğuz diyalektine ait +dAn eki tanıklanmaktadır. Çevrenin diğer eserlerinde ise tümüyle +dIn hâkimdir. O halde KE, NF ve HŞ’in yazıldığı muhitte Oğuz tesirinden söz etmek ya da bu iki eserin yazarının Oğuz olduğunu düşünmek mümkündür. Diğer taraftan +dAn ekinin tanıklandığı HŞ’deki örnekler manzum bir metin olması bakımından mısra sonlarında olsa da, Harezmi Türkçesinin hacimli mensur metinlerinden KE ve NF’te de bu eke rastlanması, bu çevrede Oğuzca karakter olarak +dAn ekinin tanındığına ve zaman zaman yazı diline girdiğine hükmetmek mümkündür.

O halde Harezmi Türkçesi metinlerinde çıkma hal eklerinin durumunu tablo halinde şöyle göstermek mümkündür:

Eserler	+dA	+dIn	+dAn
KE	+	+	+
NF	+	+	+
MM	+	+	-
MN	+	+	-
ME	+	+	-
HŞ	+	+	+

3. 2. 2. Zamir /n/’si

Türk dilinde hangi eklerin hangi tür sözcüklere hangi usullerle ekleneceği meselesi, esasında dilbiliminde morfofonolojinin konusudur. Morfofonoloji, dillerde morfemlerin eklenme esaslarını belirler ve buna göre eklenme sırasında eklerde ya da köklerde meydana gelen seslik değişiklikleri ele alır. Dillerde herhangi bir dillik birim, farklı zaman ya da çevrelerde genellikle diyalektikal olmak üzere ayrı ya da farklı eklerle temsil edilebilir. Mesela tarihsel Türk dilinde geniş zamanın olumsuzunu genellikle -mAz ekiyle yerine getirilmekle birlikte, bazı çevrelerde -mAyUr eki de tercih edilmiştir. Dillerde aynı gramer kategorisinin farklı eklerle temsil edildiği örnekler, morfofonolojinin konusu değildir. Morfofonoloji, belirli bir gramer kategorisi için dillerin ilk metinlerinden itibaren kullanılan tek bir morfemin, dillerin

gelişim seyri içinde farklı şekilde eklenmesini esas alır. Mesela tarihsel Türk dili alanlarında isimlerin ilgi hâlinin hangi tür isimlere hangi şekilde ekleneceği değişkenlik göstermiştir. Türk dilinde ilgi hâli ekinin, Türk runik harfli yazıtlarda ünlü ile biten isimlerden sonra +nX η , ünsüzle biten isimlerden sonra +X η şeklinde eklenmesi, ardından diğer tarihsel Türk dili alanlarında her şart altında +nX η olarak tekleşmesi, doğrudan morfofonolojiyi ilgilendirmektedir.

Aslında gramer kategorilerini ekler vasıtasıyla karşılayan, belirli dillik ifadeleri belirli eklerle yerine getiren ve bu esnada hem sözcük kök ya da tabanlarında hem de eklerde genellikle bir değişikliği kabul etmeyen Türk dilinin çeşitli gramer kategorileri bakımından farklı davrandığı dikkati çekmektedir. Morfemlerin eklenmeleri sırasında bazı morfemlerde görülen farklılıklar da esasında Türk dilinin erken zamanlarında var olan kimi durumların kalıntısıdır. Diğer bir ifadeyle herhangi bir ekin eklenme sırasında düzensizlik sergilemesi, aslında ekin oluşumu ya da tarihsel gelişim sürecinde değişimi ile ilgilidir. Mesela Türk dilinde diğer ekler gibi yönelme hal eki de artlık-önlük uyumuna tabi olduğu halde, *ben* (> *men*) ve *sen* zamirlerinde daima art ünlülü olması (*maña* ve *saña*), ekin zaman içinde değişime uğraması ile ilgili bir durumdur.

Türk dilinde isimlere gelen hal ekleri de, çekim morfolojisinin diğer ekleri gibi hemen hemen aynı sistem dâhilinde eklenmektedir. İsim çekim morfolojisinde eklerin sırası büyük ölçüde isim kök ya da gövdeleri, çokluk eki, iyelik ekleri ve hal ekleri şeklindedir:

isim (kök / gövde) [+ çokluk eki + iyelik ekleri] + hal ekleri.

Bu sıraya göre Türk dilinde hâl ekleri isimlere doğrudan bağlanabildiği gibi iyelik eklerinden sonra da eklenebilmekte; bu bağlamda isim çekim morfolojisinin son eklerini hâl ekleri oluşturmaktadır. Buna göre Türk dilinde isimler ya da isim soylu sözcükler, isim hâl eklerini doğrudan kabul edebilmektedir: *ewge*, *ewde*, *ewdin*, *ewni*, *ewniñ* gibi. Tarihsel Türk dili metinlerinde hâl eklerinin isim kök ya da gövdelerine doğrudan eklendiği durumlarda eklerin morfofonolojisinde herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Türk dilinde eşya, nesne ya da kavramların ait olduğu şahıslar, altı şahsa göre ayrı eklerle çekimlenmiştir. Buna göre herhangi bir ismin altı şahsa göre iyelik ekli çekimi şu eklerle yapılmıştır (Erdal 2004: 160):

Şahıslar	İyelik Ekleri
Teklik 1. şahıs	+ (X)m
Teklik 2. şahıs	+ (X)η ~ + (X)g
Teklik 3. şahıs	+ (s)I (n+)
Çokluk 1. şahıs	+ (X)mXz
Çokluk 2. şahıs	+ (X)ηXz ~ + (X)gXz ~ + (X)ηXzlAr
Çokluk 3. şahıs	+ (s)I(n+), +lArI(n+)

Yukarıda tablo halinde verilen şahıslara göre iyelik ekleri, isim soylu sözcüklere eklenerek aitlik bildirmekte; sadece iyelik ekleri eklendiğinde ekler statik olarak kullanılmaktadır. Bu iyelik eklerini almış sözcüklere hâl ekleri ekleneceği zaman da genel olarak iyelik eklerinde herhangi bir değişiklik olmamaktadır. Genel Türk dilinde iyelik ekli isimlere gelen hâl eklerinin eklenme şekli aşağıdaki gibidir:

Şahıslar	İyelik Ekli Hâl Çekimi
Teklik 1. şahıs	+ (X)mdA
Teklik 2. şahıs	+ (X)ηdA ~ + (X)gdA
Teklik 3. şahıs	+ (s)IndA
Çokluk 1. şahıs	+ (X)mXzdA
Çokluk 2. şahıs	+ (X)ηXzdA ~ + (X)gXzdA ~ + (X)ηXzlArdA
Çokluk 3. şahıs	+ (s)IndA, +lArIndA

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi birinci ve ikinci şahıs iyelik ekli isimlere hal ekleri doğrudan bağlanmakta ve bu durum tarihsel Türk dili metinlerinde istikrar göstermektedir. Bununla birlikte iyelik ekli üçüncü şahıslardan sonra hal ekleri geldiği zaman büyük ölçüde iyelik ekleri ile hâl ekleri arasında /n/ belirlemektedir. Türk dilinin bazı gramerlerinde zamir /n/'si olarak tanımlanan, bazı gramerlerinde ise teklik 3. şahıs iyelik ekinin bir parçası olarak değerlendirilen /n/'nin iyelik ekinin hal ekleri almadan tek başına kullanıldığı durumlarda görünmemesi, hal ekleri ile kullanıldığında ortaya çıkması karmaşık bir durum sergilemektedir. T. Tekin (2003:

131-138), 3. şahıs iyelik ekinin kökeni üzerine yazdığı makalede iyelik ekini +sI(n) olarak tanımlamıştır. Tekin'in (n) olarak gösterdiği ses, Türk dili gramerlerinde zamir /n/'si olarak tanımlanmaktadır. Tekin'in de işaret ettiği gibi hal eklerinin gelmesi durumunda sadece 3. şahıs iyelik ekinde ortaya çıkan /n/, iyelik ekinin bir unsuru olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan Tekin'den sonra yapılmış çalışmalarda, üçüncü şahıs iyelik ekinin ve zamir /n/'sinin kökeni ile ilgili başka görüşler de ileri sürülmüştür (Ünal 2019: 47-69). Türk dilinde üçüncü şahıs iyelik ekinin kökeni ve bu bağlamda zamir /n/'si olarak adalandırılan birimin hangi prototipten gelmiş olabileceği ile ilgili yaklaşımlar bir tarafa, tarihsel Türk dilinde zamir /n/'sinin bazı yazı dillerinde tanıklanmadığı bilinmektedir.

Tarihsel Türk dilinin Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi ile yazılmış metinlerinde 3. Şahıs iyelik ekli isimlerden sonra hâl eklerinin gelmesi durumunda zamir /n/'si düzenli olarak yazılmıştır (Baştaş: 2014: 152):

Köktürkçe: *eçi+sin bilmez erti* “Ağabeyini bilmezdi.” (KT/D-21), *il+in törü+sin ança kazgandı* “İlini töresini böylece kazandı.” (KT/D-31), *kan+in ölürtümüz* “Kağanını öldürdük.” (T1/K-4), *sü+sin sançdımız* “Askerlerini mızrakladık.” (KT/K-6), *yabgu+sin şad+in anta ölürti* “Yabgusunu, şadını orada öldürdü.” (T2/B-6).

Eski Uygur Türkçesi: *et+in kan+ın satar* “Etini kanını satar.” (İKP/3-4), *köngl+in bertser* “gönlünü kırarsa” (İKP/11-6), *teri+sin soyar* “Derisini soyar.” (İKP/3-3), *törü+sin ertdürükte ötrü* “töresini sürdürünce” (AY/627-19), *uz iş+in işleyür* “Ustalık işlerini yapar (İKP/2-5).

Karahanlı Türkçesi: *ewürmez yüz+in* “yüzünü çevirmez.” (KB/C-756), *söz+in aydı* “Sözünü söyledi.” (KB/C/-471), *begler at+ın argurup* “Beyler atlarını yordular.” (DLT/I-17), *kesmeler+in kestimiz* “Perçemlerini kestik.” (DLT/IV-15) *közüm yaş+ın yamladı* “Gözümün yaşını sildi.” (DLT/XXVIII-14).

Tarihsel Türk dilinin Eski Oğuz Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi ile yazılmış metinlerinde de zamir /n/'sinin yazıldığı görülmektedir:

Eski Oğuz Türkçesi: *at+ın oynattı* “Atını oynattı.” (DK/19a-4), *baş+ın kaldırdı* “Başını kaldırdı.” (DK/16a-2), *boyn+ın urdı* “Boynunu vurdu.” (DK/19a-6), *el+in yüz+ın yumadın* “Elini yüzünü yıkamadan.” (DK/5b-12), *kız+ın aldı* “Kızını aldı.” (DK/42a-13), *söz+ın tutup* “Sözünü tutup.” (DK/3a-11).

Kıpçak Türkçesi: *ardında* “onun arkasında” (DM 3a), *başına* “başına” (İM 5b), *könlündeki* “onun gönlündeki” (GT 35 b), *ömrini* “ömrünü” (İM 2a) vb. gibi (Güner 2013: 186).

Tarihsel ve modern Türk yazı dilleri içerisinde 3. şahıs iyelik ekli isimlerde zamir /n/’sinin yazılmadığı metinler Çağatay sahasına ve onun modern temsilcileri olan Özbek ve Uygur Türkçelerine aittir. Türk dilinde 3. Şahıs iyelik eklerinin hâl ekleri ile çekiminde zamir /n/’sinin ortadan kalkması, Çağatay Türkçesinin karakteristiğidir. Buna göre “ Çağatay Türkçesinin önemli özelliklerinden birisi teklik 3. kişi iyelik ekinden sonra durum ekleri (+GA, +dA, +dIn, çA) geldiğinde araya zamir n’ sinin girmemesidir.” (Argunşah 2013: 117):

aklıça “aklıca”, *arasıda* “arasında”, *boynıga* “boynuna”, *derdiga* “derdine”, *öyige* “evine”, *sözidin* “sözünden”, *tüşide* “düşünde”, *yanıdagı adamlar* “yanındaki adamlar”.

Tarihsel Türk dili alanlarında zamir /n/’sinin bazı yazı dillerinde korunması, bazı yazı dillerinde ise kaybolması, diyalektikal bir özellik olarak değerlendirilebilir. Üstelik aynı gramer kategorisinin aynı yazı dili çevresinde ve hatta aynı eserde ikilik sergilemesi, çevrenin ya da eserin diyalektlerin etkisi altında olduğunu göstermektedir. Eski Türkçede düzenli olarak varlık gösteren, Çağatay Türkçesinde ise tanıklandığı örneklerin yanı sıra yazılmayan örneklerine de rastlanan zamir /n/’sinin bir yazı dili çevresindeki ikiliği, iki diyalekt grubu arasındaki farklılıklardan biri olarak değerlendirilebilir.

Harezm-Altın Ordu Türkçesinde teklik üçüncü şahıs iyelik eki, genellikle +(s)I şeklinde olmakla birlikte, ekin ünlüsü yuvarlak ünlülü isimlerden sonra zaman zaman +(s)U şeklinde de tanıklanmaktadır (Ata 2016: 79-80). Buna göre bu çevrede teklik üçüncü şahıs iyelik eki, hem dar ve yuvarlak ünlülü şekillerde tanıklanması hem de ekten sonra hal ekleri geldiği zaman zamir /n/’sinin durumu bakımından istikrarsızdır. Harezm-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerde zamir /n/’si ise, hem Eski Türkçede olduğu gibi varlık göstermek suretiyle hem de Çağatay Türkçesinde olduğu gibi yazılmamak suretiyle ikilik göstermektedir. Bazı metinlerde zamir /n/’si Eski Türkçedeki gibi varlığını devam ettirirken bazı metinlerde Çağatay Türkçesinde olduğu gibi kaybolmuştur. Mesela *yalguz Lunıñ ewindekiler kurtulurlar, hatunıdan özge* (KE 60r 7), *anda kidin yir yüzinde halkı yarattı* (KE 4v 13) gibi örneklerde 3.

şahıs iyelik ekinden sonra hal ekleri geldiğinde zamir /n/'si varlığını devam ettirmiştir.¹⁴ Ata'nın (2016: 79-80) iyelik ekinin kullanımına dair verdiği örnekler arasında, aynı sözcüğün hem zamir /n/'li hem de /n/'siz örnekleri vardır:

boynınga (KE 39r 1) ~ *boynıga* (KE 82 v 12), *könlıne* (KE 54 v 14) ~ *könlige* (KE 93 v 10), *könlinde* (KE 32v 14) ~ *könlide* (KE 87 r 7), *ornınga* (KE 86 v 21) ~ *ornıga* (KE 86 v 21), *ornında* (KE 52 v 5) ~ *ornıda* (KE 176 v 17) vb. gibi.

Ata (2016: 79-80) tarafından da örnekler ile gösterildiği gibi Harezmi Türkçesinde zamir /n/'sinin en fazla kaybolduğu metin, KE'dır. Harezmi-Altın Ordu Türkçesinin hacimli mensur metinlerinden KE'da 3. şahıs iyelik ekli isimlerin hal ekli çekimleri ikilik göstermektedir. Birçok örnekte zamir /n/'si korunurken bazı örneklerde zamir /n/'sinin kaybolduğu görülmektedir. KE'da zamir /n/'sinin kaybolduğu örneklerin sayısı az değildir:

peygamber kıssalarına gayet ragbetimiz bar (KE 2v 14), *yana kırk yılda kidin Ademniñ **canıga** yarlıg boldı kim Ademniñ **tenige** kirgil* (KE 6v 7), *ol sevablar Adem **oglanlarına** birildi* (KE 8v 8), *Adem ve Havvanı buğday **yıgaçdın** yıgmakda ne hikmet erdi* (KE 9v 17-18), *Tenri **yalawaçıge** küç kaldıñ* (KE 46r 7), ***kuđunıñ yarımına** tegdi erse yipni kesdiler* (KE 70v 8), *Yusufnı suwga iltiñ, başlıkın yusun, toğı **tozıdın** arınsun* (KE 74v 5-6), *Külse **tişleridin** nur belgürür erdi, **erinleridin** taş çıkar erdi. Yusuf ewdın çıkgaç tişiler aşukup bıçak birle türmek kesip Yusuf **agzıga** tikke bireliñ tip kese başladılar* (KE 85v 14-16), *Kafirler **yıgaçdın** yafrak üzmesün* (KE 97r 14) vb. gibi.

NF, üçüncü şahıs iyelik ekini almış hâl ekli sözcüklerde zamir /n/'sini genellikle korumuştur. Bununla birlikte zamir /n/'sinin kullanılmadığı örnekler de vardır (Tuna 1968: 81):

oglıga (NF 339-9), *bostanıga* (NF 126-10), *közidin* (NF 178-16), *başdın* (NF 281-9), *halkıda* (NF 112-13).

Harezmi-Altın Ordu Türkçesinin manzum ve hacimli metinlerinden HŞ'de de zamir /n/'sinin varlığı ikilik göstermektedir:

¹⁴ KE ve çevrenin diğer eserlerinde zamir /n/'sinin kullanıldığı birçok örnek vardır. Tezde daha çok zamir /n/'sinin kullanılmadığı örneklere odaklanıldığı için korunduğu örneklerin tamamı teze dâhil edilmemiştir, sadece zamir /n/'sinin kaybolduğu örnekler sıralanmıştır.

nikab alsa yüzündin uwtanur kim (HŞ 210) örneğinde tanıklanan zamir /n/'si, *yana hüsnige layık lutf u ahlak* (HŞ 210), *Nizami balıdın halva bişürdüm* (HŞ 240), *Yana közleridin yaş boldı seyyar* (HŞ 1285), *Niçe kılğaymen anıñ 'ışkıda* *vay* (HŞ 2145), *Anıñ toprakıka tigmez sohbeti bil* (HŞ 3540) vb. gibi.

Benzer bir durum MM'de de görülmektedir. MM'de, *tişiler ayası takı yüzidin / öñin bilgü 'avret tükel özidin / eren erdin örtmiş teg-ök hem tişi / tişilerdin örtgü hem öz kızıdın* (MM 71) örneğinde zamir /n/'si yoktur.

Eski Türkçenin Köktürk, Uygur ve Karahanlı sahalarında düzenli olarak tanıklanan, tarihi Türk lehçelerinden Eski Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinde de varlığını devam ettiren zamir /n/'si, Türk yazı dilleri içerisinde asıl Çağatay Türkçesinde karakteristik olarak kullanılmamıştır. Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinleri zamir /n/'sinin varlığı bakımından ne Karahanlı Türkçesi gibi ne de Çağatay Türkçesi metinleri gibi davranmaktadır. Bu çerçevede ikilik gösteren zamir /n/'sinin durumunu, diyalektikal bir unsur olarak değerlendirmek mümkündür. Bu çevreye ait eserlerde zamir /n/'sinin tanıklandığı örnekleri genel Türk dilinin genel temayülü olarak, zamir /n/'sinin kaybolduğu örnekleri ise Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin bir özelliği olarak değerlendirmek mümkündür.

Eserler	+(s)In+	+(s)I+
KE	+	+
NF	+	+
MM	+	+
MN	+	-
ME	+	-
HŞ	+	+

Yukarıdaki tabloya göre, Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde üçüncü şahıs iyelik ekli isimlere hâl ekleri ilave edildiğinde, KE, NF, HŞ ve MM'de bazen zamir /n/'sinin düştüğü görülmektedir. Bu metinlerde zamir /n/'si genel olarak korunmakla birlikte, bazı örneklerde kaybolması, eserlerin Çağatay yazı dilinin temellendiği diyalektin tesirinde olduğunu göstermektedir.

3. 2. 3. Geniş zamanın olumsuz şekli: -mAz ~ -mAs ~ -mAn

Bugün birçok Türk yazı dilinde geniş zaman eki olarak kullanılan ek, Eski Türkçede hem geniş hem de şimdiki zamanı ifade etmiştir. Eski Türkçede geniş / şimdiki zaman ifadesi, eklendiği fiilin yapısına göre çeşitlilik göstermektedir. Buna göre olumlu geniş zaman ifadesi, ünlü ile biten fiillerden sonra –yUr / -r, ünsüzlerle biten fiillerden sonra ise –Ir, -Ar ve –Ur ekleriyle karşılanmıştır. Eski Türkçede çeşitlenmiş olan geniş zaman ekleri, tarihsel Türk dili alanlarında ünlüyle biten fiillerden sonra –r, ünsüzle biten fiillerden sonra ise –Ur olarak tekleşmiştir.

Türk dilinde zaman ve kip eklerinin olumsuz şekilleri genellikle –mA- olumsuzluk ekiyle yapılmıştır. Eski Türkçede -dX, -mİş, -tAçI / -gA(y) gibi zaman ekleri ile -sA(r), -(A)yIn gibi kip eklerinin olumsuz şekilleri –mA- olumsuzluk ekinin eklenmesiyle –mAdX, -mAmİş, -mAtAçI / -mAgA(y) şeklinde çekimlenmiştir ve bu bağlamda olumluluk-olumsuzluk bakımından simetrik bir görüntü sunmaktadır. Tarihsel Türk yazı dillerinde “geniş zaman” eki olarak tanımlanan ekler, ayrıca şimdiki zaman eki olmadığı için şimdiki zamanı da karşılamaktadır.

Hem tarihsel Türk yazı dillerinde hem de modern Türk yazı dillerinde geniş zamanın olumsuz karşılığı genel olarak –mAz ekiyle ifade edilmiştir. Bununla birlikte hem Eski Türkçede hem de diğer tarihsel Türk yazı dillerinde olumsuz geniş zaman için –mAyUr da kullanılmıştır (Erdal 2004: 241). Aslında Eski Uygurca bazı metinler ile Harezmi-Altın Ordu sahasına ait bazı metinlerde tanıklanan –mAyUr şekli, olumlu –yUr şeklinin simetrik karşılığıdır. Ne var ki daha yaygın olan –mAz olumsuz geniş zaman şeklinin kaynağı, -mAyUr kadar açık değildir. Olumlu çekimde /r/’li formların, olumsuz çekimde ise –mAz şeklinin kullanılması, Altay Dilleri Teorisi bağlamında /r/ = /z/ denkliği ile izah edilmektedir (Erdal 2004: 241).

Türk dilinde özellikle söz sonunda yer alan /z/ ünsüzünün süreklileşerek /s/ ünsüzüne değişmesi, erken dönemde başlamıştır: yalnız > yalnız, -mAz > -mAs gibi. Bu çerçevede Eski Türkçede daima /z/ ile -mAz şeklinde tanıklanan olumsuz geniş zaman ve sıfat-fiil eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde –mAs şeklini almıştır. Mesela Kutadgu Bilig, Divanü Lugati’t-Türk ve Atebetü’l-Hakayık’ta geniş zamanın olumsuzunu genellikle –mAs’tır.

Köktürkçe ve Eski Uygurcada geniş zamanın olumsuz çekimi genellikle –mAz’dır (Tekin 2000: 188):

ömez sen “düşünmezsın”, *yorıtmaz ermiş* “ilerletmez imiş”, *kıdmaz ermiş* “öldürmez imiş”.

Olumsuz geniş zaman ve sıfat-fiil eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde -mAs şeklini almıştır. Mesela Kutadgu Bilig, Divanü Lugati't-Türk ve Atebetü'l-Hakayık'ta geniş zamanın olumsuzunu genellikle -mAs'tır (Ercilasun 1984: 120-121).

bulmas, kötürmes, yakmas, kesmes, sözlemes sen, yorımas vb. gibi.

Geniş zamanın olumsuz şekli, Kıpçak Türkçesi metinlerinde de genellikle -mAs şeklindedir; ancak -mAz'lı örnekler de rastlanılmaktadır (Güner 2013: 259):

akmas irdi, kilmes min, kilmesler, kalmas; ant içmez biz, kilmezler, kidermez vb. gibi.

Tarihsel Orta Asya Türk edebi dilinin son evresi olarak değerlendirilen Çağatay Türkçesinde olumsuz geniş zaman eki, Karahanlıca metinlerde olduğu gibi -mAs'tır. Eckmann (2003: 119-120), Çağatay Türkçesinde olumsuz fiil çekiminin -mas / -mes + şahıs zamirleri ile çekimlendiğini, ayrıca Nevâî'nin şiirlerinde teklik birinci ve ikinci şahıs için -mAn ve -mAnş şekillerinin görüldüğünü kaydeder:

barmas min, barmas, barmaslar, bilmes sin, bilmes siz; tapman “bulmam”, *istemem* “istemem”, *tapma alman* “bulamazsın” vb. gibi.

Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerde düzenli olarak -mAz şeklinde tanımlanan ek, tarihsel Türk lehçelerinden sadece Oğuz Türkçesinde herhangi bir değişikliğe uğramadan -mAz olarak geçmiştir. Diğer bir ifadeyle Eski Türkçedeki -mAz ekindeki /z/, sadece Oğuz grubu Türk yazı dillerinde korunmuştur (Timurtaş 1976: 361):

sormazam, kayırmaz-van, bilmezem, kesmez-ven, virmezüz, yığışmazlar vb. gibi.

Harezmi Türkçesinde geniş zaman eki, Türk dilinin önceki yüzyıllarda başka sahalarda yazılmış eserlerinde olduğu gibi, eklendiği fiilin yapısına göre şekillenmiştir. Buna göre, geniş zaman ekleri, ünlüyle biten fiillerden sonra -r ve -yUr, ünsüzle biten fiillerden sonra ise -Ar ve -Ur şeklindedir. Kök Türk ve Uygur Türkçelerinde kullanılan -Ir geniş zaman eki, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi, Harezmi Türkçesinde de yoktur.

Ünlüyle biten fiillerden sonra geniş zaman eki: -r / -yUr

Teklik 1. şahıs	-r men / -yUr men	tile-r men / tile-yür men
Teklik 2. şahıs	-r sen / -yUr sen	tile-r sen / tile-yür sen
Teklik 3. şahıs	-r / -yUr	tile-r / tile-yür
Çokluk 1. şahıs	-r biz (~ miz) / -yUr biz (~ miz)	tile-r biz / tile-yür biz (~ miz)
Çokluk 2. şahıs	-r siz / -yUr siz	tile-r siz / tile-yür siz
Çokluk 3. şahıs:	-rlAr / -yUrAr	tile-rler / tile-yürler

Tek heceli fiillerden sonra geniş zaman eki: -Ar

Teklik 1. şahıs	-Ar men	tap-ar men
Teklik 2. şahıs	-Ar sen	tap-ar sen
Teklik 3. şahıs	-Ar	tap-ar
Çokluk 1. şahıs	-Ar biz / miz	tap-ar biz (miz)
Çokluk 2. şahıs	-Ar siz	tap-ar siz
Çokluk 3. şahıs	-ArAr	tap-arlar

Birden fazla heceli ve türemiş fiillerden sonra geniş zaman eki: -Ur

Eski Türkçenin erken dönem eserlerinde yapım ekleriyle genişlemiş fiillere gelen -Ur geniş zaman eki, bazı Uygur metinleri, Karahanlı Türkçesiyle yazılmış metinler ve Harezmi sahasında yazılmış metinlerde, tek heceli ve basit fiillere de gelmiştir (Eckmann 1988: 204).

Teklik 1. şahıs	Ur men	keltürür men
Teklik 2. şahıs	Ur sen	keltürür sen
Teklik 3. şahıs	Ur	keltürür
Çokluk 1. şahıs	Ur miz	keltürür miz
Çokluk 2. şahıs	Ur siz	keltürür siz
Çokluk 3. şahıs	UrAr	keltürürler

Harezmi Türkçesinde geniş zamanın olumsuz çekimi, genellikle –mAz (~ -mAs) ekinin üzerine şahıs zamirlerinin getirilmesiyle yapılmıştır. Bu dönemde yazılmış eserlerde, -mAz yanında, Karahanlı sahasında yazılmış eserlerde olduğu gibi –mAs şekli de geçmektedir. Ayrıca Harezmi Türkçesinde geniş zamanın olumsuzu, teklik 1. şahısta –mAn ekiyle de yapılmıştır: *bilmen* “bilmem”, *buzman* “değiştirmem” (Eckmann 1988: 203; Ata 2016: 90).

11-12. yüzyıllarda Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülen ve 14-15. yüzyıllarda Çağatay Türkçesi metinlerinde de karakteristik olan -mAs olumsuz geniş zaman şekli, tabii olarak Harezmi Altın Ordu Türkçesi metinlerinde de yaygındır:

Yat kurtkanı evge kirgüzmek kerekmes eger kayu evge kirse buzmay çıkmaz (KE 80v 10-11), *Bu can birle tirig eren ölmes ol / bu can kadrı tegme kişi bilmes ol / nifak kine birle ‘amel kılguçı / bu candın haber hem eser bulmaz ol* (KE 2b 22), *körügli tanımas birin birindin* (HŞ 1300), *köjül başınga merhem hiç kilmes* (HŞ 2215), *Andın farımas erken agzınga keldi* (KE 6v 14), *Tındurmas erdim* (KE 11r 11), *Kirü bilmes* (KE 11r 12) vb. gibi.

KE’den verilen yukarıdaki örneklerde -mAs şeklinde olan olumsuz geniş zaman eki, yine bu eserlerde -mAz şeklinde de yazılmıştır. Hatta *bu körmes işitmez nersege nelük tapunur-sen* (KE 39r 12) örneğinde görüldüğü gibi, artarda gelen olumsuz geniş zaman sıfat-fiil eki, hem eskicil –mAz, hem de Karahanlı sahasında ortaya çıkan –mAs şeklindedir. O halde Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde olumsuz geniş zaman ve sıfat-fiil ekinin ikilik gösterdiği ifade edilebilir.

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış HŞ, KE ve MM’de ekin –mAz olarak tanıklandığı bazı örnekler şunlardır:

ağın at münmez irdi avda perviz (HŞ 1125), *üküş söz barça halde yahşı bolmaz* (HŞ 1295), *aña toprak ve toz tıgmez kese hiç* (HŞ 1320), *kilmez, bolmaz* (HŞ 1340), *tapulmaz* (HŞ 1475), *çün kılmaız davlatım yâri maña hem* (HŞ 2220), *meniñ Teñrilıkımnı hiç kim bilmez erdi* (KE 3r 6-7), *Ol sebebdin Adem oğlanları biri biriñe meñzemezler* (KE 6r 2-3), *Kabilniñ ökünçi Habilni öltürmiş üçün ermez erdi* (KE 16r 14-15), *Tapunmaz-sen, içmez-sen, ötkürmez-sen* (KE 16v 21) vb. gibi.

Harezmi Türkçesinin manzum metinlerinden MM’de olumsuz geniş zaman ve sıfat-fiil eki neredeyse bütün örneklerde –mAs şeklindedir. Bununla birlikte ek, aynı eserde *alumaz* (MM 259) örneğinde –mAz şeklinde yazılmıştır.

Hacıeminoğlu (2000: 167-168), HŞ’de olumsuz geniş zaman genellikle -mAz ile yapıldığını, metinde sadece beş örnekte teklik üçüncü şahıs için -mAs şeklinin kullanıldığını not eder:

kutulmaz-men, tapmaz-men, bulmaz-sen, ölmez-sen, ârâm kılmaız, korkmaz, kiçürmez; tanımas, koymas, tükenmes vb. gibi.

Harezmi Türkçesi metinlerinde –mAz ve –mAs şekillerinin yanı sıra teklik birinci şahıs için –mAzIn ve –mAn ekleri de kullanılmıştır. Ata’ya göre (2016: 90)

“Eski Anadolu Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde karşılaştığımız –mezin / -mAn (< -mAz men)’in kullanılışı”, NF, KE, MN ve HŞ’de görülmektedir:

NF: buzman (NF 70-9), kılı bilmen (NF 381-9).

KE (dört örnekte taıklanmaktadır): men bilmezin (13r 19), tura bilmen (151r 18), iş kılman (148r 5), koya bilmen (91v 17).

MN: bulman (78), çevürmen (85), ayıtman (137).

Hacıeminoğlu (2000: 167-168), HŞ’de, olumsuz geniş zamanın teklik birinci şahıs için –mAn şeklinin de kullanıldığını ve bu tür örneklerin eserdeki örneklerin yarısını oluşturduğunu ifade eder:

salman “göndermem”, *bolman* “olmam”, *körmen* “görmem”, *tüşmen* “inmem” vb. gibi.

Ata’ya göre (2016: 90), Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerindeki –mAs ekinin en az tanıklandığı metin HŞ’dir. HŞ’de –mAz daha fazla iken, dönemin diğer eserlerinde hem –mAz hem de –mAs bir arada görülür. Ata (2016: 90), HŞ’de –mAn’lı şekillerin yaygın olması ve MN’de –mAz men şeklinin bulunmayıp sadece –mAn’lı örneklerin varlığından hareketle, “HŞ ve MN, Çağatayca özelliği yansıttığını” düşünmektedir.

Harezmi Türkçesinde zaman ve kip eklerini alarak isim cümlelerini sonlandıran yukarıdaki örneklerin dışında, isim cümlelerini olumsuzlaştıran Eski Türkçedeki *ermez* sözcüğü (Ağca 2010) de yapısal bakımdan düzensizdir. Her şeyden önce Eski Türkçedeki *ermez* sözcüğü, Harezmi Türkçesinde söz sonundaki /z/ ünsüzü bakımından ikilik göstermektedir. Eserlerde hem Eski Türkçedeki /z/’li *ermez / imez*, hem de Karahanlı ve Çağatay Türkçelerindeki *ermes / imes* şekilleri görülmektedir. Mesela /s/’li örnekler KE, NF ve MM’de daha siktir. “KE’da er- fiilinin olumsuz 1. Tekil şahıs çekiminde 1 defa ermez men 12 defa ermes men geçmiştir. 2. Tekil şahıs çekiminde de bütün örnekler –mes’lidir. Yine MM’de er- fiilinin olumsuzuna dair bütün örnekler ermes şeklindedir.” (Ata 2016: 87).

Bütün bu örnekler çerçevesinde Harezmi Altın Ordu Türkçesinde olumsuz geniş zaman ve sıfat-fill eki, hem –mAz ve –mAs hem de –mAn olarak tanıklanmaktadır. Karahanlı Türkçesi metinlerinde karakteristik olan –mAs şekli yaygın olmakla birlikte, zaman zaman –mAz da kullanılmıştır. Tarihsel Orta Asya

edebi dilinin bir evresi olarak Harezmi Türkçesinde Karahanlı ve Çağatay Türkçelerindeki hâkim şekillerin yerine Oğuz Türkçesindeki hâkim şeklin varlığı, Harezmi Türkçesi metnindeki -mAz şeklinin Oğuz Türkçesinin diyalektikal malzemesi olduğunu göstermektedir. Diğer bir ifadeyle Harezmi Türkçesinde olumsuz geniş zaman ve sıfat-fiil ekleri olarak varlık gösteren -mAs ve -mAz ikili şeklinden -mAz'lı örnekleri Oğuz grubuna ait diyalektikal unsur olarak değerlendirmek gerekir.

O halde -mAz şeklinin yaygın olduğu metinlerin, Oğuz yazı dilinin tesirinde olduğu düşünülebilir. Bu anlamda -mAz örneklerine sahip KE ve NF'de de Oğuzca tesiri görmekle birlikte, asıl etkinin HŞ'de olduğu anlaşılmaktadır.

Son olarak Eski Oğuz Türkçesi ve Çağatay Türkçesi metinlerinde görülen teklik birinci şahıs olumsuz geniş zaman şeklinin, Harezmi Türkçesinde HŞ ve MN'de yaygın / baskın olması, bu eserlerin aynı zamanda bu yeni şekil bakımından da Oğuz Türkçesi ve Çağatay Türkçesinin ve bu yazı dillerinin temellendiği diyalektlerin tesiri altında kaldığını göstermektedir.

-mAz: HŞ

-mAn: HŞ ve MN.

3. 2. 4. Gelecek Zaman: -gA(y) / -IsAr / -AsI / -gU(İyelik ekleri + turur)

Türk dilinde gelecek zaman eki, ilk yazılı metinlerden 20. yüzyıla, çevre ve yüzyıl değişikliğine bağlı olarak varyasyona uğramıştır. Bu bakımdan tarihsel ve modern Türk yazı dillerinde diyalektikal özellikler arasında gelecek zaman ekindeki varyantlaşma da vardır. Türk dilinde gelecek zamanı karşılayan yapılar, zaman ve çevreye bağlı olarak farklılaşmıştır. Köktürkçede (Tekin 2000: 186, 188, 190) -tAçI, -sXk ve -mAçI ekleriyle çekimlenen gelecek zaman, Eski Uygurca, Karahanlıca, Harezmi Türkçesi, Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde büyük ölçüde -gA(y) ekiyle karşılanmıştır (Erdal 2004: 242-244). Oğuz grubu Türk yazı dillerinde ise, Eski Oğuz Türkçesinde -A ve -IsAr, Osmanlı Türkçesinde ise -AcAk tercih edilmiştir. Bu durum, Köktürkçenin dayandığı diyalekt ile diğer Türk yazı dillerinin dayandığı diyalektin farklı olduğunu göstermektedir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde gelecek zaman çekimi için dört farklı ek kullanılmıştır (Ata 2016: 91-93):

-gA(y) / -(A)y / -A

-gA(y) ekinin ilk örnekleri Eski Uygur Türkçesinde görülmektedir. Eski Uygurca metinlerde yaygın olan ve bu çevreye ait metinlerden itibaren hem -gAy hem de -gA şeklinde görülen gelecek zaman eki, Harezmi Türkçesi eserlerinde de temel gelecek zaman ekidir. Önceki dönemlerden farklı olarak ek başındaki ünsüzün tonsuzlaşmasıyla -kA(y) şeklinde de tanıklanan ek, Eski Türkçe metinler gibi zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlendiği görülmektedir:

Şahıslar	Ekler	Çekim
Teklik 1. şahıs	-gA(y) / -kA(y) men	bil-ge(y)-men/bilke(y)-men
Teklik 2. şahıs	-gA(y) / -kA(y) sen	bil-ge(y)-sen/bilke(y)-siz
Teklik 3. şahıs	-gA(y) / -kA(y)	bil-ge(y) / bilke(y)
Çokluk 1. şahıs	-gA(y) / -kA(y) biz/miz/müz	bil-ge(y)-biz/miz/bilke(y)-biz
Çokluk 2. şahıs	-gA(y) / -kA(y) siz	bil-ge(y)-siz/bilke(y)-siz
Çokluk 3. şahıs	-gA(y)lAr / -kA(y)lAr	bil-ge(y)-ler/bilke(y)-ler

Harezmi Türkçesi metinlerinde, Eski Türkçedeki -gA(y) eki, ek başındaki ünsüzün tonsuz varyantıyla birlikte yaygın ve hâkim gelecek zaman eki durumundadır. Ancak aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi, ek ünsüzündeki tonsuzlaşmanın belli bir kaide etrafında ortaya çıktığı söylenemez:

çıkğay sen (KE 89 r 16), *tapğay sen* (KE 129r 17), *buluşğay men* (KE 229r 4), *buluşğay miz* (KE 134v 3).

Eski Uygurcadaki -gA(y) ekindeki ek başı ünsüzün Karahanlı Türkçesinde de değişmediği bilinmektedir (Hacıeminoğlu 1996: 187). Ek başındaki ünsüz, daha baskın bir şekilde Çağatay Türkçesi (Eckmann 2003: 117-118) ve Kıpçak Türkçesi

(Güner 2013: 226-231) metinlerinde görülmektedir. Ek başı ve söz sonunda /g/ ünsüzünün tonsuzlaşması daha çok Çağatay Türkçesinin bir özelliğidir. Buan göre Harezmi Türkçesindeki -kA(y)'lı örnekleri Çağatay Türkçesinin bir özelliği olarak kabul etmek mümkündür.

Harezmi Türkçesinde -gAy ekinin, KE, MM ve HŞ'de -gA şekli de tanıklanmaktadır (Ata 2016: 92). Aşağıdaki örnekler, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde de görülen -gA ekinin Harezmi Türkçesinde de kullanıldığını göstermektedir:

tutga men (MM 11a 7), *berge men* (MM 16a 2), *Soñuñunça aşukup hod bargamen men* (HŞ 725), *urga sen* (HŞ 739), *yayga siz* (MM 6b 7).

Harezmi Türkçesinde -gA(y) ekli gelecek zaman çekiminin çokluk 1. şahsında -biz ve -miz şekilleri kullanılırken NF'te -müz şekli de tanıklanmaktadır: *bilgey-müz* (34, 15). Ata'ya göre (2016: 91) bu özellik, “Kırgız Türkçesinde ulandığı fiilde bulunan ünlülerin niteliğine göre -bız / -buz / -büz şekillerinde fiillere ulanan 1. çoğul şahıs eki ile benzerlik göstermesi bakımından dikkat çekicidir.”

Eski Türkçede zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenen -gA(y) eki, KE'da ve HŞ'de -gA ekli gelecek zaman çekiminde teklik 1. şahıs ekinin iyelik kökenli -(X)m ekiyle çekimlendiği görülmektedir:

bolgam (KE 224r 17), *öldürgem* (KE 231r 4), *birgem* (KE 224r 14), *sürgem* (HŞ 2527), *visal tapgam tiyü endişe kılmış* (HŞ 960), *birgem* (HŞ 1715), *Yil iltti sangasın ornını körseñ* (HŞ 530), *bu yolda kılmagam bir lahza aram* (HŞ 505).

Harezmi Türkçesi metinlerinden HŞ'de, yaygın -gA(y) ekindeki /g/ ünsüzünün düşmesiyle ortaya çıkan -Ay da gelecek zaman çekiminde kullanılmıştır. Hatta HŞ'de *yana korkaymen ol Meryem me bilgey* (HŞ 2150) örneğinde, *bilgey* örneğinde -gAy, *korkaymen* örneğinde ise -Ay ekinin bir arada kullanıldığı görülmektedir. -gA(y) eki gibi -Ay ekinin de istek işlevi le kullanıldığı tahmin edilmektedir. HŞ'den tanıklanan -Ay ekli örnekler şunlardır:

tutup sormuş bir ir aygıl bileymen (HŞ 2050), *yana korkaymen ol Meryem me bilgey* (HŞ 2150), *yazukum bar ise aygıl biley men* (HŞ 2620).

Yine -gA(y) ekinden geldiği bilinen ve Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde istek, gereklilik ve gelecek zaman eki olarak kullanılan -A eki (Gülsevin 2002: 35-50) de

Harezmi Türkçesi metinlerinden HŞ’de gelecek zaman ve istek çekimlerinde tanıklanmaktadır:

köre men (HŞ 1168), *ölem* (HŞ 4680), *sala* (HŞ 4186), *içe* (HŞ 2873).

Harezmi Türkçesi metinlerinde -gA(y) ekinin varlığına dair yukarıdaki örnekler, ekin Karahanlıca metinlere göre iki bakımdan değişikliğe uğradığını göstermektedir:

1. Ekin ünsüzü KE’da birçok örnekte tonsuzlaşmış, ek -kAy olarak kullanılmıştır. Diğer eserlerde pek rastlanmayan -kAy ekinin KE’daki varlığı, eseri Çağatay Türkçesine yaklaştırmaktadır. Diğer birçok özelliği bakımından da Çağatay Türkçesine yakın bir metin olarak değerlendirilebilecek KE’daki -kAy ekli örnekleri Çağatayizm olarak değerlendirmek mümkündür.

2. Eski Türkçedeki -gAy ekindeki bir başka değişiklik HŞ’de görülmektedir. -gA(y) eki, HŞ’de hem zamir kökenli şahıs ekleri yerine iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenmiş olması hem de bazı örneklerde ek başındaki /g/ ünsüzünün de düşmesiyle Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi -A şeklini almış olması bakımından, çevrenin diğer eserlerine göre farklılık göstermektedir. Bu sebeple HŞ, ekin -A örnekleri bakımından Oğuz Türkçesi ile yakınlık göstermektedir. KE, nasıl -kA(y) şekli bakımından Çağatay Türkçesine yakınsa, HŞ de -A şekli bakımından Oğuz Türkçesine yakındır.

-IsAr

Köktürkçe, Eski Uygurca ve Kaahanlıca metinlerde hem sıfat-fiil eki hem de gelecek zaman eki olarak -IsAr ekine rastlanmaz. Tarihsel Türk dilinde daha çok Eski Oğuz Türkçesinin gelecek zaman eki olarak bilinmektedir. Bununla birlikte Kıpçak Türkçesi metinlerinde de gelecek zaman çekiminin -IsAr ekli örneklerine rastlanmaktadır (Yıldız 2013: 29-46):

Kıpçak Türkçesi: *varırsarın anda ‘uryan tevbe kıl* (KG, 22b-5), *gidisersin kor u kef* (KG, 78a-4), *boltsar, keliser, öliser cünun olısar* (KG, 10b-5), *günaha göre olısar* (KG, 39b-6), *girmeyiser cehenneme* (KG, 15b-3), *irmeyiser ‘izzete* (KG, 79a-4).

Eski Oğuz Türkçesi: *yirümden ayrılıvarsan vişâl gözleyüben...* (Işk. 3726), *çu ben gidiservenin kime kalısar* (SNev. 28.2), *gördüm seni vü seni severem seviserem*

(Kadı302), *helâk olısaruz diyü ağlaşdılar* (Mrzb. 3a.5), *yarın andan geçisersin yol oldur* (Çrh. 40), *dönisersiz siz dahı âhir bize* (MF. 3053), *yaradılmış bu şerbedden dadısar* (Çrh. 61), *su'âl eyleyiserler itdüğünden* (Çrh. 34).

Eski Oğuz Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi hariç diğer tarihsel Türk yazı dillerinde tanıklanmayan –IsAr eki, Eski Oğuz Türkçesinin yaygın gelecek zaman eklerindedir. Eke, Çağatay Türkçelerinde rastlanmaz. Bu çerçevede aslında Eski Oğuz Türkçesinin gelecek zaman eki olan –IsAr, yaygın olmamakla birlikte Harezmi Türkçesi metinlerinde de görülür. Ek, bu dönemde yazılan eserler arasında HŞ tanıklanmakta; çevrenin diğer eserlerinde tanıklanmamaktadır. Bununla birlikte yine bu çevrenin metinlerinden ME'da –IsAr, gelecek zaman işlevinde değilse bile sıfat-fiil eki olarak tanıklanmaktadır: *ol yagdurmakga yavugan bulut, yagısar bulutlar* (ME, 14-8). Ata'ya göre (2016: 93) Harezmi Türkçesi metinlerinden HŞ'de –IsAr, iki örnekte geçmektedir:

kim uş biz tig bize kim yiglayısar (HŞ 4584), *kim uş tün bardı bu kün kalmayısar* (HŞ 3946).

Harezmi Türkçesinde –IsAr eki, MR ve MN'de de tanıklanmaktadır. Ek, MR'de *içeliş bade kim güller solunsar / tenimiz 'akibet toprak bolunsar* (MR 89) örneği ile MN'de *içeliş bade kim güller solunsar / tinimiz 'akibet toprak bolunsar* (MN 89) örneklerinde –unsar şeklinde geçmektedir (Ata 2016: 93).

O hâlde Harezmi Türkçesi metinlerinde –IsAr eki, HŞ, ME, MN ve MR'de tanıklanmaktadır. Ekin Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinde olduğu gibi kullanıldığı dikkati çekmektedir. Harezmi Türkçesinin hacimli eserlerinden olan KE ve NF'te –IsAr ekine rastlanmaz. ME'teki örnek ise, gelecek zaman çekimine ait değil, sıfat-fiil işlevindedir. Diğer taraftan örneklerin tamamı, teklik 3. şahısta tanıklanmakta, diğer şahıslara ait çekimine rastlanmamaktadır. O halde Harezmi Türkçesinde HŞ, MM ve MR, -IsAr ekli gelecek zaman örneklerine sahip olduğu için, bu ekin varlığı bakımından Oğuz Türkçesi özelliği göstermektedirler.

-AsI

Türk dilinde –AsI ekinden ilk defa Kâşgarlı Mahmud söz etmiştir. Kâşgarlı Mahmud (DLT II, 67), zaman, mekân ve alet isimlerinden bahsettiği sırada, kendi çevresindeki –gU gelecek zaman sıfat-fiil ekinin diğer bazı Türk diyaletlerindeki karşılığının da hangi ek olduğuna işaret etmiştir:

“İsmi zaman, ismi mekân, ismi âlet: Asıl kelimeye –Çigil, Yağma, Toxsı, Argu, Yukarı Çine kadar Uygur dillerince- tok ve ق ل kelimelerde و, غ; ince âhenkli kelimelerde – غ yerine- و, ك getirilir. Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde bu isimleri yapmak için, emri hazır sıygasına و, ی, س harfleri getirilir.”

Kâşgarlı'nın yukarıdaki ifadelerinden –AsI / -AsU ekinin Oğuz ve Kıpçak Türkleri tarafından kullanıldığı ve diyalektikal olduğu anlaşılmaktadır (Karahana 2013: 49-50). Kâşgarlı'nın bu ifadelerinden başka, Eski Türkçede ne sıfat-fiil işlevi ile ne de gelecek zaman eki olarak –AsI ekine rastlanır. –AsI eki, asıl Eski Oğuz Türkçesinde hem sıfat-fiil eki olarak hem de gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır. Ekin bu çevredeki örnekleri baskındır (Timurtaş 1976: 351, 362):

-asi, -esi: Gelecek zaman patisipi eki, bugün çok az kullanılır: kapumuz yok sığm-ası ŞD 165-6, nid-esin bilmezdi YZŞ 70-12, unıtdı gel-esi-ni gid-esi-ni HŞ 1901, cihan bâkî kal-ası degül FS 69, neyle-y-esi-n bilmedi YZŞ 58-7. Pek nadir olmak üzere, bâzan fiil olarak da kullanılır: sabr atıyla şükr iline geldükde lâbüd gid-esi YZŞ 99-9.

Örneği az olmakla beraber bâzan -ası, -esi gelecek zaman patisipi eki de predikat olarak kullanılmaktadır: şükr iline var-ası YZD 24-10, ecel geldükde lâbud gid-esi YZŞ 99-9, alu kal-ası-sın FS 891, koy-ası-dur FS 793.

-AsI gelecek zaman eki, Eski Oğuz Türkçesi kadar olmasa da Kıpçak Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. Kıpçak Türkçesinde ekin gelecek zamanı ifade eden örnek sayısı fazla değildir. Bu örnekler de Tuhfetü'z-Zekiyye'de ve Ermani harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülmektedir. Örneklerden anlaşılacağı üzere Kıpçak Türkçesinde ek, şahıslara göre çekime girmektedir (Güner 2013: 231-232).

Oğuz ve kısmen Kıpçak grubu Türk yazı dillerinin hem sıfat-fiil eklerinden hem de gelecek zaman eklerinden olan -AsI eki, Harezmi Türkçesinde sıfat-fiil eki olarak tanıklandığı gibi, bu çevreye ait HŞ'de gelecek zaman eki işlevine de sahiptir. Harezmi Türkçesinde -AsI eki, HŞ'de üç örnekte geçmekte; dönemin diğer eserlerinde ise tanıklanmamaktadır (Ata 2016: 93).

N. Yüce (1993: 7) tarafından da belirtildiği üzere ME'de geçen sıfat-fiil eklerinden biri de -AsU / -AsI'dır:

kaytarasuga berdi nemeni (= *kaytarguga berdi neme*) (47-8) “nesneyi ödünç verdi”, *ekin köyüldi*, *ekin biçesü boldı*, *biçesü vaktı boldı ekinning* (8-8) “ekin

olgunlaştı, ekin biçecek oldu, ekinin biçecek vakti oldu”, *uyasu* kişi (ME, 149-8), *biçesi* (ME, 8-8).

N. Yüce (1993: 24) tarafından ME’de gelecek zaman sıfat-fiil ekinin -AsU şeklinde olduğu belirtilmiş olsa da, metinde ekin aynı zamanda -AsUg şekli de bulunmaktadır:

na’ib boldı andın, ol bitüresügin bu bitürdi / ol bitüresügin bitürmek (61-6)
“ondan vekil oldu, onun bitireceğini bu bitirdi / onun bitireceğini bitirmek”.

Yine Harezmi-Altın Ordu sahasına ait eserlerden Hüsrev ü Şirin (HŞ)’de ek, DLT’teki örneklerde olduğu gibi ünsüzle biten fiillerden sonra -AsI, ünlüyle biten fiillerden sonra ise -gAsI şeklinde geçmektedir: *anını kadgusını nidin yigesı* “onun kaygısını nasıl yiyecek?” (2208); *ne çare birle andın kurtulası* (HŞ 2496), *kim ol divane irge ni kılası* “ki o divane kişiye ne yapacak” (2496), *bu kün hoş bolgu tangga ni bakası* “bu gün güzel olacak tan zamanına bakmaya ne gerek var?” (3948) vb. (Hacıeminoğlu 2000: 165-6).

Bütün bu tanıklardan sonra, Harezmi Türkçesi metinlerinden ME ve HŞ’de tanıklanan -AsI / -AsU ekinin standart Harezmi Türkçesinin ekleri olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü ek, çevrenin diğer eserlerinde tanıklanmamaktadır. Tarihsel Türk dilinde genellikle Eski Oğuz Türkçesinin sıfat-fiil ve gelecek zaman eki olarak görülen -AsI ekinin özellikle HŞ’deki varlığını, Oğuz diyalektinin bir özelliği olarak değerlendirmek gerekir.

-gU

Eski Türkçede -gU eki, gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılmıştır. eklendiği fiilleri sıfata dönüştüren ek, Eski Türkçede aynı zamanda çeşitli işaretleyiciler ile birleşmek suretiyle gereklilik çekimini de karşılamıştır. -gU eki Eski Türkçede +çI, -IXk, +sXz gibi eklerle de birleşerek cümlede özne-yüklem ilişkisini düzenlediği gibi soyut isimlerin oluşumunda da rol oynamıştır (Mansuroğlu 1953: 341-348; Erdal 2004: 291-293).

Köktürkçede tek başına yer almayan, gUIUk şeklinde gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak geçen (Tekin 2000: 167); buna karşılık Eski Uygurcadan başlayarak Eski Oğuz Türkçesi hariç tarihsel Türk yazı dillerinde genellikle sıfat-fiil eki olarak kullanılan, Karahanlıca metinlerde ise Kâşgarlı (DLT II, 67) tarafından sıfat-fiil eki

olarak tanımlanan –gU sıfat-fiil eki, ilk defa, Harezmi Türkçesi metinlerinde gelecek zaman işlevi de yüklenmiştir. –gU eki, Kıpçak Türkçesinde hiçbir işlev ile tanıklanmamaktadır. Çağatay Türkçesinde ise “mutlak gelecek zaman”ı ifade etmek üzere, iyelik eklerini ve *turur / durur / -dur* işaretleyicisini alarak analitik gelecek zaman formunu teşkil etmiştir (Eckmann 2003: 126-127).

Harezmi Türkçesinde üzerine şahısları işaretlemek üzere iyelik eklerini alarak ya –gU + iyelik ekleri ya da *turur* bildiricisi ile sonlanarak –gU + iyelik ekleri *turur* şeklinde gelecek zaman için kullanılmıştır. Ata’ya göre (2016: 91-92), Harezmi Türkçesi metinlerinde ekin şahıslara göre çekimi şöyledir:

Teklik 1. şahıs: -gUm (turur) / (yok): *keçürgüm* (HŞ 916), *öldürgüm turur* (KE 230v 20), *körgüm yok* (KE 87r 12).

Teklik 2. şahıs: -gUñ: *bolguñ* (KE 189r 18), *ölgüñ* (HŞ 4613).

Teklik 3. şahıs: -gU / -gUsI (turur): *bolmagu* (MM 22b 15), *bitürgü* (HŞ 2900) / *teggüsi* (KE 249r 7), *kelgüsi turur* (NF 77, 8), *körüngüsi turur* (KE 189r 19).

Çokluk 1. şahıs: -gU-miz: *kılgı-miz* (KE 221r 14).

Çokluk 2. şahıs: -----

Çokluk 3. şahıs: -gUArI: *çıkğuları* (KE 249r 13), *bolğuları* (KE 249r 11).

Harezmi Türkçesinde hemen hemen bütün eserlerde –gU + iyelik ekleri + turur şeklinde ya da değişik formatlarında tanıklanan gelecek zaman çekimi, açık bir şekilde tarihsel Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin gelecek zaman işaretleyicisi değildir. Diğer taraftan bu gelecek zaman şekli, Çağatay Türkçesinde baskındır. Bu bakımdan Harezmi Türkçesinde görülen örnekleri, Çağatay Türkçesinin özelliği saymak mümkündür. Aynı şekilde -gU ekli fiil çekiminin Karahanlıca metinlerde görülmemesi ve ilk defa Harezmi Türkçesinde ortaya çıkması da, asıl Çağatay Türkçesinin özelliği olarak değerlendirilebilecek şeklin ilk örneklerinin Harezmi Türkçesinde görüldüğüne işaret etmektedir.

Yukarıdaki izahlardan da anlaşılacağı üzere Harezmi Türkçesinde gelecek zaman çekimi, tek bir ek ya da ekin farklı fonolojik değerlere sahip varyantları ile değil, başka eklerle de gerçekleşmiştir. Bu sahaya ait metinlerde gelecek zaman ifadesinin dört farklı ek ile karşılanması, birçok bakımdan izaha muhtaçtır.

Her şeyden önce Harezmi Türkçesinde –gAy eki, en yaygın gelecek zaman ekidir. Ekin Eski Uygurca metinlerde istek anlamı da yüklenmiş olması ve Harezmi Türkçesi metinlerinde bu işlevin daha baskın hale gelmesi, çevrede başka gelecek zaman formlarının ortaya çıkmasına yol açmış olabilir. Bu bağlamda Harezmi Türkçesinde –gAy ekinin ve bu çevredeki tonsuz denkleminin Eski Türkçe metinlerde olduğu gibi gelecek zaman çekimi ile istek ifadesinde kullanımı yine yaygındır. Bununla birlikte Harezmi Türkçesi metinlerinde daha kesin gelecek zaman ifadesi için, Eski Türkçede daima sıfat-fiil işlevi ile tanıklanan –gU eki ve genişlemiş şekilleri ortaya çıkmıştır. Çağatay Türkçesi metinlerinin de yaygın gelecek zaman şekillerinden olan –gU(+iyelik ekleri + turur), daha kesin gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır. O halde Harezmi Türkçesinde yaygın gelecek zaman eklerinin –gAy / -kAy ve –gU olduğu söylenebilir.

Harezmi Türkçesindeki yaygın –gA(y) ekinin yanı sıra yine bu ekten ortaya çıktığı açık olan –Ay ve –A ekleri de gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır. Bu çevrede sadece HŞ’de yaygın olan –A ekinin, Eski Oğuz Türkçesi metinlerindeki varlığı ve yaygınlığı dikkate alındığında, HŞ’in ekin bu varyantı bakımından da Oğuz diyalektinin tesiri altında kaldığını göstermektedir.

İkinci olarak, Harezmi Türkçesi ile yazılmış bütün metinlerde tanıklanmasa da, HŞ, ME, MN ve MR’de gelecek zaman çekimi için –IsAr eki de kullanılmıştır. Türk dili araştırmalarında Eski Oğuz Türkçesinin gelecek zaman eki olarak bilinen –IsAr ekinin bu metinlerde birkaç örnekte kullanılmış olması, yazı diline hâkim olmayan bir ek olduğu için diyalektikal olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesi metinlerindeki –IsAr ekini Oğuz diyalektine ait eklerden biri olarak değerlendirmek gerekir. Son olarak ekin, bu metinlerden HŞ’deki örnekleri daha sağlam ve yaygın olduğu için, HŞ’in gelecek zaman ifadesi bakımından daha fazla Oğuz diyalektinin tesiri altında kaldığı ifade edilebilir.

Son olarak, Harezmi Türkçesinde –AsI eki de gelecek zamanı işaretleyen eklerdendir. Bu çevrede Harezmi Türkçesinde ME’de sıfat-fiil eki olarak tanıklanan ek, sadece HŞ’de dört örnekte gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır. DLT’te de belirtildiği gibi Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinin gelecek zaman sıfat-tiil eki olan –AsI ekinin, Harezmi sahası metinlerinden HŞ’de gelecek zaman eki olarak kullanılmış olması, eserin –IsAr gibi –AsI eki bakımından da Oğuz diyalektinin tesiri altında

kaldığını göstermektedir. Zira bu iki ek, çevrenin diğer eserlerinde tanıklanmadığı gibi, Çağatay yazı dilinde de görülen gelecek zaman ekleri değildir.

O hâlde Harezmi Türkçesinde gelecek zaman çekiminde görülen diyalektikal unsurları şöyle gösterebiliriz:

-kA(y): Bütün Harezmi Türkçesi metinlerinde,

-gU: Bütün Harezmi Türkçesi metinlerinde.

-A: HŞ,

-IsAr: HŞ, ME, MN ve MR'de,

-AsI: HŞ.

3. 2. 5. Yeterlilik Kipi

Tarihsel Türk yazı dillerinde “birşeyi yapabilmek, yapmaya gücü olmak, gerçekleştirebilmek ta da gerçekleştirememek” anlamlı çekimli fiilleri ifade eden “yeterlilik kipi”, belli ve ayrıca bir eke sahip değildir. Türk dilinde yeterlilik için bir ek yoktur. Türk dilinde yeterlilik fiillere eklenen başka ekler ile yeterlilik işaretleyicilerinin birleşmesi yoluyla, analitik bir formda çekimlenmiştir. Türk dili, çevre ve zamana bağlı olarak, analitik yeterlilik çekimindeki yeterlilik işaretleyicilerini değiştirmiştir. Bu sebeple Türk dilinde yeterlilik yardımcı eylemleri değişkenlik göstermektedir.

Türk dilinde yeterlilik kipi, metinlerin ait olduğu çevre ve zamana göre değişkenlik göstermektedir. Aynı şekilde Türk dilinde yeterliliğin durumu, olumlu ya da olumsuz ifadelerdeki şekilleri de çevre ve zamana göre değişmiştir. Bu bakımdan tarihsel Türk dilinde yeterlilik ifadesinde kullanılan yardımcı fiillerin durumu, Türk dilinin tasnifinde bir ölçüt olarak kullanılabilir niteliktedir.

Türk runik harfli metinlerde yeterlilik ifadesi *u-* yardımcı fiiliyle karşılanmıştır. Türk dilinde *u-* fiili, “gücü yetmek, muktedir olmak” gerçek anlamından gramerleşip yardımcı fiile dönüşerek yeterlilik kipinin işaretleyicisine dönüşmüştür. Kendisinden önceki fiillere genellikle ünlü zarf-fiil ekleriyle bağlanarak, daha çok yeterliliğin olumsuz çekimli örnekleri ile tanıklanan *u-* fiili, yine bu çevreye ait metinlerde gramerleşmemiş, sözcüksel anlamı ile de tanıklanmaktadır. Eski Türkçede kullanılan yeterlilik formları şunlardır (Erdal 2004: 258-260):

Fiil + Ünlü Zarf-Fiil Ekleri + u-: ilin kim artatı udaçı erti, ölü yme umaz biz, edgölüg tatagnıñ idişi bolu umazlar.

Fiil + -(X)p Zarf-Fiil Eki + u-: tutup ugay, özümniñ başgarıp umayukum erür.

Fiil + -gAll Zarf-Fiil Eki + u-: neñ udgurgalı umadı, körgeli umazlar.

Fiil + -gAll Zarf-Fiil Eki + bol-: bilgeli bolmadı.

Fiil + -gAll Zarf-Fiil Eki + bil-: begig kulda adra bilür mü öziñ.

Yukarıdaki yeterlilik formlarından sonuncusu, Karahanlı Türkçesinde kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle bil- yardımcı eylemi ile yeterlilik ifadesi Karahanlı Türkçesi metinleridne ortaya çıkmıştır. Karahanlı Türkçesinde yeterlilik kipi, Köktürkçe ve Eski Uygurcadaki olumsuzluk eki almış *u-* fiilinin kendisinden önceki ünlü zarf-fiil ekli fiille birleşmesi ile –UmA- şekline dönüşmesiyle çekimlenmiştir. Diğer taraftan bu çevreye ait metinlerde olumlu yeterlilik çekimi için *bil-* fiili gramerleşerek olumlu yeterlilik yardımcı fiili statüsüne erişmiştir. Bu çerçevede Karahanlı Türkçesinde olumsuz yeterlilik için eskicil *u-* fiilinin ekleşmiş şekli, olumlu yeterlilik için ise yeni *bil-* yardımcı fiili tercih edilmiştir (Hacıeminoğlu 1996: 197-198):

Olumlu yeterlilik çekimi: *bil-* ve *u-*: *itügey, barugay, ayugay, körü bilgey, ayu bilmiş.*

Olumsuz yeterlilik çekimi: -umA-: *itnümez, sözleyümez, turumaz, ögümez, bütrümez, kaçumaz.*

Kıpçak Türkçesinde yeterlilik çekimi, CC dâhil olmak üzere *bil-* ve *al-* yardımcı eylemleriyle yapılmıştır (Güner 2013: 317-319):

añlayı bil-, bara bilme-, kite bil-, mine bil-, okuyu bil-, ite al-, kıla al-, halas ite al-, haçalma- “kaçamamak”.

Tarihsel Türk dilinde yeterlilik kipinin *u-* ve *bil-* yardımcı fiilleri dışında çekimlendiği bir diğer yardımcı fiil, *al-* fiilidir. Çağatay Türkçesi metinlerinde yeterlilik ifadesi, Karahanlı Türkçesindeki –UmA- şekline ait örnekler olsa da, *bil-* ve *al-* yardımcı fiilleri ile karşılanmıştır. Türk dilinde *al-* fiilinin yeterlilik kipini karşılayan yardımcı fiil olarak kullanılmasının Çağatay Türkçesi metinleri için karakteristik olduğu söylenebilir (Argunşah 2003: 177-178):

bara alman, bitiy bola almas min, kutula almay-sin, sıkı almas, kile almagay; hiç nimerse ayta bilmediler, su bire bilmedim, saf tartıp uruşa bilmediler.

Tarihsel Türk yazı dillerinde yeterlilik çekiminin yardımcı fiillerinde değişimin Karahanlı Türkçesinde başladığı görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde beliren *bil-* yardımcı eylemi, takip eden Türk yazı dillerinde kullanılmaya devam etmiştir. Çağatay ve kısmen Kıpçak Türkçesi metinlerinde yaygınlaşan *al-* yeterlilik yardımcı eylemi ise, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülmez. Eski Oğuz Türkçesinde olumlu yeterlilik için *bil-*, olumsuz yeterlilik için ise Eski Türkçedeki *u-* fiili kullanılmıştır (Timurtaş 1976: 363).

Harezmi Türkçesinde yeterlilik kipi, hem Karahanlı Türkçesi metinlerindeki – *UmA-* ve *bil-* formlarında hem de Çağatay Türkçesindeki yaygın *al-* fiili ile çekimlenmiştir (Eckmann 1998: 197):

-UmA-

Harezmi Türkçesi metinlerinde, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi *u-* yardımcı fiilinin ekleşmiş formu, az da olsa yeterlilik çekimi için tanıklanmaktadır: *alumuz* (MM 259), *kılumas men* (KE 170r 12), *sözleyümes* (KE 26r 1), *körümes biz* (NF 21-14).

bil-

Harezmi Türkçesinin en yaygın yeterlilik yardımcı fiilidir. Genellikle olumsuz yeterlilik çekiminde, bazen de olumlu yeterlilik çekiminde tanıklanmaktadır: *bilü bilmişimçe* (MM 4-11), *sabur kılı bilür siz* (NF 76-8), *çıkı bilmez men* (KE 3v 9), *kaçkaknı tuta almas mu-sen, ildin kava almas mu-sen, ya kendü öltüre bilmez mü-sen?* (KE 111v 17).

al-

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi metinlerinde yeterlilik çekiminin *al-* fiiliyle karşılandığı örnek sayısı fazla değildir. Bu sahaya ait metinlerde *al-* yardımcı fiili, sadece KE me MN'de genellikle olumsuz yeterlilikte tanıklanmaktadır (Eckmann 1998: 197): *munıñ yorugın bile almas-biz* (KE 89v 10), *kaçkaknı tuta almas mu-sen, ildin kava almas mu-sen, ya kendü öltüre bilmez mü-sen?* (KE 111v 17), *bire algay erdi* (KE 73r 1).

Sonuç olarak, yukarıdaki izahlar ve örneklerden de anlaşılacağı gibi, Harezmi Türkçesi metinlerinde Karahanlı Türkçesindeki –UmA- formu ve *bil-* yardımcı fiili, yeterlilik çekiminde yaygındır. Hatta *bil-* yardımcı fiilin daha yaygın olduğunu, Eski Türkçedeki yaygın *u-* fiilli şeklin daha seyrek olduğunu söylemek mümkündür. Bu haliyle Harezmi Türkçesi metinleri yeterlilik kipinin bu iki şekli bakımından Karahanlı Türkçesi ile uyumludur. Diğer taraftan Eski Türkçede ve Karahanlı Türkçesinde hiçbir örnekte yeterlilik yardımcı fiili olarak kullanılmayan; buna karşılık Çağatay Türkçesinde büyük ölçüde olumsuz yeterlilik kipinin yardımcı fiili olarak yaygınlık kazanan *al-* yardımcı fiili, Harezmi Türkçesinde KE ve MN’de seyrek olarak tanımlanmaktadır. Çağatay Türkçesinin dayandığı ağızda yeterlilik kategorisini işaretleyen *al-* fiilin, Harezmi Türkçesi metinlerinden KE ve MN’de de birkaç örnekte tanımlanıyor oluşu, hatta çevrenin diğer eserleri ile aynı eserlerde *bil-* fiilin daha yaygın olması, *al-* fiilli örneklerin Çağatay Türkçesinin temsil ettiği diyalektin unsuru olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesinin diğer eserlerinin yeterlilik bakımından Karahanlı yazı dili tarafından temsil edilen diyalektlerin tesirinde olduğunu, KE ve MN’nin ise bu diyalektlerin tesirini devam ettirmekle birlikte Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin tesiri altında kaldığını ifade etmemize imkân vermektedir.

3. 2. 6. Emir Kipi

Türk dilinde yapısal bakımdan emir ekleri hem tarihsel ve modern dönemler arasında hem de aynı dönem içindeki eserler arasında farklılık göstermektedir. Diğer kip ve zaman çekimleri gibi simetrik olmayan, şahıslara göre değişkenlik gösteren emir ekleri, Eski Türkçeden Çağatay Türkçesine kadar farklı yapısal özellikler kazanmıştır.

Köktürkçede emir ekleri şahıslara göre değişiklik göstermektedir. Türk runik harfli yazıtlarda, zaman zaman birinci şahıs emir eklerinde farklılıklar görülse de, bunların sayısı fazla değildir. Bu çevreye ait metinlerde şahıslara göre emir ekleri aşağıdaki gibidir (Tekin 2000: 180-182):

Teklik 1. şahıs	-(A)yIn
Teklik 2. şahıs	Ø / -gII
Teklik 3. şahıs	-zUn
Çokluk 1. şahıs	-(A)IIIm
Çokluk 2. şahıs	-(X)η
Çokluk 3. şahıs	-zUn

Eski Uygurca metinlerde emir ekleri birkaç değişiklik dışında Köktürkçede olduğu gibidir. Aşağıdaki tabloda da görüldüğü gibi Eski Uygurcada emir ekleri çokluk 2. şahıs ile çokluk 3. şahısta küçük değişiklikler yaşamıştır (Erdal 2004: 234-237):

Teklik 1. şahıs	-(A)yIn
Teklik 2. şahıs	Ø / -gII
Teklik 3. şahıs	-zUn
Çokluk 1. şahıs	-(A)IIIm
Çokluk 2. şahıs	-(X)η / -(X)ηIAr / -(X)ηXz / -(X)ηXzIAr
Çokluk 3. şahıs	-zUnIAr

Türk dilinde emir eklerinde asıl değişim, Karahanlı Türkçesi metinlerinden KB’de ortaya çıkmıştır. KB’de teklik ve çokluk 1. ve 3. şahıs emir ekleri standart yazı dilindeki şekillerin yanı sıra yeni şekillere de sahiptir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, Karahanlı Türkçesinin hacimli metinlerinden bilhassa KB’de birinci şahıslar ile üçüncü şahıslarda yeni şekiller ortaya çıkmıştır. Karahanlı Türkçesinin diğer eserlerinde pek tanımlanmayan bu yeni şekiller, KB’de yaygındır (Hacıeminoğlu 1996: 190-193):

Teklik 1. şahıs	-(A)yIn / -(A)yI / -(A)y
Teklik 2. şahıs	Ø / -gII
Teklik 3. şahıs	-sUn / -sUnI / -sUnIn / -sU
Çokluk 1. şahıs	-(A)IIIm / -AII

Çokluk 2. şahıs	-(X)η / -(X)ηlAr / -(X)ηXz / -(X)ηXzlAr
Çokluk 3. şahıs	-sUnlAr / -sUlAr

Kıpçak Türkçesinde metinlerinde emir ekleri, Türk runik harfli yazıtlardaki şekilleri büyük ölçüde korumakla birlikte birinci şahıslarda –gAyIm ve –gAllm ekleri ile teklik üçüncü şahısta –gXn ekinin varlığı bakımından farklı görünmektedir (Güner 2013: 234-242):

Teklik 1. şahıs	-(A)yIn / -(A)yIm / -gAyIm
Teklik 2. şahıs	Ø / -gIl / -kIl / -gUl / -gXn
Teklik 3. şahıs	-sIn / -sUn
Çokluk 1. şahıs	-(A)lIm / -AlUm / -gAllm / -All
Çokluk 2. şahıs	-(X)η / -(X)ηlAr / -(X)ηXz
Çokluk 3. şahıs	-sInlAr / -sUnlAr

Çağatay Türkçesinde emir ekleri ise aşağıdaki gibidir (Eckmann 2003: 113-114; Argunşah 2013: 168-169):

Teklik 1. şahıs	-Ay / -(A)yIn / -(A)yIm / -AyIn / -gAyIn
Teklik 2. şahıs	Ø / -gIl / -kIl / -gUl / -gXn
Teklik 3. şahıs	-sUn / -sU
Çokluk 1. şahıs	-(A)lIm / -Allη / -AlUη / -All
Çokluk 2. şahıs	-(X)η / -(X)ηlAr / -(X)ηXz
Çokluk 3. şahıs	-sInlAr / -sUnlAr

Son olarak Eski Oğuz Türkçesinde emir ekleri aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır (Timurtaş 1976: 362):

Teklik 1. şahıs	-(A)yIn / -(A)yIm
Teklik 2. şahıs	Ø / -gIl
Teklik 3. şahıs	-sUn
Çokluk 1. şahıs	-(A)IUm
Çokluk 2. şahıs	-(U)η / -(U)ηUz
Çokluk 3. şahıs	-sUnlAr

Harezmi Türkçesinde emir ekleri, hem mevcut eklerin değişmesi hem de yeni şekillerin eklenmesi ile, diğer dönemlere göre biraz daha farklılaşmıştır. Aşağıdaki tabloda Harezmi Türkçesinde kullanılan emir ekler toplu olarak verilmiştir (Ata 2016: 93):

Teklik 1. şahıs	-(A)yIn / -(A)yIm / -gAyIn / -gAyIm
Teklik 2. şahıs	Ø / -gIl / -gUl / -kIl / -kUl / -gIn
Teklik 3. şahıs	-sUn / -sU
Çokluk 1. şahıs	-(A)IUm / -AIİ / -AIİη / -gAIİη / -AIİk / -AIİmİη
Çokluk 2. şahıs	-(X)η / -(X)ηlAr / -(X)ηXz / -(X)ηlAr
Çokluk 3. şahıs	-sUnlAr / -sUlAr

Tarihsel Türk dilinin Köktürkçe, Eski Uygurca, Karahanlıca, Kıpçakça, Eski Oğuz Türkçesi ve Harezmi Türkçesine ait yukarıda tablo halinde verilen emir eklerinden anlaşılacağı gibi, Harezmi Türkçesinde görülmeye başlanan yeni emir ekleri, daha önceki dönemlerde tanıklanmamaktadır.

Teklik 1. şahıs:

Harezmi Türkçesinde teklik 1. şahıs için ortaya çıkan -gAyIn ve -gAyIm eklerindeki /g/, Ata (2016: 93) tarafından “anorganik /G/ türemesi” olarak tanımlanmıştır. Harezmi Türkçesi metinlerinde, diğer tarihsel Türk dili alanlarında ünlü ile biten fiillerden sonra kullanılan -yIn ekinin yanı sıra -gAyIn eki de yaygındır ve hatta aynı eserde aynı fiilden sonra bile iki ek bir arada kullanılmıştır:

tileyin (KE 20v 1) ~ *tilegeyin* (KE 183r 15), *saklayın* (230r 1) ~ *saklagayın* (KE 183r 4), *ündegeyin* (NF 11-11), *ögügeyin* (NF 28-12), *tilegeyin* (NF 31-9), *yıglagayın* (HŞ 2236), *sözlegeyin* (HŞ 2211), *razın kizlegeyin savur ma bildi* (HŞ 675), *eger mundın artuk bileyin tiseñ / murad maksuduñni bulayın tiseñ / idi zikrin aygıl açılğay saña / yaşuñ tiñmegey hiç küleyin tiseñ* (MM 36) (Ata 2004: 93).

Harezmi Türkçesi metinlerinde teklik 1. şahıs emir eki olarak -(A)yIn ve -gAyIn eklerinin yanı sıra HŞ ve NF’te -AyIm ve -gAyIm ekleri de görülmektedir. Ata’ya göre (2016: 94) -AyIm eki, HŞ’de 12 yerde görülmektedir. -AyIm eki, NF’te de tanıklanmaktadır:

kür arslan tig soñınça men yiteyim (HŞ 1265), *niçe sindin yırak muntig turayım* (HŞ 3440), *kılayım* (HŞ 1016), *barayım* (HŞ 1891), *ayayım* (HŞ 233), *bireyim* (NF 366-14) vb. gibi.

Harezmi Türkçesinde teklik 1. şahıs emir ek olarak -gAyIm, HŞ ve NF’te görülmektedir (Ata 2016: 94):

sovuk irken timürni tögmegeyim (HŞ 495), *yargagayım* (HŞ 3929), *yigeyim* (HŞ 2239), *yigeyim* (NF 138-2).

Çokluk 1. şahıs:

Ata’ya göre çokluk 1. şahıs için ünsüzle biten fiillerden sonra -Allıñ ve -Allı şekilleri KE ve MR’da görülmektedir:

kolalı (KE 221v 12) ~ *kolalıñ* (KE 34v 10), *körelı* (KE 221v 11) ~ *körelıñ* (KE 18r 15), *baralı* (MR 5-8), *kılalı* (MR 25-10) vb. gibi.

Ünsüzle biten yukarıdaki örneklerde -Allıñ şeklinde görülen emir eki, ünlüyle biten fiillerden sonra -llıñ şeklinde görülmektedir: *oynalıñ* (HŞ 1366), *izdelıñ* (HŞ 792), *taşlalıñ* (KE 219v 11), *tüşüp ‘işret kılalıñ tidi bir dem* (HŞ 320), *kılıñ söz kizlemekdin kiçelıñ* (HŞ 625) vb. gibi.

Harezmi Türkçesi metinlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra ayrıca -gAllıñ, -gAllı ve -gAllım şekilleri de görülmektedir (Ata 2016: 94):

-gAllı: *yigeli* (KE 129v 7).

-gAllı: Ata'ya göre HŞ'de tanıklanmayan -gAllı eki, diğer eserlerde yaygındır: *istegeliñ* (KE 190r 1), *kılmagalıñ* (KE 119v 14), *boguzlagalıñ* (NF 39, 16).

-Allım, -gAllım: *çevrelim* (HŞ 89), *ıdalım* (HŞ 1134), *kitür han sal kim imdi aş yigelim* (HŞ 1125), *ni'telim* (MM 23b 3), *tegelim* (MM 16a 6) vb. gibi (Ata 2014: 94).

Teklik 2. şahıs:

Türk dilinde teklik 2. şahıs emir ifadesi, genel olarak ya mastar halindeki fiil ile ya da pekiştirici kabul edilen -gII ekiyle karşılanmıştır. Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde daima -gII şeklinde olan ek, Harezmi Türkçesi metinlerinde hem ünlüsünün yuvarlaklaşmasıyla -gUl, hem de ek başındaki ünsüzün tonsuzlaşmasıyla -kII şeklinde tanıklanmaktadır (Ata 2016: 95):

-gUl: *tüşgül* (NF 21, 14), *sewgül* (NF 160, 1), *oturgul* (MM 8b 17), *bolgul* (HŞ 409).

-kII: *yıgkıl* (NF 166, 11), *baytkıl* (HŞ 4309).

-gIn: Ekin MN'de -gIn şekli de görünmektedir (Ata 2016: 95): *saklagın* (MN 127), *kılğın* (MN 129), *işitgin* (MN 133), *bilgin* (MN 133).

Teklik ve çokluk 3. şahıs:

Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi Harezmi Türkçesi metinlerinde de 3. şahıslara ait emir çekimi için hem Eski Türkçedeki -zUn ekinin ilk ünsüzünde meydana gelen değişimle -sUn ve -sUnlAr, hem de ekin kısaltılmış şekli olan -sU ve -sUlAr şekilleri kullanılmıştır:

Bu söz kim başladım hoş kilsü çağa (HŞ 7), *anıñ tig kim okıgan dil açılsun* (HŞ 9), *kilmesü* (HŞ 875), *kelsüler* (HŞ 4100).

Emir kipinin Harezmi Türkçesine ait şekilleri üzerinden aşağıdaki birkaç sonucu ifade etmek mümkündür:

Her şeyden önce Türk dilinin tarihsel ve modern alanlarında zaten değişkenlik gösteren emir eklerinin, Harezmi Türkçesinde önceki Türk yazı dillerine göre daha da çeşitlendiği ve karmaşık bir vaziyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Köktürkçede görülen ve genel olarak Eski Uygurcada tanıklanan ekler tarihsel Türk lehçelerinde

kullanılmaya devam ederken, bazı çevrelerde eklerin yeni şekillerine de rastlanması, bu yeni şekillerin diyalektikal olma ihtimalini düşündürmektedir.

Köktürkçede tanıklanan –zU şekli (teñri yarlıkazu) (Erdal 2004: 235), büyük bir ihtimalle diyalektikaldir. Yine Karahanlı sahasında KB’de görülen –AyI ve –Ay; -All; -sU, -sUnI, -sUnIn şekillerinin de (Hacıeminoğlu 1996:) diyalektikal olma ihtimali vardır. Hem Köktürkçede hem de Karahanlıcada görülen bu yeni şekillerin yazı dilinde yaygınlaştığı, Harezmi ve Çağatay sahalalarında da kullanıldığı örneklerden anlaşılmaktadır. Çağatay Türkçesine kadar uzanan bu yeni şekillerin Harezmi Türkçesi metinlerinde de görülmesi, tabiidir.

Harezmi Türkçesinde ise, şu eklerin yazı diline yeni girdiği görülmektedir:

Teklik 1. Şahıs: -gAyIn, -gAyIm ve -AyIm

Teklik 2. Şahıs: -gUl, -kIl ve -gIn

Çokluk 1. Şahıs: -Allıñ ve -gAllıñ.

Teklik ve çokluk 1. Şahıslarda görülen /g/’li şekillerin hangi sebeple ortaya çıktığı tam olarak bilinemese de ilk defa Harezmi Türkçesi metinlerinde tanıklanıyor oluşu ve zaman zaman Çağatay Türkçesi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülmesi, /g/’li şekillerin Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektlere özgü olduğunu akla getirmektedir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde yeni görülen emir ekleri içinde diyalektikal olduğu daha belirgin olan ekler, -AyIm ve –gIn’dır. Eski Türkçede genellikle –(A)yIn şeklinde görülen ekin, –(A)yIm olarak yaygınlaştığı asıl saha Oğuz Türkçesidir. Harezmi Türkçesinde –(A)yIm şeklinin yaygın olduğu HŞ’deki örnekler, yazarın Oğuz diyalektinden etkilendiğini ya da kendi diyalektine ait unsuru yazı diline dâhil ettiğini düşünmek mümkündür.

Diğer taraftan Türk dilinde daha çok Kıpçak ve zaman Çağatay sahalalarına ait metinlerde görülen –gIn ekinin, Harezmi Türkçesinde MN dışındaki eserlerde görülmemesi, buna karşılık MN’de birden fazla örnekte tanıklanması, ekin diyalektikal olduğunu düşündürmektedir. Türk dili araştırmalarında daha çok Kıpçak Türkçesinin teklik 3. Şahıs emir eki olarak bilinen ekin MN’deki örnekleri, büyük bir ihtimalle diyalektikaldir.

3. 2. 7. Şahıs Ekleri

Eski Türkçede fiil çekimine ait örnekler, zaman ve kip çekimlerindeki şahıs eklerinin zaman ve kiplere göre değiştiğini göstermektedir. Köktürkçe, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesinde büyük ölçüde benzer olan zaman ve kiplere göre şahıs ekleri üç türdür:

1. İyelik kökenli şahıs ekleri,
2. Zamir kökenli şahıs ekleri,
3. Emir-istek kipi şahıs ekleri.

Eski Türkçede iyelik kökenli şahıs ekleri sadece görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılmıştır:

Şahıslar	Şahıs ekleri	Şahıslara göre çekim
Teklik 1. şahıs	-m	bildi-m
Teklik 2. şahıs	-ŋ	bildi-ŋ
Teklik 3. şahıs	Ø	bildi
Çokluk 1. şahıs	-mXz	bildi-miz
Çokluk 2. şahıs	-ŋXz	bildi-ŋiz
Çokluk 3. şahıs	-lAr	bildi-ler

Eski Türkçede görülen geçmiş zamanın dışındaki zamanlar ve şart kipinin şahıslara göre çekiminde ise zamir kökenli şahıs ekleri kullanılmıştır. Buna göre öğrenilen geçmiş zaman, geniş zaman, gelecek zaman ve şart kipinde kullanılan zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Şahıslar	Şahıs ekleri	Şahıslara göre çekimi
Teklik 1. şahıs	-men	körmüş men / körür men / körgey men / körser men (> Krh. körse men)
Teklik 2. şahıs	-sen	körmüş sen / körür sen / körgey sen / körser sen (> Krh. körse sen)

Teklik 3. şahıs	Ø	körmüş / körür / körgey / körser (> Krh. körse)
Çokluk 1. şahıs	-biz / -miz	körmüş miz / körür miz / körgey miz / körser miz (> Krh. körse miz)
Çokluk 2. şahıs	-siz	körmüş siz / körür siz / körgey siz / körser siz (> Krh. körse siz)
Çokluk 3. şahıs	-lAr	körmüşler / körürler / körgeyler / körser (> Krh. körse)

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi Eski Türkçenin farklı çevrelerinde fazla bir değişime uğramayan şahıs ekleri, asıl, Harezmi Türkçesi metinlerinde değişmeye başlamıştır. Buna göre Harezmi Türkçesinde hem Eski Türkçedeki şahıs ekleri kullanılmaya devam etmiş hem de yeni şahıs ekleri ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla bu çevreye ait metinlerde eskicil ekler ile yeni ortaya çıkan ve tarihsel Türk lehçelerinde yerleşik hale gelen ekler yan yana kullanılmıştır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde şahıs eklerindeki değişkenliği iki ayrı başlık altında değerlendirmek gerekmektedir:

1. Görülen geçmiş zaman ve şart kipinde şahıs eklerinin durumu:

Eski Türkçede iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekimlenen görülen geçmiş zaman çekimi, Harezmi Türkçesi metinlerinde de büyük ölçüde aynı eklerle karşılanmakla birlikte, bu zamanın çokluk 1. şahsa ait çekiminde -mXz ekinin yanı sıra -dUk şekli de kullanılmıştır:

Şahıslar	Şahıs ekleri	Şahıslara göre çekim
Teklik 1. şahıs	-m	bildi-m
Teklik 2. şahıs	-ŋ	bildi-ŋ
Teklik 3. şahıs	Ø	bildi
Çokluk 1. şahıs	-mXz / -dUk	bildi-miz / bildük

Çokluk 2. şahıs	-ŋXz	bildi-ŋiz
Çokluk 3. şahıs	-lAr	bildi-ler

Türk dilinde ilk defa Harezmi Türkçesi metinlerinde görülen geçmiş zamanın çokluk 1. şahısı için –dUk eki kullanılmıştır. Ekin her şart altında yuvarlak ünlülü oluşu, dar ünlülü örneklerin tanıklanmayışı, zamanı işaretleyen şahıs eki ile Türk dilinin yaygın sıfat-fiil eki olan –dUk ekinin aynı olduğunu düşündürmektedir. Bu çerçevede –dUk sıfat-fiil ekinin benzeşme yoluyla görülen geçmiş zaman çekiminin çokluk 1. şahısına dönüştüğü düşünülmektedir (Tekin 2004: 529-537). Harezmi Türkçesi metinleri ile daha sonra Çağatay Türkçesi metinlerinde, eskicil –mXz eki ile bir arada kullanılan –dUk, tarihsel Türk lehçeleri içinde Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde düzenli ve istikrarlıdır. Bu bakımdan Harezmi Türkçesi metinlerindeki –dUk şahıs ekini Oğuz diyalektine ait bir özellik kabul etmek mümkündür.

Harezmi Türkçesi metinlerinde şart çekimindeki şahıs ekleri de değişkenlik göstermektedir. Harezmi Türkçesinde şart kipinin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir (Ata 2016: 97-98):

Şahıslar	Eski Türkçe	Harezmi Türkçesi	Tanıklar
Teklik 1. şahıs	-sAr men	-sA men / -sAm	tise men (KE 126v 12) ~ tisem (KE 43v 2), alsa men (HŞ 3410) ~ açsam (HŞ 1210)
Teklik 2. şahıs	-sAr sen	-sA sen / -sAŋ / - sAŋAn	tirgüzseŋ (KE 163r 3), tökse sen (MM 17b 3)
Teklik 3. şahıs	-sAr	-sA	aysa (NF 20-16), yarutsa (HŞ 3587)
Çokluk 1. şahıs	-sAr biz / miz	-sA biz / -sA miz / -sAk	sözlese biz (HŞ 2541) ~ bolsa miz (HŞ 797) ~ bolsak (HŞ 1405)
Çokluk 2. şahıs	-sAr siz	-sAŋIz	sorsaŋız (MM 11b 12)

Çokluk 3. şahıs	-sArlAr	-sAlAr	barsalar (NF 19-14)
--------------------	---------	--------	---------------------

Harezmi Türkçesinde şart kipinin şahıslara göre çekimine ait yukarıdaki örnekler, bu çevrede şart çekiminin hem Eski Türkçedeki şahıs eklerinin, hem de yeni ortaya çıkan şahıs eklerinin kullanıldığını göstermektedir. Diğer taraftan bu çevreye ait eserlerin hangi tür ekleri tercih ettiği de istikrarsızdır. Her şeyden önce herhangi bir metin şahıs kipinin aynı şahsında her iki şekli de barındırmaktadır. Mesela HŞ'de, *ayıttı kim eger yıl bolsamız biz* (HŞ 795) örneğinde -sA miz ile çekimlenen çokluk birinci şahıs, *tiler biz kim saña kulluknı kılşak* (HŞ 85), *fırak ilginde kördük tiyü köp kın* (HŞ 1230) örneklerinde -sAk ile çekimlenmiştir. Keza KE'da, *üzüm alıp yese-miz bolgay mu* (KE 20r 12-13) örneğinde -sA miz ile çekimlenen şart kipi, *özini ağırlap nefsin saklamış bolup bu ağır işke yüz evürdük Teñri 'azze ve celledin tamam bolgunça Tevfik tilep kitab başladuk* (KE 2v 20-21), *saña sewünç keltürdük* (KE 59v 15); *Lut kavmi arıgsızlarını helak kılgalu keldimiz* (KE 60r 6), *ve likin Ademdin burunrak yaratganlar bar üçün andın başlasak fayidesi artukrak bolgay* (KE 3r 1-2) örneklerinde -dUk ile çekimlenmiştir. MM'de de benzer bir durum vardır. MM'de şart kipinin teklik 2. Şahsa ait çekiminde hem -sA sen hem de -sAñ kullanılmıştır. Mesela *kılşak-sen* (MM 284), *sorsa-sen*, *kılşak-sen*, *bilse-sen* (MM 25) örneklerindeki -sA sen şekline karşılık; *körmes erseñ* (MM 25) *eger mundın artuk bileyin tiseñ / murad maksuduñnı bulayın tiseñ / idi zikrin aygıl açılğay saña / yaşın tıñmegey hiç küleyin tiseñ* (MM 36), *almasañ, ölmesen, kılmasañ* (MM 282) örneklerinde -sAñ kullanılmıştır. Diğer taraftan Harezmi Türkçesi metinleri içinde, şart kipinin teklik 2. şahıs çekimi için, eskicil -sA sen şeklinin tanıklandığı tek metin MM'dir (Ata 2016: 98). Bu çevrenin diğer eserleri, şart kipinin bu şahsı bakımından daima -sAñ tarafındadır.

Sonuç olarak Harezmi Türkçesinde şart kipi çekiminde görülen yeni şahıs ekleri, tarihsel Türk lehçelerinde de yaygındır. Dolayısıyla bu yeni ekleri Oğuz ya da Kıpçak diyalektleri ile izah etmek güç görünmektedir. Ancak Harem Türkçesi metinlerinin eskicil ekler ile yeni ekleri bir arada kullanıyor oluşu, bu bakımdan ikilik göstermesi, diyalektoloji ile izah edilebilir. Zira bir yazı dili çevresinde herhangi bir ekin, değişim ya da gelişim ile izah edilemeyen varyantları söz konusu ise, bunlardan birini, yazı diline dönüşmüş diyalekt ile izah etmek mümkündür. Bu çerçevede,

Harezmi Türkçesi her ne kadar Karahanlı Türkçesinin devamı olarak tanımlansa da, şart kipine ait eskicil ekleri, Karahanlı Türkçesi ve Eski Türkçenin devamı olarak değerlendirmek mümkündür.

2. Olumsuz geniş zaman çekiminde şahıs ekleri

Türk dilinde zamir kökenli şahıs ekleri ile çekimlenen zaman kiplerinden biri de geniş zamandır. Eski Türkçede geniş zaman çekimi hem olumlu çekimleri arasında farklı ekler ile hem de olumlu ve olumsuz çekimleri içinde farklı ekler ile karşılanmıştır. Köktürkçe, Eski Uyurca ve Karahanlıca metinlerde geniş zamanın olumlu çekimi, fiilin yapısına göre değişkenlik göstermektedir. Buna göre Eski Türkçede olumlu geniş zaman çekimi; tek heceli, basit yapıli fiillerden sonra –Ar, /k/ ve /r/ ünsüzleri ile biten fiillerden sonra –Ar, -(X)t- ettigenlik ekli fiillerden sonra –Ir, yapım ekleriyle türemiş fiillerden sonra –Ur ve ünlüyle biten fiillerden sonra ise –yUr şeklinde yapılmıştır (Ağca 2006). Geniş zaman çekiminin olumlu fiillerden sonra neden çeşitlendiği meselesi ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülse de, çeşitli eklerin zaman içinde –Ur lehine değiştiği de gözlemlenmektedir.

Eski Türkçe metinlerde geniş zamanın olumsuz çekimi genellikle –mAz ekiyle karşılanmıştır. Bununla birlikte Eski Türkçede bazı metinlerde –mAz ekinin yanı sıra –mAyUr eki de kullanılmıştır. Eski Türkçe metinlerde yaygın olan –mAz eki, zamanın olumlu denkleminde olduğu gibi zamir kökenli şahıs ekleriyle çekimlenmiştir. Harezmi Türkçesinde de hem olumlu geniş zaman ekleri fiillerin yapısına göre çeşitlilik göstermiş hem de olumsuz geniş zaman şekli zaman zaman değişikliğe uğramıştır (Ata 2016: 89-90).

Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde olumsuz geniş zaman ekinin şahıslara göre çekimi genel olarak aşağıdaki gibidir:

Şahıslar	Eski Türkçe	Harezmi Türkçesi
Teklik 1. şahıs	-mAz men	-mAz men / -mAs men / -mAzIn / -mAn
Teklik 2. şahıs	-mAz sen	-mAz sen / -mAs sen
Teklik 3. şahıs	-mAz	-mAz / -mAs
Çokluk 1. şahıs	-mAz biz / miz	-mAz biz / miz / -mAs miz
Çokluk 2. şahıs	-mAz siz	-mAz siz / -mAs siz

Çokluk 3. şahıs	-mAzlAr	-mAzlAr / -mAslAr
-----------------	---------	-------------------

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi olumsuz geniş zaman çekimi Eski Türkçeden Harezmi Türkçesine sadece teklik birinci şahısta değişkenlik göstermiş, hatta ikilik göstermiştir. Buna göre Harezmi Türkçesi metinlerinde Eski Türkçedeki –mAz men şekli kullanılmaya devam ettiği gibi, Karahanlıca metinlerde ortaya çıkan –mAs men şekli de oldukça yaygındır. Harezmi Türkçesinde olumsuz geniş zamanın teklik 1. şahsı için meydana gelen asıl değişiklik, -mAzIn / -mAn şekillerinin tanıklanıyor oluşudur.

Harezmi Türkçesinde olumsuz geniş zamanın teklik 1. şahsı için tanıklanan –mAzIn ve –mAn şekillerine NF, KE, MN ve HŞ’de rastlanmaktadır. HŞ’de zamanın birinci şahsı için hem –mAz men hem de –mAn şekilleri görülmektedir ve –mAn’lı örneklerin sayısı az değildir. Eserde, *imez men* (HŞ 1715) örneğindeki –mAz men’in yanı sıra *melik men yazukın bilmen tidi hiç* (HŞ 340), *bu işke çare men biçare bilmen / ‘acizlikdin adın hiç çare bilmen* (HŞ 500), *bilmen körmən* (HŞ 915), *kaçman* (HŞ 1715), *tutabilmen özümni bir zaman hoş* (HŞ 1845), *kese bilmen umınçım ni kılayım* (HŞ 2295) gibi çok sayıda örnekte –mAn şekli tercih edilmiştir.

KE’de –mAz men ve –mAs men yapıları çekimler yaygın olmakla birlikte dört örnekte –mAzIn ve –mAn’lı çekimler tanıklanmaktadır (Ata 2016: 90): *men bularnı közi yaşlıg bagrı başlıg koya bilmen* (KE 91v 17), *yığaçnı yiyürde suwsız tura bilmen* (KE 151r 18), *iş kılman* (KE 148r 5), *men bilmezın* (KE 13r 19).

Örnekleri az olmakla birlikte olumlu geniş zamanın –mAn şahıs eki ile çekimlendiği örneklere NF ve MN’de de rastlamak mümkündür. Hatta MN’de sadece –mAn şekli vardır (Ata 2016: 90):

NF: *buzman* (NF 70-9), *kılu bilmen* (NF 381-9).

MN: *bulman* (MN 78), *çevürmen* (MN 85), *ayıtman* (MN 137).

Sonuç olarak Türk dilinde Harezmi Türkçesine kadar olumsuz geniş zamanın teklik 1. şahsı için –mAzIn ve –mAn şekilleri tanıklanmamaktadır. İlk defa Harezmi Türkçesinde tanıklanan bu yeni ekler, aynı zamanda yoğun olmamakla birlikte Çağatay Türkçesinde de tanıklanıyor olsa da, asıl Eski Oğuz Türkçesinde yaygın ve karakteristiktir (Timurtaş 1976: 36-361). Bu sebeple Harezmi Türkçesinde yaygın –

mAz men ve *-mAs men* çekiminin yanı sıra HŞ’de yoğun olarak, diğer eserlerde ise birkaç örnekte görülen *-mAzIn* ve *-mAn* eklerini Oğuz diyalektine ait unsurlar olarak değerlendirmek mümkündür.

3. 2. 8. Zarf-Fiil Ekleri

Harezmi-Altın Ordu Türkçesi gramerlerinde işlek olan zarf-fiil ekleri olarak aşağıdaki eklerinden söz edilmiştir. Bu zarf-fiil eklerinin bir kısmı, Türk dilinin herhangi bir tarihsel dönemde değişikliğe uğramamışken, bir kısmında değişiklikler söz konusudur. Aşağıda, Harezmi-Altın Ordu Türkçesindeki zarf-fiil ekleri sıralanmıştır. Daha sonra ise, bu zarf-fiil ekleri içinde diyalektikal özellik gösterenler ayrıca ele alınıp değerlendirilmiştir.

Harezmi Türkçesindeki zarf-fiil ekleri şunlardır:

-A, *-(y)U*, *-y (<*-yU)*

Harezmi Türkçesinde ünlü zarf-fiil ekleri, Türk dilinin önceki yüzyıllarında yazılmış metinlerinde olduğu gibi, eklendiği fiilin yapısına göre şekillenmiş, buna göre ünsüzle biten tek heceli fiillerden sonra genellikle *-A*, türemiş fiillerden ve ünlüyle biten fiillerden sonra ise *-(y)U* şeklinde eklenmiştir. Kök Türkçe ve Uygur Türkçelerinde belirli fiillere eklenen *-I* zarf-fiil eki, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi Harezmi Türkçesi metinlerinde de yoktur. *-I* ekinin bütün işlevlerini *-U* zarf-fiil eki yüklenmiştir: aç-a, büt-e, sor-a, tut-a, külüş-ü, örgen-ü, ohşa-yu, titre-yü vb.

Harezmi dönemi eserlerinden Kısasü'l-Enbiya’da, ünlü ile biten fiillerden sonra zarf-fiil eki, bazen *-y* şeklindedir: konukla-y al-, sevinçile-y kel-, yöri-y başla- vb. Türk dilinin diğer tarihî dönemlerinde ünlüyle biten fiillerden sonra *-y* şeklinde bir ek bulunmamaktadır. Kıpçak Türkçesi eserlerinde de görülen *-y* zarf-fiil eki (Gabain 1988: 96), Eski Türkçe’deki *-(y)U* zarf-fiil ekinden gelmiş olmalıdır.

Ünlü zarf-fiil ekleri, Harezmi Türkçesinde de iki fiili birbirine bağlayarak birleşik fiillerin oluşmasında önemli görevler yüklenmiştir.

-(X)p

Harezmi Türkçesinde *-(X)p* zarf-fiil eki, ünlüyle biten fiillerden sonra doğrudan, ünsüzle biten fiillerden sonra ise, eklendiği fiilin ünlüsüne göre, /A, I, U/ yardımcı ünlülerinden birini alarak eklenir. Ekin hem yapısı hem de işlevi, önceki dönemlerden farklı değildir: kaçıp, ivüp, ölüp, okıp, tip vb.

-(X)pAn

Kök Türk ve Uygur metinlerinde tanıklanan $-(X)pAn$ eki, Karahanlı metinlerinde çok az sayıda örnekte tanıklanırken, Harezmi Türkçesi metinlerinde Karahanlı dönemine göre daha yaygındır. Eckmann (1988: 196), ekin “*şiiirde vezin zaruretiyle*” kullanıldığını düşünse de, dönemin diğer eserlerinde de eke rastlanılmaktadır. Ek, daha ziyade Kısasü'l-Enbiya ve Muinü'l-Mürid'de geçmektedir: tut-upan yigü, bol-upan, kör-üpen, kel-iben vb.

Ekin Karahanlı Türkçesi metinlerinde birkaç örnekte geçmesi, buna karşılık daha sonraki dönemde, Harezmi sahasında yazılmış eserlerde daha fazla örnekte bulunması, bu metinlerdeki Oğuz diyalektinin tesirini akla getirirse de, bu konuda kesin bir hüküm varmak bugünkü bilgilerimiz ışığında mümkün görünmemektedir.

-mAdIn

Türk dilinin başlangıcından beri bazı ses değişiklikleriyle kullanılagelen ünlü ve $-(X)p$ zarf-fiil eklerinin olumsuz zarf-fiil eki $-mAdIn$, Harezmi Türkçesi eserlerinde herhangi bir değişime uğramamıştır. Ekin Kök Türk ve Karahanlı metinlerinde seyrek de olsa geçen $-mAdI$ şekli, Harezmi Türkçesinde yoktur. Yine Karahanlı sahasında yazılmış eserlerde olduğu gibi ekin diş ünsüzü daima /d/ ile yazılmıştır: su'al sormadın ... aytur, koylar birle baru bilmedin, tapmadın aydı, kirişsiz bolmadın bu çerh yası vb.

Harezmi Türkçesi eserlerinde $-mAdIn$ zarf-fiil eki, /d/>/y/ değişiminin sonucunda bazen $-mAyIn$ şeklinde de geçer. Türk dilinin daha önceki eserlerine göre Harezmi Türkçesi eserlerinde daha fazla örneği bulunan /d/>/y/ değişimi, $-mAdIn$ ekine de sirayet etmiş, ek bazı eserlerde $-mAdIn$ şeklinin yanında $-mAyIn$ şeklinde de geçmiştir: körmeyin kir- “görmedin girmek”, kirmeyin “girmeden”, tilemeyin kir- vb.

-gXnça

Türk dilinde zaman bildiren $-gInça$ zarf-fiil eki, diğer dönemlerden fonksiyonel açıdan farklı olmasa da yapısal açıdan küçük değişimlere uğramıştır. Buna göre ekin ilk hece ünlüsü, zaman zaman yuvarlaklaşmış ve ek, $-gUnça$ şeklini almıştır. Ekin ilk ünsüzü de bazen tonsuzlaşmış, ek $-kInça$ şeklini almıştır: tan atgınça “tan atıncaya kadar”, köz açıp yumgınça “göz açıp yumuncaya kadar”, aş bişginçe arpanı ögügeyin, kelmeginçe, barmagunça, açkunça vb.

Eckmann (1988: 198), ekin yuvarlak ünlüye sahip şekillerini, müstensihthen kaynaklandığını ifade etmiştir ancak bu kesin değildir. Zira bu sahada yazılmış eserlerde, yuvarlaklaşma hadisesi önemli ses olaylarından. Dolayısıyla –gUnça şekli örnekler, müellif tercihi de olabilir.

-gXnça eki, dönemin eserlerinden Nehcü'l-Feradis'te cümlenin öznesi teklik 1. şahıs olduğunda enteresan bir şekilde bazen –gUmça şeklini almıştır: men kelgimçe, men ölgümçe vb (Eckmann 1988: 198).

Bu zarf-fiil ekinde görülen bir diğer değişiklik ise, dönemin eserlerinden Muinü'l-Mürid'de –gInçA şeklinin yanı sıra bir örnekte ekin /g/ ünsüzü düşerek –InçA şeklini almasıdır (Ata 2016: 106): *veli kün batınça eger tutsa sen.*

-gAll

Ek, Harezmi Türkçesi eserlerinde işlek olmasa da, diğer dönemlerde olduğu gibi sebep ve zaman olmak üzere iki anlamda kullanılmaya devam etmiştir. Kök Türk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde ek, daima –gAll şeklinde olmasına karşılık, Harezmi sahasında yazılmış eserlerde bazı ses değişikliklerine uğrayarak ekin bazen son ünlüsü yuvarlaklaşmasıyla –gAlU, /g/ ünsüzünün de düşmesiyle –All şeklini almıştır. Buna göre Eski Türkçedeki –gAll eki, Harezmi Türkçesinde şu şekillere sahiptir:

1. Ek, genellikle –gAll şeklindedir: Ka'beke ziyaret kılğalı bardım “ziyaret etmek için”, siz ölgeli “siz öldüğünüzden beri” vb.

2. Ekin son ünlüsü, bazı eserlerde yuvarlaklamıştır: -gAlU: kılğalu kel-, körgeli kel- vb.

3. son olarak –gAll ekinin /g/ ünsüzü bazen /k/ olmuştur: sançışkalı çık- vb.

-gAç

Türk dil tarihinde –gAç eki ilk defa Harezmi sahasında yazılmış eserlerde tanıklanır. Daha önceki yüzyıllarda yazılmış eserlerde –gAç ekine rastlanmaz. Kıpçak Türkçesi ile yazılmış eserlerin zarf-fiil eklerinden olan –gAç eki (Pritsak 1988: 119), Harezmi metinlerinde büyük bir ihtimalle Kıpçak diyalektinin yansımasıdır. “-dığı zaman, -ınca” anlamlarında kullanılan bu zarf-fiil eki, eklendiği fiilden sonra oluşacak hareketi ifade eden sonraki fiili birbirine bağlar. kiçe bolgaç konakka targadılar, közüm yitgeç saña andın bakayın, çıkgaç aşukup vb.

-ArAk

Türk dilinin tarihsel dönemlerinde –ArAk zarf-fiil eki, ilk defa Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserlerden Kısasü'l-Enbiya'da görülmektedir: bular burnarak barıp bir tepege agdılar, kumaşların bir tevege yüklep yazarok tegmesünler (Ata 2016: 106). Karahanlı Türkçesinde görülmeyen –ArAk eki, esasında Eski Oğuz Türkçesinin zarf-fiil ekleri arasındadır. Dolayısıyla Kısasü'l-Enbiya'daki –ArAk ekli örnekleri Oğuz diyalektinin unsuru olarak değerlendirilebiliriz.

-ken

–ken eki, Eski Türkçede olduğu gibi Harezmi Türkçesinde de er- fiilinin üzerine gelmekte, *erken* şeklinde kullanılarak cümlenin tarz zarflarını yapmaktadır: *olturur erken, içre erken* vb.

3. 2. 8. 1. -gInçA / -gUnçA / -InçA Zarf-Fiil Eki

Eski Türkçede eklendiği fiillerde “-dığı zaman, -ir gelmez, -inceye kadar” anlamlı geçici zarflar yapan ya da yan cümleler meydana getiren -gInçA eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Ek, Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde herhangi bir fonolojik değişime uğramadan, daima –gInçA şeklinde tanıklanmaktadır (Tekin 2000: 179; Erdal 2004: 317-318; Hacıeminoğlu 1996: 174):

tokuz kat üçürgün topulgınça teritzün “dokuz kat geçen delininceye kadar terlesin.” (IB 50), *üç yıl tükemeginçe* “üç yıl geçmeyince” (SUK P1, 23), *bilge ermeginçe* “alim olmayınca” (HT VII 25), *ünmeginçe* “ortaya çıkmayınca” (KB 120) vb. gibi.

Eski Türkçedeki –gInçA eki, Çağatay Türkçesinde –gInçA ve ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaşmış şekli olan –gUnçA ya da ek başındaki ünsüzün tonsuzlaşmış şekli olan –kUnçA şeklinde tanıklanmaktadır: her lafz tefhimi için niçe lafzı terkiib kılmagunça bolmas “her sözü anlamak için birçok sözü birleştirmeyince olmaz”, *tañ atkunça* “tan atıncaya kadar” vb. gibi (Argunşah 2013: 155).

Kıpçak Türkçesinde de Çağatay Türkçesine benzer bir durum vardır. Bu çevrede ek, -gInçA, -gUnçA, -kInçA ve –kUnçA şekillerinin yanı sıra bazı metinlerde –InçA şeklinde de geçmektedir: *birginçe* “verince, verir vermez”, *tapkınça* “bulunca”, *tökülgünçe* “dökülünce”, *arınınça* “temizlenince” (Güner 2013: 342-343).

Eski Türkçedeki –gInçA eki, Eski Oğuz Türkçesinde ise daima –InçA şeklindedir: *bir bir yanumuzdan dönince, ol tag tepesinden geçince* (Şahin 2003: 69). Ekin Eski Oğuz Türkçesindeki örnekleri, ek başındaki /g/'nin düştüğünü ve dar ünlünün yuvarlaklaşmadığını göstermektedir ve bu durum Eski Oğuz Türkçesinde karakteristiktir.

Ekin Harezmi Türkçesi hariç, diğer tarihsel Türk yazı dillerindeki durumu ile ilgili şunları ifade etmek mümkündür:

1. Eski Türkçedeki örnekler, ekin orijinal şeklinin –gInçA olduğunu göstermektedir.
2. Ek, Çağatay ve Kıpçak sahasında hem ek başındaki ünsüzün tonsuzlaşması hem de ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaşması ile bir değişim yaşamıştır.
3. Ekteki asıl değişim, ek başındaki /g/ ünsüzünün düşmesiyle Eski Oğuz Türkçesinde yaşanmıştır.

Eski Türkçedeki –gInçA eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde hem asli şekliyle, hem ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaştığı –gUnçA şekliyle, hem ek başındaki ünsüzün tonsuzlaştığı –kUnçA şeklinde hem /g/ ünsüzünün düştüğü –InçA şekliyle tanıklanmaktadır (Ata 2016: 106). Harezmi Türkçesine ait aynı eserde bile ekin bu varyantları tanıklanmaktadır. Mesela KE'da, *Tejri 'azze ve celledin tamam **bolgunça** Tefrik tilep kitab başladuk* (KE 2v 20-21); *Şenbe kün nemerse yaratmadı munça nemeselerni bir köz yumup **açkunça** yaratır erdi* (KE 3v 6-7); *Üç işde birin **kılmağınça** sizge boyun sunmaz-men tidi, ya hasmum **ölmüğüne**, ya hamr **ičmeğünçe**, ya butga secde **kılmağınça** ya elinizdeki yüzünki maña **birmegünçe*** (KE 21v 9-11), *kiçe tañ atkunça yügürdi* (KE 143v 2) gibi örneklerde –gInçA, –gUnçA ve –kUnçA şekillerini bir arada görmek mümkündür.

Harezmi Türkçesinin diğer eserlerinde de yukarıdaki şekiller yaygındır. NF'te ise ekin –gimçe ve –gUmçA şekilleri görülmektedir: *men ölgümçe közüm yaşı tiñmegey* “ben ölünce gözümün yaşı dinmeyecek” (NF 414-13) (Ata 2016: 106).

Harezmi Türkçesinde ekin Eski Türkçedeki gibi düzenli olarak –gInçA şeklinde tanıklandığı metin HŞ'dir. Hacıeminoğlu'nun (2000: 161) verdiği örnekler arasında ünlüsü yuvarlaklaşmış ve ünsüzü tonsuzlaşmış örnekler yoktur: *bir söz aygınça nagah*

vakti yitti (1914), *şişek bolgınça ni tañ bõri kapsa* (1638), *yügürdüm can bile tapgınça sini* (1688).

Harezmi Türkçesinde ek başındaki /g/ ünsüzünün düştüğü ve ekin –InçA şeklinde görüldüğü metinler de vardır. HŞ’ e ait –gInçA ekli örneklerin yanı sıra, aynı eserde ekin –InçA şekline de rastlanılmaktadır. Mesela *kilür sarhoşluk artınça humarı* (HŞ 1196) örneğindeki –InçA (< -gInçA), bu çevreye ait metinler için yenidir. Keza Eski Türkçedeki –gInçA eki, MM’ de de ikilik göstermektedir. Mesela *keçmeginçe, tökmeginçe* (MM 268) örneklerinde asli şekilleri ile kullanılan ekin, *veli kün batınça eger batsa kün* (MM 165) örneğindeki /g’/siz şekli dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, Harezmi Türkçesi, hem Eski Türkçedeki –gInçA şeklini, hem Kıpçak ve Çağatay Türkçelerindeki –gUnçA ve –kUnçA şekillerini kullanmakta; bu çevreye ait KE ve MM ise bu şekillerin yanı sıra Eski Oğuz Türkçesindeki –InçA şeklini barındırmaktadır. Bu şekiller içinde –InçA şeklinin diyalektikal olduğu açıktır. Buna göre HŞ ve MM’ de tanıklanan –InçA şekli, eserlerin Eski Türkçedeki –gInçA zarf-fiil eki bakımından Eski Oğuz Türkçesinden etkilendiğini göstermektedir. HŞ ve MM’ nin hem yaygın olarak –gInçA hem de nadiren –InçA eklerini barındırması, daha yeni olan –InçA ekinin Oğuz diyalektine ait bir şekil olduğunu göstermektedir.

3. 2. 8. 2. Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Durumu: -yA/-yI/-yU > -y; -mAyA/-mAyI/-mAyU > -y

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde görülen zarf-fiil ekleri, daha sonraki dönemlerde varlığını aşağı yukarı devam ettirmiş olmakla birlikte, mevcut eklerin değişmesi ve yeni eklerin ilave edilmesi ile ait olunan çevre ya da döneme göre değişkenlik göstermiştir. Bununla birlikte Eski Türkçe içinde yer alan Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıcadaki zarf-fiil ekleri hem fonolojik değerleri bakımından hem de eklerin sürekliliği bakımından uyumludur. Köktürkçede tanıklanan zarf-fiil ekleri, Eski Türkçenin diğer dönemlerinde işlekliliğini devam ettirmiş, Eski Türkçenin diğer iki döneminde birkaç yeni ek ilave olunmuştur.

Türk dilinin her çevre ve zamanında işlek olan eklerin başında “ünlü zarf-fiil ekleri” olarak adlandırılan ekler gelmektedir. Eklendiği fiilli bir başka fiile bağlayarak fiil birleşimlerini gerçekleştiren ya da eklendiği fiillerin bağlı olduğu öbekleri / yan cümleleri temel cümledeki fiillere bağlayan ünlü zarf-fiil ekleri, -A, -I, -U ya da –yU şeklinde değişkenlik göstermektedir:

Türk runik harfli yazıtlarda, ünlü zarf-fiil ekleri belli kurallar çerçevesinde değişken şekilleriyle tanıklanmaktadır (Tekin 2000: 173-175):

aça, aşa, basa, egire, oza, keçe; artatı, ıçgını, iti, yügürti; adrılu, ayu, başadu, kazganu; yiyü, oplayu, sıyu, kalıyu vb. gibi.

Ünlü zarf-fiil ekleri, Eski Uygurcada da benzer şekle sahiptir (Gabain 1988: 85):

uka, ine, adıra, telmire, tıda, keli, oğşatı, kirü, yiyü vb. gibi.

Karahanlıca dâhil olmak üzere Eski Türkçe metinlerde aynı anlam, görev ve işleve sahip olan ünlü zarf-fiil eklerinin çeşitlilik göstermesi, araştırmacılar tarafından iki farklı gerekçe ile izah edilmiştir. Bunlardan biri, M. Erdal (1979: 104-126) ve A. B. Ercilasun (1983: 115-119) tarafından ileri sürülmüştür. Bunlara göre Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerinin -(y)A, -(y)I ve -(y)U şeklinde çeşitlilik göstermesi, fiillerin basit ya da türemiş fiiller olması ya da hangi ünsüz ile bitmiş olduğuna bağlıdır. Bu çerçevede M. Erdal ve A. B. Ercilasun, basit yapıli fiillere eklenen zarf-fiil ekinin -(y)A; türemiş fiillere eklenen zarf-fiil ekinin -(y)U, ve -(X)t- ettirgenlik eki ile biten fiillerin ünlü zarf-fiil eklinin ise -(y)I olduğunu düşünürler. Diğer taraftan T. Tekin (2003c: 327-346), Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerindeki çeşitliliğe Altay Dilleri Teorisi çerçevesinde yaklaşmıştır. Tekin'e göre Eski Türkçede ünlü zarf-fiil eklerinin -(y)A, -(y)I ve -(y)U; geniş zaman eklerinin ise buna paralel olarak -(y)Ar, -(y)Ir ve -(y)Ur şeklinde çeşitlilik göstermesi, eklerle ilgili değil, ünlülerin fiil köklerine ait olmaları ile ilgilidir. Sonuç olarak ünlü zarf-fiil eklerindeki çeşitliliğin hangi sebebe dayandığı belli olmamakla birlikte, Eski Türkçede düzenli olarak çeşitli olduğu, ilerleyen dönemlerde -(y)U lehine tekleşmeye yüz tuttuğu görülmektedir.

Eski Türkçede ünsüzle biten fiillerden sonra -A, -I ve -U şeklinde; ünlüyle biten fiillerden sonra ise -yU şeklinde tanıklanmaktadır. Eski Türkçede eklerin bu morfofonolojik düzeni, Eski Uygurcanın geç tarihli metinleri ile ilk İslami Türkçe metinlerinde değişmeye başlamış, bu değişim sonraki tarihsel dönemlerde benzer yolu takip ederek çeşitlilikten tekleşmeye doğru ilerlemiştir. Buna göre ünsüzle biten fiillerden sonra -A, -I ve -U şeklinde olan ünlü zarf-fiil ekleri, -U olarak tekleşme eğilimi gösterirken; ünlüyle biten fiillerden sonra -yU kullanılmaya devam etmiştir.

Tarihsel Türk yazı dillerinde ünlü zarf-fiil eklerinin morfofonolojik düzeni genel olarak Çağatay Türkçesinde değişmiştir. Çağatay Türkçesinde ünlü zarf-fiil ekleri, ünsüzle biten fiillerden sonra –A ve –I’lı örnekler olmakla birlikte -U olarak yaygınlaşmıştır. Çağatay Türkçesinde ünlüyle biten fiillerden sonra, bilhassa –mA- olumsuzluk eki ile biten fiillerden sonra ünlü zarf-fiil ekleri ise, Eski Türkçedeki gibi –(y)A, –(y)I ve –(y)U şeklinde değil, asıl zarf-fiil eki olan sondaki –U ünlüsünün düşmesi ve bağlantı ünsüzü / yardımcı ses olan /y/ ünsüzünün bu işlevi yüklenmesi ile –y şeklini almıştır. Yine kaynağı –(y)A, –(y)I ve –(y)U olan eklerin, böyle bir fonolojik değişme ile –y’ye büründüğü yeni bir şekil doğmuştur. Eski Türkçede *vokal +y + U* şeklinde olan zarf-fiil ekinin eklenme düzeni, asıl zarf-fiil eki olan –U’nun erimesiyle *vokal +y* şekline değişmiştir (Eckmann 2003: 104-105, 111):

ala, köre, diy, okuy, almay, okumay, bu söz kim Hüseyin Big işitip irdi, tahkik bolmay kaldı, kiçe kündüz dimey hıram kılığ, on kün ötmey yana atlandı han vb. gibi.

Harezmi Türkçesinde ünsüzle biten fiillerden sonra zarf-fiil ekleri –A, –I ve –U’dur (Ata 2016: 105):

korka titreyü kel- (NF 8-8), *açuk ayra sözleyür* (NF 23-6), *kuvvet körgüzü yörüsünler* (NF 47-3), *ıdı birliğin inandım öge* (MM 2b17), *aça ayra maña di* (HŞ 4279), *sançışı şehid bol-* (KE 247r 3), *ıdu bir-* (KE 27v 14).

Tarihsel Türk yazı dilleri içinde Çağatay Türkçesi için karakterize edilebilen, ünlüyle biten fiillerden sonra –y zarf-fiil eki, çok yaygın olmamakla birlikte Harezmi Türkçesi metinlerinde de görülmektedir (Ata 2016: 106-107). Harezmi Türkçesinde ünlü zarf-fiil ekleri genel olarak yukarıdaki gibi olmakla birlikte, eklerin ünlü ile biten fiillerden sonra –y şeklinde tanıklandığı örnekler de vardır. Her şeyden önce ekin –y şekli, yaygın olarak KE’da görülmektedir. Bu çevreye ait HŞ, MM, KE ve NF gibi metinlerde ünlü ile biten fiillerden sonra ünlü zarf-fiil ekleri, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibidir.

KE’da ise ünlüyle biten fiillerden sonra, bilhassa –mA- olumsuzluk eki ile biten fiillerden sonra zarf-fiil eklerinin hem –yU hem de –y şekilleri görülmektedir. Mesela aşağıdaki örneklerde *sewünçle-* ve *sözle-* fiilleri, *bar-* ve *çık-* fiillerine –y zarf-fiil eki ile bağlanmıştır. Örneklerdeki *sewünçiley barsun*, Eski Türkçede *sevinçleyü barzun*; *sözley bilmegey-sen* ise, *sözleyü bilmegey-sen* şekillerinden bozulmadır:

Ey Yusuf bizlerniñ birimizge fermanlagıl atamızga sewünçiley barsun (KE 105r 5-6); *kişiğe sözley bilmegey-sen* (KE 168r 2); *meniñ hakımnı mendin özge kim konuklay alur* (KE 138-r 21).

Çağatay Türkçesi metinlerinde olduğu gibi Harezmi Türkçesi metinlerinden KE’da da –y zarf-fiil eki daha çok –mA- ile biten fiillerden sonra tanıklanmaktadır. Eski Türkçedeki *fiil + -mAyU* yapısındaki fiiller, Çağatay Türkçesinde *fiil + -mAy* olmuştur. –mA-yU birleşiminin –mAy şeklini aldığı örnekler, KE’da da yaygındır:

Yat kurtkanı evge kirgüzmek kerekmes eger kayu evge kirse buzmay çıkmaz (KE 80v 10-11); *bu melik olarnıñ urugındın turur tip bilmey ıddı* (KE 99r 21); *İdi hakkı Yusuf timekdin takı irmediñ mü? tunmay Yusuf dir-sen, kağgura sızgay-sen ya kendü ölgey-sen* (KE 100v 12-13); *ölümiñe sabr kilmay aşukup ‘Amilni öltürdiler* (KE 128v 21); *Davud anı bilmey kimerse kolmay-dur tip koldı* (KE 135v 11); *men bir hâcet kolayın bu tirgürmeze tez kelmey biz kutulgay-miz* (KE 163r 1) vb. gibi.

Yukarıdaki örneklerde olumsuzluk ekli *buz-*, *bil-*, *tun-*, *sabr kil-*, *bil-*, *kel-* fiilleri, sonraki fiillere –y zarf-fiil ekiyle bağlanmıştır. Böylece KE’da ünlü zarf-fiil ekleri, ünlüyle biten fiillerden sonra hem –yA-, –yI ve –yU; hem de –y; olumsuz fiiller ise hem –mAyU hem de –mAy şekillerinde kullanılmıştır.

Harezmi Türkçesinde –mAy zarf-fiil eki, MR’de de görülmektedir. MR’de ümmetlerin kıla almay Tañrı dergahıda ‘asi bolgaylar (MR 21-15) örneğinde KE’da tanıklanan ve asıl Çağatay Türkçesinde yaygın olan –mAy şekli tanıklanmaktadır (Ata 2016: 107).

Sonuç olarak Eski Türkçede ünlü ile biten fiillerden sonra düzenli olarak –yU; Çağatay Türkçesinde ise –y şeklinde olan ünlü zarf-fiil ekinin, Harezmi Türkçesi metinlerinden genellikle KE’da, kısmen MR’de her iki şekilde de tanıklanması; buna karşılık bu çevrenin diğer eserlerinde ise sadece Eski Türkçedeki –yU ve –mA-yU şekillerinin devam etmesi, KE’nın ünlü zarf-fiil ekleri bakımından Çağatay yazı dilinin dayandığı diyalektin tesiri altında kaldığını göstermektedir. Ünlü zarf-fiil eklerinin Eski Türkçeden Çağatay Türkçesine bir değişim gösterdiği, başka bir ifadeyle Çağatay Türkçesindeki –y’li şeklin dil değişimi ile meydana geldiği açıktır. Bununla birlikte Çağatay Türkçesinde karakterize olan bir şeklin, Harezmi Türkçesi metinlerinden KE ve MR’de tanıklanması; buna karşılık diğer eserlerde görülmemesi, diyalektikal bir tercihin sonucu olmalıdır. O halde Harezmi sahasında yazılan eserlerden KE ve MR’nin

diğer dil özelliklerinin yanı sıra ünlü ile biten fiillerden sonra gelen zarf-fiil ekinin –y ve –mAy örnekleri bakımından da Çağatay Türkçesine hâkim olan diyalektin tesirinde olduğu ifade edilebilir.

3. 2. 8. 3. -gAç / -kAç Zarf-Fiil Eki

Eski Türkçede “-dığı zaman, -ir gelmez, -inceye kadar” anlamında zarflar ya da yan cümleler meydana getiren –gInçA eki (Tekin 2000: 179; Erdal 2004: 317-318; Hacıeminoğlu 1996: 174), Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Eski Türkçedeki –gInçA eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde hem asli şekliyle, hem ilk hece ünlüsünün yuvarlaklaştığı –gUnçA şekliyle, hem /g/ ünsüzünün düştüğü –InçA şekliyle tanıklanmaktadır:

üç işde birin kılmağınça sizge boyun sunmaz-men tidi, ya hasmum öltürmeginçe, ya hamr içmeginçe, ya butga secde kılmağınça ya elinizdeki yüzünki maña birmegünçe (KE 21v 9-11), *konakmen tidi şah kilginçe sizge* (HŞ 960), *kilür sarhoşluk artınça humarı* (HŞ 1195) vb. gibi.

Eski Türkçede –gInçA ekli fiiller ile sağlanan anlam, tarihsel Türk lehçelerinde –gInçA ve değişkenleri ile karşılanmaya devam etmekle birlikte, Eski Türkçede görülmeyen –gAç / -kAç ekiyle de ifade edilmiştir. –gAç / -kAç zarf-fiil eki, Karahanlıca metinler dâhil olmak üzere Eski Türkçede görülmez. Ek, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de görülmez (Şahin 2013: 69-70).

Bir taraftan Eski Türkçede, diğer taraftan Harezmi Türkçesi metinlerinde yaygın olan –gInçA zarf-fiil ekinin yanı sıra, özellikle Kıpçak sahası metinlerinde karakteristik olan –gAç eki de tarihsel Türk yazı dillerinin zarf-fiil ekleri arasındadır. Ne var ki –gAç zarf-fiil ekine, Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde rastlanmaz. Ekin yaygın / karakteristik olduğu asıl Türk lehçesi Kıpçak sahasıdır. Kıpçak Türkçesinde –gAç / -kAç zarf-fiil eki, CC dâhil olmak üzere bütün eserlerde tanıklanmaktadır. Hatta bu sahada ekin –gAş şekline de rastlanılmaktadır (Güner 2013: 338-339):

algaç ~ algaş “aldığında”, *batkaç* “battığında”, *kilgeş* “geldiğinde”, *tutgaç* “tuttuğunda”, *tüşürgeygeç* “düşürdüğünde”, *yazıksız igeç* “günahsızken”, *kiter igeç* “giderken” vb. gibi.

Kıpçakça metinlerde yaygın olan –gAç zarf-fiil eki, yaygın olmamakla birlikte Çağatayca metinlerde de görülmektedir. Eckmann’a göre (2003: 107), “esas fiilin hareketinden hemen önce yer alan bir harekete işaret eden” ek, Çağatay Türkçesinde tonsuz ünsüzlerden sonra genellikle –kAç şeklinde gelmektedir:

Ol bu sözni işitkeç oldı hamuş “o, bu sözü işitince sustu”, *la’lı könlüm halını sorgaç tirildim* “(onun) dudağı, gönlümün halini sorunca dirildim”.

Örneklerden de anlaşıldığı gibi asıl Kıpçak Türkçesinde yaygın olan; buna karşılık Çağatay Türkçesinde de görülen –gAç / -kAç zarf-fiil eki, yaygın olmamakla birlikte Harezmi Türkçesinin bazı metinlerinde de görülmektedir (Ata 2016: 105). Bu çevreye ait NF, MM, ME gibi metinlerde –gAç / -kAç ekine rastlanmaz. Bununla birlikte ek, KE ve HŞ’de –gInçA eki kadar yaygın olmasa da pek çok örnekte tanıklanmaktadır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde –gAç zarf-fiil ekinin en yaygın olduğu metinlerden biri KE’dir. Aşağıdaki örnekler, KE’de ekin, hem –gAç, hem de ilk ünsüzün tonsuzlaşmasıyla –kAç şekline rastlanmaktadır:

İsma’il yetişdi taşnı kesgeç Cebra’il İsma’ilni ferman birle taş üze kodar erdi (KE 52v 16-17), *Kayu taş irig bolup yaragsız bolsa İbrahim elgi yetgeç ruham teg bolur erdi* (KE 52v 17-18), *Meniñ sözüüm yetkeç Ya’kub yalavaç harç körüp maña kelsün* (KE 63r 17-18), *Külse tişleridin nur belgürür erdi, erinleridin taş çıkar erdi. Yusuf ewdin çıkgaç tişiler aşukup bıçak birle türmek kesip Yusuf agzığa tikke bireliñ tip kese başladılar* (KE 85v 14-16), *Men erte kiçe körer igeç neteg sabr kılayın* (KE 86v 5), *Mübeşşere oğlını kucaklagaç közleri açıldı* (KE 105v 15), *Ya’kub köñlekni köziğe sürtgeç közleri açıldı* (KE 106r 1).

Harezmi Türkçesinde –gAç ekinin tanıklandığı diğer bir metin HŞ’dir. Birçok bakımdan Oğuz ve Kıpçak diyalektlerine ait özellik barındıran HŞ’de de ekin hem –gAç, hem de –kAç şekillerine rastlanmaktadır:

Haraç algaç kilür ol tigse rumga (HŞ 180), *Yir öpgeç irdi tirig bolsadı mahmud* (HŞ 180), *Yir öpkeç aydı iy şah-ı cihangir* (HŞ 400), *Ya toggaç mini itke salsa irdi* (HŞ 2210).

–gAç / -kAç zarf-fiil eki, Harezmi Türkçesinde KE ve HŞ kadar yaygın olmasa da, MR’de de tanıklanmaktadır (Ata 2016: 105):

alar selam cevabın birgeç ayıttılar “Onlar, selamın cevabını verince (şöyle) söylediler.” (MR 11-10).

Tarihsel Türk dili alanlarında ilk defa Harezmi Türkçesi ile yazılmış KE ve HŞ’de tanıklanan –gAç / -kAç zarf-fiil ekin, Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerdeki başka tanıkları, ekin, asıl Kıpçak diyalektinin zarf-fiil eki olduğunu göstermektedir. Ekin Harezmi Türkçesinde belirgin / karakteristik olmaması, diyalektikal bir özellik olduğunu göstermektedir. Zira bu çevrenin diğer eserlerinde tanıklanmamaktadır. O halde Harezmi Türkçesi ile yazılmış KE, HŞ ve MR’nin zarf-fiil ekleri bakımından Kıpçak lehçesinden etkilendiği, başka bir ifadeyle Kıpçak sahasına ait –gAç ekini diyalektikal bir özellik olarak kullandığı ifade edilebilir. Ekin, NF, ME, KT gibi eserlerde kullanılmayıp bu üç eserde geçmesi, bu üç eserin Çağatay ve Kıpçak Türkçelerini tesis eden diyalektlerden etkilendiğini göstermektedir. Hatta bu üç eser arasında en fazla etkilenen eserin KE olduğu düşünülebilir. Çünkü –gAç / -kAç zarf-fiil eki en fazla KE’da tanıklanmaktadır.

3. 2. 8. 4. -ArAk Zarf-Fiil Eki

Eski Türkçenin zarf-fiil ekleri arasında -ArAk ekine rastlanmaz. Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde hiçbir örnekte tanıklanmayan –ArAk eki, Türk dili araştırmalarında Oğuzcanın zarf-fiil eki olarak izah edilmektedir. İlk örneklerine 14. yüzyılda Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde rastlanan –ArAk zarf-fiil eki, birkaç örnek ile Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinde de görülmektedir. Ekin yapısı hakkında ileri sürülen değişik görüşler bir tarafa (Durmuş 2012: 19-63), ekin tarihsel Türk dili alanlarındaki varlığı, Türk lehçelerinin tasnifinde önemli bir kıstastır.

Eski Türkiye Türkçesinde 14. yüzyıla ait metinlerde görülmeye başlanan –ArAk ekinin bu çevrede yaygınlaşması 17. yüzyılda mümkün olmuştur (Durmuş 2012: 19-63). Eke Çağatay Türkçesinde rastlanmaz. Kıpçak Türkçesinde ise, sadece Münyetü’l-Guzat’ta altı örnekte tanıklanmaktadır (Uğurlu 1999: 48-49): *bular birle sançışarak yürügil* (MG 62a 4). Kıpçak sahasına ait diğer eserlerde tanıklanmayan –ArAk ekinin bu eserdeki varlığı Oğuzca unsur olarak değerlendirilmelidir.

Harezmi Türkçesinin yaygın zarf-fiil ekleri arasında –ArAk ekini ifade etmek zordur. Zira Ata’ya göre (2016: 116) bu çevrede –ArAk ekine sadece KE’da rastlanmaktadır:

bular burnarak barıp bir tepege agdılar (KE 69v 13), *kumaşların bir tewege yüklep yazarok tegmesünler* (KE 228r 7).

Harezmi Türkçesinin diğer eserlerinde tanıklanmayan –ArAk ekinin KE’da olduğu düşünülen bu iki örnek de tartışmalıdır. İlk örnekte geçen *burnarak*, ancak Türk dilinde genellikle isim olarak tanıklanan *burun* “önce” sözcüğünün aynı zamanda *burun-* şeklinde fiil denginin olduğu kabul edildiği takdirde zarf-fiil ekli biçim olarak değerlendirilebilir. KE’deki *burnarak* örneğinde –ArAk zarf-fiil ekinin olmadığını düşünen Durmuş (2012: 20-21), sözcüğün *burun* ismine eklenen yönelme ve karşılaştırma eklerinden meydana gelmiş olabileceğini ifade eder. Diğer taraftan *yazarok* örneği de ilginç bir durum arz etmektedir. Şayet örnek, yaz- “hata etmek, yanlış yapmak” fiilinin zarf-fiil şekli ise, o zaman ekin aynı zamanda –ArOk şekline de sahip olduğunu düşünmek mümkündür. Son şekil aynı zamanda ekin etimolojisi hakkında da ipuçları sunmaktadır.

Sonuç olarak, Harezmi Türkçesinin yaygın ve işlek zarf-fiil ekleri arasında –ArAk ekinden söz etmemekle birlikte, KE’da iki örnek ile tanıklanan şekilleri Oğuz diyalektinin özelliği olarak değerlendirebiliriz. Tarihsel Türk dili alanlarında, 14. yüzyıldan itibaren Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen ve 17. yüzyıla kadar yaygınlaşan –ArAk ekinin, Oğuz Türkçesi dışında, Harezmi Türkçesinde KE’da tanıklanan iki örnek ile Kıpçak sahasında MG’da tanıklanan altı örneği Oğuz diyalektinin malzemesi olarak değerlendirmek mümkündür. Ekin, Harezmi Türkçesinde diğer eserlerde tanıklanmaması da, KE’deki örneklerin diyalektikal olduğunu göstermektedir.

3. 2. 9. Sıfat-Fiil Ekleri

Harezmi-Altın Ordu Türkçesinde sıfat-fiil ekleri, Türk dilinin önceki yüzyıllara ait başka sahalarda yazılmış eserlerinden çok farklı değildir. Karahanlı Türkçesindeki sıfat-fiil ekleri, bazı ses değişimleri geçirerek Harezmi sahasında da kullanılmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, bazı sıfat-fiil eklerinin ilk defa Harezmi Türkçesinde kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Harezmi Türkçesi ile yazılan eserlerde tanıklanan sıfat-fiil ekleri şunlardır (Eckmann 1998: 193-196; Ata 2016: 103-105):

3. 2. 9. 1. Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

-(A)r, -(y)Ur

Harezm sahasında kalıcı isimler yapan ve sıfat-fiil işleviyle isimleri niteleyen bu geniş zaman sıfat-fiil eki, yapısı ve fonksiyonları bakımından Kök Türk, Uygur ve Karahanlı sahalarında yazılmış metinlerden farklı değildir. Ek, bu dönemde de, ünlü ile biten fiillerden sonra –r ve –yUr; ünsüzle biten fiillerden sonra ise –Ar ve –Ur şekillerine sahiptir. *yi-yür, ağırla-yur, bağışla-r; min-er, köy-er, inan-ur, yarat-ur* vb.

-mAz, -mAs

-(A)r, -(y)Ur geniş zaman eklerinin olumsuzu karşılığı, Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde olduğu gibi Harezm Türkçesinde -mAz, -mAs'dır. Kök Türk ve Uygur Türkçelerindeki –mAz sıfat-fiil eki, Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi Harezm Türkçesinde de bu şeklin yanı sıra –mAs şekline de sahiptir. Bu bakımdan Harezm sahasında yazılmış eserler, Kök Türk ve Uygur Türkçelerinden ayrılmakta, Karahanlı Türkçesiyle birleşmektedir: *tüken-mes* (gına), *kör-mez* (yer), *tıyılmas* (iriş) vb.

-gAn / -kAn

Karahanlı Türkçesinin işlek eklerinden biri olan -gAn eki, Harezm Türkçesi ile yazılmış eserlerde de işlektir. Ekin ilk ünsüzü genellikle /g/ dir ancak nadir de olsa /k/ ile de yazılmıştır: *Bilalniş Musulman bolganını bildi, ingen (Kur'an), (kitabını) okıganlar, (ibadet) kılğan, inangan (kişi)* vb.

Harezm Türkçesinde genellikle -gAn şeklinde geçen ek, bilindiği üzere Oğuz Türkçesinde ek başındaki /g/ ünsüzlerinin düşmesiyle -An şeklini almıştır. Harezm ve Altın Ordu sahalarında yazılmış eserlerde ekin /g/ ünsüzü genellikle korunmuştur ancak ekin Kısasü'l-Enbiya'da bir kez -An şeklinde geçtiği görülmektedir (Ata 2016: 104): *ağırlayanda* (127r14). Eserdeki bu örnek, Oğuz Türkçesinin bir özelliği olarak ele alınabilir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği gibi, Harezm bölgesinin Türkleşmesinde Oğuzların çok büyük tesiri olmuş, bölgede yoğunlaşan Oğuzlar, yazı diline de tesir etmişlerdir. Dolayısıyla /g/ ünsüzünün düştüğü -An sıfat-fiil eki, Oğuzca bir unsurdur.

-(X)glX

Şimdiki zaman sıfat-fiil eklerinden -(X)glX eki, Karahanlı Türkçesi metinlerinde olduğu gibi Harezm sahasında yazılmış eserlerde de oldukça işlektir.

Ancak ekin son ünlüsü, bu sahada yazılmış eserlerde dudak uyumuna girerek –(X)glU şeklini de almıştır. Ekin anlam ve işlevi Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinden farklı değildir: Sevaḅ birigli Tanrı, ölügli, biçigli, okugluka vb.

-(X)glX eki, Harezmi Türkçesinde *kerek* sözcüğü ile birleşerek gereklilik ifade eder: okugli kerek “okunmalı” gibi. Bu anlamda Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde –gU ekinin kerek sözcüğü ile birleşerek ifade ettiği gereklilik çekimi, Harezmi Türkçesinde –(X)glX ekiyle de yapılmıştır.

-gUçI

Daha önceki dönemlerde yazılmış metinlerde de eklendiği fiilleri özne ismi yapan bu ek, Harezmi metinlerinin de yaygın sıfat-fiil ekleri arasında yer almaktadır. Bu sahada ekin işlevinde bir değişiklik olmamakla birlikte, zaman zaman /g/ ünsüzünün düşmesiyle yapısında bir değişiklik olmuştur. Bu bakımdan Harezmi Türkçesi eserlerinde ek, -gUçI yanında –UçI şeklinde de geçer (Ata 2016: 104):

bitigüçi “yazıcı”, bütgüçi “inanan”, küç kılguçi “güç kılıcı”, kirtgüçiler “girenler” vb.

3. 2. 9. 2. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

Harezmi Türkçesi eserlerinde geçen geçmiş zaman sıfat-fiil ekleri –mİş ve –Duk’tur. Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde geçen –yUk geçmiş zaman sıfat-fiil eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde yoktur.

-dUk

Harezmi Türkçesinde de isim durum eklerini alarak genişleyen –dUk eki de işlek sıfat-fiil eklerinden biridir. Ekin ünlüsünün daima yuvarlak olması gibi, anlam ve işlevi de diğer dönemlerden farklı değildir: *kıldukum işlerniñ te’vili* “yaptığım işlerin tevili”, *ne boldukunıñ* “ne olduğunu”, *tidüki* “dediği” vb.

-mİş

Harezmi metinlerinde geçen bir diğer geçmiş zaman sıfat-fiil eki de –mİş’tir. Ekin kullanımı diğerine göre daha yaygındır. *ölmüş* (kişi), *kalmış* (namaz) vb. Ek bu dönemde özellikle iyelik eklerini alarak ve *bar* ya da *yok* sözcükleriyle birleşerek bildirmede sıkça kullanılmıştır. *yaman iş körmişim yok* “kötü iş görmedim”, *kayu ata oglını kurban kılmış bar* “hangi baba oğlunu kurban etmiştir” vb.

Harezm Türkçesinde geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinin olumsuz karşılığı –mAmIş ekiyle yapılmıştır: *men aymamış hadis* “benim söylemediğim hadis” vb. Kök Türk ve Uygur metinlerinde daha yaygın olan –mAdUk şekli, bu dönemde yazılmış metinlerde yaygın değildir.

3. 2. 9. 3. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

-dAçI

Kök Türkçe’de gelecek zaman eki, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde ise gelecek zaman sıfat-fiil eki olan –dAçI, Harezm sahasında yazılmış metinlerde yaygın değildir. –dAçI eki sıfat-fiil fonksiyonunda sadece Nehcü’l-Feradis’te iki yerde geçer (Eckmann 1988: 194): kılđaçı (zelleter) “işlenecek günahlar”, kelmiş takı keldeçi yazukı “gelmiş ve gelecek günahları” vb.

-gU

Harezm Türkçesi metinlerinde hem isim durum eklerini alarak isim gibi kullanılan hem de isimleri niteleyerek sıfat işlevine sahip olan –gU eki, bu sahanın en yaygın gelecek zaman sıfat-fiil ekidir. *kelgü kün* “gelecek gün”, *ne kılğusını bilmes boldı* “ne yapacağını bilemedi”, *yatgu yir* “yatacak yer”, *yigü neerse* “yiyecek her şey”, *kılmağuş iş* “yapılmayacak iş” vb.

-AsI Sıfat-Fiil Eki

Harezm-Altın Ordu sahasına ait kimi metinlerde -AsI, -AsU, -gAsI, -AsUg ile Kıpçak ve Oğuz Türk yazı dillerinde -AsI şekillerinde görülen sıfat-fiil eki, Eski Türkçede yoktur. Eski Uygur Türkçesinde bazen görülen -gA(y)sUg ekinin, ilk İslamî Türkçe metinlerde -gAsI, -AsI ve -AsU şekillerinde görülen ek ile aynı olduğu düşünülmektedir (Ağca 2010: 231-250).

Kâşgarlı Mahmud (DLT II, 67), zaman, mekân ve alet isimlerinden bahsettiği sırada, Karahanlı Türkçesindeki -gU sıfat-fiil ekinin diğer bazı Türk diyaletlerindeki karşılığının da hangi ek olduğuna işaret etmiştir:

“İsmi zaman, ismi mekân, ismi âlet: Asıl kelimeye –Çigil, Yağma, Toxsı, Argu, Yukarı Çine kadar Uygur dillerince- tok ve ق ل kelimelerde و, غ; ince âhenkli kelimelerde – غ yerine- و, ك getirilir. Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde bu isimleri yapmak için, emri hazır sıygasına و, ی, س harfleri getirilir.”

Kâşgarlı Mahmud'un yukarıdaki ifadelerinden, Karahanlı ve Uygur Türk yazı dillerindeki -gU sıfat-fiil ekine karşılık Peçenek, Kıpçak, Oğuz ve Bulgar Türk yazı dillerinde -sI / -sU olarak tanımlanan bir sıfat-fiil ekinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Ekin, Kâşgarlı'nın verdiği örneklerde -AsI şeklinde geçmesi, açıklamalar kısmında ise -sI / -sU olarak tanımlanması, Korkmaz'a göre (1995: 149), hem “*ek içindeki -a / -e parçasının gelecek zaman gösterme görevi bakımından iyiden iyiye aşınmış ve unutulmuş olduğunu ortaya koymaktadır.*” hem de “*-sı / -si'nin Eski Türkçedeki -sıg / -sig sıfat-fiil eki ile olan bağlantısının açık bir delilidir.*” Korkmaz, DLT'teki bu durumun Kıpçak Türk sahasına ait Ettuhfetü'z-zekiyye'de de “*gelecek zaman kipi belgelerinden biri de esreli (s) dir.*” ifadesiyle -sI olarak belirtilmiş olmasından yola çıkarak, ekin ilk parçası olan -A'nın “*gelecek zaman görevi gösterme bakımından iyiden iyiye aşınmış ve unutulmuş olduğu*”nu ve görev ve işlevlerini tümüyle -sI (< -sIg) ekine yüklediğini düşünmektedir. Atalay (1998 II: 67), Kâşgarlı Mahmud'un “*ziyade kılınan harfler*” arasında ۷ yanında ۶ ünlüsünü de saymasını, verilen örnekler arasında dar-yuvarlak ünlülü -(A)sU şekillerin bulunmamasından dolayı “*yanlıklık*” olarak kabul etmiştir. Ne var ki Kâşgarlı Mahmud'un bazı Türk diyalektleri için ifade ettiği -(A)sU ekinin varlığını, bir taraftan sadece dar-yuvarlak ünlüyü kabul eden Budist Türk çevreye ait -gA(y)sUg, diğer taraftan da aşağıda işaret edileceği üzere, ME'deki -AsUg ve -AsU şekilleri desteklemektedir.

Öte taraftan Kâşgarlı Mahmud'un -AsI ekine dair verdiği örnekler, biri dışında ünsüzle biten fiillerden oluşmaktadır ve bu tür fiillerde ek, daima -AsI şeklindedir. Buna karşılık DLT'teki *yegesi neng* (< *ye-gesi*) örneği, ekin ünlü ile biten fiillerden sonra -gAsI şeklinde olduğunu, -AsI'nın da -gAsI biçiminden geldiğini göstermesi açısından önem taşımaktadır. Aynı şekilde Eski Oğuz Türkçesinin erken dönemde yazılmış karışık dilli eserlerinden *Behcetü'l-Hadayık*'ta da ünsüzle biten fiillerden sonra ekin -gAsI şeklinde geçmesi ve hatta Harezmi-Altın Ordu sahasına ait 14. yüzyılda yazılmış Kutb'un *Hüsrev ü Şirin* adlı eserinde ekin geçtiği kimi örneklerin -gAsI olarak tanıklanması, bu birleşik ekin ilk parçasında /g/ ünsüzünün bulunduğu ve birleşik ekin ilk unsurunun -gA(y) olarak tanımlanabilmesine kanıt oluşturmaktadır (Korkmaz 1995: 145-150; KTLG I-Fiil: 636-7). O hâlde Kâşgarlı'nın verdiği bütün bu bilgiler ve örnekler ışığında, 11. yüzyıl Oğuz, Kıpçak, Peçenek ve Bulgar Türk diyalektlerinde gelecek zaman sıfat-fiil ekinin -AsI, -AsU ve -gAsI olmak üzere farklı şekillere sahip olduğu fark edilmektedir.

Eski Uygurcada -gA(y)sUg şeklinde tanıklanan, ilk İslamî Türk çevre metinlerinden DLT’te ise Oğuz ve Kıpçak diyalektlerine atfen -gAsI, -AsI ve -AsU biçimlerinde rastlanan ekin Harezmi-Altın Ordu Türkçesindeki muadili, -gU olmakla birlikte (Eckmann 1988: 193-4), bu çevrede yazılmış kimi metinlerde, diyalektikal bir özellik olarak, -gAsI, -AsUg, -AsU ve -AsI biçimlerine rastlanmaktadır.

-AsI gelecek zaman sıfat-fiil eki, Harezmi Türkçesi ile yazılmış bazı eserlerde, gelecek zaman eki olarak kullanılmıştır: *kel-esi men* (Eckmann 1988: 202). Ancak ekin sıfat-fiil işlevinde kullanılışı daha yaygındır ve bu ekle yapılan gelecek zaman kipine ait örneklerine az rastlanılır.

12. yüzyılın ilk yarısında yazıldığı tahmin edilen Mukaddimetü’l-Edeb (ME) (Yüce 1993: 7), bir taraftan Maniheizt-Budist Türk ve ilk İslamî Türk çevrede yazılmış metinlerin -gU gelecek zaman sıfat-fiil ekine, diğer taraftan da -AsU / -AsUg gelecek zaman sıfat-fiil ekine sahiptir. Hatta ME’de aynı ibarelerin bile hem -AsU / -AsUg hem de -gU ekleriyle karşılandığı görülmektedir: *kaytarasuga berdi nemeni ... kaytarguga berilgen neme* (47-8).

N. Yüce (1993: 7) tarafından da belirtildiği üzere ME’de geçen sıfat-fiil eklerinden biri de -AsU / -AsI’dır:

kaytarasuga berdi nemeni (= *kaytarguga berdi neme*) (47-8) “nesneyi ödünç verdi”, *ekin köyüldi, ekin biçesü boldı, biçesü vaktı boldı ekinning* (8-8) “ekin olgunlaştı, ekin biçecek oldu, ekinin biçecek vakti oldu”, *uyasu* kişi (ME, 149-8), *biçesi* (ME, 8-8).

N. Yüce (1993: 24) tarafından ME’de gelecek zaman sıfat-fiil ekinin -AsU şeklinde olduğu belirtilmiş olsa da, metinde ekin aynı zamanda -AsUg şekli de bulunmaktadır:

na’ib boldı andın, ol bitüresügin bu bitürdi / ol bitüresüginini bitürmek (61-6) “ondan vekil oldu, onun bitireceğini bu bitirdi / onun bitireceğini bitirmek”.

Yine Harezmi-Altın Ordu sahasına ait eserlerden Hüsrev u Şirin (HŞ)’de ek, DLT’teki örneklerde olduğu gibi ünsüzle biten fiillerden sonra -AsI, ünlüyle biten fiillerden sonra ise -gAsI şeklinde geçmektedir: *anını kadgusını nidin yigesi* “onun kaygısını nasıl yiyecek?” (2208); *kim ol divane irge ni kılası* “ki o divane kişiye ne

yapacak” (2496), *bu kün hoş bolgu tangga ni bakası* “bu gün güzel olacak tan zamanına bakmaya ne gerek var?” (3948) vb. (Hacıeminoğlu 2000: 165-6).

Kıpçak Türkçesinde genellikle -AsI olarak kullanılan ekin (Pritsak 1988: 120; Karamanlıoğlu 1994: 141), Ettuhfetü’z-zekiyye’de, DLT’te olduğu gibi -sI şeklinde tanımlandığı da görülmektedir.

Harezm Türkçesinde Hüsrev ü Şirin’de *tilemez erdi andın öñ yiğesi* örneğinde, *yi-* fiiline eklenmiş -gesi ekini de gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak değerlendirebiliriz. HŞ’deki –gesi ekinin Oğuz Türkçesindeki -AsI gelecek zaman sıfat-fiil eki olduğunu ve böylece ekin bu sahada büyük bir ihtimalle -AsI şeklinde değil, /g/ ünsüzünü koruyarak –gAsI şeklinde geçtiğini ifade edebiliriz. Ekin HŞ’de *kim ol divaner irge ni kılası / nir çare birle andın kurtulası* (HŞ 2495) örneğinde de -AsI şekli tanıklanmaktadır.

Harezm-Altın Ordu sahasına ait ME ve HŞ’de tanıklanan -gAsI, -AsUg, -AsU ve -AsI ekinin asıl Oğuz ve Kıpçak Türk yazı dillerinin eki olduğu, 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut tarafından ifade edilmiştir. Köktürkçede tanıklanmayan, Eski Uygurcada ise -gAysUg şeklinde belirli ifadelerde görülen ekin, Harezm Türkçesi ile yazılmış bütün metinlerde görülmeyip sadece ME ile HŞ’de görülmesi, tümüyle diyalektikal bir özelliktir. O halde Harezm Türkçesinde de Karahanlı Türkçesindeki -gU ekinin yaygın olduğunu; buna karşılık ME ve HŞ’in Oğuz ve Kıpçak diyalektlerinin tesirinde kaldığını ifade etmek mümkündür. O halde Harezm Türkçesi metinlerinden KE, MM, NF, MR, MN ve KT’de rastlanmayan -AsI sıfat-fiil eki ve değişkenlerinin, ağırlıklı olarak HŞ’de görülen örnekleri, Oğuzcadır. Aynı şekilde Zemahşeri’nin ME’de verdiği örneklerin de Oğuzca olduğu anlaşılmaktadır.

Harezm Türkçesinde -AsI ekinin yanı sıra Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren yaygınlık kazanan -gAn ile Eski Türkçenin bütün çevrelerinde yaygın olan -gUçI ekinin aşağıdaki varyantlarını da Oğuz Türkçesinin bağlı olduğu diyalektin bir özelliği kabul etmek mümkündür:

-gAn / -kAn / -An

Harezm Türkçesinde genellikle -gAn şeklinde geçen ek, bilindiği üzere Oğuz Türkçesinde ek başındaki /g/ ünsüzlerinin düşmesiyle -An şeklini almıştır. Harezm ve Altın Ordu sahalarında yazılmış eserlerde ekin /g/ ünsüzü genellikle korunmuştur;

ancak ekin KE’da bir kez -An şeklinde geçtiği görülmektedir (Ata 2016: 104): *agırlayanda* (127r14). Eserdeki bu örnek, Oğuz Türkçesinin bir özelliği olarak ele alınabilir. Nitekim Harezmi bölgesinin Türkleşmesinde Oğuzların çok büyük tesiri olmuş, bölgede yoğunlaşan Oğuzlar, yazı diline de tesir etmişlerdir. Dolayısıyla /g/ ünsüzünün düştüğü -An sıfat-fiil eki, Oğuzca bir unsurdur.

-gUçI / -IçI / -UçI

Daha önceki dönemlerde yazılmış metinlerde de eklendiği fiilleri özne ismi yapan bu ek, Harezmi metinlerinin de yaygın sıfat-fiil ekleri arasında yer almaktadır: *bitigüçi* “yazıcı”, *bütgüçi* “inanın”, *küç kılguçi* “güç kılıcı”, *kirgüçiler* “girenler” vb. Bu sahada ekin işlevinde bir değişiklik olmamakla birlikte, zaman zaman /g/ ünsüzünün düşmesiyle yapısında bir değişiklik olmuştur. Bu bakımdan Harezmi Türkçesi eserlerinde ek, -gUçI yanında -UçI ve -IçI şeklinde de geçmektedir. Harezmi Türkçesinde -UçI ve -IçI şekilleri, “KE’da iki, NF’te ise bir örnekte” geçmektedir (Ata 2016: 104):

yonuçi (KE 163v 8-9), *biliçi* (KE 56r 16), *yazıcı* (NF 137-13), *kaçgunçi kul* (KE 73r 4).

O halde Harezmi Türkçesinde sıfat-fiil eklerinin büyük bir kısmının Eski Türkçe ve Çağatay Türkçesi metinlerinde olduğu gibi kullanılmaya devam ettiği; buna karşılık bazı eklerin ilave olunmak, bazı ekleri ise değişime uğramak suretiyle diyalektikal özellik sergilediği anlaşılmaktadır. Buna göre -AsI ekinin yanı sıra, Karahanlı Türkçesindeki -gAn ekinin -An’lı ve -gUçI ekinin -IçI’lı örneklerini de Oğuz Türkçesi yazı dilinin bağlı olduğu diyalektin bir özelliği olduğu ifade edilebilir.

3. 2. 10. -gUz- Ettirgenlik Eki

Türk dilinde fiillerin özne ile ilişkisini tanımlayarak etken, edilgen, ettirgen yüklem meydana getiren ekler, Türk dili gramerlerinde özne-yüklem ilişkisini belirleyen çatı ekleri olarak adlandırılmaktadır. Bu çerçevede yüklemdeki eylem ve hareketlerin özne tarafından başka bir özneye yaptırıldığı çatı, “ettirgen çatı” olarak adlandırılmaktadır.

Türk dilinde çatı ekleri bakımından en zengin çatının ettirgen çatı olduğu dikkati çekmektedir. Eski Türkçede ettirgenlik ekleri eklendiği fiilin yapısına göre

çeşitlilik göstermektedir (Erdal 2004: 229). Eski Türkçedeki ettirgenlik ekleri şunlardır (Gabain 1988: 58-61):

-(X)t-: *okıt-* “okutmak”, *olurt-* “tayin etmek”, *sevit-* “sevilmek”.

-(X)r-: *ölür-* “öldürmek”, *basur-* “ezilmiş olmak”, *bütür-* “bitirmek”, *ertür-* “geçirmek”, *kiter-* “gidermek, uzaklaştırmak”, *kelür-* “getirmek”.

-(X)z-: *tutuz-* “tutturmak, teslim etmek”, *utuz-* “yenilmek”, *tütüz-* “tüttürmek”.

-gUr-: *tirgür-* “diriltmek”, *amırtgur-* “teskin etmek”, *azgur-* “azdırmak, ayartmak”.

-tUr-: *yidür-* “yedirmek”, *amrıltur-* “teskin etmek, rahatlatmak”.

Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde kullanılan yukarıdaki ettirgenlik ekleri, Harezmi Türkçesi metinlerinde de tanıklanmaktadır. Bununla birlikte Harezmi Türkçesinde başka ettirgenlik ekleri de görülmektedir (Toparlı 1995: 21):

-gUz-: *olturguz-*, *körgüz-*.

-gAz-: *körgez-*,

-gAr-: *bitker-*.

Bu ekler içinde Eski Türkçede olmayıp, Eski Türkçe dışındaki Türk yazı dillerinde kullanılan ettirgenlik eki –gUz-’dur. Aslında -gUz- eki, Eski Türkçedeki –gUr- ettirgenlik ekinin /r/’li dengi olarak değerlendirilmektedir (Tekin 2003: 1-38). Yeni –gUz- eki, aşağıda da işaret edildiği gibi Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesinde görülmektedir. Ek, Eski Oğuz Türkçesinde tanıklanmaz; bu çevrede Eski Türkçedeki –gUr- eki kullanılır (Şahin 2003: 72).

Türk dilinde Eski Türkçe metinlerden itibaren tanıklanan yukarıdaki ettirgenlik eklerinin dışında, kısmen Harezmi ve Çağatay Türkçesi metinlerinde, baskın olarak da Kıpçak Türkçesi metinlerinde tanıklanan –gUz- eki de bulunmaktadır. Türk dilinde –gUz- ettirgenlik ekinin yaygın olduğu lehçe Kıpçak Türkçesidir (Güner 2003: 171):

arguz- “yormak”, *kirgiz-* “girdirmek”, *körgüz-* ~ *körküz-*, ~ *körkiz-* “göstermek”, *olturguz-* “otortmak”, *sergiz-* “ehlileştirmek”, *yitkiz-* “ulaştırmak”.

Kıpçak Türkçesi metinlerinde yaygın olan –gUz- eki, Çağatay Türkçesinde de kullanılmıştır (Argunşah 2013: 113): *irgüz-* “eriştirmek”, *körgüz-* ~ *körgiz-* “göstermek”, *olturguz-* “oturtmak”, *utkuz-* “ütülmek, yenilmek”.

Kıpçak ve Çağatay Türkçelerine ait yukarıdaki örnekler, -gUz- ekindeki yuvarlak ünlünün, aynı zamanda –gIz- şeklinde dar ünlü ile de kullanıldığına işaret etmektedir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde –gUz- ettirgenlik eki, Kıpçak Türkçesindeki kadar yaygın olmasa da bazı metinlerde tanıklanmaktadır. Ek, KE’ya ait aşağıdaki örneklerde, bir örnek hariç –gUz- şeklinde, bir örnekte ise dar ünlü ile –gIz- şeklinde görülmektedir:

kamug nerselerni feriştegerge körgüzdi (KE 8v 11), *turguzdı* (KE 10v 8), *meniñ bahtım için İdrisni tırgüzgil* Mevli ‘azze ve celle İdrisni tırgızdi (KE 20v 2-3), *yat kurtkanı evge kırıgüzmek kerekmes eger kayu evge kirse buzmay çıkmaz* (KE 80v 10-11) vb. gibi.

Harezmi Türkçesinde –gUz- ettirgenlik eki, ME’de de görülmektedir: *arguzdı* (ME, III-4).

HŞ’de çok yaygın değildir: *körgüz-* “göstermek” (HŞ 3516) (Hacıeminoğlu 2000: 126).

Benzer durum NF için de söz konusudur. Bu eserde de –gUz- eki yaygın değildir: *olturguz-* “oturtmak” (NF 439-15), *tırgüz-* “diriltmek” (NF 192-5) (Tuna 1968: 90).

Sonuç olarak Kıpçak ve Çağatay Türkçelerine ait ettirgenlik eki olarak temayüz etmiş –gUz- ekinin Harezmi Türkçesinde yaygın olmamakla birlikte tanıklanıyor oluşu, Çağatay ve Kıpçak diyalektlerinin bu çevreye ait metinlere nüfuzu olarak değerlendirilmelidir. Tarihsel Türk lehçeleri içinde –gUz- ekinin Kıpçak Türkçesi metinlerinde daha işlek oluşu, ekin Kıpçak Türkçesine ait olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu çerçevede Harezmi Türkçesinde Kıpçak diyalektinin unsurları arasında –gUz- eki de sayılmalıdır. O halde Harezmi Türkçesinde yoğun olarak KE’da, zaman zaman da NF, HŞ ve ME’de görülen –gUz- ekli örnekleri diyalektikal unsur olarak değerlendirmek mümkündür.

3. 2. 11. Sayılarda Sıra: +(X)nç ~ +(X)nçX

Diller, sayı adları bakımından ve sayıların dil içindeki kullanımını bakımından ortaklıklar gösterse de, sayıların dildeki yapısal özellikleri farklıdır. Hemen hemen bütün dillerde sayı adları, sayılarda üşeltirme, sıralama gibi anlamları karşılayan yapılar vardır; ancak bunların yapısal özellikleri farklıdır. Buna göre sayıları karşılayan sözcükler, aynı zamanda kişi ya da nesne, olay ya da olguların sırasını belirlemek için çeşitli formlara girerler.

Türk dilinde birden fazla nesne, kişi, olay ve olguların sırasını tayin eden sayı adları da, belirli ekleri almış ya da belirli yapılar ile kullanılmıştır. Eski Türkçede “birinci” sırayı ifade eden sözcük ve yapılar ile diğer sayıları ifade eden ekler birbirinden farklıdır. Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde ilk sıranın ifadesi genellikle *ilki*, *añ ilki*, *baştınkı* gibi sözcüklerle, ikinci sırayı ifade etmek için iki sayı adına eklenen +nti ekiyle, diğer sayılara ait sıralar ise sayı adlarına gelen +(X)nç ekiyle karşılanmıştır. Türk dilinin sonraki çevre ve yüzyıllarında +(X)nç eki, *bir* sayı adına da eklenerek ilk sırayı da ifade edecek şekilde yaygınlaşmıştır.

Köktürkçe ve Eski Uygurcada sıra sayıları aşağıdaki gibidir (Gabain 1988: 75):

1.: *baştınkı*, 2.: *ikinti*, 3.: *üçünç*, 4.: *törtünç*, 5.: *bişinç*, 6.: *altınç*, 7.: *yitinç*, 8.: *sekizinç*, 9.: *tokuzunç*, 10.: *onunç*, 11.: *bir yigirminç*.

Karahanlı Türkçesinde de sayılarda sıra, genellikle Eski Türkçede olduğu gibi +(X)nç ekinin getirilmesiyle yapılır. Bu övrede zaman zaman +(X)nçI ekine de rastlanmaktadır (Hacıeminoğlu 1996: 62):

ikinç ~ ikinci, üçünç, törtünç ~ törtünçü, bişinçi vb. gibi.

Karahanlı Türkçesi metinlerinde nadiren görülen +(X)nçI eki, tarihsel Türk lehçelerinde yaygınlaşmıştır. Çağatay Türkçesinde aynı sayı, hem Eski Türkçedeki +(X)nç hem de yeni +(X)nçI ekini alabilmektedir. Bu sahaya ait örnekler, Eski Türkçedeki +(X)nç ekinin onuncu sıradaki sayılardan sonra kullanılmadığını göstermektedir (Argunşah 2003: 129):

ikinç ~ ikinci, yitinç ~ yitinçi, on birinçi, on törtünçi, yigirminçi vb. gibi.

Kıpçak Türkçesinde ise, Eski Türkçedeki +(X)nç eki kullanılmaz. Bu çevreye ait metinlerde sayılarda sıra, asıl sayı adlarına +(X)nçX eki eklenerek elde edilir

(Güner 2013: 286-287). Kısmen Karahanlıcada, daha yaygın olarak Çağatay Türkçesinde görülen +(X)nçI ekinin son ünlüsü bu çevrelerde dudak uyumuna girmezkeni Kıpçak Türkçesinde uyuma dâhil olmuştur:

on üçüncü yıl, sekizinçi kün, otuz tokuzunçu mesele vb. gibi.

Eski Oğuz Türkçesinde de sıra sayı adları genellikle +(X)nçI ekiyle yapılmıştır. Timurtaş (1976: 356), sıra sayı adlarının “iyelik ekli” olduğunu; fakat düz ünlülü olduğunu ifade eder.

Sayı adlarında sıra, Harezmi Türkçesinde de hem Eski Türkçedeki gibi +(X)nç ekiyle hem de +(X)nçI ekiyle yapılarak ikilik göstermiştir (Ata 2016: 82). Mesela MM’e ait *biri ‘avret örtmek **ikinç** yunmakı* (MM 67) örneğinde eski, *biri yüzni yumak **ikinçi** eliy* (MM 70) örneğinde ise iyelik ekli yeni şekil tanıklanmaktadır. Benzer durum, Harezmi sahasının NF, HŞ, KT gibi eserlerinde de görmek mümkündür (Ata 2016: 82).

KE’ya ait aşağıdaki örneklerde sıra sayı sıfatları iyelik ekli +(X)nçI ekiyle yapılmıştır:

***törtünç** hüdhüd Süleymanga elçi bolmuş üçün beşinç suw bakası Nemrud otinga su keltürmüş üçün **altınç** ‘asel arısı andın ademiga şifa bolur üçün ... (KE 13v 3-5), **ikinçi** künde kızargay, **üçünç** kün karargay ‘azab yetilgey (KE 36r 1), **birinçisi** sultanlar ileginde bu kişi mundag yollug turur tegenni (KE 41v 12-13), **ikinçi** öksüz bolur malın erklig bolup yegenni (KE 41v 13-14), **üçünç** zalimler işin bitürgenlerini (KE 41v 14), **törtinç** atalar analarına yaman tilin sözlegenlerini (KE 41v 14-15), **beşinç** muhabbesler kim arıgsız iş kılurlar (KE 41v 15-16), **altınç** sekrlik yoldın mal kazganıp adın yolda harç kılğanlarını (KE 41v 16).*

Sonuç olarak Türk dilinde sıra sayı sıfatlarının Eski Türkçedeki düzeni ile tarihsel Türk lehçelerindeki düzen arasında bazı farklılıklar görülmektedir ve bu farklılıkların bir kısmı diyalektikaldir. Bu farklılıkları ve bu çerçevede diyalektikal durumu aşağıdaki gibi maddelemek mümkündür:

1. Eski Türkçede birinci sırayı ifade etmek için “bir” sayı adına bir ek getirilmez ve bu sıra daha çok *ilk, ilki, baştınkı* gibi sözcüklerle işaretlenir.

2. İkinci sıra için Eski Türkçede kullanılan *ikinti* sözcüğü, tarihsel Türk lehçelerinin tamamında *ikinç* ya da *ikinçi* şeklini almıştır.

3. Diğer sayıların sırası Eski Türkçede +(X)nç ekiyle ifade edilirken tarihsel Türk lehçelerinde bu eke getirilen üçüncü şahıs iyelik ekiyle ortaya çıkan +(X)nçI / +(X)nçX eki de kullanılmıştır. Hatta Kıpçak Türkçesinde ekin son ünlüsü dudak uyumuna da girmiştir.

4. Eski Türkçedeki eskicil +(X)nç eki daha çok Çağatay Türkçesinde kullanılmıştır. Kıpçak ve Oğuz Türkçelerinde ise yeni olan +(X)nçI / +(X)nçX eki yaygındır.

5. Harezmi Türkçesinde ise hem eskicil +(X)nç eki hem de yeni +(X)nçI eki vardır. Yeni +(X)nçI ekinin Çağatay Türkçesi metinlerinde daha az kullanıldığı; buna karşılık Oğuz ve Kıpçak Türkçelerinde yaygınlık kazandığı dikkate alınırsa, Harezmi Türkçesi metinlerinde +(X)nç ile +(X)nçI olarak ikilik gösteren gramer biriminden yeni olan +(X)nçI şeklinin Oğuz ve Kıpçak diyalektlerine ait bir özellik olduğu ifade edilebilir.

3. 2. 12. *er-* Fiili

Türk dilinde *er-* fiili, sözcüksel anlam ve işlevinin yanı sıra, gramer alanına ait iki göreve daha sahiptir. Eski Türkçede *er-* fiili hem sözcüksel anlamı ile hem de gramatikal görevleri ile kullanılmıştır. Eski Türkçe metinlerde *er-* fiilinin sözcüksel anlamı, “var olmak, bulunmak”tır (Clouston 1972: 163b). Türk dilinin erken tarihli metinlerinden itibaren *er-* fiili, sözcüksel anlamı ile tanıklandığı gibi aşağıdaki üç temel işleve de sahiptir ve bu işlevler bütün tarihsel Türk dili alanlarında tanıklanmaktadır:

1. Bildirici olarak *er-* fiili,
2. İsim cümlelerinin olumsuzlaştırıcısı *ermez / imez / imes*,
3. Zaman ya da kip ekli fiillerden sonra gelen *er-* fiili.

Bildirici olarak er- yardımcı fiili:

Türk dilinde isimler ya da isim soylu sözcükler ile biten cümleleri sonlandırmak ve yüklemleştirmek için çeşitli stratejiler uygulanmıştır. Bu stratejileri aşağıdaki gibi gruplandırmak mümkündür: eksiz bildirme, yardımcı fiiller ile bildirme, şahıs zamirleri ile bildirme, varlık yokluk işaretleyicileri ile bildirme.

Türk dilinin ilk metinleri ile diyalektikal özelliklerin ağır bastığı metinlerdeki isim cümleleri incelendiğinde, herhangi bir işaretleyici olmadan, doğrudan isim ile sonlanan cümlelerin olduğu dikkati çekmektedir. Türk dilinde isim cümleleri yapma stratejisinin en yaygın olduğu yapı, ilk örnekleri yine Köktürkçede görülen, sonraki tarihsel metinlerde yaygınlaşan yardımcı fiillerle kurulan yüklemleştirmelerdir. Türk dili bu tür isim cümleleri için *er-*, *tur-*, *bol-* ve *tit-* fiilleri kullanılmıştır. Bunlar içinde Türk dilinin bütün tarihsel dönemlerinde en yaygın olanı *er-* ve *tur-* yardımcı fiilleridir. Diğer bildiricilerden olan *bol-* bilhassa Eski Türkçe metinlerde yaygındır. Son bildirici *tit-* (< ti-t-) ise, sadece Eski Uygurca metinlerde görülmektedir (Gabain 1988: 87-89; Tekin 2000: 208-209; Erdal 2004: 412-418).

Harezmi Türkçesinde ek-fiil çekimi, dört farklı şekilde çekimlenmiştir:

1. Bu dönemde yazılmış eserlerde, ek-fiil bazen şahıs zamirleridir. *ben*, *sen*, *ol*, *biz* (~*miz*), *siz* ve *sizler* zamirleri, isimlerden sonra gelerek isimleri cümlenin yüklemi yapar. *Men za'ifa men*, *sen kim sen* vb (Eckmann 1988: 192). Özellikle 1. ve 2. şahısların ek-fiili, şahıs zamirleriyle yapılmış, 3. şahsın ek-fiili ise diğer ek-fiil ekleriyle yapılmıştır.

2. Harezmi Türkçesinde ek-fiil, *turur* yardımcı fiiliyle de yapılır ve bu fiille yapılan ek-fiil çekimi geniş zaman hâlinindedir. Bu ek-fiil çekiminde şahıs zamirleri *turur* yardımcı fiilinden sonra gelir: *men cebra'il turur men*, *biz tañrı ferişteleri turur miz*, *siz kim turur siz* vb. bu ek-fiil çekiminin 3. şahıslarında *turur* yardımcı fiili ol şahıs zamirini almaz ve bu şahısta *turur* ile ek-fiil çekimi daha yaygındır.

3. Harezmi Türkçesinde ek-fiil çekimi ayrıca *er-/ir-* yardımcı fiiliyle de yapılmıştır. *Er-* fiili, değişik zaman ve kip eklerini alarak şahıslara göre çekime girmiştir. Buna göre, *er-* fiiliyle ek-fiil, *erür* + şahıs zamirleri şeklinde geniş zaman, *ermiş* + şahıs zamirleri şeklinde duyulan geçmiş zaman ve *erse* + şahıs zamirleri ya da şahıs ekleriyle de şart çekimlerine girmiştir.

4. Harezmi ve Sıltın Ordu metinlerinde çok fazla olmasa da ek-fiil çekiminde kullanılan bir diğer yardımcı fiil, *bol-* fiilidir. Ya şeyh, murakaba ne bolur “ya şeyh, mürakebe nedir?”, ey abuşka, sen kim bolur sen “sen kimsin?”, ey cariyeye, uşbu rast bolsa, sen azad sen “eğer bu doğru ise, sen özgürsün” (Eckmann 1988: 192-193).

Türk dilinde en yaygın bildiriciler *er-* ve *tur-* yardımcı fiilleridir. Her iki fiil de Türk dilinin tarihsel gelişim seyrinde çeşitli fonolojik olaylarla değişime uğramıştır.

Köktürkçe ve Eski Uygurca metinlerde daima *er-* yazımıyla zaman ve kip eklerini kabul eden *er-* fiili, Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren değişime uğramıştır. Karahanlı Türkçesinde *er-*, bazen de *ir-* şeklini alan yardımcı fiil, Eski Oğuzca hariç diğer tarihsel dönemlerde de *ir-* şeklini korumuş; buna karşılık Eski Oğuzca metinlerde /r/ ünsüzünün düşmesiyle *i-* şeklinde yazılmıştır.

Harezmi Türkçesi metinleri, Eski Türkçedeki *er-* şeklini genellikle *ir-* şeklinde devam ettirmiştir. Bu çevreye ait metinlerde, isimlerin *irür* (< ir-ür) işaretleyicisi ile geniş-şimdiki zamana ait sonlamalarında herhangi bir değişiklik görülmemektedir (Ata 2016: 84): *berk erür men* (HŞ 3046), *mü'min erür siz* (NF 324-13), *kâfir erürler* (KE 215v 12) vb. gibi.

Türk dilinin diğer tarihsel dönemlerinde olduğu gibi Harezmi Türkçesinde de *er-* fiili ile oluşturulan bildirmenin geniş-şimdiki zaman, hikâye, rivayet ve şart kipleri mevcuttur. Aynı şekilde *er-* fiilinin fiilimsi eklerini alarak bitimli olmadığı durumlar da söz konusudur.

Harezmi Türkçesinde *er-* fiili ile yapılan bildirme şekilleri şunlardır (Ata 2016: 84-85):

Geniş-şimdiki zaman:

Teklik 1. şahıs	erür men	<i>berk erür men</i> (HŞ 3046)
Teklik 2. şahıs	erür sen	<i>rabbümüz erür sen</i> (NF 273-5)
Teklik 3. şahıs	erür	<i>ma'nisi erür</i> (KE 192v 8)
Çokluk 1. şahıs	-----	-
Çokluk 2. şahıs	erür siz	<i>şagirdi erür mü siz</i> (NF 190-13)
Çokluk 3. şahıs	erürler	<i>ehl erürler</i> (HŞ 1567).

Görülen geçmiş zaman:

Teklik 1. şahıs	erdim	<i>Mekkede erdim</i> (NF 27-9)
Teklik 2. şahıs	erdiñ	<i>kayda erdiñ</i> (NF 62-14)
Teklik 3. şahıs	erdi / irdi / idi	<i>bag erdi</i> (HŞ 1314) / <i>bar idi</i> (HŞ 80); <i>anıñ tig cüst idi ol tab'-ı mevzun / kim öz 'aşrı içinde irdi zü-fnun</i> (HŞ 400); <i>hemişe süt</i>

		<i>idi anıñ gıdası / tilemez irdi andın öñ yigesı (HŞ 2335), sorar izderidi ni kılmuşını (HŞ 2690), bilişñ kim tise ol idi şirin (HŞ 2710).</i>
Çokluk 1. şahıs	erdük / idük	<i>seferde erdük (NF 120-4), iki şakird idük biz hıdmatında (HŞ 2350)</i>
Çokluk 2. şahıs	erdiñiz	<i>üze erdiñiz (KE 233r 13)</i>
Çokluk 3. şahıs	erdiler	<i>arada erdiler (NF 42-16), imdi bilgil kim ol kimi on karındaşññ erdi atalarındın miras tegmiş, bişegüsi kimide işleyür erdiler takı bişisi işlemez idiler (KE 130v 11-12)</i>

Öğrenilen geçmiş zaman:

Teklik 1. şahıs	ermiş men	<i>veli ermiş men (NF 375-13)</i>
Teklik 2. şahıs	ermiş sen / imiş sen	<i>cadu ermiş sen (KE 34v 22) / cadu imiş sen (KE 205r 14)</i>
Teklik 3. şahıs	ermiş / imiş	<i>perilig ermiş (HŞ 578) / maña çün yok imiş asayış andın (HŞ 2215), bularnı özge yirde yaşarup koygan imiş (KE 144r 19)</i>
Çokluk 1. şahıs	-----	-
Çokluk 2. şahıs	ermiş siz	<i>ogrılar ermiş siz (KE 96v 10)</i>
Çokluk 3. şahıs	ermişler	<i>küçlüg ermişler (KE 118r 13).</i>

Şart kipi:

Teklik 1. şahıs	erse men / ersem	<i>düşmannı erse men (HŞ 4381) / bar ersem (KE 144r 16)</i>
Teklik 2. şahıs	erseñ / iseñ	<i>bizar erseñ (NF 416-16) / şah iseñ (HŞ 3641)</i>

Teklik 3. şahıs	erse / ise	<i>çın-ok erse</i> (MM 2a 9) / <i>ogrı ise</i> (HŞ 3875); <i>yazukum bar ise aygıl biley men</i> (HŞ 2620)
Çokluk 1. şahıs	erse miz	<i>köni sözlüg erse miz</i> (KE 71v 16)
Çokluk 2. şahıs	erseniz	<i>mü'min erseniz</i> (KE 171v 17)
Çokluk 3. şahıs	erseler	<i>bu sözde erseler</i> (KE 24v 10)

Türk dilinin diğer alanlarında olduğu gibi Harezmi Türkçesinde de *er-* fiili, sadece isim cümlelerini sonlandıran işlevde değil, aynı zamanda cümle içinde yine bir isim ile birleşip zarf-fiil ya da sıfat-fiil ekleriyle yüklemli öbeklere bağlanan öbeklerin meydana gelmesinde de kullanılmıştır. Bu kapsamda, Harezmi Türkçesinde yine diğer alanlarda olduğu gibi *er-* / *ir-* şekilleri yaygın olmakla birlikte, fiilin *i-* şeklinde olan tanıkları da vardır. Mesela Eski Türkçede *yok erser* şeklinde kullanılan ve tarihsel metinlerde bağlaç işlevi yüklenen yapı, bu çevrenin manzum metinlerinden HŞ'den tanıklanan şu örneklerde hem *yok irse* hem de *ir-* fiilinin tümüyle erimesi ile *yoksa* şeklinde tanıklanmaktadır: *iki işdin birin kıl **yoksa** bolmaz* (1820); *yoksa* (1835); *basıp mün **yoksa** yıklur sen baş ağrır* (HŞ 3080); *kilümünge köre kösül ayaknı / **yok irse** yirsen anşızda tabaknı* (HŞ 2040). Aynı şekilde KE'ya ait aşağıdaki örneklerde *er-* fiili, -gAç ve -ken ekli örneklerde *i-* şeklinde tanıklanmaktadır:

*men erte kiçe **körer igeç** neteg sabr kılayın* (KE 86v 5), *mundag küçün kuvvetin bar **igeç** Yusufnı börige nelük yidürdün* (KE 104r 6-7), *açığıdın yalañaç **ikenin** bilmedi* (KE 120r 3).

İsim cümlelerinin olumsuzlaştırıcısı: ermez

Harezmi Türkçesinde zaman ve kip eklerini alarak isim cümlelerini sonlandıran yukarıdaki örneklerin dışında, isim cümlelerini olumsuzlaştıran Eski Türkçedeki *ermez* sözcüğü (Ağca 2010) de yapısal bakımdan düzensizdir. Herşeyden önce Eski Türkçedeki *ermez* sözcüğü, Harezmi Türkçesinde söz sonundaki /z/ ünsüzü bakımından ikilik göstermektedir. Eserlerde hem Eski Türkçedeki /z/'li *ermez / imez*, hem de Karahanlı ve Çağatay Türkçelerindeki *ermes / imes* şekilleri görülmektedir. Mesela /s/'li örnekler KE, NF ve MM'de daha siktir. “KE'da *er-* fiilinin olumsuz 1. Tekil şahıs çekiminde 1 defa *ermez* men 12 defa *ermes* men geçmiştir. 2. Tekil şahıs

çekiminde de bütün örnekler –mes’lidir. Yine MM’de er- fiilinin olumsuzuna dair bütün örnekler ermes şeklindedir.” (Ata 2016: 87).

Diğer taraftan Eski Türkçedeki *ermez* işaretleyicisinin Harezmi Türkçesinde *imez / imes* şeklindeki örnekleri de görülmektedir. Harezmi Türkçesinde isim cümlelerini olumsuzlaştıran işaretleyicinin şahıslara göre çekimi aşağıdaki gibidir:

Teklik 1. şahıs	ermez / ermes men imez / imes men	layık ermez men (NF 196-5), tüş ermes men (KE 79v 13). Ferhad imez men (HŞ 3553), kuş imes men (MN 134)
Teklik 2. şahıs	ermez / ermes sen	konak ermez sen (HŞ 3296), sen ermes sen (NF 62-12)
Teklik 3. şahıs	ermez / ermes imez / imes	kişilik ermez (HŞ 3905), bodlug ermez (NF 23-4), eger munda vakf kılsak Yusufnı fahişega ogradı timek bolur, bu reva ermes . Ba’zı aymışlar: andag halde rağbet kılmak erlik nişanı imes (KE 82r 7-9), Mevliniñ yalavaçı bolup mundag tulas barmak layık imes (KE 154v 7), Mundag ‘acebni dünyada hiç kişi körgeñ imes (KE 166r 5-6), imez yatka öz urgı kör ni kördi (HŞ 350), Cefa köp kılmagıl hoş fal imez bil (HŞ 3445), Ayıttılar imez biz şükr alardın (HŞ 2915)
Çokluk 1. şahıs	ermez / ermes miz	Hoşnud ermez miz (NF 440-3), ogrı hem ermes miz (KE 94r 13)

	imez biz	Şükr imez biz (HŞ 2915)
Çokluk 2. şahıs	ermes siz	teñ ermes siz (KE 224r 11)
Çokluk 3. şahıs	ermezler / ermesler	Fakih ermezler mü (NF 232-14), birle ermesler (KE 214r 9).

Zaman ya da kip ekli fiillerden sonra gelen er- fiili

Zaman ya da kip ekli fiillerin üzerine gelerek hikâye, rivayet ve şart kiplerinde birleşik zamanlı çekimler meydana getiren *er-* fiil, Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Bununla birlikte Eski Türkçedeki *er-* fiili ile yapılan birleşik zaman ve kip çekimleri, Harezmi Türkçesi metinlerinde kısmen *i-* ve bu şekilde erimesi ile Ø şeklinde de yapılmaktadır.

Harezmi Türkçesinde yardımcı fiil, birleşik zaman ve kip çekimlerinde genellikle *er-* şeklindedir (Ata 2016: 98-103):¹⁵

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi: *keldim erdi* (KE 123v 14), *kolduñ erdi* (KE 122v 19), *bardılar erdi* (NF 47-9) vb. gibi.

Öğrenilen geçmiş zamanın hikâyesi: *adrılmış erdim* (KE 74r 6) / *eltip erdim* (KE 105r 10), *açılmış erdi* (HŞ 1533) / *bolup erdi* (KE 87v 17), *aymış erdiñiz* (NF 234-2) / *eltip erdiñiz* (KE 94v 15) vb. gibi.

Geniş zamanın hikâyesi: *yaşar erdim* (NF 24-17), *kesserler erdi* (KE 86r 10) vb. gibi.

Gelecek zamanın hikâyesi: *körmegey erdiñ* (KE 51r 11).

Şart kipinin hikâyesi: *salmasak erdi* (KE 93r 15).

Geniş zamanın rivayeti: *fermanlayur ermiş sen* (NF 408-2).

Görülen geçmiş zamanın şartı: *çıktıñ erse* (KE 206r 9), *işitti erse* (HŞ 780).

Geniş zamanın şartı: *sorar erseñ* (HŞ 1081), *biter erse* (KE 192v 19).

Harezmi Türkçesinde *er-* fiili ile yapılan birleşik zaman ve kip çekimlerine ait yukarıdaki örneklerin dışında, yardımcı fiilin tümüyle kayboluşu örnekler de vardır.

¹⁵ Birleşik zaman ve kip çekimlerinde kullanılan *er-* fiilli örnekler, Ata (2014: 98-103)'ten alınmıştır.

Buna göre Harezmi Türkçesinde, KE ve HŞ'de er- fiili tümüyle eriyerek Ø olmuştur (Hacıeminoğlu HŞ; Ata 2016: 100-103):

Geniş zamanın hikâyesi: Birleşik zaman çekiminin bu türünde er- fiili, KE'da dört, HŞ'de ise sekiz örnekte Ø olmuştur: *kaçururdu* (KE 110v 3 < ETü. kaçurur erdi), *tutardım* (KE 88r 14 < ETü. tutar erdim), *bitiyürdiler* (KE 117r 13 ETü. < bitiyür erdiler), *çıkmazdı* (KE 231v 7 < ETü. taşıkmaaz erdi), *tururdu* (HŞ 833 < ETü. turur erdi), *barırdı* (HŞ 362 < ETü. barır erdi), *ıçkunurdu* (HŞ 1317 < ETü. ıçkınur erdi), *ururdu* (HŞ 3334 < ETü. urur erdi).

Gelecek zamanın hikâyesi: Yukarıda *körmegey erdiñ* (KE 51r 11) örneği ile de ifade edildiği gibi Harezmi Türkçesi metinlerinde gelecek zamanın hikayesinde ayrı yazılan er- fiili, HŞ'e ait birkaç örnekte tümüyle kaybolmuş, er- > Ø şeklinde bir gelişim göstermiştir: *üngeydi* (HŞ 3973 < ETü. üngey erdi), *bolgaydı* (HŞ 4438 < ETü. bolgay erdi), *tolgaydı* (HŞ 4107 < ETü. tolgay erdi).

İstek kipinin hikâyesi: Harezmi Türkçesi metinlerinde istek kipinin hikayesinde, bolmay erdi (KE 163r 5), çıkmay erdi (KE 171r 9) gibi örneklerde yaygın bir kullanım alanına sahip olan er- fiili, HŞ'de tek örnekte erimiştir: *uyaydım* (HŞ 3857).

Geniş zamanın rivayeti: Harezmi Türkçesinde bu birleşik zaman çekimi, *fermanlayur ermiş sen* (NF 408-2) örneğinde görüldüğü gibi genellikle er- fiili korunarak çekimlenmiştir. Bununla birlikte KE'de bir, HŞ'de ise iki örnekte er- fiili ekleşmiştir (Ata 2014: 101): *kirürmiş* (KE 116r 7 < ETü. kirür ermiş), *birürmiş* (HŞ 2051 < ETü. birür ermiş), *uwtanurmuş* (HŞ 437 < ETü. uwtanur ermiş).

Görülen geçmiş zamanın şartı: Harezmi Türkçesi metinlerinde, *işitti erse* (HŞ 780) örneğindeki gibi genellikle er- fiili korunarak çekimlenen görülen geçmiş zamanın şartı, bilhassa HŞ'de yardımcı fiilin eriyip kaybolması / ekleşmesiyle çekimlenmiştir. HŞ'de görülen geçmiş zamanın şartı, hemen hemen bütün şahıslarda hem er- fiili ile hem de fiilin ekleşmiş şekliyle çekimlenmiştir:

Görülen geçmiş zamanın şartının teklik 1. şahıs çekimi: *keldimse* (HŞ 3566 < ETü. keldim erse), *kıldımsa* (HŞ 3983 < ETü. kıldım erse).

Görülen geçmiş zamanın şartının teklik 2. şahıs çekimi: *tarttınsa* (HŞ 1157 < ETü. tarttıñ erse), *saldıysa* (HŞ 3547 < ETü. saldıñ erse).

Görülen geçmiş zamanın şartının teklik 3. şahıs çekimi: *açtısa* (HŞ 2357 < ETü. açtı erse), *taptısa* (HŞ 3151 < ETü. taptı erse), *boldısa* (HŞ 597 < boldı erse). Hacıeminoğlu (1996), görülen geçmiş zamanın şartının teklik 3. Şahıs çekimine ait yukarıdaki örneklere benzer 30 örneği listelemiştir.

Geniş zamanın şartı: Harezmi Türkçesi metinlerinde, *biter erse* (KE 192v 19) gibi yukarıdaki tanıklar vasıtası ile de işaret edildiği gibi geniş zamanın şart çekimi genellikle er- fiili ayrı yazılarak yapılmıştır. Bununla birlikte bu çevreye ait KE, NF ve HŞ’de er- fiilinin eklediği birkaç örneğe de rastlanmaktadır (Ata 2014: 103): *ölürse* (KE 80v 12 < ETü. ölür erse), *sökerse* (KE 77v 6 < söker erse), *aytırsay* (NF 189-10 < atırsur erser sen), *okıtursay* (NF 189-10 < ETü. okıtur erser sen), *iskirse* (HŞ 3515).

O halde Harezmi Türkçesinde er- fiilinin gerek isim ile sonlanan cümlelerde yüklemleştirici olarak, gerek isim cümlelerinin olumsuzlaştırılmasında ve gerekse birleşik zaman ve kip çekimlerinde Eski Türkçedeki er- ve bunun /i/’leşmiş şekli olan ir- şekli ile aslında Oğuz Türkçesinin bir özelliği olan i- şeklinin bir arada kullanıldığı anlaşılmaktadır. Fiilin Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde kalınlık ve incelik uyumuna da girerek i- /ı- şeklini aldığı örneklerin yanı sıra tümüyle kaybolarak er- > Ø şeklini aldığı gelişimin Harezmi Türkçesi metinlerinde de görülmesi, bu tür örneklerin Oğuz diyalektini yansıttığını düşündürmektedir. Ne var ki farklı gramatikal işlevlere sahip er- fiilinin bütün Harezmi Türkçesi metinlerinde /i/ şeklinde de tanıklandığı söylenemez. Harezmi Türkçesinde, er- / ir- > i- şeklinde gelişimin yaşandığı ve i- fiilli örneklerin tanıklandığı metinler KE ve HŞ’dir. i- şekli daha çok HŞ’de görülmektedir. Bu bakımdan KE ve HŞ’in Oğuz yazı dilinin dayandığı diyalektin tesiri altında kaldığı ifade edilebilir. Dahası, diğer bazı özellikleri bakımından da Oğuz Türkçesi özellikleri gösteren HŞ’de er- / ir- fiilinin birçok örnekte i- olarak tanıklanması, eserin bu yardımcı fiil bakımından da Oğuz karakteri gösterdiği anlaşılmaktadır.

3. 2. 13. *turur* > -Dur

Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde -Ur geniş zaman ekini alarak isim cümlelerinin geniş / şimdiki zamana ait yüklemleştiricisi olarak kullanılan *turur* işaretleyicisi, Türk dilinin yaygın bildiricilerinden biridir. Eski Türkçe metinlerde fiilin sözcüksel anlamı ile kullanıldığı çok sayıda örnek vardır. Bu çerçevede tur- fiili, bir taraftan “ayağa kalkmak, yükselmek”, diğer taraftan da “beklemek” anlamı ile tanıklanmaktadır (Clauson 1972: 529-530).

Eski Türkçede belli bir sözcüksel anlama sahip olan *tur-* fiilinin, yine erken tarihli metinlerde kendisinden önceki fiillere *-(y)A turur* ve *-(X)p turur* yapısı ile bağlanıp fiilin gramerleşmesiyle “süreklilik” ifade eden yardımcı fiil işlevi kazandığı (Gökçe 2013: 182-208) ve bu işlevin sonraki bütün dönemlerde yaygınlaştığı dikkati çekmektedir: *yaraşıp turur erdi, közedip turur, yadılıp turur; işidüp durur, çıkub durur, dutup durur; keli tururlar, tüşe turur, ölücü turur; düze durur, yana durur, gözleyü durur* vb.

Analitik zaman formlarının parçası olarak turur:

Eski Türkçe metinlerde fiil birleşimlerinin bir parçasına dönüşen *tur-* fiilinin, *-(y)A turur* ve *-(X)p turur* yapıları ile birleşik fiiller meydana getirmeye devam ederken, diğer taraftan bu yapıların şahıs eklerini alarak şimdiki zaman ve geçmiş zaman analitik formlarını meydana getirdiği de görülmektedir. Bu bağlamda tarihsel Türk yazı dilleri içinde ilk defa Harezmi Türkçesi metinlerinde *fiil + -(y)A turur + şahıs ekleri* şeklinde şimdiki zamanı karşılayan analitik zaman formu ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde ilk defa Harezmi Türkçesi metinlerinde tanıklanan *fiil + -(X)p turur + şahıs ekleri* şeklinde geçmiş zamanı karşılayan başka bir analitik zaman formu ortaya çıkmıştır. Benzer bir durumun gelecek zaman oluşumunda da rol oynadığı görülmektedir. Bu çerçevede *-gU* sıfat-fiil ekinin yine *turur* ile analitik gelecek zaman formuna ait ilk örneklerin Harezmi Türkçesi metinlerinde ortaya çıktığı görülmektedir: *fiil + -gU+iyelik ekleri + turur* (Eckmann 1998: 205-207):

fiil + -(y)A turur + şahıs ekleri: kanda kaçıp bara turur sen “nereye kaçıp gidiyorsun?” (KE 12v 3), *bu evnüñ yıkuklarını ıslah kılı turur miz* “bu evin yıkıklarını tamir ediyoruz” (NF 436-13).

fiil + -(X)p turur + şahıs ekleri: ikki tewe satgın alıp turur men, birine siz mingey siz “iki deve satın almışım, birine siz bineceksiniz” (NF 23-10), *arşnı Tanrı ta'ala kızıl yakuttın yaratıp turur* “Tanrı taala arşı kızıl yakuttan yaratmıştır.” (MN 24-12).

Eckmann (1998: 206), bu analitik zaman ifadesinin olumsuzunun *-mAdIn* *turur + şahıs zamiri* olduğunu belirtir: *ol arzumka tegmedin turur men* “o arzuma ulaşamadım.” (NF 180-1).

fiil + -gU+iyelik ekleri + turur: algum turur, algun turur, algusı turur (Toparlı 1995: 31-32).

Yukarıdaki analitik zaman formları, Harezmi Türkçesi metinlerinde düzenli değildir. Bu çerçevede bu analitik formlar Harezmi Türkçesinde farklı şekiller almıştır. Buna göre *fiil + -(X)p turur + şahıs ekleri* şeklindeki form, Harezmi Türkçesi metinlerinden KE, MN ve MR’de birinci ve ikinci şahıslarda *fiil + -(X)p + şahıs eki*, üçüncü şahıslarda ise *fiil + -(X)p + -DUr* şeklini almıştır (Ata 2016: 89):

ant içip men (KE 48r 10), *işitip men* (KE 20r 20), *kelip men* (KE 204v 8), *körüp men* (21-1), *yahşı kılıp-dur* (KE 90v 10), *bolup-dur* (MN 142), *körüp miz* (KE 88r 12), *kelip siz* (KE 93v 13).

Benzer şekilde *fiil + -(y)A turur + şahıs ekleri* şeklindeki analitik zaman çekimi de yine *turur* işaretleyicisinin ekleşmesiyle *fiil + -y + şahıs ekleri* ya da *fiil + -y + -DUr* şeklini almıştır (Ata 2016: 89; 96):

aytay men (HŞ 4142), *aytay* (HŞ 4586), *ohşay sen* (KE 144r 1), *kelmey-miz* (KE 97r 11), *çıkmay-dur* (KE 90v 10), *kolmay-dur* (KE 135v 11).

Zaman çekimine ait bir unsur olarak *turur* işaretleyicisinin Harezmi Türkçesi metinlerinde *-DUr* şeklinde ekleşmiş olması, diyalektikal bir durumu yansıtmaktadır. Zira bu çevreye ait metinlerde işaretleyicinin *turur* ve *durur* şekilleri de tanıklanmaktadır. Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine uzanan Türk dili hattında yaygın yahut baskın şeklin *turur* olduğu dikkate alınır, yukarıdaki örneklerde tanıklanan, ekleşmiş *-DUr* şeklinin diyalektikal olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Türkçede daima *turur* şeklinde olan gramatikal sözcük, Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde *turur*, *durur* ve ekleşmiş şekli olan *-dUr* olarak görülmektedir. Aynı şekilde Eski Oğuz Türkçesinde de *durur* ve ekleşmiş *-dUr* şekilleri vardır. Bir taraftan söz başında /t/ > /d/ değişiminin Oğuz Türkçesine mahsus seslik bir özellik olması, bir taraftan da ekleşmiş ve daha sonra Osmanlı Türkçesinde ünlü uyumuna da girerek *-dXr* şeklini almış olması, hem Harezmi Türkçesindeki hem de daha az örneğe sahip olan Kıpçak ve Çağatay Türkçelerindeki *-dUr*’lu örneklerin Oğuz Türkçesine ait diyalektikal bir özellik olduğuna işaret etmektedir.

Bildirici olarak turur:

Eski Türkçe metinlerde isim cümlelerini sonlandıran *turur* bildiricisi, Karahanlı Türkçesi metinlerinde olduğu gibi Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Köktürkçe, Eski Uygurca ve Karahanlıca metinlerde daima *turur* şeklinde tanıklanan

turur, Harezmi Türkçesi metinlerinden başlamak üzere Çağatay, Kıpçak ve Oğuz Türk yazı dillerinde de değişkenlik göstermiştir. Buna göre sözcüğün bu çevreler ait metinlerde hem söz başında /t/ > /d/ değişimi ile durur şekli, hem de –DUr olarak ekleşmiş şekli görülmektedir. Diğer taraftan turur sözcüğünün Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde turur şekilleri görülürken, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde düzenli olarak durur ya da ekleşmiş –DUr şekillerinin görülmesi, diğer Türk yazı dillerindeki durur ve –DUr şekillerinin de diyalektikal olduğunu göstermektedir.

Harezmi Türkçesi metinlerinde bu bildiricinin yaygın olduğu şekil turur’dur. Diğer taraftan Eski Türkçe metinlerde genellikle teklik 3. Şahıs için tercih edilen turur bildiricisinin Harezmi Türkçesi metinlerinde diğer şahıslar için de çekimlendiği dikkati çekmektedir. Harezmi Türkçesinde isim cümlelerinin *turur* bildiricisi ile şahıslara göre çekim tablosu aşağıdaki gibidir (Ata 2016: 85-86):

Teklik 1. şahıs	turur men	men agulug turur men (NF 33-16)
Teklik 2. şahıs	turur sen	karındaşı turur sen (NF 13-12)
Teklik 3. şahıs	turur	Kümüşdin turur (KE 3v 12)
Çokluk 1. şahıs	turur miz / turur biz	oglanları turur miz (NF 114-1) / azad turur biz (KE 233r 7)
Çokluk 2. şahıs	turur siz	oglanları turur siz (KE 93v 14)
Çokluk 3. şahıs	tururlar	kitap ideleri tururlar (KE 230v 11)

Harezmi Türkçesinde Eski Türkçedeki *turur* bildiricisi yaygın / baskındır. Bununla birlikte bu çevreye ait HŞ, KE ve MN’de bildiricinin –DUr şeklinde ekleştiği örnekler de vardır. Bildirici, HŞ’de diğer bütün örneklerde *turur* şeklinde olmakla birlikte, dokuz örnekte –tur, bir örnekte ise –dur şeklinde tanıklanmaktadır. Mesela HŞ’de, *bu miskin kanını tökme yazuktur / bu sözümge kamug adem tanuktur* (HŞ 3570) örneğinde, Eski Türkçedeki *yazuk turur* ve *tanuk turur* sonlamaları, *yazuktur* ve *tanuktur* şeklinde yazılmıştır. HŞ’de, telim artuk turur iy cân-ı şirin (2325), kilürmen ‘ışkıda fârıg turur ol (2193) gibi örneklerde *turur*; bu sözümge kamug adem tanuk-tur (3573) gibi örneklerde ise ekleşmiş –tUr şekli tanıklanmaktadır.

Hacıeminoğlu (2000: 178), “*Bu fiil metinde oldukça az kullanılmıştır. Sadece bildirmenin teşkiline yarar. Metinde geçen on altı örnekten dokuzu ekleşip –tur, -tür*

şeklini almıştır. Öbür yedi tanesi ise fiil olarak çekilmiştir.” diyerek, turur bildircisinin eserdeki örneklerinin genellikle ekleştiğini vurgulamıştır.

MN’de ise *turur* şekli görülmez. Bildircinin eserde tanıklandığı bütün örnekleri, -tUr veya -dUr şeklindedir: *yoktur* (MN 91), *ganimetdür* (MN 47), *mübahdur* (MN 47), *köpdür* (MN 62), *ölümdür* (MN 81), *muhaldür* (MN 81) (Ata 2014: 86).

Harezmi Türkçesinin hacimli eserlerinden KE’da da bildircinin yaygın şekli *turur*’dur. Ancak eserde turur bildircisi on beş örnekte -DUR şeklinde ekleşmiştir:

ol yıgaç yir kim üni barsa anıñ törtte bir ülüşinde işitgen hamile za ‘ifler oğlan tüşürür ermiş ol kim-dür (KE 104r 1-2), *ol kim-dür* (KE 104r 11), *üç türlüg ‘aybı bar kaçkak, yıglak, ogır-dur timiş-siz* (KE 104r 16), *ey Yusuf nime körklüg-dür bu közlerin* (KE 108r 11), *‘alem içinde kayu yir-dür kim aña bir yolu kün tegdi adın tegmegey* (KE 115v 14), *ıdguçı kim-dür* (KE 159r 9), *Meryem cânın aldı, ‘İsi yitip keldi anasın kördü yatur, uyuklap-dur tip oygatmadı* (KE 170r 17-18) vb. gibi.

Eski Türkçedeki *turur* işaretleyicisinin gerek analitik zaman çekimlerinde ve gerekse bildirci olarak işlevindeki durumu, Harezmi Türkçesi metinlerinde fonolojik bakımdan çeşitlilik / ikilik göstermektedir. Her şeyden önce işaretleyicinin Harezmi Türkçesi metinlerinde de Eski Türkçede olduğu gibi *turur* şeklinde yaygın olduğu ifade edilmelidir. Hatta Eski Türkçedeki turur işaretleyicisi Harezmi Türkçesi metinleri gibi Çağatay ve Kıpçak Türkçesi metinlerinin de yaygın / baskın şeklidir. Bununla birlikte hem Harezmi Türkçesinde HŞ, MN ve KE’da işaretleyicinin -DUR şeklinde ekleştiği örnekler, hem de bu yeni şeklin aynı zamanda turur şeklinin yaygın olduğu Çağatay ve Kıpçak Türkçelerindeki örnekleri, büyük bir ihtimalle diyalektikaldir. Zira Eski Türkçedeki *turur* işaretleyicisinin düzenli ve istikrarlı olarak *durur* ve -DUR şekline değiştiği Türk dili alanı Eski Oğuz Türkçesi metinleridir. Bu itibarla Harezmi Türkçesinde baskın turur şeklinin yanı sıra HŞ, MN ve KE’da rastlanan, ekleşmiş -DUR şekli, Oğuz diyalektini yansıtmaktadır. Harezmi Türkçesi metinlerinin dil özelliklerini inceleyen Ata da (2016: 86), “KE, MN ve HŞ er- > i- ve t- > d- gelişimi ile -tUr > -dUr’un ekleşmiş şekli Oğuz Türkçesi özelliğini yansıtmaması bakımından önemlidir.” diyerek, Harezmi Türkçesindeki -DUR’lu örneklerin Oğuz Türkçesi formu olduğunu ifade etmiştir.

SONUÇ

Türk dilinin 13. yüzyıldan sonra, Karahanlı Türkçesinin devamı olarak Harezmi bölgesinde ve Altın Ordu Hanlığı etrafında Saray’da yazılmış Türkçe metinlerin dâhil olduğu yazı dili olarak değerlendirilen Harezmi-Altın Ordu Türkçesi, tezin inceleme kısmında belirtildiği gibi standart yazı dilinden farklı ses ve şekil bilgisi özellikleri göstermektedir. Karahanlı Türkçesinden sonra, ilk defa Harezmi Türkçesinde görülen ses ve şekil özelliklerinin bir kısmı, Türk dilinin tarihsel süreç içindeki gelişiminin bir parçasıdır. Bu tür değişimler / gelişimler, doğrudan “dil değişimi” ile ilgilidir. Buna karşılık “standartlaşmış” formu ifade eden yazı dilinde, bazı fonolojik ve morfolojik birimlerin ikili, hatta çoklu şekilleri görülebilmektedir. Yazı dilinde hâkim formun yanı sıra, metinlerde zaman zaman ortaya çıkan bu şekiller, herhangi bir diyalekte bağlı unsurlar olarak takip edilebilmektedir.

Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesinin devamı olarak belli bir ölçüye bağlanmış yazı dili geleneğinin devamı olmakla birlikte yazı dilinden farklı fonolojik ve morfolojik unsurları da barındırmaktadır. Tarihsel arka planına uygun olarak Harezmi bölgesi, Oğuz ve Kıpçak Türklerinin de iskân bölgesidir. Buna bağlı olarak bu bölge ile Altın Ordu Hanlığı sınırları içinde yazılan metinlerde Oğuz ve Kıpçak diyalektlerine ait özellikler görmek mümkündür. Diğer taraftan, Karahanlı Türkçesi metinlerinde görülmemekle birlikte, Türk dilinde Çağatay Türkçesinde tebarüz etmiş bazı özelliklerin de Harezmi Türkçesinde zaman zaman ortaya çıkması, Harezmi Türkçesinde bu tür özelliklerin de diyalektikal olma ihtimalini düşündürmektedir. Bu bakımdan Harezmi Türkçesi metinlerinde üç farklı diyalekt grubundan söz edilebilir:

1. Oğuz Diyalektine Ait Unsurlar

1.1. Tarihsel Türk dili alanlarında Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen söz sonu ve +IXg ekindeki /g/ ünsüzünün düşmesine bağlı yuvarlaklaşmalar, Harezmi Türkçesinde ME’de birçok örnek ile tanıklanmaktadır. ME’deki bu örnekler Oğuz diyalektinin özelliğidir.

1.2. HŞ’de bol- fiilinin birçok örnekte /b/’li kullanılırken, bir örnekte ol- şeklinde tanıklanması, Oğuz diyalektinin özelliğidir. Diğer taraftan ME’de, damak ünsüzünün bulunduğu sözcüklerde söz başındaki /b/ ünsüzünün korunduğu örnekler de Oğuz diyalektinin özelliğidir.

1.3. Eski Türkçede söz içi ve söz sonundaki /b/ ünsüzü, Harezmi Türkçesi metinlerinde hem /w/ hem de /v/ ile yazılmıştır. Aynı sözcüklerin dahi /w/ ve /v/ ile yazılışları aynı eserde görülmektedir. /v/'li şekiller Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi özelliğidir. Benzer şekilde Eski Türkçedeki sub sözcüğünün KE ve HŞ'deki suw, suf ve suv şekillerinin yanı sıra su şekli de Çağatay ve Oğuz Türkçesi özelliğidir.

1.4. Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünden gelen /y/ ünsüzlü sözcüklerin tanıklandığı KE, NF, ME, MM, HŞ standart dildeki /d/ ünsüzünü büyük ölçüde kullanmaya devam etmekle birlikte, aynı zamanda diyalektikal varyantı olan /y/ ünsüzünü de tercih etmişlerdir. Eserlerdeki /y/'li şekiller, Çağatay ve Oğuz Türkçelerinin diyalektikal özelliğidir.

1.5. Harezmi Türkçesi metinleri, birden fazla heceli sözcüklerde hece başında bulunan /g/ ünsüzü bakımından, genellikle Karahanlı Türkçesi metinlerinde de görüldüğü gibi istikrarsızdır. Bununla birlikte bazı eserler birden fazla heceli sözcüklerin sonunda bulunan /g/ ünsüzü bakımından Oğuzca karakter göstermektedir. +Hg ekinin sonundaki /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler, KE, NF, MN gibi eserlerde de görülmekle birlikte asıl ME ve HŞ'de +IU şeklinde tanıklanmaktadır. Harezmi Türkçesi metinlerinde görülen +IU ekli örnekler, Oğuzcadır.

Benzer şekilde +gA, -gAn, -gInçA ve -gAy eklerinin başında bulunan /g/ ünsüzünün düşerek eklerin +A, -An, -InçA ve -A şeklinde olduğu örnekler de vardır. /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler Oğuzcadır.

Son olarak özellikle HŞ'de tanıklanan birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki /g/ ünsüzünün düştüğü örnekler de doğrudan Oğuzca karakter göstermektedir.

1.6. Harezmi Türkçesinin hemen hemen bütün eserlerinde görülen, özellikle ME, HŞ ve KE'da görülen söz başı /d-/'li örnekler, Oğuz Türkçesinin bağlı olduğu diyalektin özelliğidir.

1. 7. Keltür- ve oltur- fiillerindeki /l/ ünsüzünün düştüğü ketür- ve otur- şekilleri, Oğuz Türk yazı dilinin bağlı olduğu diyalekti yansıtmaktadır. Dolayısıyla bu şekiller Oğuzcadır.

1. 8. Yönelme hâl ekinin Harezmi Türkçesi metinlerinden KE, NF, ME, MM ve HŞ'de görülen +A'lı şekilleri, Oğuz Türkçesi karakteridir. Bu çevreye ait metinlerde yönelme hâlinin +kA ve +gA'lı şekilleri de görülmekle birlikte, bu eserlerde

tanıklanan +A'lı örnekler, Eski Oğuz Türkçesi metinlerindeki hâkim şekilde ortaklık göstermektedir.

1. 9. KE, NF ve HŞ'de *men* ve *biz* zamirlerinin ilgi hâli çekiminin tanıklandığı benim ve bizim şekilleri, ilgili zamirlerinin Oğuz Türkçesi metinlerinde yaygın olan çekimleri ile benzerlik göstermektedir. Metinlerde Eski Türkçedeki çekim örneklerine de rastlanmakla birlikte, benim ve bizim örnekleri, Oğuz Türk yazı dilinin bir özelliği olarak değerlendirilebilir.

1. 10. Harezmi Türkçesi metinlerinde yükleme hâli eki genellikle +nI'dır. Bununla birlikte yalın isimlerden sonra yükleme hâli ekinin +(y)I olduğu örnekler de vardır. Bu çevreye ait metinlerde HŞ'de görülen +(y)I ekli örnekler, aslında Oğuz Türk yazı dilinin bir özelliğidir. Bu sebeple HŞ'deki +(y)I ekli örnekleri, Oğuz Türk yazı dilinin bağlı olduğu diyalektin bir özelliği kabul etmek gerekir.

1. 11. Harezmi Türkçesi metinlerinde yaygın çıkma hâl eki +dIn'dır. Bununla birlikte HŞ, KE ve kısmen NF'te +dAn ekli örnekler de görülmektedir. Bu eserler içinde +dAn eki, en fazla KE ve HŞ'de görülmektedir. Oğuz Türk yazı dilinin hâl eki olan +dAn'ın bu eserlerdeki örnekleri, Oğuzcadır.

1. 12. Harezmi Türkçesi metinlerinde olumsuz geniş zaman eki ile sıfat-fiil eki hem /z/ ile -mAz, hem de /s/ ile -mAs şeklinde yazılmıştır. Tarihî Türk lehçelerinde -mAz, Oğuz Türkçesinin bir özelliğidir. Bu sebeple Harezmi Türkçesi metinlerindeki -mAz'lı örnekleri Oğuz yazı dilinin temellendiği diyalektin bir özelliği kabul etmek gerekir. Bu anlamda Harezmi Türkçesi metinlerinde -mAz şeklinin hâkim olduğu HŞ, bu özellik bakımından Oğuzcanın en fazla tesirinde kalmış metin olarak değerlendirilebilir.

1. 13. Harezmi Türkçesi metinlerinden HŞ, ME, MN ve MR'de geçen gelecek zaman eklerinden biri de -IsAr'dır. Eski Oğuz Türkçesinin yaygın gelecek zaman eklerinden olan -IsAr'ın bu metinlerdeki tanıkları, açık bir şekilde Oğuzcadır.

1. 14. -AsI eki, Oğuzca olarak bilinmektedir. Ek, Harezmi Türkçesinde ME ve HŞ'de görülmektedir. HŞ'de ekin gelecek zaman eki olarak da kullanıldığı örnekler vardır. Oğuzca olan ekin HŞ'deki tanıkları, Oğuz Türkçesi karakteridir.

1. 15. Harezmi Türkçesinde teklik birinci şahıs emir eki olarak, diğer yaygın eklerin yanı sıra -AyIm eki de kullanılmıştır. Bu çevrede -AyIm eki, HŞ'de

tanıklanmaktadır. Dolayısıyla HŞ'in teklik birinci şahıs emir eki bakımından da Oğuz diyalektinin tesirinde kaldığını göstermektedir.

1. 16. Eski Türkçede geçmediği gibi, Oğuz Türkçesi dışındaki diğer Türk lehçelerinde de geçmeyen -ArAk eki, Harezmi Türkçesinde KE'da iki örnekte tanıklanmaktadır. KE'daki -ArAk ekli örnekler, açık bir şekilde Oğuz diyalektinin özelliğidir.

1. 17. Eski Türkçede yaygın olan -gUçI eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde de yaygındır. Ek, Harezmi Türkçesinde KE, NF ve HŞ'de -UçI ve -IçI şeklinde de tanıklanmaktadır. Ekin bu yeni şekilleri, Oğuz Türkçesi metinleri ile benzerlik göstermektedir. Bu sebeple KE, NF ve HŞ'in ekin yeni şekillerini barındırması itibarıyla Oğuzca karakter gösterdiği anlaşılmaktadır.

1. 18. Tarihsel Türk dilinde genellikle +(X)nç ekiyle sağlanan sayılarda sıra ifadesi, Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinlerde bu eskicil şeklin yanı sıra aynı zamanda +(X)nçI ekiyle de sağlanmıştır. Türk dilinde daha çok Oğuz Türkçesi metinlerinde, kısmen de Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen iyelik ekli +(X)nçI ekinin Harezmi Türkçesi metinlerindeki avarlığı, Oğuz diyalektinin tesirin açık bir şekilde göstermektedir.

1. 19. Farklı işlevlere sahip er- fiili, Harezmi Türkçesinde genellikle er- ve ir- şeklindedir. Fiil, tarihsel Türk yazı dillerinden Oğuz Türkçesinde i- olmuştur. Oğuz Türkçesindeki i- fiili, KE, HŞ ve MN'de de tanıklanıyor oluşu, bu metinlerin er- fiili bakımından Oğuz Türkçesinden etkilendiğini göstermektedir. O halde Harezmi Türkçesi metinlerinde görülen i- fiilinin Oğuz diyalektinin bir unsuru olduğunu ifade etmek mümkündür.

1. 20. Yine Türk dilinin farklı işlevler yüklenmiş ve yaygın sözcük birimlerinden olan turur da, Harezmi Türkçesi metinlerinde ekleşmek suretiyle -dUr şeklinde tanıklanmaktadır. Harezmi Türkçesinde KE, HŞ ve MN'de tanıklanan -dUr şeklinin de Oğuz Türkçesinin bir özelliği olduğu açıktır.

2. Kıpçak Diyalektine Ait Unsurlar

2.1. ME'de bir örnekte görülen söz içi ünlü türemesi, Kıpçak diyalektinin özelliğidir. Bu bakımdan Harezmi Türkçesinin diğer eserlerinde tanıklanmayan ünlü

türemesinin, ME’de bir örnek halinde olsa bile görülmesi, Kıpçak diyalektinin tesirini göstermektedir.

2. 2. Harezmi Türkçesinde söz sonunda /ç/ > /ş/ değişimi, HŞ ve NF’te görülmektedir. Bu iki eserde tanıklanan /ş/’li örnekler, Kıpçak Türk yazı dilinin bağlı olduğu diyalektin özelliğidir.

2. 3. Harezmi Türkçesi metinlerinde sadece *yalğuz* sözcüğünde görülen /ŋ/ ünsüzünün süreksizleşmesi, Kıpçak Türk yazı dilinin bir özelliğidir. Metinlerdeki *yalğuz* şekli, Kıpçak karakterini yansıtmaktadır.

2. 4. Harezmi Türkçesi metinlerinde, teklik üçüncü şahıs emir çekimi için, diğer çevrelerde yaygın olan eklerin yanı sıra -gIn eki de görülmektedir. Harezmi Türkçesinde -gIn eki, sadece MN’de geçmektedir. Kıpçak ağzının bir eki olarak yaygınlık kazanmış -gIn ekinin MN’deki örneği, açık bir Kıpçak tesiridir.

2. 5. Eski Türkçede görülmeyen -gAç ekinin, asıl yaygın olduğu Türk dili alanı Kıpçak Türkçesi ve Çağatay Türkçesidir. Harezmi Türkçesinde KE, HŞ ve MR’de görülen -gAç eki, açıkça diyalektikal bir unsurdur. Bu metinlerdeki -gAç zarf-fiil ekini, Kıpçak diyalektinin özelliği kabul etmek mümkündür.

2. 6. Türk dilinde daha çok Kıpçak Türkçesi metinleri ile daha az olmak üzere Çağatay Türkçesi metinlerinde görülen -gUz- ettirgenlik eki, Harezmi Türkçesi metinlerinde yaygın olmasa da bazı metinlerde tanıklanmaktadır. Harezmi Türkçesinde KE, HŞ, NF ve ME’de görülen -gUz- ettirgenlik ekli örnekler, Kıpçak diyalektinin bir özelliğidir.

3. Çağatay Diyalektine Ait Unsurlar

3.1. Harezmi Türkçesi metinlerinde söz başı ya da ilk hece /e/ ya da kapalı /e/ ünlülerinin özellikle KE ve HŞ’de /i/ olması, Çağatay Türkçesinin temellendiği diyalektin bir özelliğidir. MM, NF ve MN gibi eserlerde ilk hece /e/ ünlülerinin, bu eserler kadar /i/ olmaması, KE ve HŞ’deki örneklerin diyalektikal durumunu daha da belirginleştirmektedir.

3.2. Eski Türkçede başlayan yuvarlaklaşmanın, Harezmi Türkçesi metinlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. KE’de sıklıkla görülen söz başı /e/ ve /a/ ünlülerinin /ö/’lü örnekleri, Çağatay Türkçesinin temellendiği diyalektin bir özelliğidir.

3.3. Eski Türkçede söz içi ve söz sonundaki /b/ ünsüzü, Harezmi Türkçesi metinlerinde hem /w/ hem de /v/ ile yazılmıştır. Aynı sözcüklerin dahi /w/ ve /v/ ile yazılışları aynı eserde görülmektedir. /v/'li şekiller Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi özelliğidir. Benzer şekilde Eski Türkçedeki sub sözcüğünün KE ve HŞ'deki *suw*, *suf* ve *su* şekillerinin yanı sıra *su* şekli de Çağatay ve Oğuz Türkçesi özelliğidir. Son olarak yine Eski Türkçedeki *eb* sözcüğünün KE'daki *öy* şekli ise Çağataycadır.

3.4. Eski Türkçedeki /d/ ünsüzünden gelen /y/ ünsüzlü sözcüklerin tanıklandığı KE, NF, ME, MM, HŞ standart dildeki /d/ ünsüzünü büyük ölçüde kullanmaya devam etmekle birlikte, aynı zamanda diyalektikal varyantı olan /y/ ünsüzünü de tercih etmişlerdir. Eserlerdeki /y/'li şekiller, kuşkusuz Çağatay ve Oğuz Türkçelerinin diyalektikal özelliğidir.

3.5. Söz içinde genellikle /r/'den önceki /p/ ünsüzü, Harezmi Türkçesinde KE'da zaman zaman /f/ olarak yazılmıştır. KE'daki /f/'li örnekler, Çağatay Türkçesinin bağlı olduğu diyalektin özelliğidir.

3. 6. Söz içindeki örnekleri istikrarlı olmamakla birlikte söz sonunda görülen /g/ ünsüzünün tonsuzlaştığı örnekler, Çağatay Türk yazı dilinin bir özelliğidir. Harezmi Türkçesinde KE, HŞ ve MM'de görülen söz sonu /g/ ünsüzünün tonsuzlaştığı örnekler, Çağatayca özelliği yansıtmaktadır.

3. 7. Harezmi Türkçesi metinlerinde +nXη ilgi hâli ekinin ünlüsü bazen eklendiği ismin son hece ünlüsüne göre uyuma girmekle birlikte bazen uyum dışında kaldığı görülmektedir. Metinlerdeki yuvarlak ünlülü isimlerden sonra gelen +nİη ekli örnekler, Çağatay Türkçesinde hâkimdir. Bu sebeple bu örnekleri Çağatay Türk yazı dilinin bağlı olduğu diyalektin bir özelliği olarak değerlendirmek gerekir. Benzer bir şekilde, NF'deki +nI ilgi hâli ekini de Çağatayca kabul etmek gerekir.

3. 8. Türk dilinde üçüncü şahıs iyelik eklerinden sonra zamir /n/'sinin genellikle tanıklanmadığı dönem Çağatay Türkçesidir. Harezmi Türkçesinde ise, KE, NF ve MM'de zamir /n/'sinin kullanılmadığı örnekler vardır. Bu eserlerdeki zamir /n/'si olmayan örnekler, Çağatay yazı dilinin tesirinden kaynaklanmış olmalıdır. Bu sebeple Harezmi Türkçesinde zamir /n/'sinin olmadığı örnekler, Çağatay yazı dilinin bağlı olduğu diyalektin özelliğidir.

3. 9. Geniş zamanın olumsuz çekim birimi olan –mAz ekinin teklik birinci şahıs –mAz *men* iken, HŞ ve MN'de –man şeklindedir. Türk dilinde Çağatay Türkçesi

metinlerinde yaygın olan –mAn şeklinin bu iki eserdeki örnekleri, Çağatay Türkçesi özelliğidir.

3. 10. Türk dilinde yeterliliği ifade eden al- yardımcı fiili, Çağatay Türkçesinde yaygındır. al- yardımcı fiili, Harezmi Türkçesinde ise, KE ve MN’de tanıklanmaktadır. Bu eserlerdeki al- fiili ile tesis edilmiş yeterlilik çekimi, Çağatay Türkçesi özelliğidir. Bu sebeple al- yardımcı fiilini kullanmış olan KE ve MN, Çağatay yazı dilinin bağlı olduğu diyalektin etkisindedir.

3. 11. Eski Türkçedeki –A/-I/-U ünlü zarf-fiil eklerinin –mA- olumsuzluk eki ile birlikte kullanıldığı durumlarda ortaya çıkan –mAYU şekli ile diğer ünlülerle bittiği zaman ortaya çıkan –yA şekli, Çağatay Türkçesinde –y ve –mAY olmuştur. Harezmi Türkçesinde ise Eski Türkçedeki yaygın şekil kullanılmakla birlikte, KE ve MR’de, Çağatay Türkçesinde olduğu gibi –y ve –mAY şekilleri de tanıklanmaktadır. Bu iki eserdeki yeni şekiller, Çağatay yazı dilinin bağlı olduğu diyalektin özelliğidir.

Sonuç olarak, Harezmi Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerin dil özelliklerinin, Türk dilinin diğer çevrelerinde yazılmış metinlerin dil özellikleri kadar statik ve standart olmadığı açıktır. Türk dilinin diğer birçok lehçesi ile yazılmış metinlerde her bir gramer biriminin genellikle tek, standart şekil ile kullanıldığı; buna karşılık Harezmi Türkçesinde Karahanlı Türkçesinden intikal eden özelliklerin yanı sıra diğer lehçelere ait özellikleri de içerdiği görülmektedir. Bu durum, Harezmi çevresinde metinler oluşturulurken, bu bölgede meskûn olan Oğuz ve Kıpçakların ziyadesiyle tesiri altında kalındığını göstermektedir. Öte yandan yaklaşık olarak 15. yüzyılda bir yazı dili olarak belirginleşen Çağatay Türkçesinin, kendi yazı dili etrafında belirginleşen özelliklerinin ilk defa Harezmi Türkçesi metinlerinde ortaya çıktığı da anlaşılmaktadır. Bu sebeple Harezmi Türkçesi metinlerinde, Türk dilinin daha sonraki zaman ve başka coğrafyalarında, her biri müstakil bir yazı dili olarak belirecek olan Oğuz, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerine ait ilk örnekler, birer diyalektikal özellik olarak Harezmi ve Altın Ordu sahalarında yazılmış metinlerde tanıklanmaktadır.

Harezmi Türkçesi metinlerinde belirlenen diyalektikal özelliklerin, hangi diyalektlere ait olduğu aşağı yukarı bellidir. Bununla birlikte Harezmi-Altın Ordu Türkçesi ile yazılmış metinlerin tam olarak belli bir diyalekt ile yazılmış olup olmadığını tespit etmek güçtür. Herhangi bir metinde, herhangi bir özellik Oğuzca karakter gösterirken, aynı metinde başka bir özellik Çağatayca ya da Kıpçakça özellik

de gösterebilmektedir. Bu sebeple Harezmi Türkçesi metinlerini, doğrudan belli bir diyalekt ile ilişkilendirmenin zorlukları vardır. Diğer taraftan bazı metinlerin belli diyalektlere yakınlığı dikkati çekmektedir. Bu çerçevede KE ve HŞ'in birçok özellik bakımından Oğuz Türkçesine yakın olduğu anlaşılmaktadır. Yine KE ile NF ve MM'in Çağatay Türkçesine yakınlığı dikkati çekmektedir. Harezmi Türkçesi ile yazılmış metinler içinde MN ise, Kıpçakça özelliklerin baskın olduğu metin olarak görünmektedir.

KAYNAKLAR

- Ağca, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*, Hacettepe Üniversitesi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Ağca, Ferruh (2007). “Eski Türkçede {-A/ -I/ -(y)U} Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Farklı Bir İşlevi Üzerine”, *Türkbilig*, S. 13, s. 3-17.
- Ağca, Ferruh (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Yokluk ve Olumsuzluk Şekilleri*, TKAE Yayınları, Ankara.
- Ağca, Ferruh (2012). “Eski Türkçe Metinlerde /ɲ/ ~ /g/ Değişkenliği Üzerine”, *Türkbilig* 23: 69-82.
- Ağca, Ferruh (2015). “Eski Uygur ve Eski Oğuz Türkçelerinde Yuvarlaklaşma Eğilimleri”, *Oğuzlar: Dilleri Tarihleri Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Ankara: 245-254.
- Ağca, Ferruh (2019). “Eski Uygurcada Gerçekten n-diyalekti ve y-diyalekti Var mı?”, *Eski Türkçenin İzinde, Türkiyede Eski Türkçe Çalışmaları*, Ed. Hüseyin Yıldız, Akçağ Yayınları, Ankara: 33-48.
- Arat, Reşit Rahmeti (1987a). “Anadolu Yazı Dilinin Tarihi İnkişafına Dair”, *Makaleler Cilt I*, Haz. Osman Fikri Sertkaya, TKAE Yayınları, Ankara: 311-318.
- Arat, Reşit Rahmeti (1987b). “Türk Şivelerinin Tasnifi”, *Makaleler Cilt I*, Haz. Osman Fikri Sertkaya, TKAE Yayınları, Ankara: 69-149.
- Argunşah, Mustafa, G. Sağol Yüksekaya, Ö. Tabaklar (2011). *Karahanlıca, Harezmce, Kıpçakça Dersleri*, Kesit Yayınları, İstanbul.

- Argunşah, Mustafa (2013). *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Ata, Aysu (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları), I: Giriş – Metin - Tıpkıbasım, II: Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ata, Aysu (2010). “Moğol Fütühatı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi* 17 / 1: 29-37.
- Ata, Aysu (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi, Giriş – Metin – Notlar – Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ata, Aysu (2016). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara.
- Ateş, Ahmet (1958). “Anadolu Kütüphanelerinden Bazı Mühim Türkçe El Yazmaları”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi VIII*: 90-93.
- Aydın, Erhan (2016). “Dialectical Elements in The Vocabulary of The Uyghur Khanate Inscriptions”, *AOH* 69 (3): 285-300.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002). “Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz”, *Türkbilig* 2002/3: 203-210.
- Barutcu Özönder, F. S. (2006). “Türk Diyalektolojisinin Araştırma Yöntem ve Tekniklerine Dair Birkaç Söz: Bakış ve Hedefler” *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Y. Koç, S. Sağlam ve C. Gelekçi, Ankara: 63-67.
- Baştaş, Cahit (2014). “Türkçede Üçüncü Şahıs İyelik Eki ve Zamir n'si”, *JASSS* 30, Winter I 2014: 147-161.
- Benskin, M. (1977). “Local archives and Middle English dialects”, *Journal of the Society of Archivists* 5: 500–514.

- Benskin, M. (1981). "The Middle English dialect atlas", Michael Benskin and M.L. Samuels (ed.), *So meny people longages and tonges: philological essays in Scots and mediaeval English presented to Angus McIntosh*, xxvii–xli. Edinburgh: The Editors.
- Benskin, M. ve M. Laing (1981). "Translations and Mischsprachen", Michael Benskin and M.L. Samuels (ed.), *So meny people longages and tonges: philological essays in Scots and mediaeval English presented to Angus McIntosh*, 55–106. Edinburgh: The Editors.
- Boberg, C., J. Nerbonne ve D. Watt (ed.) (2018). *The Handbook of Dialectology*, John Wiley.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II* (3. baskı), İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Campbell L. (1999). *Historical Linguistics: An Introduction*, MIT Press.
- Canpolat, Mustafa (1968). "Behçetü'l-Hadaik'in Dili Üzerine", *TDAY-Belleten* 1967, Ankara: 165-175.
- Chambers, J. K. (1995). *Sociolinguistic Theory: Language Variation and its Social Significance*, Oxford: Basil Blackwell.
- Chambers, J. K. ve P. Trudgill (1998). *Dialectology*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Chambers, J. K., P. Trudgill ve N. Schilling (ed.) (2013). *The Handbook of Language Variation and Change*, 2nd Edition. Wiley - Blackwell.
- Chomsky, Noam (1965). *Aspects of Syntax*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam (1986). *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*, New York: Praeger.

- Clauson, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press.
- Coulmas, F. (ed.) (1997). *The Handbook of Sociolinguistics*, Oxford: Blackwell.
- Çağatay, Saadet (1954), “Türkçede η~ğ sesine dair” *TDAY-B* 1988², Ankara: 15-30.
- Çalışkan, Nihal (2018). “Ağız Atlasları”, *Ağız Atlası Kılavuz Kitabı: Türkiye Türkçesi Ağız Atlasına Hazırlık*, Ed. Leyla Karahan, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 13-77.
- Dees, Anthonij vd. (1987). *Atlas des formes linguistiques des textes littéraires de l'ancien français*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Demir, Nurettin (2002). “Ağız Terimi Üzerine”, *Türkbilig* 4: 105-116.
- Demir, Nurettin (2006). “Türkiye’de Dil-Lehçe-Şive-Ağız Tartışmaları”, *Türkiye’de Dil Tartışmaları*, Derleyenler: A. Menz ve C. Schröder, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 119-146.
- Demir, Nurettin (2010). “Türkçede Varyasyon Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. S. 17, s. 93-106.
- Develi, Hayati (2002). “Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılmasında Morfolojik Esaslar”, *Türkbilig* 4: 117-124.
- Durmuş, Oğuzhan (2012). “{-(y)ArAk} Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine”, *Türkbilig* 23: 19-60.
- Eckmann, J. (1965). “Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair”, *TDAY-Belleten*, TDK Yayınları, Ankara: 35-41.
- Eckmann, J. (1991). “Kıpçak Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyatı*, Haz. Halil Açıkgöz, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara: 38-72.

- Eckmann, J. (1996a). "Harezmi Türkçesi", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Haz. Osman Fikri Sertkaya, TDK Yayınları, Ankara: 1-38.
- Eckmann, J. (1996b). "Nehcü'l-Ferâdis", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Haz. Osman Fikri Sertkaya, TDK Yayınları, Ankara: 39-48.
- Eckmann, J. (2003a). *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Eckmann, J. (2003b). "Harezmi Türkçesi", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Osman Fikri Sertkaya, TDK Yayınları, 635, Ankara: 1-35.
- Eckmann, J. (2003c). "Çağatayca", *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yay. Osman Fikri Sertkaya, TDK Yayınları, 635, Ankara: 74-108.
- Eckmann, J. (vd.) (2014). *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahtarının Açık Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1983). "Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler", *TKA S. XVII-XXI, 1979-1983*, Ankara: 115-119.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1984). *Kutadgu Bilig Grameri - Fiil -*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Günümüze Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Erdal, Marcel (1979). "Die Konverb- und Aoristendungen im Altürkischen", *UAJb* 51: 104-126.

- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*, c. I-II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Brill, Leiden – Boston.
- Erdem Uçar, F. Meltem (2016). “Nehcü’l-Feradis’te İkili Kullanımlar”, *International Journal of Languages Education and Teaching*, Yıl: 4, Sayı: 2, 2016: 74-101.
- Ergin, Muharrem (1974). *Türklerin Soy Kütüğü, Ebülgazi Bahadır Han*, İstanbul.
- Ergin, Muharrem (1998). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak.
- Ferguson, C. A. (1972). *Language Structure and Language Use*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Fleischman, Suzanne (2000). “Methodologies and ideologies in historical linguistics: on working with older languages”, Ed. S. C. Herring, P. Reneen, L Schosler, *Textual Parameters in Older Languages*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, s. 33–58.
- Gabain, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, Annemarie von Gabain (1988). “Codex Cumanicus’un Dili”, *Tarihî Türk Şiveleri*, Yay. Mehmet Akalın, TKAE Yayınları, Ankara: 67-109.
- Gökçe, Faruk (2013). *Gramerileşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri – Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, TKAE Yayınları, Ankara.
- Grousset, Rene (1999). *Bozkır İmparatorluğu*, Çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Gumperz, J. J. (ed.) (1982). *Language and Social Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Gül, Bülent (2015). “Orta Asyadan Anadoluya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları”, *Türkbilig* 2015 / 30: 187-200.
- Gül, Hayriye (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Gül, Hayriye (2013). “Eski Uygur Türkçesinde Ağız Araştırmaları Üzerine”, *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ed. Hatice Şirin User ve Bülent Gül, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 253-266.
- Gülsevin, Gürer (1998). “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”, *Kardeş Ağızlar* (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi) 7: 12-18.
- Gülsevin, Gürer (1998). “Eski Türkiye Türkçesinde “İstek Kipi” Üzerine”, *İlmi Araştırmalar* 13, İstanbul: 35-50.
- Güner, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Györfi, David (2014). “Khwarezmien: Mapping The Kipchak Component of Pre-Chagatai Turkic”, *AOH* 67 (4): 383-406.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Haugen, E. (1966). “Dialect, Language, Nation”, *American Anthropologist*, 68: 922–35. In Pride and Holmes (1972).
- Hernández Campoy, J. M. ve J. C. Conde-Silvestre (Ed.) (2012). *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, Blackwell.
- Hickey, Raymond (2014). *A Dictionary of Varieties of English*, Malden, MA: Wiley - Blackwell.

- Hickey, Raymond (2018). "Dialectology, Philology and Historical Linguistics" *The Handbook of Dialectology*, Ed. C. Boberg, J. Nerbonne, D. Watt, John Wiley, s. 23-38.
- Hudson, R. A. (1996). *Sociolinguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hughes, A. ve P. Trudgill (1996). *English Accents and Dialects: An Introduction to Social and Regional Variation in British English*, London: Edward Arnold.
- İnan, Abdülkadir (1953). "XIII-XIV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve "Halis Türkçe""", TDAY-B.
- Johanson, Lars (1998). "History of Turkic", *The Turkic Languages*, London and New York.
- Kafesoğlu, İbrahim (2000). *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (2001). "Harezmşahlar Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı, Birinci Cilt Coğrafya-Tarih*, TKAE Yayınları, Ankara: 439-449.
- Kalsın, Şirvan (2013). *Harezm Türkçesi Grameri, -İsim-*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Karahan, Akartürk (2013). *Divanu Lugati'-Türk'e göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Karahan, Akartürk (2013). "Divanu Lugati't-Türk'e Göre Oğuzca", *Oğuzlar: Dilleri Tarihleri Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Ed. Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Ankara: 41-60.
- Karahan, Leyla (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yayınları, Ankara.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1968). "Nehcü'l-Feradis'in Dil Hususiyetleri I", *İ. Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XVI*, İstanbul: 55-72.

- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- Kocaoğlu, Timur (2003). “Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é / i Meselesi”, *Türk Kültürü*, Sayı: 483-484, Ankara: 266-281.
- Korkmaz, Zeynep (1989). “Selçuklular Çağı Türkçesinin Genel Yapısı”, *TDAY-Belleten 1972*, Ankara: 17-34.
- Korkmaz, Zeynep (1991). “Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri”, *TDAY-B 1991*, Ankara: 55-64.
- Korkmaz, Zeynep (1995). “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, TDK Yayınları, Ankara: 205-216.
- Korkmaz, Zeynep (1995b). “Kaşgarlı Mahmud ve Oğuz Türkçesi”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*, TDK Yayınları, Ankara: 254-260.
- Köprülü, Mehmed Fuad (1928). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.
- Köprülü, Mehmed Fuad (1945). “Çağatay Edebiyatı”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, İstanbul.
- Kurat, Akdes Nimet (2001). “Altın Ordu Devleti”, *Türk Dünyası Ek Kitabı, Birinci Cilt Coğrafya-Tarih*, TKAE Yayınları, Ankara: 539-550.
- Labov, W. (1963). “The Social Motivation of a Sound Change”, *Word*, 19: 273–309.
- Labov, W. (1966). *The Social Stratification of English in New York City*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
- Labov, W. (1972). *Sociolinguistic Patterns*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

- Labov, W. (1994). *Principles of Linguistic Change, I: Internal Factors*, Oxford: Blackwell.
- Labov, W. (2001). *Principles of Linguistic Change, II: Social Factors*, Oxford: Blackwell.
- Laing, M. (ed.) (1989). *Middle English Dialectology: essays on some principles and problems*, Aberdeen: Aberdeen University Press.
- Laing, M. (2000). "Never the twain shall meet Early Middle English - the East-West divide", Ed. Irma Taavitsainen vd. *Placing Middle English in Context*, 141–179. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Laing, M. ve R. Lass. (2006). "Early Middle English dialectology: problems and prospects", Ed. A. Kemenade and B. Los, *The Handbook of the History of English*, 417–451. Oxford: Blackwell.
- Laing, M. (2008). *LAEME: A Linguistic Atlas of Early Middle English, 1150-1325*. University of Edinburgh.
- Laing, M. ve K. Williamson (2004). "The archaeology of medieval texts", Ed. Christian J. Kay and Jeremy J. Smith, *Categorization in the History of English*, 85–145. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins.
- Ligeti, L. (1951). "Çin Yazısıyle Yazılmış Barbar Glossaları Meselesi", Çev. Hasan Eren, *A. Ü. DTCF Dergisi IX/3*, Eylül: 301-327.
- Mansuroğlu, Mecdut (1953). "Türkçede -GU ekinin Fonksiyonları", *TM C. X*, 1951-1953: 341-348.
- Mansuroğlu, Mecdut (1998a). "Karahanlıca", *Tarihi Türk Şiveleri*, Çev. Mehmet Akalın, TKAE Yayınları, Ankara: 135-171.
- Mansuroğlu, Mecdut (1998b). "Eski Osmanlıca", *Tarihi Türk Şiveleri*, Çev. Mehmet Akalın, TKAE Yayınları, Ankara: 247-276.

- McIntosh, Angus (1973). "Word geography in the lexicography of medieval English", *Ann N Y Acad Sci* 211: 55-66 [repr. in Laing 1989, 86–97].
- McIntosh, Angus vd. (1986). *A Linguistic Atlas of Late Mediaeval English, 1350-1450*. Aberdeen: Aberdeen University Press / Edinburgh: Mercat Press.
- Milroy, J. (1992). *Language Variation and Change*, Oxford: Blackwell.
- Milroy, L. (1987). *Language and Social Networks*, 2nd edn. Oxford: Blackwell.
- Milroy, J., L. Milroy (1988). "Varieties and Variation", *The Handbook of Sociolinguistics*, Ed. Coulmas, Florian, Blackwell Publishing.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2017). "Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Tasnifinde Yeni Bir Ölçüt: Ünlü Türemeleri", *Türkbilig* 2017 / 33, Ankara: 57-68.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2018). "Çağatay Türkçesinde Görülen {+nI} İlgili Hâli Ekinin Kökeni Üzerine", *Türkbilig* 2018 / 36, Ankara: 21-28.
- Ölmez, Mehmet (2009). "Eski Türk Yazıtlarının Yeni Bir Yayımı Nasıl Olmalıdır?", *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni*, 18-20 Kasım 2009, Afyonkarahisar: 211-219.
- Ölmez, Zuhâl Kargı (1996). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, TDA Dizisi: 3, Ankara.
- Özgür, Can (1994). *Baytaratü'l- Vâzih'in Kıpçakça ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzlaşması (Türkmenceleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Özyetgin, Melek (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, Ankara.
- Preston, D. R. (1989). *Perceptual Dialectology*, Dordrecht: Foris.

- Preston, D. R. (ed.) (1999). *Handbook of Perceptual Dialectology*, vol. 1. Amsterdam: John Benjamins.
- Preston, R. D. (2010). "Variation in language regard". *Variatio delectat: Empirische Evidenzen und theoretische Passungen sprachlicher Variation* (für Klaus J. Mattheier zum 65. (ed.) Geburtstag. E. Zeigler, P. Gilles, & J. Scharloth. Frankfurt am Main: Peter Lang, 7-27.
- Pritsak, Omeljan (1988). "Kıpçakça", *Tarihî Türk Şiveleri*, Yay. Mehmet Akalın, TKAE Yayınları, Ankara: 111-122.
- Räsänen, Martti (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der Türkischen Sprachen*, Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XV, Helsinki.
- Rickford, R. J. (2002). "How Linguists Approach the Study of Language and Dialect" (Unpublished manuscript), Stanford University.
- Romaine, Suzanne (1982). "Socio-Historical Linguistics: Its Status and Methodology" *The Handbook of Historical Sociolinguistics*, Ed. Juan Manuel Hernández-Campoy, Juan Camilo Conde-Silvestre, 2012, Blackwell.
- Rona-Tas, A. (1991). *Introduction to Turkology*, Szeged.
- Sağol, Gülден (1996). *An Interliner Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish*, Harvard University.
- Saussure, Ferdinand de (1916), *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot. Çev. Berke Vardar, "Genel Dilbilim Dersleri", Multilingual, İstanbul, 2001.
- Schönig, Claus (1998). "South Sibirian Turkic", *The Turkic Languages* (Ed. Lars Johanson and Éva Á. Csató), London – New York: 403-416.
- Sertkaya, Osman Fikri (1972). "Horezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin İki Yeni Yazma Nüshası Üzerine", *Türkiyat Mecmuası* XVII, İstanbul.

- Sina, Ayşen (2008), “İlkçağ Tarih Yazımının Batı Anadolu Öncüleri: III- Miletoslu Hekataios”, *A.Ü.DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* XXVII,44 (2008), 113-166.
- Şahin, Hatice (2003). *Eski Anadolu Türkçesi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Şirin User, Hatice (2009). “Runik Harfli Türk Yazıtlarında Ağız (Diyalektoloji) Ögeleri”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 16-17: 255-269.
- Tekin, Şinasi (1974). “1340 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde olga-bolga Sorunu”, *TDAY-Belleten* 1973-1974, Ankara: 59-157.
- Tekin, Talat ve Mehmet Ölmez (1999). *Türk Dilleri - Giriş*, Simurg yay. İstanbul.
- Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- Tekin, Talat (2003a). “Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic”, *Makaleler I, Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara, s. 1-38.
- Tekin, Talat (2003b). “Üçüncü Kişi İyelik Eki Üzerine” *Makaleler I, Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara, s.131-138.
- Tekin, Talat (2003c). “Relics of Altaic Stem-Final Vowels in Turkic” *Makaleler I, Altayistik*, Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara, s. 327-346.
- Tekin, Talat (2004). “On The Old Turkic Verbal Noun Suffix {-dOk}”, *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ed. Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Öncü Kitap, Ankara: 529-537.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1976). “Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri”, *Türkiyat Macmuası* (1973-1975), C: XVIII, İstanbul: 331-368.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1994). *Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Yayınları, İstanbul.

- Togan, Zeki Velidi (1928). “Harezmdede Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası* II: 315-345.
- Togan, Zeki Velidi (1997). “Hârizm”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1: 240-257.
- Toparlı, Recep (1995). *Harezmdede Türkçesi*, Seyran Yayınevi, Sivas.
- Toparlı, Recep, Mustafa Argunşah (2018), *Mu’inü’l-Mürîd*, TDK Yayınları, Ankara.
- Tuna, Osman Nedim (1968). *Studies on Nahju’l-Faradis: A Method for Turkic Historical Dialectology*, (Doktora Tezi) Washington Üniversitesi.
- Türkçe Sözlük* (1988). Ankara, TDK.
- Uğurlu, Mustafa (1999). *Memlûk Türkçesinde Zarf-Fiilli Parçaların Dizimi*, TDK Yayınları, Ankara.
- Ünal, Orçun (2019). “Türkçe Üçüncü Tekil Şahıs İyelik Ekinin ve Pronominal /n/ Sesinin Kökeni Üzerine”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 64, Ocak 2019, Erzurum: 47-69.
- van Reenen, P. vd. (2009). “The localization of medieval texts of unknown provenance”, M. Dossena ve R. Lass (ed.), *Perspectives on English and European Historical Dialectology*, 19-66. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Vardar, Berke (2001). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual, İstanbul.
- Wardhaugh, Ronald (2006). *An Introduction to Sociolinguistics*, Blackwell.
- Williamson, Keith (2000). “Changing spaces: linguistic relationships and the dialect continuum”, Ed. Irma Taavitsainen vd. *Placing Middle English in Context*, 141–179. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

- Williamson, Keith (2004). "On chronicity and space(s) in Historical Dialectology", Ed. Marina Dossena, Roger Lass, *Methods and Data in English Historical Dialectology*, 97-136. Bern: Peter Lang.
- Williamson, Keith (2008). *A Linguistic Atlas of Older Scots*, Edinburgh: University of Edinburgh, 1380-1500.
- Williamson, Keith (2012). "New Perspectives, Theories and Methods: Historical dialectology", Ed. A. Bergs, H. Ernst Wiegand, *English Historical Linguistics*, Volume 2, De Gruyter.
- Wolfram, W. (1969). *A Sociolinguistic Description of Detroit Negro Speech*, Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
- Wolfram, W. (1993). "Identifying and Interpreting Variables", *American Dialect Research: Celebrating the 100th anniversary of the American Dialect Society*, 1889-1989, Ed. D. R. Preston, John Benjamins.
- Wolfram, W. (1997). *Dialect in Society*, In Coulmas (1997).
- Wolfram, W. ve N. Schilling-Estes (1998). *American English: Dialects and Variation*, Oxford: Blackwell.
- Wolfram, W. (2006). "Variation and Language: An Overview". *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd Edition. s. 333-341.
- Yıldız, Hüseyin (2013). "Türkçede {-(y)IsAr} Eki ve İstemek Anlamlı Fiiller Üzerine Notlar", *Türk Kültürü* 2013 / 1, Ankara: 29-46.
- Yılmaz, Emine (1991). "Ana Türkçede Kapalı e Ünlüsü", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, Simurg, İstanbul: 151-165.
- Yüce, Nuri (1992). "Türk Dilinin Tarihî devreleri ve bugünkü Lehçeleri", *Türk Kültürü Araştırmaları* 28/1-2, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, Ankara.

Yüce, Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb, Hvarizm Türkçesi ile Tercümelî Şuster Nüshası, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, TDK Yayınları, Ankara.

Yücel, Bilal (2011). “Nehcü'l-Feradis'te Uzun-Kapalı E (è) Ünlüsünün Yazımı”, 38. *ICANAS (10-15. 09. 2007) Bildiriler*, IV. Cilt, Ankara: 2009-2018.

